

**«SHARQ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ – 2013**

2013/134 A 10476	Alisher Navoiy r. 1441 Uzbekistan MK
------------------------	--

«ЖАҲОН АДАБИЁТИ ДУРДОНАЛАРИ»

ЙОҲАНН ВОЛФГАНГ ГЁТЕ

МУҲАББАТНОМА

Романлар

Немис тилидан Янглиш Эгамова таржимаси

«SHARQ» НАШРИЁТ-МАТБAA
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ – 2013

УДК 821.512.133-3

ББК 84(4 Герм)

Г 42

- Гёте эл араб.

Сўзбоши муаллифи:

МУҲАММАД АЛИ

*Ўзбекистон халқ ёзувчиси
Давлат мукофоти лауреати*

Тақризчи:

ХОНИМҚУЛ ТОЖИЕВ

филология фанлари номзоди, доцент

Г 42 **Гёте, Йоханн Волфганг.**

Муҳаббатнома: романлар / Йоханн Волфганг Гёте, Сўз боши муаллифи М. Али. Т.: «Sharq», 2013. – 512 б.

Китобга «Ёш Вертернинг изтироблари», «Ҳамроз диллар» романлари, таржимоннинг ушбу романлар ва унинг муаллифи хусусидаги илмий карашлари жамланган мақолалар ҳамда Гёте ҳақидаги замондошларининг немис тилидан таржима қилинган хотиралари киритилди.

ISBN 978-9943-00-471-9

N1 31789
391

ISBN 978-9943-00-471-9

УДК 821.512.133-3
ББК 84(4 Герм)

ДАҲО ШОИР, МУТАФАККИР АДИБ

Буюк немис шоири ва мутафаккири Йоханн Волфганг Гёте (1749–1832) жуда мураккаб замонда яшадди ва ижод қилди. У илм-фан, бадиий ижодга муносабатда маълум маънода Шарқ мутафаккирларига ўхшаб кетарди, кўламини ниҳоят даражада кенг олиш жиҳатидан ўша пайтда Европада ҳам монанди учрамасди. Миллатни ва маданиятни бойитишда Лессинг, Шеллинг, Шиллер, Ҳегель, Ҳайне сингари буюк истеъдодлар силсиласида Гётенинг ўрни яққол ажралиб туради. Адиб яшаган Ваймар шаҳри XIX аср бошларида Европанинг ўзига хос адабий марказига айланди, бу ерга замонанинг таниқли шоир ва адиблари У. Теккерей, А. Мицкевич, В. Жуковский, Ҳайнрих Ҳайнелар ташириф буюришган эди.

Германияда маърифатпарварликнинг нодир намоянаси бўлган Гёте, айна пайтда янги замон адабиётининг асосчиларидан бирига айланди. Табиатишуносликдаги изланишларида ўзининг улкан олим эканини намоён этди. Ўша замон тадқиқотчиларидан бири, даҳо ижодига назар ташлар экан, унинг кучи, бемисл ғайрати, ижодий интилишлари амалий ҳаётда кенг майдонларни талаб қилганини, воқелик эса қанот ёзишга имкон бермайдиган даражада биқик ва аянчли эканини ўринли таъкидлаган эди.

Йоханн Волфганг Гёте адабиётнинг жуда кўп жанрларида ижод қилди, лирик шеърлари битди, Шекспир даҳосидан ҳайратга тушди, тарихий драмалар, фожиялар ёзди. «Ёш Вертернинг изтироблари» романи 1774 йилда қозоғга тушди ва тез фурсатда ўқувчилар орасида машҳур бўлиб кетди. Таъбир жоиз бўлса, сентиментал «мактуб» жанрида ёзилган бу роман ўзининг самимийлиги билан кўнгилларни ром этди. «Шўрлик Вертернинг кечинмаларига тегишли нима топишга эришган бўлсам, авайлаб тўпладим ва буни Сизга манзур эта олсам, мендан миннатдор бўларсиз, деб ишонаман» сатрларини ўқиймиз роман бошида. Роман муаллиф

ишончини оқлади, деб бемалол айта оламиз. Роман соф инсоний туйғуларни (Вертер билан Лотта тимсоллариди) моҳирона акс эттириши билан немис адабиётига мутлақо янги нафас олиб кирди. Бу нафас бутун Европа адабиёти, жумладан, рус адабиётига ҳам ёйилди. Унинг таъсирини Альфред де Мюссе, И. С. Тургенев, Жорж Санд ва бошқа адиблар ижодида кўриш мумкин.

Икки буюк немис шоири Йоханн Волфганг Гёте ва Фридрих Шиллернинг дўстлиги уларнинг ижодига катта таъсир кўрсатди. Бирин-кетин Гёте ижодида «Коринфлик келин», «Рим элегиялари» каби шеърлар, «Герман ва Доротея» поэмаси, «Гец фон Берлихинген», «Торквато Тассо», «Ифигения Тавридада», «Эгмонт» драматик асарлари, «Вилхелм Майстернинг таҳсил йиллари», «Вилхелм Майстернинг жаҳонгашталик йиллари» романлари пайдо бўлди.

«Фауст» трагедияси устида шоир эллик саккиз йил иш олиб борди. Бир асар устида шунча муддат ихлос билан тер тўккан бошқа ижодкорни ва асарни топиш қийин. 1773 йилда ilk вариант ёзилган бўлса, то 1831 йилгача тинимсиз меҳнат, изланишлар давом этди. Нафақат Германиянинг, балки бутун жаҳон адабиётининг антиқа ва нодир бадиий ёдгорлигига айланган «Фауст» трагедиясини Гётенинг умр китоби дейиш мумкин. Фауст сиймосида шоир инсоннинг чек-чегарасиз ижод имкониятларига бўлган улуг ишончини ёритишга ҳаракат қилди. Фауст Асл ҳақиқатни топишга уринади. Гёте, бунёд этиш йўли фақат вайроннагарчиликлар орқали ўтади, деган хулосага келади. Бу ҳинд фалсафасидаги, ҳиндуизмдаги Шива номи билан боғлиқ, аввал бузилади, кейин унинг ўрнида ҳаёт яратилади, деган теран қарашларга ҳамоҳангдир.

Шоир «Фауст» охирида кимдир ҳур ҳаёт учун, эрк учун ҳар кун, ҳар он курашгандагина ҳур ҳаёту эрка муносиб бўлади, деган якуний хулоса ясайди. «Фауст» жаҳон адабиётининг дурдоналаридан бири, у ҳамма замонларда ҳам замонавий бўлиб қоладиган нодир асардир.

Гётенинг Шарққа бўлган қизиқиши, Эрон ва Турон шеъриятидан илҳомланиши ва оқибатда машҳур «Ғарбу Шарқ девони»нинг яратилиши жаҳон адабиётида но-

дир ҳодисалардан биридир. Ўн икки китобдан иборат девондаги шеърлар Шарқ манзараларини чизиб беради. У девонга кирган ва кейин қўшимча қилинган шеърларида Фирдавсий, Анварий, Низомий, Саъдий, Ҳофиз, Жалолиддин Румий, Жомий сингари соҳир сўз усталарига тўхталади, девонни яхши англаш йўлида ёзилган мақолалар ва изоҳлар (уларнинг ўзи бир тадқиқот) эса Европа ва балки жаҳон ўқувчисини ҳам Шарқ тарихи, турмуш тарзи, менталитети, қадриятлари билан таништиради. «Қобуснома»ни ўқиганини қайд этади, Маҳмуд Ғазнавий, Амир Темур, Ҳотам Тойий сингари сиймолардан сўз юритади, Зулайҳо, Вомиқ, Узро, Лайли, Мажнун каби адабиёт қаҳрамонларини ўз сатрларида васф этади.

Буюк мутафаккир Гёте ижоди жаҳоннинг кўп тилларига таржима қилинган. Бугунги кунда ўзбек ўқувчиси шоирнинг шоҳ асари «Фауст»ни Эркин Воҳидов таржимасида ўқимоқда. «Ғарбу Шарқ девони»ни Садриддин Салим Бухорий бевосита немисчадан ўзбекчага ўғирди. «Ёш Вертернинг изтироблари» романи 1975 йилда Янглиш Эгамова томонидан бевосита немис тилидан ўзбек тилига ағдарилиб нашр этилган эди. 2007 йилда романнинг иккинчи наشري ҳам дунё юзини кўрди. Дарвоқе, яқинда таниқли таржимон Пошо Али Усмон Готхольд Эфраим Лессинг қаламига мансуб «Эмилия Галотти» трагедиясини немисчадан ўзбекчага таржима қилиб чоп эттирди. Бунга эслашимиз боиси, Гётенинг қаҳрамони Вертер айти шу асарни мутолаа қилишни жуда ёқтирарди. Адиб бу билан 1770 йилда вафот этган Лессинг ижоди ўқувчилар ўртасида қанчалар машҳур бўлганини таъкидламоқчи эди. Муаллиф Вертер ўзини ўзи отганидан сўнг, хонадаги ҳолатни тасвирлар экан, шундай сўзларни келтиради: «Винодан фақат бир стакангина ичилган, стол устида «Эмилия Галотти» очиқ ётарди...»

Янглиш Эгамова бугунги кунда Ўзбекистонга таниқли таржимон, адабиётшунос ва таржимашунос олима, филология фанлари номзоди, Гулистон Давлат университети чет тиллар кафедраси доценти. У илми ижод билан қўшиб олиб боришга интилади. Ҳозиргача унинг таржимашунослик муаммоларига бағишланган,

жумладан, Гёте ҳаёти ва ижодини тарғиб қилиш бўйича жуда кўп илмий-таҳлилий мақолалари матбуотда эълон қилинди, аynи пайтда таржимонликни ҳам ўқитгани йўқ. Бруно Анитсинг «Қашиқирлар чангалида», Фритс Вюртленинг «Анджон шахзодаси» (Бобур Мирзога бағишланган) асарларини ўзбек тилида эълон қилди. Узоқ йиллар тер тўкиб тарихимизни тe-ран ўрганишида катта аҳамият касб этадиган Муҳаммад Ҳайдар Мирзо қаламига мансуб «Тарихий Рашидий» нодир ёдгорлигини Ваҳоб Раҳмонов билан ҳамкорликда форс тилидан ўзбекчага ўғирди ва нашр эттирди.

Қўлингиздаги Гётенинг «Муҳаббатнома» китобига буюк адибнинг севги-муҳаббат фаслларига бағишланган «Ёш Вертернинг изтироблари» ва ўзбекчага янги таржима этилган «Ҳамроз диллар» романи киритилди. Китобдан, шунингдек, Гёте замондошлари хотираларидан намуналар ҳамда таржимон-олиманинг «Гёте абадияти», «Вертер изтироблари талқини», «Ҳамроз диллар фожiasi» номли тадқиқий мақолалари ҳам жой олган.

Шуни таъкидлаш керакки, Ҳамроз диллар» романи ўзбек хонадонига илк бора кириб келганидек, у ҳақдаги «Ҳамроз диллар фожiasi» мақоласида айтилган гаплар шу пайтгача ҳали тилга олинмаган бўлиб, ушбу маълумотлар Гёте ижодий фаолияти, дунёқарашининг янги қирраларини ёритишга хизмат қилади.

Даҳо шоир, мутафаккир адиб Йоханн Волфганг Гётенинг «Муҳаббатнома» китоби адабиётнинг чинакам мухлисларига ажойиб тўхфа бўлади, деган умиддамиз.

МУҲАММАД АЛИ

Ўзбекистон халқ ёзувчиси,
Давлат мукофоти лауреати.

**Die Leiden
des jungen
Werthers**

**ЁШ ВЕРТЕРНИНГ
ИЗТИРОБЛАРИ**

Шўрлик Вертернинг кечинмаларига тегишли нима топишга эришган бўлсам, авайлаб тўпладим ва буни Сизга манзур эта олсам, мендан миннатдор бўларсиз, деб ишонаман. Сиз унинг зукко қалби олдида ҳурмат ва эҳтиром билан бош эгарсиз ҳамда қисматига аччиқ куз ёши тўкарсиз.

Худди шундай кўргуликка дучор бўлган инсон, унинг изтиробларидан сен ҳам паноҳ топ. Агарда ўз айбинг ёки тақдир ҳукми билан ўзингга яқинроқ дўст топа олмасанг, майли, шу китобча сенга ҳамроҳ бўла қолсин.

1771 йилнинг 4 майи

Кетганимдан бирам хурсандманки! Қимматли дўстим, инсон қалби нима деган нарс! Юрагимга ғоят яқин, сендай севикли дўстимни ташлаб кетдим-у, яна бундан мамнунман-а! Биламан, бунинг учун мени кечирасан. Ахир, ортикча шўхликларим ўз-ўзимни чалғитиш учунгина ўйлаб чиқарилмаганмиди? Бечора Леонора! Барибир мен бунда айбдор эмасдим. Опасининг ўзига хос латофатига махлиё бўлиб вақт ўтказган пайтларимда шўрлик Леонора қалбида эҳтирос уйғонган бўлса, менда нима айб? Лекин барибир... менинг мутлақо айбим йўқми? Ахир, мен унинг ҳисларига эрк бермадимми? Гарчи ноўрин бўлса-да, биз гоҳида калака қиладиган энг соф ҳис-туйғулардан юпанмас эдимми? Ахир, мен... ох, инсон ўз-ўзидангина ҳам қила олади! Азиз дўстим, сенга ваъда бера-

манки, мен ўзимни тузатаман, энди аввалги одатимни ташлайман, пешонага ёзилган турли кўргуликларни қайта эслаб ўзимни-ўзим қийнамайман. Энди бугунги кундан лаззатланаман, ўтмиш эса ўтмиш бўлиб қолаверади. Албатта, ҳақсан, азизим, одамлар, – ким билади дейсан, улар нима учун бундай яратилган, – ўтмишдаги қора кунларни ҳадеб эслайвермай, бугунги кун ҳаловати билан яшасалар эди, камроқ қийналган бўлур эдилар.

Агар малол келмаса, онамга айтиб қўйсанг, унинг топшириғини бажонудил адо этиб, уни бундан тез орада воқиф қиламан. Холаминикида бўлдим, у таъриф этганларидек заҳар хотин эмас, аксинча, қатъиятли, кўнгли очиқ аёл экан. Мен унга бизга тегадиган мероснинг кечиктирилганлигидан онамнинг ранжиганини айтдим. У хотиржамлик билан, барча шарт-шароитни тушунтириб, шулар бажарилган тақдирда, бизга ўзимиз талаб қилган мол-мулкдан ҳам зиёдроғини беришга рози эканлигини билдирди... Тўғриси, ҳозир бу ҳақда ёзишни мутлақо истамайман, онамга айтиб қўй: ҳаммаси жойида бўлади. Мен эса, азизим, бу курук сафсатабозликдан шу нарсага тўла қаноат ҳосил қилдимки, мубҳамлик ва калтафаҳмлик дунёга макр ва адоватдан кўра кўпроқ низо уруғини сочади, ҳар ҳолда кейингилари камроқ учрайди.

Умуман, бу ерда кайфиятим кўнгилдагидек. Тан-ҳолик – бу жаннатмисол ўлкада юрагимга бебаҳо дармон, кўпинча маъюслик чулғаган қалбимни фасллар келинчаги бўлган баҳор сахийлик билан илитади. Ҳар бир дарахт, ҳар бир буток бамисоли гулдастадек туюлади ва хушбўй ҳидлар денгизида сузиш ҳамда улардан лаззатланиш учун капалак бўлиб қолгинг келади.

Шаҳарнинг ўзи унчалик диққатни тортмайди, бироқ унинг гўзал табиатини тасвирлашга сўз топилмайди. Мана шу гўзаллик марҳум граф М.ни бири-бирига ғаройиб тарзда туташиб кетган ҳамда хушманзара водий касб этган тепаликлардан бири устида

боғ барпо этишга ундаган. Боғ жуда оддий кўринса-да, унга киришинг ҳамона бу соҳибкор меҳнатининг маҳсули эмас, балки туйғуларга бой, ўзига ором истаган бир инсон орзусининг рўёби эканлигига ишонч ҳосил қиласан. Унинг мен учун қадрли бўлиб қолган кўхнагина шийпончасида ўтириб, марҳум хотираси учун бир неча томчи кўз ёши тўкиб олдим. Бу айвонча унинг ҳам севимли жойи эди. Яқинда мен шу боғнинг хўжайини бўламан. Бир неча кун ичидаёқ боғбон менга илтифот билан қарай бошлади ва, ўйлайманки, унинг бу илтифоти жавобсиз қолмайди.

10 май

Дилни яйратувчи мўъжизакор баҳор субҳидами сингари самовий тетиклик бутун борлиғимни ром этган. Мен тамоман ёлғизман ва ўзимга ўхшаш кишилар учун бунёд этилган бу ўлкада кайф-сафо қиялман. Шундай бахтлиманки, дўстим, ором оғушига шу қадар сингиб кетганманки, бундан санъатим зарар кўрмоқда. Бирон чизик ҳам чизолмаяпман, бироқ мен санъатни ҳеч қачон шу лаҳзалардагидек чуқур ҳис этолмаган эдим.

Кўркам водийдан ҳовур кўтарилиб, тушки куёш нимқоронғи қалин ўрмон устида турган ва якка-ярим нурлари унинг қадам етмас оралиғига ёриб кирган чокда, мен жўшқин анҳор бўйида, ўсик ўтлар устида ётганимча ердаги минглаб ажойиботларга ҳайрат билан боқаман; ўт-ўланлар орасида ғимирлашган митти мавжудотларнинг, сон-саноксиз курт-кумурскаларнинг юрагимга яқинлигини ҳис этаман; бизни шу йўсинда Яратганнинг қудратини, мутлақ ҳузур-ҳаловат оғушига етакловчи Худо таолонинг ҳозирлигини сезаман. Кўз олдим қоронғулашиб, теварак-атроф ва само ўз тасвирина севгилим қиёфаси сингари қалбимга жо этганида – ўшанда, азизим, мени бир туйғу қамраб олади-да: «Эҳ, буни ифодалай олсам эдим, юрагимда туғён урган нарсани тўлалигича қоғозга тушира олсам эдим, қалбим мутлақ Худонинг акси

бўлганидек, бу ҳам менинг қалбимнинг акси бўларди!...» — дегим келади. Йўқ, йўқ, дўстим... Бундан ожизман, бу воқеаларнинг сеҳрли улуғворлиги мени мағлуб қилади.

12 май

Бу ўлкада алдамчи руҳлар ҳукмронми ёки бутун борлиқни кўзимга бамисоли жаннат қилиб кўрсатаётган ҳавойи ҳиссиётлар қалбимни эгаллаб олганми, билмайман. Шундоққина шаҳар четида бир булок бор, бу булокқа мен худди Мелузина¹ ва унинг сингиллари сингари боғланиб қолганман. Кичик тепаликдан қуйроққа тушсанг, йигирматача зинапоя сени чуқур ғорга бошлаб келади, у ердаги мрамор қояда зилол чашма қайнайди. Бу жойни юқоридан ўраб турган пастаккина девор, кўкка бўй чўзган улкан дарахтлар, салқин ҳаво — буларнинг барчасида аллақандай жозибадор ва сирли куч бор! Ҳар куни соатлаб шу ерда ўтираман. Шаҳар қизлари бу ерга келиб, сув олиб кетишади, бундай оддий ва зарурий юмушдан ўтмишда ҳатто шоҳ қизлари ҳам тортинишмаган. У ерда ўтирганимда, патриархал ҳаётга хос тасаввурлар: ота-боболаримизнинг қайлиқлари билан қандай учрашганлари ва қудуқ ёнида никоҳ ўқитганлари ҳамда қудуқлар ва булоклар атрофида айланишган раҳмдил руҳлар худди ҳозир содир бўлаётгандек кўз олдимда гавдаланади. О, жазирама ёз кундаги узоқ сайрдан сўнг салқин булок бўйида роҳатланиш нималигини ўз бошидан кечирмаган киши буни қайсидан ҳам билсин?

Мендан, китобларингни юборайми, деб сўрабсан. Азизим, Худо ҳақки, сендан ўтинаман, улардан мени ҳалос эт! Мени руҳлантиришларини, далда беришларини истамайман; шусиз ҳам юрагим ҳаяжондан холи эмас. Менга ҳазин кўшиқ керак, бу жиҳатдан Ҳомеримга қиёс топиш мушкул. Кўпинча ўзимдаги

¹ Мелузина — француз афсонасидаги ярим аёл, ярим балиқ шаклидаги сув париси (тарж.).

беҳад жўшқинликни босишга уринаман: менинг қалбимдек ҳар мақомга тушиб турадиган қалбни кўрмаган бўлсанг керак. Азиз дўстим! Сенга буни айтиб ўтиришнинг ҳожати борми, ахир, кайфиятимнинг маъюслиқдан кизикқонликка, ҳузурбахш хаёлпарастликдан ҳалокатли эҳтиросга ўтиб туришига озмунча тоқат қилганмисан? Мен ўз қалбимни шунинг учун ҳам бемор боладек ардоқлайман; унинг раъйини сўзсиз бажо келтираман. Бу ҳақда гапириб юрма! Шу важдан мени гап-сўз қиладиган ҳам топилади.

15 май

Бу ерлик оддий кишилар, айниқса, болалар, мени аллақачон таниб, севиб қолишган. Олдинига улар билан яқинлашишга уриниб, дўстона сўз қотганимда, кўплар бу бизни мазах қиляпти, деган фикрда мenden юз ўгириб кетишарди. Лекин бундан умидсизланмадим, балки бир нарсани янада аниқроқ ҳис этдим, буни ўзим кўп вақтдан бери сезиб юргандим: жамиятда кўзга кўринган мавкени эгаллаган кишилар гўё обрўдан айрилиб қолишдан чўчигандек, оддий фуқародан ўзларини четга тортадилар; яна шундай беқарорлар ва ичикора нусхалар ҳам топиладики, улар ўзларини гўё оддий халққа илтифот кўрсатгандек тутадилар-у, бу билан ўз калондимоғликларини янада кўпроқ намоёниш қиладилар.

Бизлар ўзаро тенг эмаслигимиз ва тенг бўлолмаслигимиз мен учун равшан бўлишига қарамай, таъкидлаб айтаманки, фуқаро олдида обрўсизланишдан кўрқиб, ўзини четга тортишни маъқул кўрганлар рақибидан мағлубиятга учрашдан хавфсираб, пусиб ётган кўрқокдан афзал эмаслар.

Яқинда булоқ бошига борганимда, сув тўла кўзасини пастки зинага қўйиб, чор атрофга қараётган ёш хизматкор қизни кўриб қолдим. Унинг нигоҳи, бирорта дугонам кўриниб қолмасмикин, сувни бошимга олишимга кўмаклашиб юборарди, деган маънони англатарди.

– Ёрдамлашиб юборайми, яхши киз? – сўрадим ёнига тушиб, у бўлса хижолатдан қип-қизариб:

– Йўғ-э, жаноб, – дея рад этди.

– Ийманманг!

У бошидаги чамбарини тўғрилади ва мен унга кўмаклашиб юбордим. Қиз ташаккур билдирди-да, зинапоядан юқорига чиқиб кетди.

17 май

Ҳар хил танишлар орттирдим, аммо ҳали ҳақиқий дўстларимни топганимча йўқ. Одамлар нега мени яхши кўришади, хайронман. Кўпларига маъқул бўлман, кўплари менга меҳр қўйиб қолишади, бироқ йўлимиз тезда бошқа-бошқа томонга бурилиб кетишига афсусланаман. Мабодо «у ернинг одамлари қандай?» деб сўрагудек бўлсанг, «ҳамма ердагидек», деб жавоб қайтарган бўлардим.

Одамзотнинг қисмати ҳамма жойда бир хил: тирикчилик ғамида чарчаш нималигини билмай ишлагани ишлаган. Борди-ю, бирозгина бўш вақт топилиб қолса борми, бекорчиликдан қутулиш учун ўзини қаерга қўйишни билмайди. О, инсонлик бурчи!

Лекин бу ернинг одамлари ғоят дилкаш. Баъзан ғамларимни унутиб, мана шу одамлар билан барча шодликлардан баҳраманд бўлсак, тўкин ясатилган стол атрофида хушчақчақ суҳбат қурсак, сайр ёки рақслар уюштириб, кўнгилхушлик қилсак, ниҳоятда енгил тортиб кетаман. Бироқ бундай пайтларда беҳуда йўқ бўлиб кетаётган бошқа жуда кўп кучлар ҳали қалбимда мавжудлигини, уларни авайлаб сақлашим зарурлигини эсламаслик лозим. Оҳ, бунга кўникиш мушкул!.. Бироқ илож қанча! Тил учидан турган гапларимизни ўзаро англатормаслик – бу бизнинг қисматимиз.

Афсус, ёшликдаги дўстим ўлиб кетди! Нега энди ўша киз билан танишдим экан-а! «Тентак! Сен аслида ер юзидан топиб бўлмайдиган нарсани қидиряпсан!» – дегим келади ўз-ўзимга. Аммо, у бор эди-ку,

мен унинг улкан қалб эгаси эканлигини сезган эдим-ку, у ёнимда бўлса, ўзимни янада етукроқ ҳис этардим, чунки нимага қодир бўлсам, ҳаммасини қилолардим. Марҳаматли Тангрим! Ахир, юрагимдаги бор ҳислар жўш урмай қолмасди-ку! Табиат билан ҳам-ханг бўлиб кетадиган ва қалбимдаги ёкимли туйғуларнинг илҳомчиси ўша киз эмасмиди? Муносабатларимизда энг нозик ҳис-туйғулар, ўткир фикрлар муштарак бўлиб, уларнинг ҳамма кўринишларига, ҳатто енгилтакликларигача ақл-заковат тамғаси босилган эмасмиди? Энди-чи! Афсуски, у мендан бир неча ёш катта эди ва анча эрта оламдан ўтди. Унинг зукколигини ҳамда фариштадек мулойимлигини зинҳор унутолмайман.

Яқинда Ф... исмли истараси иссиққина, очик кўнгил йигит билан танишдим. У эндигина дорил-фунунни тамомлаган, ўзини доно ҳисобламаса-да, ҳар ҳолда бошқалардан кўра кўпроқ биламан, деб ўйлайди. Афтидан, у хийла тиришиб ўқиган, хуллас, унинг билимдонлиги шундоққина сезилиб турипти. У менинг расм чиза олишимни ва юнон тилини билишимни (бу ерда одатдан ташқари бўлган икки ҳол) эшитгач, менга ўзини танитди ва Баттэдан тортиб Вудгача, Пилесдан тортиб Винкелманнгача¹ билиши ҳақида роса мактанди. Зулсер «Назария»сининг биринчи қисмини ўқиб чиққанини ва ўзида антик дунёни ўрганиш бўйича Ҳайненинг қўлёзмаси борлигини айтиб, мени ишонтирди. Бу гапларни маъқуллаб кўяқолдим.

Бундан ташқари, ғоятда олижаноб, оддий ва софдил киши билан – князликнинг амтмани² билан ҳам танишдим. Айтишларича, уни тўққизта фарзанди орасида кўрган киши дил-дилдан яйраб кетармиш, айникса, унинг катта қизини жуда макташади. У мени уйига таклиф этди, яқин кунларда ўша ёққа бораман. У биздан

¹ Баттэ, Вуд, Пилес, Винкелманн – ўша даврнинг машхур расомлари (тарж.).

² Амтман – ўртача амалдорлик даражаси (тарж.).

бир ярим соатлик масофа нарида князликка қарашли овчилар саройида туради. Хотини вафотидан кейин ўша жойга кўчиб боришга ижозат олган, чунки, шаҳарда, давлатга қарашли уйларда қолиш унинг учун оғир бўлган.

Бундан ташқари, яна бир қанча учига чиққан бепаросатларга ҳам дуч келдимки, сохта қилишларини, айниқса, ўзларини дўстларча тутишларини асло ҳазм қилолмайсан, киши.

Хайр! Хат муҳимлиги билан сенга ёқар, деб ўйлайман.

22 май

Баъзилар инсон ҳаётини тушга қиёслайди, менда ҳам шу туйғу ҳукмрон. Инсондаги барча қобилиятларнинг ҳар томондан чеклаб қўйилганини кузатганимда, унинг барча интилишлари турмуш эҳтиёжларини қондиришга қаратилганини, бу эса аянчли ҳаётимизни тагин ҳам узайтиришдан ўзга нарса эмаслигини кўрганимда ва, ниҳоят, бошқа илмий масалалардаги хотиржамлик, ўзлари қамалиб олган уйларнинг деворларини турли-туман расмлар ҳамда ранг-баранг шакллар билан безаган ҳаёлпарастларнинг ғариб итоаттўйлигидан ўзга нарса эмаслигини сезганимда... биласанми, Вилхелм, булар мени тилсиз қилиб қўяёзди. Шунда ўз ҳаёлларимга ғарқ бўлиб, ўзга бир дунё кашф қиламан! Лекин барибир, булар ҳам ҳаётӣй, тўлақонли тасаввурдан кўра кўпроқ ноаниқ истаклар ва мавҳум ҳаёллардир. Шунда ҳамма нарса кўз олдимда жимирлаб айланишади-да, ҳаётни гўё тушдагидек жилмайиб кузатаман.

Болаларнинг ҳамиша ниманидир хоҳлаб туришлари сабабини уларнинг ўзлари ҳам билмасликлари ҳақида барча билимдон шахсий ва мактаб муаллимлари бир хил фикрда, аммо катталарнинг ҳам худди болалардек ер юзида судралиб юришларига, улар ҳам қаёқдан келиб, қаёққа кетаётганларини билмасликларига, аниқ бир мақсадни кўзламай ҳаракат қилишларига ҳамда

уларни ширин кулчалар, пироглар ва хипчинлар билан йўлга солиш мумкинлигига ҳеч ким ишонишни истамайди, бироқ менинг назаримда бу шубҳасиздир.

Бу хусусда сенинг фикрингни биламан ва мен ҳам шунга қўшиламан: болаларга ўхшаб беташвиш кун кечирадиган, қўғирчоқларини кийинтириб-ечинтириб, уларга ғамхўрлик қиладиган, онаси ширинлик яшириб қўйган жавон атрофида хушомадгўйларча айланиб юриб, керакли нарсани қўлга киритгач, уни шошапиша еб: «Яна!» деб талаб қиладиганлар энг бахтли кишилардир. Мана шулар бахтли мавжудотлардир. Яна ўзларининг арзимас ишларига ва ҳатто интилишларига дабдабали ном бериб, буни инсон зотининг фаровонлиги ва саломатлиги йўлидаги улкан ишлар, деб ҳисобловчиларга ҳам яшаш жуда осон... Шундай бўла олишни билганларга тасанно. Аммо итоатгўйлиги нимага элтишини тушунган, ҳар қандай бадавлат мешчаннинг ўз боғчасини чаманзорга айлантиришдан завқ олишини кўрган ва, ниҳоят, бахтсиз кишининг турмуш машаққатларидан эзилиб, чидам билан йўлда давом этишини ҳамда қуёш нурини ҳеч бўлмаса бир дақиқагина кўпроқ кўришга ҳамманинг бирдек ташна эканликларини англаб етган кишигина зорланмайди, ўз ҳаётини ўзи яратади ва инсон бўлганлигидан ўзини бахтиёр деб билади. Ҳамда у қанчалик ноилож бўлмасин, озодлик ҳақидаги ширин туйғуларини, истегадан пайтида бу зулматдан қутулиб кетиш орзусини қалбида мудом ардоқлайди.

26 май

Менинг бирор жимжитгина хилват жойга ўрнашиб олиб, ўша ерда озгина нарсага ҳам қаноат қилиб яшайвериш одатим сенга илгаридан маълум. Бу ерда ҳам шунақа дидимга мос гўшани топиб олдим. Шаҳардан тахминан бир соатлик масофа нарида Валҳайм¹ де-

¹ Бу ерда номлари келтирилган жойларни китобхон қидириб овора бўлмасин; жойларнинг ҳақиқий номларини ўзгартириб беришга тўғри келди (муаллиф изоҳи).

ган манзил бор. Бу кўрам манзил тепалик ён бағрида ястанган, агар ёлғизоёқ йўлдан қишлоқ томонга юқорилаб борилса, бундан водий қафтдагидек кўзга ташланади. Кексалигига қарамай хийла чакқон, илтифотли ошхона бекаси вино, пиво, қахва қуйиб беради. Ёнг ёқимлиси шуки, иккита ғоят сершоҳ арғувон дарахти чор атрофини деҳқон кулбалари, ҳовлилари ва омборлари ўраб турган черков майдончасига соя солиб туради. Бундай овлоқ жой камдан-кам топилади. Мен ўз стол-стулимни ўша дарахт остига чиқартираман-да, шу ерда ўтириб қахва ичаман ҳамда Ҳомерни мутолаа қиламан. Бир куни қок туш пайтида арғувон дарахтлари остига келганимда майдон илк марта бўм-бўш эди. Ҳамма далага ишга кетган, фақатгина тўрт ёшлар чамасидаги болакай тахминан олти ойлик гўдакни тиззасига олганча икки қўллаб шундай бағрига босиб ўтирардики, гўё у гўдак учун ўриндик вазифасини ўтарди. Гўдакнинг қоп-қора кўзларидан тийраклиги шундоққина сезилиб турар, бироқ у қимир этмасди. Бу кўриниш мени тўлқинлантириб юборди: уларнинг рўпарасидаги омовга ўтириб олиб, жозибали манзарани берилиб қўғозга кўчирдим. Бунга қўшилиб яна ёнимиздаги четан девор, сарой дарвозаси, бир неча синиқ ғилдираклар – ҳамма нарсани аслида қандай бўлса, худди ўшандай қилиб чиздим, яна бир оз қайта ишлагач, қарасам, анча келиштириб, ўзимдан деярли ҳеч нарса қўшмасдан аломат бир нарса чизибман. Бу келгусида ҳам фақат табиатдан илҳом олиб ишлаш ниятимни мустаҳкамлади. Фақат табиатгина бениҳоя бой ва фақат угина буюк санъаткор ярата олади. Ижтимоий тузумни қанча мактаб гапирсалар, ундаги қонунқоидалар борасида ҳам шу нарсани айтиш мумкин: жамият қонунлари асосида шаклланган одам қандайдир бемаънилик ва бузуқликка йўл қўймайди, худди шунингдек, маълум қоидалар асосида тўқчиликда тарбия топган кишидан ҳам ярамас қўшни ёки ашаддий жиноятчи чиқмайди. Менга истаганча уқтираверсинлар-у, бироқ қатъий қонун-қоидалар табиатни ҳис этиб,

уни ҳаққоний тасвирлаш қобилиятини сўндиради! «Йўқ, бундай эмас! Қатъий қонунлар фақат итоат эттиради, ҳаддидан ошганларни йўлга солдиради ва ҳоказо», – деб уқтирсанг-уқтиравер. Азиз дўстим, мендан исбот талаб қиласанми? Бунда ҳам гап худди севги масаласидагидек. Тасаввур қил, ёшгина йигит бир қизга шунчалик боғланиб қолганки, у уззукун вақтини шу ерда ўтказди ва унга чексиз садоқатини ҳар лаҳзада исботлаш учун унга ўзининг бор кучини, кўлидан келган бор имкониятини ишга солади. Шунда аллақайси юқори лавозимдаги бир корчалон келиб, ошиққа дейди: «Яхши йигит! Севиш инсонга хос хусусият, инсондек сева билиш керак! Вақтни шундай сарфлангки, унинг бир қисмини ишга ажратинг, бўш вақтингизни севгилингиз ёнида ўтказинг. Агар ўз зарур эҳтиёжларингиздан ортса, баҳоли қудрат унга бирор нарса тортиқ қилишингиз ҳам мумкин. Ҳамиша эмас, фақат унинг туғилган куни ёки бошқа улуғ айём кунларидагина совға қилинг». Агар йигит бунга амал қилса, ундан анча бамаъни одам чиқади ва ўзим биринчи бўлиб ҳар қандай бошлиққа ўша йигитни бирор маҳкамага ишга жойлаб қўйишни маслаҳат бераман, унда унинг севгиси ҳам, агар рассом бўлса, санъати ҳам елга учадди. О, дўстларим! Буюк заковат чашмаси нега бунчалик кам тошади, нега тортинчок қалбларингиз ўз тўлқинлари билан сизни ларзага солади? Қимматли дўстларим! Негаки, дарёнинг ҳар икки қирғоғида, хавфнинг олдини олиб, шийпонлари, гулпушталари, экинзорларини сув ювиб кетмаслиги учун аввалдан тошқинни қайтарувчи канал ва тўғонлар куриб қўйган мулоҳазали жаноблар яшайди.

27 май

Бундай қарасам, кишиларни таққослашга, жўшқин ваъзхонликка берилиб кетиб, кейин болаларга нима бўлганлигини сенга айтиб беришни унутибман. Ижодий кечинмалар гирдобига ғарқ бўлиб, икки соатлар чамаси омон устида ўтирдим, кечаги хатимда булар

палапартиш баён қилинган. Кечга яқин кўлида сават тутган ёшгина бир аёл ҳалиям қимир этмай ўтирган болаларга яқинлашаркан: «Баракалла, Филипс!» — дея хитоб қилди. У мен билан саломлашди, мен алик олдим-да, улар томон яқинлашиб, бу болалар сизникими? — дея сўрадим. Аёл тасдиқ ишорасини қилди ва болаларнинг каттасига бир бўлак ёғли нон берди, кичигини бўлса кўлига олиб, бутун оналик меҳри билан юзидан ўпди. — Филипсга кенжатойимизга қараб ўтиришини тайинлаб, ўзим шовла сузиладиган сопол косача, қанд ва оқ нон келтиргани катта ўғлим билан шаҳарга кетгандим. — Буларнинг ҳаммаси очик саватда кўриниб турарди. — Мен Ҳансга (кенжатойининг исми шундай эди) кечқурунга бир қошиқ шўрва пиширишим керак, — сўзида давом этди аёл, — тўполончи катта ўғлим кеча Филипс билан шовла қирмочини талашиб, косачани синдириб кўйган эди.

— Катта ўғлингиз қаерда? — сўрадим мен.

— Ўтлоқда ғозларни қувлаб юрипти, — деб аёл жавоб бериб улгурмаган ҳам эдики, у чоғиб-сакраб етиб келди-да, укасига ёнғоқ хивичини тутқазди. Аёл билан қилган суҳбатимдан аён бўлишича, у ўқитувчининг қизи экан, эри эса, марҳум амакисидан қолган меросни ундириш учун Шветсарияга кетипти.

— Улар эримни алдамоқчи бўлишди, — изохлай бошлади аёл, — ҳатто унинг хатига ҳам жавоб қайтаришмади, сўнг ўзи боришга мажбур бўлди. Бирор қори ҳол юз бермаган бўлсин-да, негадир ундан хат-хабар йўқ.

Аёлниң ёнидан кетгим келмасди, ниҳоят, болаларнинг ҳар қайсисига бир крейсердан пул улашдим ва «шўрва билан ейиш учун шаҳардан кичкинтойга булка келтирарсиз», деб аёлга яна бир крейсер тутқаздим, шу билан биз хайрлашдик.

Агар ҳис-туйғуларим жўш урган бўлса, буни ўз турмушининг тор доирасига итоаткорона кўниккан, топганини у кундан бу кунга зўрға етказадиган, хазонрезгилик бошланганини кўрса, энди қиш келаяпти,

деган фикрдан бошқасини хаёлига келтирмайдиган инсон намунасигина мени овута олишига ишон, азизим!

Ўшандан буён майдончага тез-тез бориб тураман. Болалар менга тамоман ўрганиб қолишган; агар қаҳва ичсам, қандни уларга қолдираман; кечқурун бутерброт ва қатиқнинг ярмиси уларнинг насибаси бўлади. Якшанба кунлари болаларга бир крейсердан пул улашаман; мабодо ибодатдан кейин ўзим келмасам, уларга бу пулни беришни ошхона бекаси Ордрега тайинлаб қўйганман.

Болалар менга ҳар нарсаларни ишониб айтишаверади, айниқса, уларнинг завқ-шавқ билан ўйнашлари ва қишлоқдаги бошқа болалар ҳам тўпланишгандаги ўйинларини кўриб теримга сиғмай кетаман. «Болалар мени ҳечам қийнашмайди», – деб онасини ишонтиргунча хуноб бўлдим.

30 май

Яқинда сенга рассомлик ҳақида айтган гапларим, шубҳасиз, шеъриятга ҳам тегишлидир. Бунда, энг муҳими, керакли нарсани англай билиш ва оз сўзда кўп нарсани ифодалашга эришишдир. Бугун шундай бир манзарани томоша қилдимки, агар уни асли ҳолича тасвирласа, дунёдаги энг гўзал идиллия¹ юзага келади. Аммо бу ерда поэзия, идиллия, манзаранинг нима кераги бор? Табиатнинг бирор кўринишини тасвирламоқчи бўлсак, албатта, унга бирор нарсани тиркаш шартми?

Агар бундай муқаддимадан кейин қандайдир кўтаринки руҳдаги бирор нарса кутаётган бўлсанг, яна қаттиқ алданасан; бундай тўлқинланишимнинг сабабчиси бир деҳқон йигитча, холос. Мен одатимдек ёмон ҳикоя қиламан, сен эса ҳар галгидек, мени муболаға қиляпти, деб ўйлайсан. Бу ажойиботларнинг макони – Валҳайм ва яна ўша Валҳаймдир.

¹ *Идиллия* – табиат кучоғидаги ҳаётни осойишта тасвирлайдиган шеърий асар (тарж.).

Арғувон дарахтлари остига бир тўда одамлар қаҳва ичгани тўпланишган. Улар дидимга унчалик мос келмаганликларидан у-бу важ-карсон кўрсатиб улардан ўзимни чеккага тортдим.

Бир деҳкон йигити кўшни уйдан чиқди-да, мен яқиндагина суратини чизган омоннинг қаеринидир тузатишга киришди. Йигитча кўринишидан менга ёқиб қолди, уни гапга сола бошладим, ҳол-аҳволини сўрадим; биз у билан тезда танишиб олдик, ҳатто сирдош ҳам бўлиб қолдик, ҳамиша шу тахлит кишилар менга жуда тез ёқиб қолишади. У бир бева аёлникида хизмат қилишини ва у аёл билан муносабатлари яхши эканлигини айтиб берди. Ўша аёл ҳақида шунчалик кўп нарса гапирдики, уни шу қадар таърифладики, йигитчанинг аёлга бутун борлиғи-ла содиқлигини англадим. Гапларига қараганда, аёл айтарли ёш эмас, биринчи эридан оғзи куйган, натижада у ортик турмушга чиқишни истамайди, йигитчанинг ҳикоясидан шу нарса яққол сезилдики, унинг учун гўзалликда, ёқимлилиқда бу аёлдан ўтадигани оламда йўқ. Жу-воннинг розилиги бўлса бас, кўз очиб кўрган эрининг қилғиликларини аёл хотирасидан ўчиришга бу йигит кодир ва жон деб аёлнинг жуфти ҳалоли бўлишни истайди, лекин ундаги хис-туйғулар, муҳаббат ва садоқатининг нақадар самимийлигини сенга исботлаб бериш учун дил розларини сўзма-сўз такрорлашим лозим бўлади. Ҳа, унинг жозибадор чехраси, мусиқий овози ва кўзларидаги ажиб ёлқинни айнан ифода-лай билиш учун буюк шоир истеъдоди ҳам ожизлик қилади. Йўқ, унинг бутун вужудида акс этган покликни ҳеч қандай сўз билан изҳор этиб бўлмайди; менинг ёзганларим эса бир-бирига қовушмайди. аёлга бўлган муносабатини нотўғри тушунишим ва аёлнинг хатти-ҳаракатидаги софликка шубҳа билан қарашим мумкин, деган фикрдан йигитчанинг хавотирланиши менга беҳад таъсир этди. Аёлнинг киёфаси ва ёшлик латофатидан маҳрум бўлса-да, йигит учун барибир жозибали туюлувчи кўриниши ҳақида тўлиб-тошиб гапиришини

фақат менгина юракдан ҳис эта олишим мумкин. Бунчалар қайноқ меҳр-муҳаббат ва эҳтиросли интилишни мана шундай соф ҳолда сира-сира кўрмаган, ҳа, рост айтяпман, ҳатто тасаввур ҳам қилмаган эдим. Ундаги боодоблик ва самимиятни эслаганда ич-ичимдан ҳаяжонга келишимга, мана шундай биллурдек севги рамзи ҳамма жойда ортимдан эргашиб юриши, ўзим эса, унинг алангасида куйиб, кул бўлишимга олдингда иқрор бўлсам, мени қойима.

Ўша аёлни тезроқ кўришга ҳаракат қиламан, йўқ, бундоқ ўйлаб қарасам, яхшиси, кўрмаганим маъқулроқ. Уни ошиғининг кўзи билан кузатганим афзал, балки у менинг кўзларимга ҳозир тасаввур қилаётганимдек бўлиб кўринмас; ажойиб тасаввурни бузиб нима қиламан?

16 июн

Сенга нима сабабдан ёзмаётганимни сўрабсан. Шуни ҳам билмайсанми? Яна олим эмиш! Соғсаломат эканлигимни ўзинг фаҳмлашинг керак эди, яъни... қисқаси, биров билан танишганлигим қалбимда туғён кўтармоқда... Билмадим... нима бўляпти ўзи.

Дунёдаги энг зебо қизлардан бири билан қай таҳлит танишганимни сенга батафсил ҳикоя қилиб бериш кўлимдан келмаса керак. Шундай мамнун ва бахтлиманки, бун ифодалашга қаламим ожиз.

Фаришта!.. Ҳа!.. Ҳа. Дарвоқе, ўз севгилисини ҳар ким ҳам шундай деб атайди, тўғрими? Ундаги бекаму кўстликни ва унинг нега шундайлигини сенга айтиб беришдан ожизман, ҳуллас, у бутун ўй-хаёлимни ром этган.

Самимияту зукколик, софдиллик ва катъиятлик, руҳий сокинлик ва эпчиллик шу қадар ҳам уйғунлашиб кетадими?

Ёзаётганларимнинг ҳаммаси, унга хос бўлган бирорта фазилатни ифодалаб беролмайдиган беҳуда ва мавҳум сафсаталардир. Бошқа пайт... йўқ, бошқа

пайт эмас, ҳозирнинг ўзидаёқ ҳаммасини сенга айтиб бермоқчиман. Агар ҳозир айтмасам, бошқа вақт бунинг уддасидан мутлақо чиқолмасам керак. Ўзингдан қолар гап йўқ, ёза бошлаганимдан буён менга уч бор кўлимдаги ручкани қўйиб, отни эгарлатсам-да, ўша ёққа йўртиб кетсам, деган фикр туғилди. Лекин бор-майман, деб эрталабданок аҳд қилганимга қарамай, барибир, ҳар дақиқада дераза олдига бориб, қуёш ботишини сабрсизлик билан кузата бошлайман.

Аммо тоқатим тоқ бўлиб кетди-да, унинг ҳузурига отландим. Вилҳелм, яна кулбамдаман, энди бутерброт билан кечлик қилиб, сенга мактуб битяпман. Уни ёқимтой ва тетик болакайлар – саккизта ука-сингилларим даврасида кўриш мени беҳад тўлқинлантириб юборади...

Агар шу тахлит давом этаверсам, охиригача ҳам бирор нарсани илғаб олишинг амри маҳол. Қулоқ сол, воқеани ипидан-игнасигача баён қилиб беришга ҳаракат қиламан.

Яқинда сенга амтман С... билан танишганимни ва у мени манзилгоҳига ёки, тўғрироғи, кичик ҳокимлигига ташриф буюришга таклиф этганини ёзган эдим. Мен бу ташрифни кейинга сургандим, агар бир тасодиф сабаб бўлиб, бу кимсасиз жойда яширинган оҳанрабодан хабар топмаганимда, балки у ерга сира бормаган бўлардим.

Ёшларимиз шаҳар ташқарисида базм ташкил қилишди, мен ҳам унда бажону дил иштирок этдим. Шу ерлик яхшигина, истараси иссиқ, умуман олганда, унча кўзга ташланмайдиган бир қизни балга боришга таклиф қилдим. Келишувга кўра, мен шу қиз ва унинг жиянини файтунда базм бўлаётган жойга элтишим, йўл-йўлакай Шарлотта С.ни ҳам олиб ўтишим лозим эди. Биз ҳайдалган кенг дала бўйлаб овчилар саройига яқинлашарканмиз:

– Ҳозир гўзал бир қиз билан танишасиз, – деди ҳамроҳим.

– Эҳтиёт бўлинг, тагин севиб қолманг! – кўшиб қўйди жияни.

– Нега энди? – сўрадим мен.

– У олижаноб бир кишига унаштириб қўйилган, – деди у, – ҳозир у киши бу ерда эмас, отаси вафот этгач, ишларини тартибга келтириш ва тузукроқ мансабга ўрнашиш учун кетган.

Бу гапларга деярли аҳамият бермадим.

Биз дарвоза олдида тўхтаганимизда куёш ҳали тоғ ортига яшириниб улгурмаган эди. Ҳаво анча дим, уфқда оч кўнгир тусдаги йирик булутлар тўпланаётганидан, момақалдиروق бўлмаса эди, деб хонимлар ташвишланишарди. Ўзим ҳам базм бузилишидан ҳавотирланаётган бўлсам-да, ёлғондакам илмий далиллар билан уларнинг кўркувини босишга уринардим.

Мен файтундан тушдим, дарвозани очган хизматкор киз, мадемуазел Лотхен тайёр бўлгунича бирпасгина кутиб туришимизни илтимос килди. Ҳовлидан ўтиб, шинамгина уйга яқинлашдим ва зинапоялардан кўтарилиб эшик остонасига қадам қўйганимда, кўз ўнгимда аввал ҳам кўришга муяссар бўлганим ғоятда жозибадор бир манзара намоён бўлди.

Даҳлизда икки ёшдан ўн бир ёшгача бўлган олти бола сарвқомат, ўрта бўйли, енги ва кўкрагига пушти ранг бант қадалган, одмигина оқ кўйлак кийган киз атрофида гирдикапалак бўлишарди: у қўлидаги қора нондан укаларининг ҳар бирига ёши ва иштаҳаларига қараб шундай меҳрибонлик билан бўлиб берардики, опаси нонни кесиб бўлгунча болалар жажжи қўлчаларини юкорига чўзиб, унга миннатдорчилик билдиришар, ўз улушини олганидан қувониб, сакраб-сакраб, баъзи ювошроқлари эса аста-секин юриб, нотаниш одамларни ва ўзларининг Лотталари миниб кетадиган файтунни томоша қилиш учун дарвоза томон кетишарди.

– Узр, Сизни овора қилиб, хонимларни куттириб қўйдим, – деди у, – ўзим йўқлигимда бажариладиган айрим топшириқлар бериш, кийиниш билан бўлиб,

болаларни овқатлантиришни унутибман, улар мендан бошқа киши қўлидан нон олишни истамайдилар.

Мен унга бир нима деб мулозамат қилдим, ўзим эса унинг қомати, товуши, ўзини тутишидан лол эдим, у қўлқопи ва елпиғичини олиб чиққани қўшни хонага югуриб кириб кетганида, ногаҳоний ҳодисадан ўзимга келишга аранг улгурдим. Болалар бир четда мени зимдан кузатиб туришарди, уларнинг энг кичиги – ёқимтойгина болага яқинлашдим. У энди четланмоқчи бўлган ҳам эдики, ичкаридан Лотта чиқиб келди ва:

– Луи, амакингга қўлингни бер! – деди.

Бола шу заҳоти унинг айтганини қилди, мен ўзимни тутолмадим ва бурни оқиб турганига қарамасдан унинг юзидан ўпиб олдим.

– «Амакингга» дейсизми? – сўрадим кизга қўлимни узатарканман. – Мени ўзингизга қариндош бўлишга лойиқ, деб ҳисоблайсизми?

– Эҳ-ҳе, бизнинг қариндошларимиз жуда кўп, – деди у шўх табассум билан. – Сизни улардан кам деб ўйламайман.

У кетаётиб ўн бир ёшлардаги энг катта синглиси Софига болаларга, албатта, эҳтиёт бўлишни ва сайрдан қайтганида, отасига салом айтишни тайинлади. Кичкинтойларга эса, худди ўзи бўлган пайтлардагидек, Софининг сўзидан чиқмасликни буюрди, ҳаммалари унга астойдил ваъда беришди. Фақатгина сарғиш сочли, олти ёшлардаги маҳмадона қизча эътироз билдирди:

– Йўқ, Лотхен, барибир эмас, биз сени кўпроқ яхши кўраимиз.

Болаларнинг иккита каттароғи фойтуннинг орқасига чиқиб олишди ва менинг илтимосим билан Лотта уларга, агар ўзаро урушмасликка ҳамда маҳкам ушлаб ўтиришга сўз беришса, ўрмонгача миниб боришга ижозат берди.

Биз ҳали жойлашиб, хонимлар саломлашиб, бир-бирларининг кийимларини, шляпаларини, айниқса, базмга келадиганларни батафсил муҳокама қилиб ҳам

улгурмаган эдиларки, хийла жойга бориб қолибмиз, шунда Лотта кучерни тўхтатиб, укаларини фойтундан туширди, хайрлашиш олдидан иккаласи ҳам опасининг кўлини ўпишди – каттаси ўн беш ёшли болаларга хос назокат билан, кичиги эса анча шошқалоқлик билан ўпди. Лотта укаларига яна бир марта салом айтиб кўйишни тайинлади ва биз жўнаб кетдик.

Ҳамроҳимнинг жияни Лоттадан яқинда ўзи юборган китобни ўқиган-ўқимаганини сўради.

– Йўқ, – жавоб берди Лотта, – у менга ёқмади, қайтиб ола қолинг. Аввалгиси ҳам шунақа эди. Буларнинг қанақа китоб эканлигини сўраб, унинг жавобидан хайратда қолдим...¹

Унинг мулоҳазаларида ўзига хос мустақиллик, ҳар бир сўзида жозиба, латофатли чехрасида руҳий кўтаринкилик равшан сезилиб турарди, чункимен уни тушунаётганлигим унга аён эди.

– Ёшлигимда, айниқса, роман ўқишни яхши кўрардим, – деди у, – якшанба кунлари бир бурчакка ўтириб олиб, қандайдир Мисс Женни² қувончи ва изтиробларига шерик бўлиш менга нечоғлик ҳузур бахш этганлигига биргина худонинг ўзи шоҳид. Очигини айтсам, шу одат мени ҳануз тарк этмаган. Бирок камдан-кам ҳолларда, шунда ҳам дидимга жуда мос келсагина бирор китобни кўлга оламан. Мени шундай ёзувчи мафтун қиладики, токи унинг асарларида ўз дунёмни ва атрофимда кечаётганга ўхшаш воқеаларни кўра олай, ҳикоялари мени ўз уйимдаги ҳаётимдек тўлқинлантурсин ва ҳаяжонга солсин, бу ҳаёт жаннатмисол бўлмаса-да, ҳар қалай мен учун бениҳоя ҳузур-ҳаловат манбаидир.

¹ Бирорта кизнинг, ёки бирорта ёш, енгилтак йигитнинг ҳулосаси деярли ҳеч бир ёзувчи учун аҳамиятли бўлмаса-да, салгина бўлса ҳам ранжишга сабаб туғилмасин учун хатнинг шу жойини қисқартиришни лозим топамиз (*муаллиф изоҳи*).

² *Мисс Женни* – немис ёзувчиси Гербеснинг «Мисс Фанни Вилкес тарихи» китобининг қаҳрамони (1766) (*тарж.*).

Бу сўзлардан кейин ўз қалб туғёнимни яширишга интилардим. Бу ҳол у қадар узоқ чўзилмади, чунки Лотта гап орасида «Векфилд руҳонийси»¹, ... ҳақида² очиқдан-очиқ гапирганида чидаб туролмадим ва кўнглимдан нима кечган бўлса, ҳаммасини тўкиб солдим. Лотта бошқаларга сўз қотгандан кейингина, уларнинг ҳаммаси гўё бизнинг сўзларимизни эшитмагандек парвойи фалак ўтирганларини сездим. Ҳамроҳимнинг жияни менга бир неча марта масхараомуз бурнини жийириб қаради, бу мен учун аҳамиятсиз эди.

Сухбатнинг давоми рақс тушишнинг гашти ҳақида борди.

– Бундай эхтиросни қораласалар ҳам майли, – деди Лотта, – лекин рақс тушишни ҳамма нарсадан устун қўйишимни яширмайман. Агар бирор нарсадан кайфиятим бузилса, сози бузуқ роялимда контрдансиданғиллатсам бас, ҳаммаси бир зумда ўтади-кетди.

Сухбат давомида унинг тим қора кўзларига шу қадар ҳавас билан тикилдимки! Унинг роҳатбахш лаблари ва тиниқ, хушрўй чехраси бутун борлиғимни шу қадар ўзига ром этган эдики! Гапларининг чуқур мазмунига маҳлиё бўлиб, гоҳ унинг сўзларини айнан эшитмасдим!.. Бу ҳолатимни аниқ тасаввур қила оларсан, негаки, сен мени яхши биласан. Хуллас, базм бўладиган уй олдида тўхтаганимизда, фойтундан худди туш кўраётган одамдек тушдим ва кечки қоронғилик чўкаётган далаларга тикилганча шу қадар хаёл дарёсига ботибманки, ҳатто ёп-ёруғ залдан эшитилаётган куй ҳам қулоғимга кирмасди².

Лоттанинг ва ҳамроҳим жиянининг рақсдаги жуфтлари Одран ва қандайдир Н.Н. (исмларнинг барчаси

¹ «Векфилд руҳонийси» – инглиз ёзувчиси Оливер Голдсмит асари (1766) (тарж.)

² Бу ерда ҳам бир неча ватандош ёзувчиларнинг номлари тушириб қолдирилди. Лотта мақтаган одам, албатта, китобнинг шу жойини ўқиса, ўзи сезади, бошқаларга буни билишнинг аҳамияти йўқ (муаллиф изоҳи).

ёдда қолармиди!) исмли икки жаноб бизни фййтун ёнида кутиб олиб, ўз хонимларини қўлтиқлаб олишди, мен ҳам ўзимникини юқорига бошладим.

Биз минуэт¹га тушиб, чир айланишардик, бир хонимни қўйиб, иккинчисини таклиф қилардим, аксига олгандек энг укувсизлари ўйинни бас қилишга ва миннатдорчилик билдиришга шошилишмасди. Лотта ўз ҳамроҳи билан инглизча рақсга туша бошлади. Унинг биз билан бир даврада айланиши мен учун қанчалик гаштли бўлганини тасаввур қила оларсан! Уни рақс тушаётганда томоша қилсанг! Бутун фикри-зикри билан ўйинга берилиб кетади, барча ҳаракатлари шу қадар эркин, бежирим, шу қадар табиийки, гўё рақс учун у бутун оламдан воз кечган, шундан бошқа нарсани ҳис этмаётгандек туюларди.

Мен уни иккинчи контрдансга таклиф қилдим; у учинчисига тушишга ваъда берди ва немисча валсни жуда-жуда яхши кўришини ниҳоятда очик кўнгиллик билан изҳор қилди.

– Бизда шу нарса одат бўлганки, – давом этди у, – ҳар бир жуфт немисча валсга бирга тушиши керак. Лекин менинг ҳамроҳим валсга жуда ёмон тушади, агар мен уни бу азобдан қутказсам, у мендан миннатдор бўлади. Сизнинг хонимингиз ҳам уста эмас, бунинг устига валсга тушишни ёқтирмайди. Сиз валсга яхши тушаркансиз, мен буни инглизча рақс пайти сездим. Агар немисча валсга мен билан тушишни истасангиз, менинг ҳамроҳимдан бориб рухсат сўранг, мен эса, сизнинг хонимингиздан рухсат олай.

Мен рози бўлдим, шу орада унинг ҳамроҳи менинг ҳамроҳимни зериктирмай туради, деган қарорга келдик.

Ўйин бошланди ва биз бир зум турли хилда бири-бирига чирмашган қўлларга завқ билан тикилиб қолдик. У шу қадар жозибали, енгил айланардики!

¹ Французча минуэт, инглизча рақс, контрданс – оммавий ўйин, немисча валс – ўша даврда кенг расм бўлган рақслар (*тарж.*)

Ҳамма жуфтлар валсга айлана бошлаганда давра алғов-далғов бўлиб кетди, чунки ҳамма ҳам яхши айлана олмайди-да. Бошқаларнинг роса хумордан чиқишларини сабр қилиб кутдик, ниҳоят, энг укувсизлари даврани бўшатгач, яна бошқа бир жуфт – Одран ва унинг ҳамроҳи билан биргаликда тушиб кўнгилдагидек ўйнадик. Мен ҳеч қачон бунчалик енгил айланмаган эдим. Ўзлигимни ҳис этмасдим. Ўз қўлингда энг дилбар вужудни тутиб, борлиқни унутганча, у билан парвонадек айланиш ва ... иқроп бўлайки, Вилхелм, мен севган ёки менга унаштирилган қизнинг бирорта бошқа киши билан бирга валсга тушишига зинҳор йўл қўймайман, дея ҳаёлан қасамёд қилдим. Албатта, сен мени тушунасан!

Бироз нафасни ростлаб олиш учун зал бўйлаб у ёқ-бу ёққа юрдик. Кейин у ўтирди, мен зўр-базўр топиб келган апелсинларни еб, анча дадиллашдик. Лоттанинг ҳурмат юзасидан андишасиз қўшнисига апелсиндан кетма-кет бўлиб беришидан юрагимга пичок санчилгандек бўларди.

Инглизча рақсга учинчи марта тушганимизда, биз қаторда иккинчи ўринда эдик. Унинг қўлларини тасвирлаб бўлмас роҳат билан тутиб, энг самимий ва беғубор ҳис-туйғулар ёғилиб турган кўзларига тикилганим ҳолда рақсда қатор бўйлаб айланарканмиз, бундан олдинроқ ҳам чехрасидан кексаларга хос ёқимли бир ифода билан диққатимни ўзига тортган аёлга ёндошдик. У Лоттага кулимсираб қаради-да, бармоғи билан пўписа қилган бўлди ва ёнимиздан ўтаётиб икки марта маънодор қилиб Алберт исмини такрорлади.

– Агар малол келмаса, Албертнинг кимлигини айтолмайсизми? – сўрадим мен Лоттадан.

У энди жавоб беришга шайланган ҳам эди, саккиз кишилиқ қатор яшаш учун ажралишимизга тўғри келиб қолди, биз ўйинда қайта дуч келганимизда унинг чехраси ўйчан тус олганини сиздим.

– Сиздан яшириб ҳам нима қилдим? – деди у про-

менада¹ учун менга кўлини узатаркан. – Алберт олижаноб бир одам, мен унга унашгириб қўйилганман.

Бу янгилик эмасди (хонимлар йўлда бу ҳақда менга гапиришган эди), бироқ ҳозир янгиликдек туюлди, чунки бу гап менга бирпасда яқин бўлиб қолган Лоттага тегишли, деган фикрга кўниколмасдим. Хуллас, ўзимни йўқотиб қўйдим, жуфтларни аралаштириб юбордим, натижада ўйиндаги тартиб мутлақо бузилиб кетди. Лоттанинг ҳушёрлиги ва чакқонлиги туфайлигина ўйинда қайтадан тартиб ўрнатилди.

Анчадан буён уфқда яраклаётган чакмоқ ўйин тамом бўлмасданоқ, янада кучая бошлади, мен уни шуъла деб бошқаларни ишонтирмоқчи бўлардим. Момақалдирок мусиқа овозини босиб кетди. Учта хоним қатордан чиқиб кетди, ҳамроҳлари уларга эргашишди; ҳамма аралаш-куралаш бўлиб кетди, мусиқа ҳам тинди. Агар бахтсизлик ёки бирор кўнгилсиз воқеа хурсандчилик пайтида юз берса, у янада кучлироқ таъсир этиши табиий, чунки, биринчидан, бундай пайтларда карама-қаршилиқни айникса кўпроқ ҳис этамиз, иккинчидан, ҳисларимиз янада ўткирлашган бўлади ва дарҳол туйғуларга берилиб кетамиз. Баъзи аёлларнинг бемаъни қилиқларига сабаб қилиб шуларни кўрсатишимиз мумкин. Энг ақллиси деразага орқасини ўгиргани ҳолда бурчакка ўтириб, кулоқларини маҳкам беркитиб олди. Бошқаси унинг олдида чўкка тушиб, бошини биринчисининг қўйлагига яширди. Учинчиси орқасига суқилиб, синглизини бағрига босганича, кўз ёши тўкарди. Бир нечаси уйга жўнаб қолди; бошқалари ўзларини йўқотиб қўйишганди, худо шаънига маъсум аламдийдаларнинг лабларидан отилиб чиқаётган аянчли ёлборишларни гўёки тутиб қолишга уринган ёш, шўх йигитларимизнинг қўполликларини тийиб қўйишга уларда дадиллик етишмасди.

¹ Променада – бундай ўйин иштирокчилари қўл ушлашиб, марш садоси остида зал бўйлаб оддий қадам ташлаб юрадилар (тарж.)

Эркакларнинг баъзилари тинчгина чекиб олиш учун пастга тушиб кетишди; бошқа меҳмонлар эса, дарчали деразасига парда тутилган хонага ўтишга ундаган ҳовли бекасининг илтифотини жон деб қабул қилишди. У ерга тўпланиб улгурмасимизданок, Лотта стулларни доира шаклида териб чиқа бошлади ва ҳамма ўтиргач, бирор ўйин бошлашни таклиф қилди.

Баъзиларнинг яхшироқ фант умидида тамшаниб бўйинларини чўзишаётганини кўрдим.

– Санаш ўйнаймиз, – деди у, – диққат! Мен давра бўйлаб ўнгдан чапга қараб айланаман, сизлар эса, навбати билан кетма-кет санайсизлар; жуда тез санаш керак, борди-ю бирор киши тутилиб қолса ёки адашса, бир шапалоқ ейди, шу тарзда минггача санаймиз.

Ўйин анча қизиқ кўринарди. У қўлини юқори кўтариб давра бўйлаб айлана бошлади. Биринчи киши «бир» деди, унинг қўшниси «икки», учинчиси «уч» деди ва ҳоказо. У борган сари жадалроқ юра бошлади; биттаси адашиб қолди – шап! – бир шапалоқ! – кулгидан иккинчиси адашди – шап! – иккинчи шапалоқ. Лотта бўлса, яна ҳам тез айланарди. Мен икки шапалоқ едим ва у мени бошқаларга нисбатан қаттиқроқ урганини ички бир қувонч билан ҳис қилдим. Санаш минггача етмасдан ўйин умумий кулги ва қий-чув билан тугади. Ҳар ким ўз таниши билан тўда-тўда бўлиб ажралиб кетди, момақалдироқ босилди. Лотта ортидан залга кирдим.

– Шапалоқ ейиш билан овора бўлиб дунёдаги ҳамма нарсани, ёмғирни ҳам унутишди, – деди у йўлакай.

Бунга жавобан ҳеч нарса деёлмадим.

– Ҳаммадан кўпроқ ўзим кўрқувдим, – давом этди у, – бошқаларни руҳлантириш учун ўзимни дадил тутдим, қарасам ўзим ҳам руҳланиб кетибман.

Дераза олдида бордик. Қаердадир момақалдироқ гулдиради, ҳузурбахш ёмғир томчилар, руҳни жонлантирувчи бўйга тўла илиқ ҳаво уфурарди. Лотта дераза тоқчасига тирсаги билан суянганча атроф-

ни кузатарди, у аввал осмонга, сўнгра менга қаради, кўзлари жикқа ёш эди; кўлини менинг кўлим устига қўйди-да: «Клопшток!»¹ – деди. Шу заҳоти Лоттанинг хаёлига келган машҳур қасидани эсладим ва шу сўз билан уйғотган ҳис-туйғулар денгизига ғарқ бўлдим. Ўзимни тутолмадим, кўзларимда қувонч ёшлари билан энгашдим-да, кўлини ўпдим. Яна кўзларига тикилдим... Олижаноб инсон! Сенга бу кўзлардаги илоҳий ёлқинни кўришни, менга эса кишини таҳқирловчи оғизлардан умрбод сенинг номингни эшитмасликни насиб этсин.

19 июн

Ўтган дафъа хикоямнинг қаерида тўхтаб қолганимни эслаёлмайман; уйқуга чўзилганимда тун соат икки эди. Фақат шу нарса ёдимда, холос. Агар ўшанда ёзиш ўрнига гап сотганимда эди, балки сени тонг отгунча ушлаб ўтирган бўлармидим.

Балдан қайтишда нималар бўлганини ҳали сенга айтиб берганим йўқ, мана, бугун ҳам бунга қўл тегмайди.

Қуёш уфқдан бош кўтараётган пайт эди. Ёмғирда чўмилган ўрмон ва яшнаган дала атрофимизни куршаган. Ҳамроҳларимиз мудрашарди.

– Сиз ҳам шулардан ўртак олмайсизми? – сўради у мендан. – Тортинманг, – қўшиб қўйди яна.

– Бу кўзлар чараклаб турар экан, мени уйқу элитолмайди, – дедим кўзларига қаттиқ тикиларканман.

Биз уларнинг дарвозаларига етгунча сергак келдик, хизматкор қиз дарвозани секин очди ва Лоттанинг саволларига жавобан отаси ҳамда укаларининг саломатликларини, ҳозир ҳаммаларининг уйқуда эканликларини маълум қилди. Хайрлашарканмиз, ундан ўша кунийёқ тағин кўришишга ижозат сўрадим, у розилик

¹ *Клопшток (1724–1803)* – Гёте ёшлик йилларида анча машҳур бўлган немис шоири. Унинг «Баҳор байрами» қасидасига ишора қилиняпти (тарж.)

билдирди ва мен келдим. Қуёш, ой ва юлдузлар аввалгидек ўз йўлларида айланаётган бўлишлари мумкин, бироқ мен, шундан буён қачон тун, қачон кундуз эканлигини – умуман атрофимдаги ҳеч нарсани пайқамайман...

21 июн

Мен, Худо севган бандаларигагина раво кўрадиган бахтли кунларни кечираяпман; нима бўлганда ҳам дунё қувончларини, шунда ҳам асл маънодаги қувончларни тотмадим, деб айтишга ҳақким йўқ... Сен Валҳаймни кўз олдинга келтирарсан; деярли бутун куним шу ерда ўтади, бу ердан Лотта ёнигача ярим соатлик йўл. Унинг хузурида мен ўзлимни ва инсон учун ато этилган бутун бахтни ҳис этаман.

Мен Валҳаймни сайлгоҳликка танлаганимда, уни само бағрига шунчалик яқин деб ўйламагандим! Узок сайр қилган пайтларимда, ҳамма орзуларим макони бўлган овчилар саройини гоҳ чўққидан, гоҳ дарё бўйидаги текисликдан туриб юз марталаб кузатгандирман!

Қимматли Вилҳелм! Инсонда дунёни кезиш, янги кашфиётлар қилиш ва кенг бўшлиқлар оғушига интилиш истаги нақадар кучли-я! Шу ҳақда кўп ўйга толаман. Аммо шу билан бирга, бизда ўзимизни ихтиёрий чегаралашга томон ички бир интилиш ҳисси яшайдики, атрофимиздаги нарсаларнинг ҳеч бирига парво қилмай бир маромда кун кечираверишни афзал кўраимиз.

Нақадар ажойиб: бу ерга келиб тепаликдан кўркам водийни кузата бошлаганим ҳамоно, бутун борлик мени ўзига тартади... Хув, ана кичкина ўрмон!.. Қани энди унинг орасига шўнғиб кетсанг!.. Ана у ерда эса тоғ чўққиси! Қани ўша чўққидан туриб поёнсиз ўлкани томоша қилсанг!.. Бир-бирига улашиб кетган тепаликлар ва сирли водийлар. О, кошкийди, уларнинг ичида йўқолиб кетсанг!.. Мен ўша ёққа қараб шошиламан ва излаганимни тополмай ортга қайтаман. О, бу

чексизликлар ҳам худди келажакдек йироқдир!.. Кўз олдимизни интиҳосиз туманли бўшлиқлар қоплаган, бизнинг туйғуларимиз ҳам шу бўшлиқда худди назаримиздек йўқолиб кетади. Биз унга томон интиламиз. Оҳ! Юрагимизни энг буюк, энг тотли ҳислар лаззатига қондиришга қанчалик ташнамиз-а! Истикболга интилиб, кўзланган мақсадга етганимизда-чи, ҳайҳот! Ҳаммаси тагин ўша эски ҳолига қайтаверади, биз бўлсак, яна ўша ожизлигимиз, чегараланганлигимизча қолаверамиз, қалбларимиз эса, кўз илғамас бир роҳатни қўмсайди.

Шунга ўхшаш, толмас дарбадар ҳам охир-оқибат ўз ватанини қўмсайди ва ўз кулбасида, умр йўлдоши кўксига бош қўйиб, фарзандлари даврасида, уларни боқиш ташвишида, бутун ер юзидан излаб тополмаган роҳат-фароғатни топади.

Эрта тонгдан куёш билан бирга туриб Валҳаймга жўнайман. Ошхона боғидан ўзим учун шакарли нўхатлар тераман-да, ўтириб олиб уларни тозалайман ва шу орада Ҳомерни ҳам ўқийман. Ўз кулбамга келиб қозонда ёғ доғлаб, нўхатларни сувга солиб, оловга қўйган пайтларимда Пенелопа¹нинг довюрак хушторлари ҳўкиз ва чўчкаларни қай тарзда сўйганлари, ичларини тозалаб қовурганларини айнан кўз олдимга келтираман. Қадим ва кўҳна турмушга хос белгиларни кундалик шахсий ҳаётимга осонгина сингдириш мумкинлигидан ўзга ҳеч нарса менга бунчалик тинчлик ва осудалик бахш этолмайди.

Ўз меҳнати билан ўстирган бир бош қарамни стол устига келтириб қўйган одамнинг беғубор қувончини қалбан ҳис этиш менга нақадар хузур бағишлайди. Бунда киши нафақат қарамнинг ўзини, балки у экилган беғубор тонг ва серкуёш кунни, у суғорилган фойзли оқшомларни ҳамда экиннинг барқ уриб ўсаётганини кўриб севинчга тўлган кунларини – ҳамма-ҳаммасини бир зум эслаб завқланади.

¹ Пенелопа – Ҳомер «Одиссея»сининг қаҳрамони (тарж.)

Ўтган куни шаҳардан амтманникига табиб келди, шу пайтда мен ерда – Лоттанинг укалари орасида ўтирардим: бири менга осилиб олар, иккинчиси торткилар, мен эса уларни китиклардим ва ҳаммамиз овозимизнинг борича хохолаб кулишардик. Сухбат давомида энгларидаги бурмаларини тинимсиз торткилаб ўтирувчи ақидапараст вайсақи ҳисобланган табиб, назаримда, менинг қилиқларимни маданиятли одамга хос эмас, деб ҳисоблади, буни очик айтмаса-да, юзидан яққол билиниб турарди. Аммо мен буни парвойимга ҳам келтирмадим, роса оқилона сафсата сотишга қўйиб бериб, болаларнинг бузиб ташлаган коғоз уйчаларини қайтадан куриб ўтиравердим. Шундан кейин у шаҳар айланишга кетди: амтманнинг болалари ёмон тарбияланган, Вертер уларни яна ҳам талтайтириб юборган, деб гап тарқатибди.

Ҳа, дўстим Вилхелм, дунёда қалбимга энг яқини болалардир. Уларни кузатар эканман, кичкина вужудда вақти билан унга зарур бўладиган бутун куч ва фазилатларнинг қуртак ёзаётганини сезаман; ўжарлигида келгусидаги қатъийлик ва саботлилик, шўхлигида эса, келажакдаги хушфёъллик, турмушдаги хавфхатарларни енгиб ўтиш қобилияти ва бошқа хусусиятлар шу қадар яхлит ва шу қадар беғараз ҳолда кўзга ташланадики! Шунда инсоният Мураббийсининг олтинга тенг сўзларини қайта-қайта такрорлайман: «Агар ўзингиз болага айланмасангиз, унинг қалбига йўл тополмайсиз!»

Айни ўзимизга ўхшаган, ўрнак олишимиз лозим бўлганлари билан-чи, кадрли дўстим, худди бизга қарам кишилардек муомала қиламиз. Гўё улар ўз эркига эга бўлмасликлари лозим!.. Ахир, бизнинг ҳам ўз эркимиз бор-ку! Бунақа устунликни ким ўйлаб топди?... Биз каттароқ ва мулоҳазалироқ бўлганлигимиз туфайли шундайми? Марҳаматли Тангрим, сен кўкдан туриб фақатгина катта-кичик болаларнигина кўрасан,

холос; шуларнинг қай бири сенга кўпроқ қувончли бўлса, буни ўғлинг¹ аллақачон маълум қилган. Одамлар унга ишонадилар, аммо амал қилмайдилар (бу ҳам эски гап!) ва болаларига ўз билганларича тарбия берадилар... Хайр, Вилхелм! Шунча сафсата сотганим ҳам етар.

1 июл

Лоттанинг бирор беморга қанчалик руҳ бағишлай олишини ўз шўрлик қалбим мисолида ҳис қиламан. Ўлим тўшагида адо бўлаётган ҳар қандай хаста кишидан кўра, менинг қалбим кўпроқ азоб чекади. У бир неча кун шаҳарда, бир мухтарам аёл ёнида бўлади. Шифокорларнинг фикрича, бу аёлнинг ўнглиниши даргумон ва умрининг охириги лаҳзаларида Лоттани ўз ёнида бўлишини хоҳлаганмиш. Ўтган ҳафта Лотта билан Ш... қишлоғининг руҳонийсини кўргани бордик: қишлоқ тоғ ёнбағрига жойлашган, у ергача бир соатлик йўл. Биз соат тўртларда етиб бордик. Лотта катта синглисини бирга олиб келган эди. Иккита улкан ёнғок дарахти соя ташлаб турган руҳоний ҳовлисига кирганимизда истараси иссиққина чол эшик олдида ўтирарди, Лоттани кўргач, гўёки жон киргандек, ҳатто ҳассасини ҳам унутиб, унга пешвоз чикмоқчи бўлди. Лотта югуриб бориб уни жойига ўткизгач, ўзи ҳам ёнига ўтирди, отасидан илиқ салом топширди, чолнинг кексалигидаги овунчоғи бўлган искиртгина кенжасини эркалатди. У чолни қандай юпатганини, қулоғи оғир бўлгани туфайли чол эшитсин учун овозини кўтариброк гапиришини, ёш ва соғлом бўлишларига қарамай тўсатдан қазо қилган кишилар, Карлсбад²нинг фойдаси ҳақида жон куйдириб ҳикоя қилишини, келгуси йил ёзда чолнинг ўша ёққа боришга аҳд қилганини маъқуллашини, Лотта уни охириги марта кўрганидагига нисбатан ҳозир

¹ Насронийларда ота ва ўғил Худо ҳақида тасаввур бор, бу ерда ана шу ўғил назарда тутилмоқда (*тарж.*).

² Карлсбад – Европадаги курортлардан бири (*тарж.*)

анча тетик кўринишини айтиб, чолга далда берганини ўз кўзинг билан кўрсанг эди!

Бу орада мен руҳонийнинг хотинига ўз эҳтиромимни изҳор қилдим. Чолнинг руҳи анча тетиклашди ва мен, бизга бинойигина соя ташлаб турган ёнғок дарахтларини макташга улгурмасимданок, анча қийналиб бўлса ҳам, уларнинг тарихини сўзлаб бера бошлади:

– Каттасини ким экканини билмаймиз, – деди у. – Биров у, биров бу руҳоний эккан, дейди. Хув анави кичкинаси хотиним билан тенг, октябрда эллик ёшга тўлади. Отаси бу дарахтни эрталаб ўтказган, ўша куни кечқурун эса туғилган. Мансаб жихатдан у менинг устозим эди. У киши бу дарахтга қанчалик меҳр қўйганлигини сўз билан ифодалаб бўлмайди; мен ҳам бунга ундан кам ихлосманд эмасман. Бундан етти йил олдин юпун бир талаба сифатида шу ҳовлига илк бор кадам қўйганимда бўлажак қайлиғим мана шу дарахт остида нимадир тўкиб ўтирарди.

Лотта унинг қизи қаердалигини сўради. Айтишларича, у жаноб Шмидт билан яйловга, батраклар ҳузурига кетибди, чол эса ҳикоясида давом этди:

– Кекса руҳоний мени ҳам, қизини ҳам жуда яхши кўрарди. Мен аввал унинг ёрдамчиси, кейин эса ўринбосари бўлдим.

Ҳикоя тугай деб колганда боғдан жаноб Шмидт билан руҳонийнинг қизи чиқиб келишди. У Лотта билан иссиқ кўришди, бу қиз менга хийла ёққанини яширмайман. Шундай шўх ва хушбичим корамағиз қиз билан кишлоқда вақт ўтказиш анча гаштли бўларди. Унинг жазмани (жаноб Шмидт қизнинг жазмани эканлигини пайкаш қийин эмасди) камгап одам бўлиб, Лотта уни суҳбатга тортишга қанчалик уринмасин, барибир, у гапимизга аралашолмади. Кўнглимни хира қилган нарса, айникса, шу бўлдики, ундаги бу хусусият фикр доирасининг торлигидан ҳам кўра, кўпроқ ўжарлик ва бадфеълликдан эди. Бахтга қарши бу хусусият кейинроқ такрор кўзга ташланди.

Сайр пайтида Фредерика Лотта билан, гоҳида мен билан ёнма-ён юрганида унинг шусиз ҳам қорачадан келган юзи янада хиралашиб кетди. Шунда Лотта енгимдан тортиб, Фредерикага ҳаддан ташқари илтифот қилманг, дея огоҳлантириб қўйди. Агар одамларнинг бир-бирларини руҳан эзишларини, айниқса, ёшлар ҳаётларининг гуллаган даврида ҳар қандай хурсандчиликлардан баҳраманд бўлиш ўрнига, арзимас гаплар учун қисқагина қувончли дамларини йўққа чиқаришларини ва ўтган ишни қайтариб бўлмаслигини анча кеч тушуниб қолишларини кўрсам, беҳад эзилиб кетаман.

Бу воқеа мени тинч қўймади. Кечкурун руҳоний ҳовлисига қайтгач, сут ичиб ўтирарканмиз, суҳбат мавзуи ҳаётдаги шодлик ва ғам-ғуссага кўчди. Мен ҳам пайтдан фойдаланиб кишилардаги ярамас хусусиятлар ҳақида ёниб сўзладим.

– Яхши кунлар оз, ёмон кўп, дея кўпинча зорланамиз, – сўз бошладим мен, – назаримда, бу нотўғри. Агар бизга ҳар кун Худованд ато этган яхшилик истикболига самимий қалб билан чиқсак эдик, ёмонликка тўқнаш келганимизда уни енгиласан деб ўйлаб бўлар эди.

– Бироқ қалбимизга буйруқ беролмаймиз-да, – эътироз билдирди руҳонийнинг хотини, – вужудимизнинг ҳам ўзгача раъйи бор! Агар кишининг кайфияти ёмон бўлса, у ҳеч қаердан ўзига жой тополмайди.

Мен унинг фикрига қўшилдим.

– Демак, унда бу ҳолни касаллик деб ҳисоблаб, керакли дори-дармонни топишимиз лозим, – деди.

– Мана бу маъқул гап, – гапга аралашди Лотта, – мен, масалан, кўп нарса одамнинг ўзига боғлиқ, деб ўйлайман. Ўзимдан киёс: агар бирор нарсадан таъбим хира бўлса ёки зериксам, ўрнимдан ирғиб тураманда, бирор куйни хиргойи қилиб, боғда у ёқдан-бу ёққа юраман. Қарабсизки, бирпасда бинойидекман.

– Мен ҳам худди шуни айтмоқчи эдим, – Лоттани қувватладим мен, – ёмон кайфият ҳам эринчокликка

ўхшайди, хусусан, унинг бир кўриниши. Табиатан биз ҳаммамиз эринчоқмиз, аммо буни енгилда ўзимизда куч топсак, ишимиз юришиб кетади; ўзимиз ҳам бундан роҳатланамиз. – Фредерика гапга диққат билан кулоқ соларди. Йигитча эса, биз ўз-ўзимизга, айникса, ҳис-туйғуларимизга ҳукмронлик қилолмаймиз, деб эътироз билдирди.

– Ҳозир гап ярамас ҳис-туйғулар ҳақида боряпти, бундан қутулишни ҳар ким ҳам жон-жон деб истайди, – жавоб бердим мен, – киши ўз кучининг нима-ларга кодирлигини уни синаб кўрганидагина билади. Борди-ю, киши бемор бўлса, барча дўхтирларга учрайди, ўзининг илгариги саломатлигини қайта тиклаш учун ҳар қандай азобга, ҳар қандай аччиқ дорини ҳам ичишга рози бўлади, албатта.

Рухоний чол бизнинг мунозарага қўшилиш учун кулоқларини динг қилиб турганини сезиб, овозимни баландлатдим ва унга қараб гапира бошладим:

– Черков ҳар қандай иллатга қарши тарғибот юргизади-ю, – дедим мен, – аммо ҳали черков минбаридан туриб ёмон одатларни танқид қилишганини эшитганим йўқ.¹

– Бу иш билан шаҳар рухонийлари шуғуллансин, – фикримни рад этди чол, – деҳқонларда ёмон одат бўлмайди; ҳар ҳолда баъзан бундай тарғибот ҳеч бўлмаса менинг хотиним ва жаноб амтман учун ортиқчалик қилмаган бўларди.

Ҳаммамиз кулиб юбордик, ўзи ҳам йўтала-йўтала самимий кулди. Шу орада мунозарамиз биров узилди, кейин яна йигитча сўз бошлади:

– Сиз бадфеълликни иллат дедингиз, менимча, бу муболаға.

– Зинҳор, – дедим унга жавобан, – кишидаги ўзининг ҳам, ўзгаларнинг ҳам таъбини хира қилувчи

¹ Бизда ҳозир Лафатернинг шу мавзуга бағишланган ҳамда Исо пайғамбарнинг китоби хусусидаги ажойиб тарғиботи мавжуд (*муаллиф изоҳи*). *Лафатер* (1741–1801) – шветсариялик олим, ёзувчи ва диний тарғиботчи. Гёте уни шахсан таниган (*тарж.*)

хулқ шу номга лойиқдир. Бир-биримизни бахтли қилолмаганимиз устига яна камдан-кам муяссар бўладиган озгина қувончни ҳам бир-биримиздан тортиб олайликими? Кайфияти ёмон бўлса-да, бундан фақат якка ўзи қийналадиган, бошқаларнинг тинчлигини бузмаслик учун бу ҳолатни яширишга ўзида етарли қуч тополадиган одам бормикан ҳеч? Кўпинча, бадфеъллик ўз ярамаслиги учун ичдан алам чекишдан, ўз-ўзидан норозиликдан келиб чиқади, бу норозилик эса ўта бемаъниликка олиб келадиган ҳасадгўйлик билан боғлиқдир. Бахтли кишиларни кўрганимизда бу бахтни уларга ўзимиз бахш этмаганлигимизни ҳис этиш чидаб бўлмас ҳолдир.

Менинг хаяжон билан сўзлаётганимни кўриб, Лотта кулимсиради, Фредериканинг кўзларида ялтираган ёш мени янада жўштириб юборди, гапимда давом этдим:

– Бировнинг қалбига ҳукмронликдан фойдаланиб, шу қалбда туғиладиган озгина қувончдан ҳам уни маҳрум қилувчи кишига лаънат дегинг келади. Дунёдаги ҳеч қандай тортиқ, ҳеч қандай юпатишлар ўша золимнинг ярамас қилиқлари билан заҳарланган кўнглини кўтаролмайди.

Шу лаҳзада юрагим тўлиб кетди; ўтмишдаги шунга ўхшаш баъзи воқеалар хотирамда жонланди-да, юрагимни эзиб юборди, кўзларимга ёш қалқди.

– Дўстларинг учун фақат биргина яхшилик қил, у ҳам бўлса: уларни шодликдан маҳрум қилма, уларнинг бахтини ошир, бундан ўзинг ҳам роҳатлан – мана, ҳар куни ўзингдан талаб қилишинг керак бўлган нарсас. Киши қалбдан ўртанган, ғам-аламдан қакшаган пайтларида заррача бўлса-да, унинг дардини енгиллатишга кодирмисан? Энг қувончли кунларини сен оёқости қилган кизни, ниҳоят, даҳшатли дард енгиб, бутунлай мадорсиз ҳолда, сўник кўзларини осмонга тикиб, манглайини совуқ тер томчилари қоплаб ётганида, музлаб бораётган юракка қиттаккина дармон ва қуч бағишлаш учун борлигини сарф этганинда ҳам уни ҳаётга

кайтаролмаслигингни ичдан ҳис этиб, худди жиноятчидек унинг тўшаги ёнида тик қотасан ва юрагингни алам кемира бошлайди.

Бу сўзларни айтарканман, ўзим гувоҳ бўлган айни шундай воқеани хотирлаш мени адо қилаёзди. Рўмолчамни кўзимга босганча даврадан чиқиб кетдим. Фақат Лоттанинг «Кетадиган вақт бўлди», деб ортимдан чақирган овозигина мени ҳушимга келтирди. У йўлда, ҳар нарсани юракка яқин олавермаслик керак, бу нарса одамни еб ташлайди! Киши ўз-ўзини аяши керак, деб мени койиди. О, малагим! Сен учуноқ яшашим лозим!

6 июл

У ҳалиям ўша ўлим тўшагида ётган аёл билан овора. Лотта шунчалик ғамхўрки, биргина назариёк кишига бахт ато қилади, дардига малҳам бўлади.

Кеча кечкурун унинг Марианна ва кичик Малхен билан сайрга чиқишидан хабар топгач, у билан учрашдим, сайрга бирга кетдик. Бир ярим соатлар чамаси айланганимиздан сўнг, шаҳар четидаги булоқ олдида тўхтадик, бу жой мен учун ниҳоятда азиз эди, энди эса янаям табаррукрок бўлиб қолади. Лотта тош девор устига ўтирди, биз унинг рўпарасида тикка турдик. Атрофни кўздан кечирдим. Оҳ! Оғир танҳоликни кечирган машъум онлар тағин хотирамда қайта жонланди!

– Қадрдон чашма, – кўнглимдан кечирдим мен, – ўшандан буён бирор марта ҳам сенинг оромбахшлигингдан баҳраманд бўлмаган, ҳатто йўл-йўлакай ҳам сенга бирор назар ташламаган эдим.

Пастга қараб, Малхеннинг бир стакан сувни авайлаб олиб чиқаётганини кўрдим, Лоттага боқиб унинг мен учун нақадар азизлигини ҳис этдим. Бу орада кўлида стакан билан Малхен етиб келди. Марианна ундан стаканни олмоқчи бўлди.

– Йўк, йўк! – қичқирди кизча мулойимгина товуш билан. – Лотхен, олдин сен ич!

Унинг сўзларидаги самимий меҳрибончиликдан шу даражада меҳрим жўшиб кетдики, уни даст кўтариб қаттиқ ўпиб олишдан ўзимни тиёлмадим, қизча эса чинқириб йиғлай бошлади.

– Яхши қилмадингиз, – деди Лотта. Мен уялиб қолдим. У қизчанинг қўлидан тутиб, зинапоя бўйлаб пастга бошлади.

– Юр, Малхен, – деди у, – тез-тез бўлақол, юзингни булоқ сувига ювгин, ўшанда ҳеч нарса қилмайди.

Турган жойимда қизчани кузатардим: сеҳрли булоқ суви бутун ифлосликни ювиб ташлайди ва юзни соқол босиб кетиш хавфидан қутқазади, деган ишончда юзини ҳўл қўлчалари билан шунчалик берилиб ишқалардики! «Бўлди», – деди Лотта, шунда ҳам қизча, қанча кўп ювсам шунча яхши, деган фикрда юзини ишқаларди.

Ишон, Вилхелм, мен ҳалигача ибодат манзарасини ҳеч қачон бунчалик эҳтирос билан кузатмагандим. Лотта юкорига чиққанида, бутун бир халқнинг гуноҳини ювган пайғамбарларга топингандек, ўзимни унинг пойига ташлашни истардим.

Юрагим тўлқинланиб турганидан бўлган воқеани ичимда сақлаёлмадим, кечқурун бир одамга айтиб бердим. У мени тушунади, деб ўйлагандим, негаки, у анча бамаъни одам-да. Лекин роса одамини топиб гапирибман. Унинг фикрича, Лотта нотўғри қилган, болаларнинг миясига ҳар нарсани сингдириш мумкин эмас, бундай муомала хато фикр ва ишончсизлик туғилишига сабаб бўлади, бундан болаларни ўз вақтида асрай билиш лозим.

Унинг уйида бундан бир ҳафта бурун чўқинтириш маросими бўлганини эслаб эътироз билдирмадим, бироқ ўзим бир ҳақиқатга содиқман: ширин хаёллар қанотида парвоз қилдириб, олий бахт ато этувчи Тангри биз билан қандай муомалада бўлса, биз ҳам болалар билан шундай муомалада бўлишимиз лозим.

Гўдакмиз-а! Биргина нигоҳ бизни нималарга эл-майди! Ҳали ҳам гўдакмиз! Биз Валҳаймга борган эдик. Хонимлар каретада кетишди. Сайр пайтида, назаримда, Лоттанинг тим қора кўзларида... тентакман, мени кечир! Аммо бу кўзларни бир кўрсанг эди!.. Гапни қиска қилақолай, чунки уйкум келиб кўзларим юмилиб кетяпти. Хуллас, хонимлар каретага жойлашишди. Биз эса, – ёшгина В... Зелштадт, Одрани ва мен – карета олдида турардик. Ўта шўх ва ҳазилкаш йигитлар хонимлар билан мулоқотда эдилар. Мен Лоттанинг нигоҳига интиқ эдим. У гоҳ унга, гоҳ бунга қарарди! Бутун борлиғим билан ёлғиз унга бўйсуниб турсамда, менга, менгагина, унинг назари тушмади! Менинг қалбим ундан минг мартаба афв сўради! Лотта бўлса, менга назар ташламади! Карета кўзғалди! Кўзларимга ёш қалқди. Мен унинг ортидан қараб қолдим ва карета деразасидан Лоттанинг шляпаси кўринди. У бурилиб қаради! Оҳ! Менга қарадимикан?

Дўстим! Ана шундай ноаниқликдан бошим қотган. Мени биргина нарсани овутади! Эҳтимол, у менга қарагандир? Эҳтимол! Хайрли кеч! Бориб турган гўдакман-а!..

10 июл

Бирор жойда у ҳақда оғиз очгудек бўлишса, қанчалик ўнғайсизланишимни кўрсанг эди! У сенга ёқадими, деб сўрашганда-чи? Ёқади! Шу сўзни ўлгудай ёмон кўраман. Лотта кишидаги бутун ҳаёл ва туйғуларни қамраб олмасдан, шунчаки ёқиши учун одам қандай бўлмоғи керак! Ёқади! Яқинда мендан бирор: «Оссиан¹ сенга ёқадими?» – деб сўради.

¹ *Оссиан* – 1760 йилда шотланд шоири Макферсон ўз шеърларини тўплаб, «Оссиан қўшиқлари» номи билан нашр эттирган эди (тарж.).

Фрау М...нинг аҳволи оғир; унинг умрини узайтир. деб Худога ёлвораман, чунки унга Лотта иккалами бирга қайғурамыз. Мен Лоттани дугона тариникида камдан-кам кўраман, бугун эса у ғалати бир воқеани сўзлаб берди.

Чол М... бачкана, инжиқ, қурумсоқ одам бўлиб, хотинини мудом харажатдан қисиб келган. Лекин хотин ҳамиша кийин аҳволдан қутулиш йўлини топарди. Бундан бир неча кун олдин дўхтир унинг тузалиши гумон деб ҳисоблагач, эрини ёнига чақирипти ва юрагини очипти (Лотта ҳам хонада экан):

— Сенга бир нарсани маълум қилишим керак, бўлмаса бу ўлимимдан кейин кўнгилсизлик ва тушунмовчилик туғдириши мумкин. Мен шу пайтгача иложи бориचा тежаб-тергаб хўжаликни тебратиб келдим. Аммо шу ўттиз йил давомида сени алдаб келганимни биргина сен кечирасан. Турмуш қурганимизнинг дастлабки пайтларида ейишга ва бошқа уй харажатлари учун арзимаган маблағ ажратардинг. Хўжалигимиз анча кенгайиб, даромадимиз ошганда ҳам шунга қараб ҳафталик харажатни кўпайтириш ҳаёлингга келмади; қисқаси, қанчалик кўп талаб қилинмасин, сен барибир бир ҳафтага бир неча гулденни етказишимни талаб қилганингни ўзинг ҳам биларсан. Мен бўлсам миқ этиб оғиз очмасдим, етишмовчилик ўрнини ҳафтасига келган фойдадан тўлдираддим: уй бекаси пул ўғирлайди, деб ҳеч ким ўйламайди-ку, ахир. Мен пулни ҳавога совурганим йўқ ва бу ҳақда оғиз ҳам очмасдан, соф виждон билан абадий кўз юмиб кетсам бўларди, лекин, мендан кейин хўжаликни қўлга оладиган аёл шу заҳотиёқ боши берк кўчага кириб қолиши, сен эса, менинг биринчи хотиним тежаб-тергашни биларди, дея ўз гапингни ўтказишинг мумкин эди.

Инсон кўзининг ақлга сиғмас даражада парда босиб қолиши хусусида Лотта икковимиз гаплашиб ўтирдик. Ахир, наҳотки, одам, етти гулден ўрнига

икки баравар кўпроқ харажат қилинаётганда, бунда бирор гап бор, деб гумон қилмаса! Аммо пайғамбарнинг қайнар хумчаси уйда пайдо бўлиб қолганда ҳам бунга ҳайрон бўлмайдиган одамларни ўз кўзим билан кўрганман.

13 июл

Йўқ, мен адашаётганим йўқ! Унинг тимқора кўзларида менга ва менинг тақдиримга нисбатан ҳақиқий ҳамдardлик балқиб турипти! Ҳа, сезяпман, бунга юракдан аминман... Оҳ, у... у мени севади! О, бу сўзлардаги сеҳрни ифодалаб бера олармиканман?..

У мени севади!.. Бу мени ўз назаримда қанчалик юксакликка кўтаради! Ахир, мен... Бу ҳақда сенга очик айтаверишим мумкин, у мени севишини билганимдан буён ўз-ўзимга топинишимни яхши тушунасан...

Бу фикрим сурбетликми ёки ҳақиқий туйғуми, билмайман. Ҳар ҳолда Лоттанинг қалбини рақибим банд этган, деб ўйламайман. Шундай бўлса-да, барибир, агар Лотта куёви ҳақида гапирса, бекиёс ҳурмат ва меҳр билан гапирса, ўзимни худди шамшири тортиб олинган, ҳар қандай обрў ва мансабдан маҳрум этилган кишидек ҳис этаман.

16 июл

Қўлларимиз тўсатдан бир-бирига тегиб кетса ёки стол остида оёқларимиз учрашса, бутун борлигим қанчалик ларзага келишини билсанг эди! Оловдан кўркқандек ўзимни тортаман, лекин яширин бир куч мени яна олдинга ундайди! Бошим чир айланади!.. Лотта-чи... ўзининг соддадиллиги ва софлиги туфайли бу майда-чуйда яқинликлар мени қай даражада азоблашини билмайди. Сухбатлашиб ўтирганимизда у қўлини менинг қўлларим устига қўйса ёки гапга қизиқиб кетган дамларда менга яқин келиб, сеҳрли нафаси лабларимга урилса – ўзимни тўлқинда ғарқ бўлаётгандек ҳис қиламан... Қулоқ сол, Вилхелм! Мен бирор кун мана шу самимий ишончдан ёмон мақсадда

фойдаланишга журъат этсам-чи?.. Сен мени тушунасан, дўстим!.. Йўқ, менинг қалбим бу даражада ярамас эмас. Албатта, у кучсиз!.. Шунинг ўзиёқ иллат эмасми, ахир?..

Лотта мен учун муқаддасдир. Унинг қаршисида ҳар қандай истак ҳам юзага чиқолмайди. Унинг ҳузурида ўзимни йўқотиб қўяман. Вужудимдаги ҳар бир томир ларзага келгандек туюлади... у бир сеҳрли куйни фортепианода шундай содда ва жозибали қилиб завқ-шавқ билан чаладики! Бу унинг энг севган куйи! Бу куйнинг илк садоларини тинглаганимданок гўё бутун ғам-ғусса ва ташвишлардан кутулгандек бўламан. Музиканинг сеҳрли кучи ҳақидаги эскидан қолган гапларга сўзсиз ишонаман. Оддийгина бир оҳанг мени қанчалик ҳаяжонга солади! Ўз-ўзимни отиб ташлашни истаб турган пайтимда у яна шу куйни чалади! Қалбимдаги изтироб ва туманлик ёзилиб кетади-да, қайтадан эркин нафас ола бошлайман.

18 июл

Вилхелм! Бизга муҳаббатсиз ҳаётнинг нима кераги бор? Нурсиз сеҳрли чироқ нима-ю, бу нима! Сен уни ёққанингадәк турли-туман ранглар оппоқ деворда товлана бошлайди! Бу ўткинчи саробдан бўлак нарсаси бўлмаса-да, биз уни кўргач, болаларча севинамиз ва ғаройиб ҳодисага маҳлиё бўлиб турамиз. Бугун Лотта билан кўришолмадим: бир неча эзма кишилар ёнида тутилиб қолдим. Энди нима қилиш керак? Ҳеч бўлмаса, унинг ҳузурида бўлган одамни кўриш мақсадида у ёққа хизматкоримни юбордим. Уни сабрсизлик билан кутдим ва шунчалар қувонч билан қарши олдимки! Агар журъат этганимда эди, унинг бошини кўксимга босиб, ўпиб олган бўлардим.

Айтишларича, бонон тоши¹ни офтобга қўйса, у қуёш нурларини ўзига ютармиш, кейин анча вақтгача

¹ *Бонон тоши* – оғир ялтироқ тош бўлиб, 1602 йилда болон-йелик этиқдўз Карсиоролс топган, шу сабабли бонон ёки болонйе тоши деб юритилади (*тарж.*).

коронгуликни ёритиб турармиш. Хизматкорим ҳам, назаримда, шундай эди. Лоттанинг назари унинг юз-кўзларига, ливрея¹сининг тугмаларига, плашининг ёқасига тушган, деган туйғу мен учун шундай муқаддас ва қимматли эдики! Шу дақиқада хизматкоримни минг талерга ҳам алмаштирмаган бўлардим. Унинг хузурида ўлтириш улкан бахт эди. Худоё, сен бундан кулма! Вилхелм, бизга севинч бахш этувчи нарсалар саробми?

19 июл

«Мен уни кўраман!» дея ҳайқираман ўзимча тонгда уйғонганим заҳотиёқ заррин қуёшга қувонч билан боқарканман, – «мен уни кўраман!» Бутун кун бўйи бундан ўзга истагим йўқ. Ҳамма-ҳаммаси шу умидга сингиб кетади.

20 июл

Сизларнинг маслаҳатларингга кириб, ҳеч ҳам элчи билан ...га бормокчи эмасман. Бировга қарам бўлишни ёқтирмайман, элчининг бемаъни одам эканлигини эса ҳаммамиз яхши биламиз. Онам менинг бирор иш билан шуғулланишимни истаганини ёзибсан. Бу гапинг кулгимни қистатади. Нима, ҳозир бекорчиманми? Мен нўхат саралайманми ёки тариқми, аслида барибир эмасми? Бу дунёда ҳамма нарса беҳуда натижага олиб келади. Кимки виждонан ва ўз истаги билан эмас, балки бошқаларга ёкиш мақсадидагина пул, обрў ёки яна бошқа бирор нарса учун меҳнат қилса, у – тентақдир.

24 июл

Расм солишни ташлаб юбормаслигим учун жуда қайғураётганлигинг туфайли, охирги пайтда жуда оз иш қилганлигимни сенга маълум қилишдан кўра, яхшиси, бу ҳақда тўхталмай қўя қолай.

¹ *Ливрея* – Европа мамлакатларида хизматкорлар киядиган уқали кийим (*тарж.*).

Мен ҳеч қачон бунчалик бахтга мушарраф бўлмагандим, энг майда тош ва гиёҳдан тортиб, бутун табиатга бўлган муҳаббатим ҳеч қачон бу қадар улкан ва чуқур бўлмаган эди, аммо буни қандай ифодалашни ҳам билмайман... Менда тасвирлаш қобилияти шунчалик сустки, ҳамма нарса кўз олдимда сирли тумандек айланишади-да, бирорта ҳам манзарани илғаб ололмайман. Назаримда, агар сарик лой ёки мум бўлса, шундан бирор нарса ясаёлсам керак. Агар шу ҳолат давом этаверса, лой оламан-да, ясаб кўраман, бирорта шакл ҳосил бўлар-ку, ахир!

Лоттанинг портретини ишлашга уч марта киришдим ва ҳар сафар ҳам бунинг уддасидан чиқолмадим. Кўпроқ алам қилгани шуки, илгаригидек бирор кўринишни дарҳол илиб ололмайман. Бир пайтлар унинг силуетини чизгандим, энди шу билангина чекланишга мажбурман.

25 июл

Ҳа, азизим, Лотта, барча айтганларингни бажо айлайман, менга иложи борица кўпроқ ва тез-тез юмушлар буюринг. Сиздан фақат бир нарсани ўтинам: ёзган номаларингизга қум сепманг¹. Бугун хатни лабларимга теккизганим заҳотиёқ тишларим орасида қум ёғирлай бошлади.

26 июл

У билан камроқ учрашай деб бир неча маротаба ўзимга сўз бердим. Аммо сўзда туриб бўлармиди! Ҳар куни ўз-ўзимни алдайман ва эртага учрашмасликка чин ваъда бераман, тонг отгач, арзимаган бир ваз топаман-у, кўз очиб-юмгунча унинг ҳузурида пайдо бўламан. Ёки у кечкурун: «Эртага албатта келарсиз?» – деб айтиб қўяди. Бу гапдан кейин ким ҳам бормай туроларди! Ё бўлмаса, у менга бирор топшириқ беради, жавобини эса ўзим етказишни маъқул кўраман. Ёки

¹ Илгариги вақтларда сиёҳни қуриштиш учун қоғоз устига қум сепишган (*тарж.*).

хаво ғоят яхши бўлади-да, мен Валҳаймга жўнайман, бу ердан унинг ёнигача ярим соатлик йўл, холос! — Бунчалик яқин масофада интилиш янада кучаяди. Ҳаш-паш дегунча кўрибсанки, ўша ердаман. Бувим магнит тоғи ҳақида эртаси айтардилар: кемалар ўша тоққа яқин сузиб келишганда, улар ҳамма темир қисмларидан ажралишган, миҳларни тоғ тортиб кетган ва бечора денгизчилар эса, вайрон бўлган ёғочлар орасида ҳалок бўлишган.

30 июл

Алберт келди, энди кўринмаслигим лозим. У одамларнинг энг яхшиси, энг олижаноби бўлганида ҳам ва мен ўзимни ҳар жиҳатдан ундан паст ҳисоблаганимда ҳам, барибир, уни шунчалик камолот эгаси сифатида кўриш — чидаб бўлмас ҳолдир. Ҳа, ҳа, камолот эгаси! — Қисқаси, Вилҳелм, куёв келди! У яхши, ёқимтой одам, у билан аҳил бўлмок керак. Яхшиямки, учрашганларида йўқ эдим! Бўлмаса, ўртаниб адо бўлардим. Бунинг устига шунчалик сипоки, ҳали бирор марта ҳам менинг ҳузуримда Лоттани ўпгани йўқ. Бунинг учун уни Тангри ярлақасин! Шундай қизни ардоқлай билганлиги учун ҳам уни кадрласа бўлади. Менга ҳам муносабати яхши, бу унинг ўз идрокидан кўра, кўпроқ Лоттанинг таъсири бўлса керак, деб гумон қиламан. Бунга аёллар уста бўлишади ва тўғри қилишади ҳам. Чунки икки ошиқ йигит бир-бири билан аҳил бўлса, уларнинг фойдаси-да, аммо бундай ҳоллар камдан-кам учрайди.

Бироқ Алберт ҳурмат қилишга арзигулик одам. У босиқ, мен эса, аксинча, қизиққонлигимни кўпинча яширолмай қоламан. Унинг муҳаббати юксак ва у Лоттанинг кадрига ета биледи. Афтидан, у ғамгин кайфиятда бўлишни унча ёқтирмайди ва сен биласанки, кишилардаги иллатлардан энг ёмон кўрадиганим — мана шу.

Алберт мени ақлли одам деб ҳисоблайди, Лоттага бўлган меҳрибонлигим ва ҳар бир ҳаракатидан

кувонишим, Албертнинг шодлигини оширади ва Лоттани янада кўпроқ севади. У заррача бўлса-да, Лоттани рашк қилмайди, деб айтолмайман, ҳар ҳолда ўзим унинг ўрнида бўлганимда, бу нусхага хайрихоҳ бўлишимни худо биларди.

Алберт нима бўлса бўлаверсин-у, аммо Лотта ёнида бўлишдек қувончдан энди бенаибман. Бу нима, тентакликми ёки хаёлпарастликми? Бирор нарса деб аташнинг ҳожати борми?! Аҳвол ўз-ўзидан аёнку!.. Ҳозир нима билсам, буларни Алберт келгунига қадар ҳам билардим. Лоттага бирор нарса деб даъво қилишга ҳақким йўқлигини ҳам билардим ва ҳеч нарса даъво ҳам қилмадим. Ҳар ҳолда бу даражада илтифотли бўлишга ҳожат йўқ эди, энди эса, рақиби келиб, сеvimли кизини тортиб олса, бу ландовур тағин хайрон ҳам бўлади.

Тишимни тишимга босиб, ўз бахтсизлигимдан куламан, лекин мени тақдирга тан беришга ундовчи кишилар устидан ўн баробар ортиқча кулган бўлардим. Демак, аҳвол ўзгармас экан... Мени бундай бефаҳмлардан халос этинглар!.. Ўрмонда у ёқдан-бу ёққа югураман, Лотта олдига келганимда, у Алберт билан боғдаги айвончада ўтирган бўлса ва ўзимнинг бу ерда ортиқчалигимни сезсам, жиннилик қилиб турли-туман бемаъни қилиқлар бошлайман.

— Худо ҳаққи, ўтинаман сиздан, кечагидек ўйин кўрсатманг! — деди Лотта. — Сизнинг қувноқлигингиз гоят кўрқинчли.

Гап орамизда қолсин-у, Алберт банд бўлган пайт-ни пойлаб бир зумда ўша ерга бораман. Агар Лотта ёлғиз бўлса, ҳаддан ортиқ севиниб кетаман.

8 август

Азизим Вилхелм! Ишон, бизни азалий тақдирга бўйсунитишга ундовчи кишиларни беҳад қоралаганимда, мутлақо сени кўзда тутмаган эдим. Сен ҳам шундай фикрга кела олишинг мумкинлигини ҳатто ўйлаб ҳам кўрганим йўқ. Аслини олганда, сен ҳақсан. Азиз

дўстим, ҳаётда фақат бир нарсa, яъни ё униси, ё буниси, деган масала жуда кам ҳолларда ҳал қилинган. Ҳис-туйғулар ва қилиқлар худди қирғийбурун ва пучукбурунлар ўртасидаги фарққа ўхшаб турлитумандир. Сенинг ҳамма исботларингни тан олсам-да, шу билан бирга ана шу ё униси, ё буниси масаласини ҳал қилишга уриниб кўрсам, албатта, мендан ранжирмассан.

Айтасанки, ё Лоттага етишишдан умидинг бор, ёки бутунлай умидсизсан. Биринчи ҳолда, ўз истагингни амалга оширишга урин, акс ҳолда, ўзингни қўлга ол ва охири сени хароб қиладиган аянчли туйғудан қутулишга урин...

Азизим! Бу айтишгагина осон, холос, ҳа...

Мабодо, дармонни қуритувчи касаллик секин-аста ўлимга элтаётган бирор бахтсизни кўрсанг, ундан: «Ўзингга битта ханжар ур-да, барча азоблардан халос бўл», — деб талаб қила олармидинг? Ахир, кишининг дармонини қурифтаётган мана шу хасталик, ундан қутулишга бўлган журъатни ҳам емирмайди-ми? Албатта, сен: ким ҳам бўшанглик ва иккиланиш туфайли ўз ҳаётини хавф остида қолдиришдан кўра, қўлини қирқтиришни афзал кўрмайди?.. Ёки шунга ўхшаш бошқа бирор мисол билан жавоб беришинг мумкин. Эҳтимол, шундайдир! Кел, мисоллар келтиравериб бир-биримизни безор қилмайлик!.. Етар!.. Ҳа, Вилҳелм, мен ўзимда баъзан шундай журъат сезаманки, гўё отилиб туриб, ҳамма нарсани ўзимдан иргитиб ташлаб, югургим келади, бироқ қаёққалигини ўзим ҳам билмайман.

Кечқурун

Кўпдан буён ташлаб қўйган кундалик дафтарим бугун яна қўлимга тушиб қолди ва воқеа-ҳодисаларни шунчалик батафсил қайд этганлигимга ҳайрон қолдим! Ўз аҳволимни очик-ойдин кўриб турсам-да, барибир, худди боладек қилиқлар қилганман, ҳозир ўшандаги аҳволимни янада аниқроқ тасаввур

киляпман, бироқ эс-хушимни йиғишга уринаётганим ҳам йўқ.

10 август

Мен бунақа тентак бўлмаганимда, энг ширин, энг бахтли ҳаёт эгаси бўлишим мумкин эди. Ҳозир мен бошдан кечираётган қалбга роҳат бағишловчи мумтоз лаҳзалар камдан-кам бўлади. Киши ўз бахтини ўзи яратади, деган гап нақадар тўғри-я!

Энг ажойиб оиланинг аъзоси ҳисобланаман, мўйсафид мени ўз ўғлидек, болалар ўз отасидек севишади. Лотта эса!.. Ундан кейин, софдил Алберт ҳам турли ярамас қилиқлар билан бахтимга халақит бермайди, мени дунёда Лоттадан кейин энг қимматли кишиси ҳисоблайди! Биласанми, Вилхелм, сайр қилиб юрарканмиз, у билан Лотта ҳақида бирга суҳбатлашиш биз учун туганмас қувончдир. Дунёда бундай аҳволдан ҳам кулгилироғи бўлмаса керак. Кўпинча бундан йиғлагим келади.

У менга, Лоттанинг волидаи муҳтарамаси ўлими олдидан хўжаликни ва болаларни Лоттага, Лоттани бўлса, унга васият қилиб қолдирганини айтиб берди. Шундан буён Лотта гўё қайта туғилган: хўжалик ташвишлари билан у худди онадек бўлиб қолган. Ҳаётининг ҳар бир дақиқаси жўшқин муҳаббатсиз ва меҳнатсиз ўтмайди. Лекин шу билан бирга, қувноқлик ва хушчакчақлик ҳеч қачон уни тарк этмаган! У шуларни ҳикоя қиларкан, мен унинг ёнида юриб, йўл четидаги гулларни териб, уларни тартиб билан дасталайман ва... ёнимизда оқаётган анҳорга ирғитаман-да, уларнинг оқим бўйлаб сузишини кузатаман... Сенга бу ҳақда ёзганманми, йўқми, билмайман: Алберт шу ерда қолади ва анча сердаромад мансабга ўтиради, бу идорада уни беҳад ҳурмат қилишади. Иш юзасидан эпчиллик, тиришқоқликда унга тенг келадиган кишини ҳали учратганим йўқ.

Алберт дунёдаги энг яхши кишилардан, албатта. Кеча ўртамизда қизиқ бир тортишув бўлиб ўтди. Мен унинг олдига хайрлашгани келгандим. Чунки менда тоққа отда саёҳат қилиш фикри туғилиб қолди, ҳозир шу ердан сенга ёзипман. Хонада у ёқдан-бу ёққа юрарканман, унинг тўппончаларига қўзим тушиб қолди.

– Саёҳатга чиқишимда тўппончаларингни бериб тур, – дея илтимос қилдим.

– Агар ўзинг ўқлаёлсанг олакол, – деди у, – уларни безак учунгина бу ерга осиб қўйганмиз, холос.

Улардан бирини михдан олдим, у сўзида давом этди: – Ўз эҳтиёткорлигим кўнгилсиз бир ҳодисага сабабчи бўлганидан буён уларни қўлимга ҳам олмайман.

Ўша воқеани билишга қизиқиб қолдим.

– Уч ойча қишлоқда, бир ошнамникида яшадим, иккита ўқланмаган тўппончам бор эди, чунки ҳеч қанака хавф ҳам йўқ эди. Ёмғирли кунлардан бирида зерикиб ўтириб, турли бўлмағур фикрлар хаёлимга келаверди: бизга кимдир ҳужум қилиб қолса-я, тўппончалар зарур бўлиб қолса-я, унда... Қисқаси, бунақа васвасаларни ўзинг тушунасан... Тўппончаларимни хизматкоримга бериб, уларни тозалашни ва ўқлашни буюрдим, у бўлса, ҳазиллашиб, кизларни кўрkitмокчи бўлди, шомпол ҳали чиқарилмай туриб, кўкқисдан тўппончадан ўқ чиқиб кетди, шомпол бир қизнинг ўнг қўлига тегиб кетиб, бош бармоғини парчалаб юборди. Бунинг учун менга анча таъна эшитишга ва қизни даволаш учун харажатни кўтаришга тўғри келди, шундан буён куролни ҳамиша ўқламасдан қўяман, мана эҳтиёткорликнинг оқибати, азиз дўстим! Хавфни олдиндан сезмайсан-да, киши!.. Аммо...

Биласанки, агар шу «аммо»сини ишлатмаса, Албертни жуда яхши кўраман. Ҳар бир қонданнинг ҳам истисно томони борлиги ўз-ўзидан тушунарли эмасми? Лекин, у шу қадар адолатлики, борди-ю, назарида фикри умумийроқ, яхши ўйланмаган, шошқалоқлик

билан айтилган бўлса, шу нарсанинг туб моҳиятига етмагунча қўймайди, сени изоҳлар, гумонлар ва эътирозларга қўмиб ташлайди. Бу сафар эса, унинг ҳам фикрлари чалкашиб кетди, ниҳоят мен ҳам унга бутунлай кулоқ солмай қўйдим, ҳазил тариқасида кескин бир ҳаракат билан тўппонча оғзини пешонамга тирадим.

– Қўйсанг-чи! Бу нима қилик? – деди Алберт мendenдан тўппончани тортиб оларкан.

– У ўқланмаган-ку, ахир, – эътироз билдирдим мен.

– Барибир, бундай қилишнинг ҳожати йўқ, – деди у аччиқланиб, – кўз олдимга келтиролмайман, одамнинг шу қадар телбаликка – ўзини-ўзи отиб ташлашга қандай қўли бораркан? Шу бўлмағур фикрнинг ўзиёқ кўнглимни айнитади.

– Жуда ғалати-да бу одамлар, – деб юбордим мен, – ҳар бир нарса учун дарҳол изоҳ топасизлар; у тен-таклик, бу ақллилик, у яхши, бу ёмон! Ахир, шу ҳам энди гап бўлдимиз? Бунинг учун ҳар бир ишнинг ички сабабини текшириб кўрасизларми? Содир бўлган ва содир бўладиган воқеаларни аниқ кўрсата оласизларми? Агар шундай қилганингизда эди, бунчалик шошилиб хулоса чиқармаган бўлардингиз.

– Ахир, кулоқ солсанг-чи, – деди Алберт, – баъзи қиликлар қандай туйғулар туфайли келиб чиқишидан қатъий назар, ақлга сиғмайди.

Елкамни қисдим-да, унинг фикрини маъқуллаб қўя қолдим.

– Бирок, дўстим, – гап бошладим яна, – бунда ҳам баъзи истисно томонлар бор. Ўғирлик, албатта, иллат ҳисобланади: ўзини ва оиласини очликдан қирилиш хавфидан қутқазиш мақсадида ўғирлик қилишга мажбур бўлган одам ачинишга лойиқми ёки жазогами? Ҳаққоний қаҳри келиб, ўз бевафо хотинини ва унинг ярамас хушторини қурбон қилган эркакка, ёки бўлмаса, эҳтиросли лахзаларда муҳаббатнинг бир сониялик лаззатиға ғарқ бўлиб, ўзини йўқотган қизга

ким ҳам тош отади? Ҳатто биздаги ҳуқуқшунослар, совуққон расмиятчилар ҳам бундай ҳолларда бироз бўшашадилар, жазолашга шошилмайдилар.

— Бу бошқа гап, — жавоб берди Алберт, — чунки одам ҳис-туйғуларга берилиб кетиб, фикрлаш қобилиятини йўқотади ва кишилар унга мастга ёки жиннига қарагандек қарайдилар.

— Эҳ, сиз хушёрлар! — дедим кулимсираб. — Жўшқинлик! Мастлик! Жиннилик! Сиз, ақлли кишилар эса, вазмин ва бетараф бўлиб, бир чеккада турасизлар-да, мастларни қоралайсизлар, уларни четлаб ўтасизлар, руҳоний ҳамда фарисейларга ўхшаб, сизларни ҳам шулардек қилиб яратмагани учун ҳудога шукур қиласизлар. Ўзим ҳам бир неча марта маст бўлганман, мендаги қизиққонлик ҳатто жинниликкача бориб етган, бироқ мен бирортаси учун ҳам ўкинмайман, негаки, ҳамма буюк кишилар бирор-та улкан, ҳаёлга келмаган ишни амалга оширишса, ҳамиша уларни маст ёки жиннига чиқаришларига аллақачон имоним комил бўлган. Мана шу кундалик ҳаётда ҳам бирорта кутилмаган ишга эндигина дадил, виждонан киришган одам кетидан: «Бу одам маст! У жинни бўлган!» — деб ғийбат қилганларини эшитсанг, тоқатинг тоқ бўлади, кишининг. Уят эмасми, ахир, хушёрлар! Уят эмасми, донолар!

— Бу сенинг навбатдаги хом ҳаёлинг, — деди Алберт, — ҳамиша бир гапни кўпиртириб юрасан, ҳозир эса, мутлақо ноҳақсан. Ҳозир ўз-ўзини ўлдириш ҳақида гап боряпти-ю, сен буни буюк ишлар билан таққослаб ўтирибсан. Ўз-ўзига қасд қилиш ростдан ҳам кучсизлик-ку, турмуш азобларини енгилдан кўра, тинчгина ўлиб қўяқолиш осон-да, ахир!

Гапни бўлишга тайёр эдим, чунки чин қалбимдан сўзлаган пайтимда агар бирортаси, ҳаммага маълум арзимас ҳақиқатларни менга пеш қилса, тоқат қилолмайман. Бироқ бундай гапларни эшитавериб ва

¹ *Фарисей* — қадимги Иудия (Яҳудия)да, шаҳар бойлари ўртасида тузилган диний-сиёсий ташкилот аъзоси (*тарж.*).

аччиқланавериб ўрганиб қолганлигим туфайли ўзимни тутдим ва хийла жўшиб гапира бошладим:

– Сенингча, бу кучсизликми? Ўтинаман, гапнинг моҳиятига етмай туриб ҳукм чиқарма. Мустабид ҳокимнинг бениҳоя зулмидан эзилган халқ ниҳоят қўзғалса ва зулм занжирини узиб ташласа, сен буни ҳам кучсизлик дейсанми? Агар бирор одамнинг уйига ўт тушса-ю, у кўркувдан кучга бўлиб, одатда жойидан қўзғата олмаган юкни осонгина кўтариб чикса, ёки бўлмаса, бирор киши, аламдан қаҳри келиб, олти киши билан олишиб, барчасини енгса, сенингча, бу ҳам кучсизлик ҳисобланадими? Демак, азизим, тиришиш – кучлилиқ экан, нега энди, ҳаддан ортиқ шиддат унинг акси бўлсин?

Алберт менга тикилди-да, деди:

– Аччиғинг келмасин-у, лекин сен келтирган мисолларнинг бу масалага мутлақо алоқаси йўқ.

– Эҳтимол, шундайдир, – дедим мен, – менинг фикрларим кўпинча мақтанчоқликка бориб етишини кўп марталаб юзимга айтишган. Қани, бундок ўйлаб кўрайлик-чи, авваллари кўнгилли туюлган ҳаёт юкини ўз елкасидан ирғитиб ташлашга қарор қилган одамнинг кайфияти қанақа бўлиши мумкинлигини тасаввур қила олармиканмиз? Ўзимиз бироз ҳис эта оладиган нарса ҳақидагина фикр юритишга ҳаққимиз бор, холос.

– Одамдаги тоқатнинг ҳам чегараси бор, – сўзимда давом этдим мен, – инсон қувончни ҳам, дарду аламини ҳам маълум бир чегарагача кўтара олади, ўша чегарадан ўтдими, бас, у сўзсиз ҳалок бўлади. Демак, бу ерда гап унинг кучли ёки кучсизлиги ҳақида эмас, балки одам ўз азоблари меъёрига – у маънавийми ёки жисмонийми, барибир, бардош бера олиши ҳақида боряпти. Менимча, қаттиқ безгакдан ҳалок бўлган кишини кўрқок дейиш, қанчалик ақлга сиғмаса, ўз ўзини ўлдирган одамни ҳам кўрқокқа чиқариш, номаъкулдир.

– Парадокс!¹ Бутунлай парадоксал хулоса! – хитоб қилди Алберт.

– Сен ўйлаганчалик эмас, – эътироз билдирдим мен, – одам гоҳо шундай касалликка йўлиқадики, натижада у тамоман ҳолдан тойиб ёки фаолиятсиз бўлиб қолади, буни қайта тиклаш, ҳар қандай нажотбахш уриниш билан ҳам ҳаётни кўнгилдаги изга тушириш имкони бўлмайди, бу фикримга қўшиларсан, энди эса, дўстим, буни рухий соҳага татбиқ этамиз. Ўз ички ҳаёллари гирдобиде қолган кишига бир назар ташла: ташқи таъсирлар уни қанчалик эзиб, хира фикрлар унда мустаҳкам илдиз ота боради, ниҳоят, кун сайин ўсиб боровчи ғайритабиий бир куч уни ўз-ўзини идора қилиш қобилиятидан маҳрум қилади ва ҳалокатга элтади.

Хотиржам, мулоҳазали дўстнинг бахтсиз киши аҳволини муҳокама қилиши ҳам, унга панд-насиҳат қилиши ҳам бефойда. Бу худди ўз кучидан беморга заррача ҳам бахш этолмасдан, унинг тўшаги ёнида турган соғлом киши ҳолатига ўхшайди.

Алберт учун буларнинг барчаси умумий гаплар ҳисобланарди. Шунда мен унга, яқиндагина сувдан ўлик ҳолда топилган қизни эслатдим ва бу қиз фожиасини қайта ҳикоя қилдим:

– Бир хилдаги кундалик ишлар, уй юмушларининг тор доирасида ўсган, фақатгина оз-оздан пул тўплаб сотиб олган кийимларини якшанба кунлари кийиб, дугоналари билан шаҳарда сайр қилишга, катта базмда бир озгина ракс тушишга боришдан, айниқса, бир соат-ярим соат қўшниси билан бировларнинг ғийбатими ёки олди-қочди гаплар ҳақидами берилиб гап сотишдан бошқа кўнгил очишни билмайдиган ёшгина қизнинг жўшқин қалбида ниҳоят яширин истаклар пайдо бўла бошлайди, эркакларнинг хушомадлари буни янада кучайтиради, илгариги қувончлар

¹ *Парадокс* – тўғри, соғлом фикрга қарама-қарши бўлган ёки умум томонидан қабул қилинган фикрдан кескин фарқ қиладиган фикр (*тарж.*).

энди уни қониктирмайди ва, ниҳоят, у шундай кишини учратадики, аллақандай кўзга кўринмас бир туйғу уни ўшанга томон торта бошлайди, унинг барча умидлари фақат ўшанга қаратилади, у бутун борлиқни унутади, ҳеч нарсани эшитмайди, кўрмайди, сезмайди, фақат ўшанигина қўмсайди. Бетайин туйғунинг пуч лаззатидан сабоқ олмаган қиз, мақсадга интилади: ўшаники бўлишни, ўзи истаган бахтга бирга етишишни, ўша интилган барча қувончлардан роҳатланишни истайди. Тинимсиз ваъдалар умидларига мадад беради, беҳад эркалашлар ундаги ҳис-туйғуни янада оширади, бутун калбини ром этади; у барча шодликлардан олдиндан лаззатланиб, телбалардек тентирайди; ниҳоят, у бағрини очиб, ўз орзуларига пешвоз чиқади ва... севгилиси уни ташлаб кетади. Эсанкираган, ақлини йўқотган ҳолда у чуқур жар ёқасида турибди, ҳаммаёқ зулмат қўйнида: на бирор тасалли, на бирор умид нишонаси бор! Ахир, уни севгилиси ташлаб кетган, унинг бутун ҳаёти ўшанга боғлиқ эди-да! У атрофидаги дунёни ҳам, йўқотганининг ўрнини босиши мумкин бўлган кишиларни ҳам кўрмайди, ўзини якка-ёлғиз, бутунлай ташландиқ ҳис этади... ва даҳшатли маънавий қашшоқликдан сиқилганича, бутун изтиробларини ҳар томондан бостириб келаётган ўлимга ғарқ қилиш учун кўзини чирт юмади-да, ўзини пастга отади. Кўрдингми, Алберт, бу кўпларнинг қисмати! Айт-чи, шу ҳам касаллик аломати эмасми? Киши бирига қарама-қарши кучлар тўсиғидан қутулишга йўл тополмайди ва ҳалокатга учрайди. Бу воқеаларни кузатаркан: «Тентак! Сабр қилсанг бўларди-ку, пайти келиб, иккиланишлар йўқоларди, тасалли бера оладиган бирорта киши топилиб қоларди, ахир!» дейдиган кишини мен қоралайман. Бу ҳам худди: «Тентак! Қизикқонлик туфайли ўлиб кетди. Ўзини кўлга олса, юрагидаги туғён, жўшқинлик босилгунча чидаса бўларди-ку: унда ҳамма нарса ўз изига тушган, мана ҳозир яшаётган бўларди!» деган гапнинг ўзгинаси.

Албертни бу мисол ҳам унчалик қониқтирмади ва менга ақлдан озган бир қизни мисол қилиб кўрсатдинг, деб фикримни рад этди. Дунёқараши кенг, кўпни кўрган ақлли бир одам шуни ҳам англаб етолмаса, бундай кишини оқлаб бўлармишми?

– Дўстим! – мурожаат қилдим унга, – инсон ҳамиша инсондир. Одамдаги қизикқонлик шиддатли тус олган пайтда ундаги заррача ақлнинг деярли аҳамияти қолмайди ва у инсонликка хос чегарадан чиқиб кетади. Айниқса... бу ҳақда бошқа пайт гаплашармиз, – дедим-да, шляпамни қўлга олдим. Оҳ, шу пайтда юрагим тўлиб турарди!.. Бир-биримизни тусунмасдан хайрлашдик. Бу дунёда камдан-кам кишилар бир-бирларини тушунадилар.

15 август

Шу нарса аниқки, дунёда муҳаббатгина кишини азиз қилади. Мен буни Лотта мисолида сезаман; мени йўқотиш унга оғир бўлган бўларди, болалар эса, менинг ҳар куни келишимгагина кўз тикадилар. Бугун Лоттанинг фортепианосини тузатиш учун уларникига бордим, лекин дарҳол ишга киришолмадим, чунки болалар эртақ айтиб берасиз, деб туриб олишди. Лотта ҳам уларнинг илтимосларини бажаришимни истарди. Уларга кечки овқатга мен нон улашдим. Улар нонни мендан ҳам худди Лоттадан олгандек, бажонудил оладилар. Шундан сўнг уларга банди қилинган малика¹ ҳақидаги севимли эртақларини айтиб бердим. Уларнинг бундан олган таассуротларидан хайратда қоламан, ишонасанми, ўзим болалардан кўп нарса ўрганаёпман. Баъзан бирорта воқеани ўзимдан тўкиб айтишга тўғри келади, агар янаги сафар бунинг бирор жойи ҳаёлимдан кўтарилиб қолса, улар дарҳол, аввал бошқача эди, деб қолишади, шунинг учун энди ҳеч бир ўзгартириш киритмасдан, ҳаммасини

¹ Ушбу эртақда тасвирланган малика нон-сувни камокхона деворларидан ғайритабиий ҳолда ўсиб чиқадиغان қўллардан олади (тарж.)

бир бошдан худди ипга тизилгандек айтиб беришга ҳаракат қиялман. Бундан шундай хулосага келдимки, агар ёзувчи ўз асарининг иккинчи нашрига бадий жиҳатдан мукамал тузатишлар киритса-да, барибир, бу, китобга зиён келтиради. Кишилар илк таассуротга кўпроқ бериладилар ва ҳар қандай ҳақиқатдан узоқ нарсаларга ҳам ишонаверадилар, у мияга чуқур ўрнашади; бу билан ҳисоблашмайдиган одам хато қилади.

18 август

Нега шунақайкин-а, кишига бахт келтирувчи нарса, унинг азобларига ҳам йўл очиб беради?

Менга шу қадар роҳат бағишлаган, кўзимга ёруғ дунёни бамисоли жаннат кўрсатган табиатга бўлган улкан ва эҳтиросли муҳаббатим энди бениҳоя азобга айланган, у худди бераҳм шарпадек, ҳамма жойда менга эргашиб юради. Авваллари чўққига чиқиб, дарёдан тортиб узоқ тепаликларгача, бутун гуллаётган водийни кузатардим ва теварак-атрофдаги ҳамма нарса ўсаётганини ҳамда ҳаёт қайнаётганини кўрардим, этагидан тортиб чўққисигача сервикор, қалин дарахтлар билан қопланган тоғларга, ажойиб ўрмонлар соя ташлаб турган, эгри-бугри бўлиб кетган водийларга тикилардим, тинч дарё шивирлаб турган қамишлар оралаб оқарди, кечки енгил шабадада кўкда сузаётган оппоқ булутлар сувда акс этарди; ўрмонни жонлантирган қушларнинг ғала-ғовурига қулоқ солардим, милёнлаб пашша тўдалари ботиб бораётган қуёшнинг қизил шуъласида ғужғон ўйнашарди ва охириги ёруғ шуъла ғувиллаётган қўнғизни майса орасидан тортиб чиқарарди, атрофимдаги ҳаракат ва қий-чувлар назаримни ерга тортарди, мен турган яланғоч чўққидан озиқ олувчи йўсин ҳамда яйдоқ қумтепаликда ўсган бутуқ — буларнинг ҳаммаси менга табиатнинг қайноқ, муқаддас ички дунёсини кўз-кўз қиларди; ўшанда ҳамма нарса тўлқинли қалбимдан жой оларди. Табиатнинг бу тўкин-сочинлиги ичида ўзимни гўё кўкда

ҳис этардим, бепоён оламнинг жозибали манзаралари борлиғимни тугёнга соларди. Улкан тоғлар мени қуршаб турар, жарликлар олдимда ястаниб ётар, шиддатли оқим пастга югурар, дарёлар оёғим остидан оқиб ўтарди, ўрмон ва тоғларнинг товуши эшитилиб турарди; мана шу ақлга сиғмас кучларнинг мутаносиблиги ерда яратувчилик ролини ўйнарди; ер устида ва осмон остида эса, беҳисоб турли-туман мавжудотлар ғимирлашарди, ҳамма-ҳаммаси хилма-хил шаклга эга. Одамлар бўлса, бир жойга тўпланишиб, уйларига бекинишиб оладилар-да, биз бутун дунёга ҳукмронлик қиламиз, деб кеккайдилар! Бедаво шўрлик! Фикр доиранг шу қадар тор бўлгани учун ҳам ҳамма нарсага шундай тор назарда қарайсан! Осмонўпар чўққидан, инсон оёғи етмаган саҳродан тортиб, номаълум уммон қирғоқларигача Худо таолонинг руҳи кезиб юради ва яшаётган ҳамда уни англайдиган ҳар бир заррачадан шодланади... Ох, ўша пайтларда мен бошим узра учиб ўтаётган турнанинг қанотларига ўтириб кўз илғамас денгиз қирғоқларига кетишни, абадий барҳаётликнинг лиммо-лим косасидан ҳаёт лаззатини симиришни, ўзида ва ўзи орқали ҳамма нарсани яратаётган кучнинг роҳатини заррача бўлса-да ҳис этишни чунонам истардимки!

Биласанми, қадрдоним, ўша лаҳзаларни хотирлашнинг ўзиёқ менга ҳузур бағишлайди. Ўша таърифга сиғмайдиган туйғуларни хотирада қайта тиклаш, уларни ифодалашга уринишнинг ўзиёқ қалбимни тўлқинлантиради ва ҳозирги ҳолатимнинг даҳшатини янада кўпроқ сезишга ундайди.

Гўё кўз олдимдаги сирли парда кўтарилган-у, кенг, ёруғ дунё мен учун мутлақ очик лаҳаднинг тубсиз қаъридек туюлади. «Бу ўша! Ўткинчи дунё! Ҳаммаси яшин тезлигида ўтади, ўз ҳаётидаги имкониятларни ишга солиб улгурмасдан тўлқинга ғарк бўлади. Ох! Тошларга урилиб, ҳалокатга учрайди», – деб айта олармидинг? Бирор дақиқа йўқки, сени ва яқинларингни емирмасин, бирор дақиқа йўқки, ўз их-

тиёрингдан ташқари бўлса-да, бузғунчи бўлмасанг; кичик бир сайр ҳам минглаб қумурскаларнинг ҳаётини қуритади, биргина қадам ташлашинг шўрлик чумолиларнинг машаққат билан қурган уяларини вайронага айлантириб, бутун бир кичкина дунёни ер билан яксон қилади. О, йўқ, менга таъсир қилган нарса фавқулодда очарчиликлар, қишлоқларингизни ювиб кетувчи селлар, шаҳарларингизни ютиб юбуровчи зилзилалар эмас; қалбимни ўртаган нарса: барча мавжуд нарсаларни емиришдан ўзгага ярамайдиган, табиат қўйнида яшириниб ётган ҳолдан тойдирувчи кучдир. Мен шу алфозда кўркувда тентирайман. Атрофимда ер, осмон ва унинг ҳаётбахш кучи ҳукмрон, мен эса, ҳамма нарсани ямлаб ўз қаърига тортувчи тубсиз жарликдан бошқа ҳеч нарсани кўрмайман.

21 август

Эрталаб оғир уйкудан кўз очиб, унга беҳудага қўлларимни чўзаман; кечаси ширин туш кўриб, у билан гўё чаманзорда ёнма-ён ўтирган ва қўлларини минглаб бўсаларга кўмиб ташлаганимда, бекорга уни тўшагимдан излайман. Ўша ширин туш кайфида унга интиламан ва бирданига уйғониб кетаман, оҳ! Эзилган юрагим кўз ёшлари селига бардош беролмай, зулматга элтувчи истиқболим учун ўксиб-ўксиб йиғлайман.

22 август

Вилҳелм! Бу чинакам бахтсизлик! Мендаги жўшқинлик ўрнини қандайдир беқарор лоқайдлик эгаллаган, бекор ҳам ўтиролмайман, бирор иш ҳам қилолмайман. Менда тасвирлаш қобилияти ҳам қолмаган, табиатни ҳам ҳис этмайман, китоблар кўнглимни айнитади. Ўз-ўзимиздан жудо бўлдикми, демак, биз учун ҳамма нарса йўққа чиқади. Ишонасанми, эртанги кунимда бирор мақсад, интилиш ва умид билан уйкудан уйғониш ниятида баъзан ҳатто мардикор бўлишни ҳам истаб қоламан. Қулоқларигача қоғозга кўмилиб ишлаб ўтирган Албертга кўпинча ҳавасим ке-

лади. Агар унинг ўрнида бўлсам, ажойиб бўларди, дея фараз ҳам қилиб қўяман. Уқтирганингдек, элчихонада менга рад қилмасликлари мумкин бўлган вазифани эгаллаш мақсадида сенга ва вазирга ёзишга бир неча марта ҳаракат қилдим. Ўзим ҳам рад қилмасликларига ишонаман: вазир анчадан буён менга нисбатан илтифотли, бир неча марта, бирор ишга жойлаш, деб маслаҳат ҳам берди. Бир қанча вақт хаёлим шу билан банд бўлади, кейин эса, яхшилаб ўйлайман-да, озодликнинг кадрига етмай, ўз ихтиёри билан ўзини эгарлашга ҳамда эзиб минишларига йўл қўйиб берган от ҳақидаги масал ёдимга тушади¹... Нима қилишим кераклигини ўзим ҳам билмайман... Қимматли дўстим! Аҳволимни ўзгартиришга бўлган интилишим ҳамиша менга эргшиб юрадиган оғир бир ички нотинчликдир, балки?

28 август

Менинг дардимга шифо топиб бўлганида эди, шубҳасиз, бу мана шу одамларнинг қўлидан келарди. Бугун туғилган куним, азонлаб Албертдан битта тугунча олдим. Уни очдим-у, даставвал, биз илк марта танишганимизда Лоттанинг қўйлагида кўрганим ва ундан бир неча марта илтимос қилганим пуштиранг бантлардан бирига кўзим тушди. Бунинг ёнида яна миттигина иккита китобча бор эди, булардан бири Ҳомернинг кичкина Ветштайн наشري² бўлиб, сайр пайтида ҳаддан зиёд катта Эрнести нашини³ кўтариб юрмаслик

¹ Бу антик даврдан қолган масал бўлиб, буғудан қочаётган от ёрдам сўраб одамга мурожаат қилади ва унга бир умр хизматкор бўлиб қолади (*тарж.*)

² *Ветштайн наشري* – амстердамлик матбаачи И.Г.Ветштайн томонидан наشر қилинган Ҳомер асарларининг юнон ва латин тилларидаги тўплами (1707).

³ *Эрнести наشري* – лайпцихлик филолог, дин назариётчиси И.А.Эрнести наشر қилдирган 5 жилдлик Ҳомер асарлари тўплами. 1759–1764 йилларда Лайпцихда юнон ва латин тилларида босилган (*тарж.*)

учун уни анчадан буён қидириб юрган эдим. Кўряпсанми, улар менинг истакларимни сезадилар ва кичкина бўлса-да, дўстона илтифот кўрсатишга интиладилар. Булар, дабдабали совғалари билан кекка-йиб, бизни ерга урадиган кишиларнинг тортиқларидан минг марта афзалроқдир. Мен бу бантни тинимсиз ўпаман ва ўша қайтиб келмас, қиска, бахтли кунлар бахш этган роҳатни хотирлаб, шундан руҳланаман. Шунақа гаплар, Вилҳелм, мен нолимайман; ҳаёт гуллари фақат хаёлдангина иборат! Уларнинг қанчаси из қолдирмасдан йўқолиб кетади! Фақат озгина қисми ҳосил беради ва бу ҳосилнинг ҳам жуда ози етилади! Шунинг ўзи ҳам етарли бўлади, аммо... дўстим! Наҳотки, биз бу меваларни назардан қочирамиз, писанд қилмаймиз, уларни татиб кўрмасдан, чириб кетишига йўл қўямиз!

Хайр! Ҳозир гўзал ёз. Кўпинча Лоттанинг боғига чикаман-да, узун ёғоч билан тепадаги пишган нокларни кокаман. Лотта бўлса, пастда туриб уларни илиб олади.

30 август

Телба эмасманми мен шўрпешона? Ўз-ўзимни алдамаяпманми? Бунчалик жиловлаб бўлмас ҳадсиз интизорликнинг нима ҳожати бор? Мен фақат унгагина топинаман; хаёлимда фақат ўшанинг қиёфаси кезади, оламдаги ҳамма нарсани фақат ўша билан муносабатда кўраман. У билан қанчалаб бахтли онларни кечиряпман, лекин барибир, ундан ажралишим керак!.. Оҳ, Вилҳелм! Қалбим мени гоҳида қаёқларга элтмайди!

Ундаги чирой, латофатдан, сермаъно сўзларидан роҳатланиб, ёнида икки-уч соатлаб ўтирсам, ҳис-туйғуларим борган сари кучайиб, кўз олдим коронғилашади, бир нарса худди яширин қотилдек томоғимдан бўғади, юрагим дуқуллаб, туйғуларга йўл очишга уринади ва изтиробимни баттар оширади... Вилҳелм, кўпинча дунёда бор-йўқлигимни ҳам унутиб қўяман... баъзан юрак сиқилиши кучайиб кетса ва Лотта би-

розгина бўлса-да, унинг кўллари устига эгилиб, ғам-ҳасратларимни кўз ёшим билан ювишимни ис-тамаса, унда бош олиб чиқиб кетаман! Далалар-да тентирайман; тик тоғнинг тепасига тирмашиб чиқиш, бутокларга урилиб, тиконларга шилиниб, ча-калакзорлар оралаб кезиш унда энг олий шодлигим бўлади. Шундан сўнггина бироз ором топаман. Би-розгина! Гоҳида эса, толиқиш ва ташналикдан йўлда йиқилиб қоламан, гоҳо ярим тунда тўлин ой нурида қалин ўрмондаги қийшиқ бутокда ўтириб шилин-ган оёқларимнинг ҳордиғини ёзаман ва тонг отарда ҳолдан тойиб мудраб кетаман! Оҳ, Вилхелм! Яккаю ёлғиз ҳужра, қилдан тўқилган жанда ва кишаннигина қўмсайди қалбим. Хайр! Бу изтиробларнинг интиҳоси ўлимдан бошқа нарсага элтади, деб ўйламайман.

3 сентябр

Мен кетишим керак! Қароримни қувватлаганинг учун раҳмат сенга, Вилхелм! Икки ҳафтадан буён, ҳузуридан йироқлашишим керак, деган фикр билан тентираб юрибман. Кетишим керак. У яна шаҳарлик бир дугонасиникида меҳмондорчиликда. Алберт эса... қисқаси... мен кетишим керак!

10 сентябр

Бу шундай кеча бўлдики, Вилхелм! Энди мен ҳаммасига чидаёламан. Уни ортик ҳеч қачон кўрмай-ман! Оҳ, дўстим, сенинг кўксингга ўзимни отиб, юра-гимни ўртаётган ҳисларни алам ва маржон-маржон кўз ёшларим билан ифодалаб беролсам эди! Ҳозир бу ерда бўғилиб, қалб туғёнимни босишга уриниб ўтирибман ва тонг отишини кутяпман, отларни эрта тонгда келти-ришади.

Оҳ, у бўлса, мен билан бошқа кўришолмаслигини хаёлига ҳам келтирмай, тинчгина ухляпти. Икки со-атлик суҳбатда ўз ниятимни сездирмасдан ундан аж-ралишга ўзимда куч топдим. Ё Танграм, яна қандай суҳбат дегин!

Алберт менга, кечки овқатдан сўнг Лотта билан боққа сайрга чиқишини айтди. Мен эса, улкан каштан дарахтлари остидаги айвонда туриб, охирги марта сеvimли водий, тинч дарё устида ботаётган қуёшни кузатардим. Ана шу гузал манзарани томоша қилиб, неча марталаб мен у билан турганман, энди эса... ўзим учун азиз бўлиб қолган бу хиёбон бўйлаб у ёқдан-бу ёққа юрабошладим. Лотта билан танишмасимдан олдин ҳам қандайдир сирли бир куч мени шу гўшага етакларди, учрашувимизнинг дастлабки кунлариданок бу жойга ҳар иккимизда ҳам ихлос зўрлигини сезганимизда қанчалик севинган эдик, бу чиндан ҳам санъаткор қўли билан яратилган самовий гўшалардан бири эди.

Олдин каштан дарахтлари орасида кенг майдон кўз олдингда намоён бўлади. Айтганча, бу ҳақда сенга неча марталаб ёзгандим шекилли: баланд эман дарахтлари бир-бирига чирмашиб кетган, ёндош чакалакзор таъсирида хиёбон ҳамиша қоп-қоронғи бўлади ва у ҳар томондан ўралган бурчакка бориб такалади, бу бурчакда мудом даҳшатли танҳолик ҳукм суради. Бир куни ёзда бу ерга илк марта келганимизда, мени қандай ҳаяжон қамраб олгани ҳозир ҳам ёдимда: бу гўша қанчалаб роҳат ва изтироблар макони бўлишини ўшанда ўзимча яққол тасаввур қилгандим.

Ярим соатлар чамаси висолу ҳижроннинг азобли ва ширин ҳаёлларига берилиб турганимда, уларнинг айвонга кўтарилаётганларини эшитдим. Мен уларнинг истикболига югурдим, титраганча Лоттанинг кўлидан тутдим-да, уни лабларимга тегиздим. Бутазор тепалик ортидан ой кўтарилганда биз эндигина юкорига чиққан эдик; у ёқ-бу ёқдан гаплашиб қоронғи айвонга етганимизни сезмай қолдик. Лотта ичкарига кириб ўриндикка ўтирди. Алберт унинг ёнидан жой олди, мен ҳам; лекин ички ҳаяжон таъсирида ўтира олмадим, туриб кетдим, уларнинг олдида тик турдим, у ёқ-бу ёққа юрдим, қайта ўтирдим: бу даҳшатли бир ҳолат эди. Лотта кора кайинзор охиридаги фусункор ой ну-

рига чўмган айвонга диққатимизни жалб этади. Гоят латиф манзара! Биз бу ерда тим коронғиликда турганимиз учун у жой янада жозибалирок кўринарди. Биз жим ўтирардик, бироздан кейин Лотта гап бошлади:

– Агар ойдинда сайр қилсам ҳамиша марҳумлар хотираси кўз олдимда гавдаланади-да, келажак ва ўлим ҳақидаги ҳислар мени камраб олади. Биз йўқ бўлиб кетмаймиз, – давом этди у ёқимли овоз билан, – Вертер, биз яна қайта учрашамизми? Бир-биримизни таниёламизми? Сиз қандай ўйлайсиз? Нима дейсиз шунга?

– Лотта, – дедим унга қўлларимни узатиб, кўзларим жикқа ёшга тўлди, – биз, албатта, учрашамиз! Бу ерда ҳам, у ёқда ҳам кўришамиз.

Вилҳелм! Мен ортиқ гапиролмадим, калбимни айрилиқ хаёли ўртаётганда, унинг шу ҳақда сўраши шартмиди?

– Меҳрибон марҳумлар билармиканлар, – яна гап бошлади у, – хушвақт пайтларимизда уларни эхтиром билан хотирлашимизни сезармиканлар. О! Сокин кечаларда унинг болалари, ўзимнинг болаларим ўрта-сида ўтирганимда ва улар худди уни ўраб олгандек атрофимга тўпланишганда, онамнинг сиймоси кўз олдимга келарди. Соғинч ёшлари билан осмонга кўз тикиб, унинг бир зумгина бу ёққа назар ташлашини ва ўлими олдидан, болаларига она бўлиш учун берган сўзим устидан чиқаётганимни биргина марта кўришини истардим. Унга канчалик илтижо қиламан: «Меҳрибоним, агар сенинг ўрнингни тўлиқ босолмаётган бўлсам, кечир! Оҳ! Ахир мен қўлимдан келган ҳамма нарсани қияпман-ку! Уларни кийинтиряпман, едириб-ичирияпман, энг муҳими, севиб эркалаяпман! Биздаги тотувликни кўрсанг эдинг, мунис онагинам! Унда сен, ўлиминг олдидан болаларинг бахти учун кўз ёши тўкиб топинганинг ўша яккаю ягона Худога минг қатла шукур қилган бўлардинг!»

У ана шуларни айтди! Оҳ, Вилҳелм, ким ҳам унинг гапларини такрорлай оларди! Совуқ, ўлик ҳарфлар бу

руҳнинг илоҳий кудратини қандай ифодалаб бера олсин!

Алберт меҳрибонлик билан унинг гапини бўлди:

– Бундай қилиб ўзингизни қийнаманг, азизам Лотта, биламан, сиз бунақа туйғуларга тез бериласиз, лекин, илтимос, кераги йўқ...

– Ох, Алберт, – деди у, – отам сафарда бўлган пайтларда болаларни ухлатиб, учаламиз юмалоқ стол атрофида бирга ўтказган кечаларни, биламан, унутмайсан. Сен кўпинча бирорта қизик китоб келтирардинг, бироқ камдан-кам уни ўқирдинг, чунки ўшандай гўзал, мулойим, қувноқ, ишлаб толмас, софдил аёл билан суҳбатлашиш дунёда ҳамма нарсадан ортиқ эдида! Кечалари тиз чўкиб, мени ҳам унга ўхшатгин, деб илтижо билан тўккан кўз ёшларимни Худо инобатга олди.

– Лотта! – дея қичқирдим ва унинг олдида тиз чўкиб, қўлларини беҳисоб кўз ёшларимла ювдим. – Лотта! Худо марҳамати ва волидангиз руҳи ҳамиша сизнинг тепангизда ҳозир!

– Сиз уни билсангиз эди! – деди Лотта менинг қўлларимни қисар экан, – у сиз билан танишишга лойиқ инсон эди!

Ҳаяжондан нафасим қисилаёзди. Ҳали ҳозиргача ўзим ҳақимда бунчалик юксак, беҳад манзур мактов эшитмагандим. У сўзида давом этди: – Мана шундай аёл, ҳаётининг гуллаган даврида оламини тарк этди, кенжатойи ҳали олти ойлик ҳам бўлгани йўқ эди. Касали узоқ чўзилмади, у тинч ва хотиржам эди. Фақат болалари, айниқса, кенжаси учун куйинарди. Ахволи оғирлашгач, менга: «Болаларни ёнимга келтир!» – деди. Болаларни олиб кирганимда, улар онам тўшагини ўраб олишди, катталари ғамдан ўзини йўқотиб қўйган, майдалари эса, ҳеч нарсани тушунишмасди. Онам қўлларини юқори кўтариб, ўшалар ҳақки Худога ёлборди ва ҳар бирини ўпгач, уларни чиқариб юборди-да, менга васият қилди:

– Уларга она бўл! – Мен унга қўлимни узатдим, –

Қизим! – деди у, – сен уларга оналик вужудинг ва оналик эътиборингни бахшида қил. Бунинг нима эканини ҳис этишингни, сенинг қайноқ кўз ёшларингданок бир неча марта сезгандим. Укаларинг учун она, отанг учун эса, садоқатли ва меҳрибон аёл ўрнини бос! Унга тасалли бер!

Кейин отамни сўради. Отам эса чексиз аламини биздан яшириш мақсадида уйдан чикиб кетганди, батомом ўзини йўқотиб қўйган эди. Алберт, сен ўшанда хонада эдинг. Онажоним кимнингдир юрганини сездиди, бу сен эканлигингни билгач, ёнига чақирди. Кейин иккимизга тинч, хотиржам, очиқ чехра билан, сизлар биргаликда бахтли бўласизлар, дегандек назар ташлади.

Алберт уни бағрига босиб ўпаркан, хитоб қилди:

– Биз бахтлимиз! Бахтли бўламиз!

Ҳатто ҳамиша хотиржам Алберт ҳам ўзини тутолмай қолди. Мен бўлсам, ўзимни тамоман йўқотган эдим.

– Вертер! – мурожаат қилди у менга, – қаранг, шундай аёл дунёдан кўз юмса-я! Э, Худойим! Ҳеч ақлим етмайди, қандай қилиб одам ҳаётдаги энг севимли кишисини олиб кетишларига чидаб тура олади-я. Ҳеч ким бунга болаларчалик чуқур ҳис эта олмайди. Улар, онамизни ёвуз одамлар олиб кетишди, деб анча вақтгача бекорга зорланиб юришмади, ахир!

У ўрнидан турди. Мен бўлсам, ҳаяжон ва изтиробда жойимдан жилмасдан, унинг қўлини тутиб турардим.

– Кетайлик, – деди у, – алламаҳал бўлди. – У қўлини тортиб олмоқчи бўлди, мен уни каттиқрок қисдим.

– Биз қайта кўришамиз, – дедим мен, – биз топишамиз. Ҳар қандай қиёфада ҳам бир-биримизни таниймиз. Мен ўз ихтиёрим билан кетяпман, – давом этдим мен, – ҳар ҳолда «умрбод кетяпман» дейдиган бўлсам бунга кучим етмасди, деб ўйлайман.

Хайр, Лотта! Хайр, Алберт! Биз яна кўришамиз.

– Балки эртага кўришармиз, – деди Лотта ҳазиллашиб.

– Бу «эртага»нинг нима эканлигини мен биламан! Оҳ! – У кўлини тортиб олаётиб сезса эди... Улар ой нурига чўмган хиёбон бўйлаб кетишди. Уларнинг ортидан кузатиб турдим-да, кейин ўзимни майсалар устига ташлаб юм-юм йиғладим. Ўрнимдан отилиб турдим-да, айвон четига бордим, пастда, баланд қайин дарахтлари соясидаги боғ эшиги олдида оқ ҳарир кўйлагининг ҳилпираганига кўзим тушди; ўша ёққа кўлларимни чўздим, у ғойиб бўлди.

ИККИНЧИ КИТОБ

1771 йилнинг 20 октябри

Бу ерга кеча етиб келдик. Элчининг тоби йўқрок, бир неча кун ишга чиқмаса керак. У бунчалик ичиқора бўлмаганда эди, иш жойида бўларди. Қисматим менга оғир синовлар ҳозирлаётганини сезяпман, сезиб турибман. Аммо, дадил бўлиш керак! Бепарворок бўлсанг, ҳамма нарса енгил кўчади! Бепарво бўлиш! Менинг қаламим шунақа сўзларни ёзаётганига қулгим қистайди. Оҳ, бирозгина бепарво бўла олсайдим, одамларнинг энг бахтлиси ҳисобланардим. Нима? Бошқалар ўзларининг арзимас кучлари ва қобилятларини намоёиш қилиб олдимда вазминлик билан кеккайишиб юришса-ю, мен ўз кучим ва истеъдодимдан иккиланиб ўтирайми? Қудратли Танграм! Менга нисбатан шу қадар сахийлик қилганингда, нега шунинг ярми ўрнига бефарқлик ва ўз-ўзимга ишонч ато этмадинг?

Сабр қилиш керак, сабр! Ҳаммаси ўз изига тушади. Бу хусусда сен тамоман ҳақсан, азизим. Бутун кунларимни одамлар орасида ўтказиб, уларнинг қай тарзда ҳаёт кечираётганларига разм сола бошлаганимдан буён ўз аҳволимга анча кўникиб қолдим. Ўзимизни бошқа нарсаларга, бошқа ҳамма нарсаларни ўзимизга

қиёслаймиз, чунки биз шундай яратилганмиз. Ғаму шодлик ҳам биз муносабатда бўладиган нарсаларга боғлиқ, бунда энг хавфлиси ёлғизликдир. Поэзиянинг ҳаёлий образларидан озиқ олган, табиатан юксакликка интилувчи тасаввуримизда шундай кишилар қиёфаси яратилганки, улар биздан гўё юқори туради, ўзимиздан бошқа ҳамма нарса бизга жозибалироқ туюлади ва ҳар қандай бошқа одамни ўзимиздан кўра етукроқ деб ўйлаймиз. Бу мутлақо табиийдир. Ўзимизда кўп хислатлар етишмаётганини ҳар қадамда ҳис этамиз, уларни ўзга кишиларда кўраамиз, ўзимизда мавжуд фазилатларни ҳам унга ёпиштириб, яна бунинг устига уни руҳан тинч, беғам, деб ўйлаймиз. Шундай қилиб, биз ҳаёлан яратган бахтли инсон тайёр. Аксинча, гоҳида иккиланиб, қудратимизга ишониб-ишонмай зўрға олдинга силжисак ҳам, бор кучини ишга солиб, жадал ҳаракат қилганлардан кўра, йиқилиб-чалишиб бўлса-да, илгарироқ кетганимизни сезамиз, шунда бошқаларга етиб, ҳатто ўзиб кетиб, ўзингга бўлган ҳақиқий ишончни ҳис этасан киши.

26 ноябр

Ҳар қалай бу ерга кўника бошладим. Энг муҳими, иш кўп. Бундан ташқари, турли хулқ-атворли, ҳар хил тоифадаги кишилар билан аралашиб, шулар билан овуниб юрибман. Мен граф К... билан танишдим, борган сари унга бўлган ҳурматим ошяпти. У улкан ва теран ақл эгаси, лекин бу билан кеккаймайдиган, фикри кенг киши. Унинг муносабатларида одамохунлик ва олижаноблик ҳисси бирам балқиб турадики! Хизмат юзасидан берилган топшириқни бажаришда ундан ёрдам сўраганимда, у мендан маслаҳатини аямади. Биз бир-биримизни тушунишимизни ва мендан ўзга бирор киши билан бундай муомала қилиб бўлмасликни илк сўзларидаёқ уқтирди. Ўз навбатида, мен ҳам унинг менга нисбатан очиккўнгиллигини тасвирлашдан ожизман. Рост гап, сенга ўз бағрини очган

буюк қалбнинг иссиқ меҳрини туюшдан ҳам ортиқроқ шодлик дунёда бўлмаса керак.

24 декабр

Элчи жонимдан тўйғазиб юборди, шундай бўлишини аввалдан билгандим. У уччига чиққан аҳмоқ, бунақаси ҳали дунёга келмаган. У худди эзма хотинлардек қилдан қийиқ ахтаради. Ҳамиша ўз-ўзидан норози, бунинг устига бирор марта ҳам унинг кўнглини тополмайсан. Менга осон бўляпти: ёзувлар қандай турган бўлса, шундоқлигича кўчирыпман. Баъзан у қоғозни қайтариб: «Ҳар ҳолда дуруст-у, шундай бўлсаям яна бир кўриб чиқинг, янаям мосроқ сўз ёки тўғрироқ иборалар топиш мумкин бўлар», дейишдан ҳам тоймайди. Шунда қоним қайнаб кетади. Ҳатто бирорта боғловчи ҳам тушиб қолмаслиги керак. Гоҳида билмасдан бирор сўзнинг ўрнини алмаштириб қўйсам, жон-пони чикиб кетади. Жумлалар ҳамма вақт аниқ бир тахлитда тузилиши лозим, акс ҳолда у ҳеч нарса тушунмайди. Бундай одам билан ишлашнинг турган-битгани азоб.

Менинг бирдан-бир юпанчим — граф К... билан дўстлигимдир. Яқинда у элчининг инжиклиги ва ланжлигидан норози эканлигини очиқ-ойдин айтди.

— Бундайлар ўзларини ҳам, ўзгаларни ҳам қийнашади, лекин довондан ошиб ўтишга мажбур сайёҳдек, шароитга кўникишга мажбурсан, киши, — деди у, — ана шу довон бўлмаса йўл қулайроқ ва қисқароқ бўларди-ю, лекин ўша довон бор, демак, ундан ошиб ўтиш шарт.

Графнинг менга илтифот кўрсатишини чол сезади, бу унинг ғашини келтиради. У менинг ҳузуримда графни ғийбат қилиш учун ҳар қандай қулай имкониятдан фойдаланади. Табиийки, мен бўш келмайман, бундан аҳвол тобора оғирлашади. Айниқса, кеча ғазабим қайнади, чунки у менга ҳам тил тегизиб ўтди: дунёвий таомилларга граф жуда уста, ишда қўли анча эпчил, қадами ҳам хийла дадил эмишу, лекин бошқа

барча адабиётчилар сингари чукур билимдонликда ажралиб турмасмиш. Бунинг устига юз ифодаси гўё: «Қалай, боппадимми?» деб турарди. Барибир, бу менга заррача ҳам таъсир қилмади. Мен шундай ўйлайдиган ва ўзларини шу тахлит тутадиган одамлардан нафратланаман. Граф, ўз хислатлари билан ҳам, билими билан ҳам ҳар қандай ҳурматга лойиқ кишидир, дедим.

– Ўз билимини кенгайтириб, уни умум манфаатига бағишлашга ва кундалик ҳаётда шу даражада фаол иштирок этиш бахтига муяссар бўлган кишиларни камдан-кам учратганман, – дедим мен. Ачиган калла учун бу гаплар хитой девори эди; яна қандайдир ортикча сафсата туфайли бутунлай хунобим ошмасин деб, тезроқ чиқиб кетишга шошилдим.

Ишла, ишла, деб бошимни айлантиравериб, мени шу кишанга боғлаган сизлар айбдорсизлар. Иш эмиш! Картошка экиб, ҳосилини шаҳарга элиб сотадиган одам мендан кўра кўпроқ фойда топади. Агар гапим ёлғон бўлса, ўзим миҳланиб қолган мана шу дўзахда яна ўн йил ишлашга тайёрман. Атрофимда ғимирлашиб ётган жоҳил одамлар ичида зерикишни, ғаройиб қашшоқликни айтмайсанми?! Улардаги шахсиятпарастлик, бир-биридан озгина бўлса-да, олдинга кетиш учун хушёр туришлар, кузатишлар – бу очик ҳолдаги ўта пасткаш, ўта расво интилиш. Масалан, бир аёл, дуч келган одамга ўзининг мулки ва шуҳрати ҳақида мактанади, ҳар қандай одам ҳам: «Вой тентак! Ўзининг арзимас шуҳрати ва мулки ҳақида оғиз кўпиртириб юрипти!» деб ўйлаши мумкин. Ҳаммадан аянчлиси шуки, бу аёл – маҳаллий бошқарма мирзасининг қизи. Худо ҳақки, тубан бир ҳолда ўзини шарманда қилишдан тортинмайдиган кишиларга ҳеч тушуна олмайман.

Ростини айтсам, азизим, бошқаларни ҳам ўз тарозусида ўлчаш нодонлик эканлигига кундан-кун ишончим комил бўляпти, ўз ташвишларим бошимдан ошиб, қалбим чунонам қайнаб тошяптики, агар бошқалар мени тинч қўйишса, уларга тил ҳам тегизмасдим.

Ярамас ижтимоий муносабатлар, айниқса, жиғимга тегяпти. Табакаларни фарқлаш қанчалик муҳимлигини, ўзимга ҳам бу қанчалик фойдали эканлигини бошқалардан кам билмайман. Лекин бирозгина қувонч, дунёда заррача бахтдан бахраманд бўлганимда, бу тафовут йўлимга ғов бўлмаса бўлгани. Яқинда сайр пайтида, шундай алғов-далғов ҳаётда кўп фазилатларни ўзида мужассамлаштира олган киз – фройлайн фон Б... билан танишдим. Сухбат давомида бир-биримизга маъқул бўлиб қолдик, хайрлашарканмиз, уникига боришга ижозат сўрадим. У шунчалик очик кўнгиллик билан марҳамат билдирдики, борадиган вақт бўлгунча тоқатим тоқ бўлди. У бу ерлик эмас, холасиникига меҳмондорчиликка келган. Кампир кўринишидан менга ёкмади. Мен қўлимдан келганча унга ҳурмат-эътибор кўрсатдим. Сухбат давомида иложи борица ўшанга мурожаат қилдим. Бироздан кейин шу нарса аён бўлди (бунга кейинроқ киз ҳам иқрор бўлди): кексалигида бир неча аслзода авлодларидан ўзга на бир таянчга, на фаҳму фаросатга ва на кўзга кўринарли мулкка эга бўлмаган, ўз ижтимоий мавқеи пардасига ўралиб қолган севимли холаси, аслзодалар табақасига мансублигини пеш қилиб кеккайишдан бошқа ҳузурни билмайдиган банда экан.

Айтишларича, у ёшлигида жуда гўзал бўлган ва дунёни қуйдирган, ўз мағрурлиги билан қанчалаб шўрлик йигитларга азоб берган, ҳаётининг гуллаган даврида эса, арзимас даромадга қаноат қилиб, у билан умр кечирган ва дунёдан ўтган кекса офицерга бутунлай содиқ бўлиб қолган. Энди бўлса, бева қолган чоғида, борди-ю, суюкли жияни бўлмаганида, унинг танҳолигига ҳеч бир киши қайғурмаган бўларди.

1772 йилнинг 8 январи

Расмийчиликка муккасидан кетган, йиллар давомида бошқалардан бир поғона юқори кўтарилишдан ўзга ўй-фикрлари ва интилишлари бўлмаган одамларни ким деб ҳисоблаш мумкин-а? Уларнинг бундан

бошқа ишлари йўқ, деб ўйлаш мумкин: аксинча, ишлари қалашиб ётипти, худди мана шундай тубан, ярамас одатлар муҳим ишларни бажариш истагига халақит беради. Ўтган ҳафта чанғи сайрида жанжал чиқиб, бутун хурсандчилик елга учди.

Мавқенинг мутлақо аҳамияти йўқлигини, юқори мавқени эгаллаган киши камдан-кам асосий ролни ўйнай олишини бу аҳмоқлар нега тушунмайдилар-а? Вазирнинг йўл кўрсатиши билан иш юритадиган кироллар, котибанинг измидан чиқмайдиган вазирлар озми?! Унда кимни биринчи деб ҳисоблаш керак? Менимча, бошқаларни писанд қилмайдиган, бутун куч ва қобилиятларини ўз режаларини амалга оширишга сарфлаш учун етарли қудрат ҳамда айёрликка эга бўлган кишинигина биринчи деб ҳисобласа бўлади.

20 январ

Азизим Лотта, мен Сизга қаттиқ ёмғирдан яшириниб турган мана шу жойим, яъни дехқонларнинг карвонсаройидан ёзишга мажбурман. Ғамгин шаҳарча Д...да ёт, қалбимга тамоман ёт, бегона одамлар орасида тентирай бошлаганимдан буён, бирор марта, бирор дақиқа ҳам Сизга хат ёзишга ҳафсала қилганим йўқ; аммо деразачасига қор ва дўл тинимсиз урилаётган мана шу танҳо гўшада, одамлардан йироқда дастлабки ҳаёлим Сиз бўлдингиз. Бу ерга кирганимданок Сизнинг қиёфангиз кўз ўнгимда гавдаланди. Оҳ, Лотта! Бу шундай муқаддас, шундай қайноқ туйғуки! Марҳаматли Тангрим! Шунча муддат давомида илк бахтли дам шу бўлса керак!

Малагим, бу паришонхотирлик гирдобиди мени бир кўрсангиз эди! Қалбим гўё музга айланган! Юракни ҳаяжонга солувчи на бирор лаҳза, на бирор лаззатли он бор! Ҳеч нарса! Ҳеч нарса йўқ! Гўёки кўғирчоқ театрида ўтиргандекману, кўз олдимда одамчалар ва отчаларнинг қай тахлит ҳаракат қилишларини кузатаман, булар кўзимга кўринмаяптими, деб кўпинча

ўз-ўзимдан сўраб қўяман. Мен ҳам гўё шу театрда ўйнайман, тўғрироғи, мени қўғирчоқдек ўйнатадилар, баъзан қўшнимнинг ёғоч қўлидан тутаман ва даҳшат ичида ортга чекинаман.

Куёш чиқишини кузатишни кечкуруноқ мўлжаллаб қўяман, бироқ тонгда тўшакдан қўзғала олмайман. Кундузи эса, ойдинда сайр қилиб роҳатланишни кўнглимга тугиб қўяман, қани энди хонамдан чиқолсам. Нега ухлашга ётаман, нега ўрнимдан тураман – буни ўзим ҳам билмайман. Менга ҳаётий қувват бағишлайдиган манба энди йўқ. Тунлари кўзимдан уйқуни олиб қочадиган, субҳидамда уйғотадиган нур энди ғойиб бўлган.

Бу ерда аёлларга хос хислатларни ўзида сақлаб қолган бирдан-бир кимса фройлайн фон Б...дир. Уни биров Сизга таққослаш мумкин, суюклим Лотта, лекин Сизга тенг келадиган зот бормикан! «Оҳ-ҳо, макташга ҳам уста бўлиб қолибсиз!» деярсиз балки. Бунга қисман ҳақлисиз ҳам. Анчадан бери жуда сермулозимат бўлиб қолганман. Чунки бошқача бўлолмайман, кўп ҳазиллашаман, хонимларнинг фикрича, ҳеч ким менчалик қойиллатиб мактаёлмасмиш. («Алдаёлмасмиш ҳам», дея қўшимча қиларсиз, эҳтимол, бусиз иш юришадими, тушунапсизми?) Мен Б... исмли қиз ҳақида гапирмоқчи эдим. Унинг мовий кўзларида қалб туйғулари жилоланиб туради. Юқори табақага мансублигидан заррача ҳам қувонмайди – бу уни қийнайди, холос. У ана шу тор қафасдан кутулишни истади ва биз соатлаб осойишта қишлоқ ҳаёти ҳақида ҳаёл қиламиз, оҳ! Сиз ҳақингизда ҳам! У Сизни қанчалар кўкларга кўтаришга мажбур, йўқ, йўқ, мажбур эмас, у ўз хоҳиши билан шундай қилади! Сиз ҳақингизда сўзласам-чи, жон қулоғи билан тинглайди. Сизни яхши кўради...

Оҳ, саранжом-саришта хонада Сизнинг қаршингизда ўтиришни, сеvimли дўмбоқчаларимизнинг атрофимизда қий-чув кўтариб ўйнашларини, Сизнингча, агар

улар тўполонни ҳаддан ошириб юборишса, ваҳимали эртақлар айтиб, тинчлантириб қўйишни бирам истардимки!

Кумуш қор қоплаб ётган водий устида қуёш жи-мирлаб ботиб боряпти, бўрон ўтиб кетди, мен эса... яна ўз қафасимга қайтишим керак...

Хайр! Алберт ёнингиздами? Хўш, қандай? Бу саво-лим учун Худонинг ўзи кечирсин!

8 феврал

Бир ҳафтадан буён ҳаво айнаган, мен бўлсам бун-дан шодман. Негаки шу ерга келганимдан бери би-рор марта ҳам кайфим чоғ бўлгани йўқ, кимдир рас-во қилмаган, заҳарламаган бирор кун йўқ. Мана энди ёмғир шаррос қуйиб, гоҳ бўрон қутуриб, ер гоҳ музлаб, гоҳ эриб ётганда, кўчадан кўра уйда ўтириш яхшироқ-ку, ахир, деб ўйлайман-да, енгил тортиб кетаман. Агар эрталаб қуёш чарақлаб, очиқ кундан дарак берса, мана, одамлар бир-бирларидан қизғанадиган тағин бир Худо марҳамати! — деб хитоб қилишдан ўзимни тиёлмай-ман. Улар саломатликни ҳам, яхши номни ҳам, қувонч ва осойишталикни ҳам бир-бирларидан қизғанишади! Кўпинча нодонлик, тушунмаслик ва калтабинликдан шундай қилишади, гапларига кулоқ солсангиз дуруст-гина кишиларга ўхшашади. Ичак-чавоқларини тилка-пора қилмасликлари учун гоҳида уларга тиз чўкиб ялингим келади.

17 феврал

Элчим иккимиз бир-биримизга ортиқ тоқат қи-лолмаймиз, деб қўрқаман. У ўта ярамас одам. Унинг ишлаш, раҳбарлик қилиш усули шунчалик кулгили-ки, фикрига қарши гапиришдан ўзимни тиёлмайман. Кўпинча, ишни ўз усулимча, ўз фикримдан чиқариб бажараман, табиийки, бу унга ҳечам ёқмайди. Иш шунгача бориб етдики, у устимдан саройга арз қилган ва вазир менга бироз бўлса-да, ҳар ҳолда танбех бер-ди, мен ишдан бўшаш ҳақида ариза беришга шайла-

ниб турганимда, вазирдан шахсий хат¹ олдим, бу шундай мактуб эдики, ундаги буюк донолик ва самимият олдида бош эгишдан ўзга иложим қолмади. Беҳад таъсирчанлигим учун у мени қанчалик қойиган ва мени фойдалинттилиш, бошқаларгатаъсир ўтказиш ва муҳим ишларга аралashiш ҳақидаги чегарадан ортик фикрларимга ёшларга хос дадиллик сифатида қанчалик аҳамият берган, шу билан бирга, уларни бутунлай топтаб ташламасдан, балки биров юмшатишга ҳамда уларни чинакам рўёбга чиқа оладиган ва кишиларга фойда келтира оладиган йўлга буришга ҳаракат қилган! Бир ҳафта давомида бундан руҳим тетикланди ҳамда ўзимни қўлга олдим.

Маънавий сокинлик ва ўз-ўзидан қониқиш запар ажойиб нарса-да! Бу бойлик қанчалик қимматбаҳо ва гўзал бўлгани билан шунчалик мўрт бўлмаганида эди!

20 феврал

Худо ярлақасин сизларни, азизларим, мени маҳрум этган барча яхши кунларни сизларга ато этсин! Мени алдаганинг учун раҳмат сенга, Алберт: мен сизларнинг тўйларингиз ҳақида хабар келишини кутдим ва худди шу куни Лоттанинг силуэтини девордан тантанали тарзда олиб, уни бошқа қоғозлар орасига яшириб қўймоқчи эдим. Энди сизлар эр-хотинсизлар, унинг силуэти эса, ҳалиям осифлик турипти! Майли, тураверсин! Ахир, нега ҳам турмасин? Биламанки, мен сизлар билан биргаман ва сенга халақит бермаганим ҳолда Лоттанинг қалбида яшайман, ҳа, у ерда иккинчи ўринни эгаллайман, мана шу ўринга эга бўлишни истайман, бунга сақлаб қолишим шарт. Оҳ, борди-ю, у мени унутса... ақлдан озардим. Алберт, бу ҳаёл мен учун бамисли дўзахдир! Хайр, Алберт! Хайр, Лотта! Хайр, самовий фаришта!

¹ Бу обрўли жанобга ҳурмат юзасидан мазкур хат ва кейинроқ эслатиладиган яна бир хат чиқариб ташланган, чунки бундай хатларни ошқор қилишдек журъатни ўқувчиларнинг энг илик муносабати ҳам кечириши гумон эди (*муаллиф изоҳи*).

Мени бу ердан кетишга мажбур қилаётган бир кўнгилсиз воқеа содир бўлди. Алаимдан тишимни қисиб ўтирибман! Жин урсин! Энди буни тузатиб бўлмайди, дидимга мос келмайдиган бу вазифани эгаллашга мажбур қилган, қийнаган, шунга ундаган – сизлар айбдорсизлар. Мана энди мен ҳам, сизлар ҳам кўрадиганимизни кўриб ўтирибмиз! Балки сен одатдагидек, бунга ўзинг айбдорсан, мудом бир гапни кўпиртириб юрасан, деярсан, ундай бўлса воқеани, худди солномачидек, аниқ, муфассал баён этишимга рухсат эт, жаноб.

Граф фон К... менга меҳрибон, серилтифот, бу сенга маълум, бу ҳақда юз марталаб ёзганман. Кеча у мени тушки овқатга таклиф қилган эди. Ҳамиша худди шу куни кечкурун уникида олифта жаноблар ва хонимлар йиғилишарди. Бу мутлақо ёдимдан кўтарилиб кетипти, биз қуйи табақа кишилари бу даврага мансуб эмаслигимиз ҳақида ўйлаб ҳам кўрмабман. Шундай қилиб, графникида тушки овқатни егач, столдан туриб, катта залга ўтдик ва ўзаро суҳбатлашиб, у ёқдан-бу ёққа юра бошладик. Кейин бизга полковник Б... ҳам қўшилди, шу тариқа меҳмонларнинг келадиган вақти ҳам яқинлашди. Худо ҳаққи, ҳеч нарса ҳаёлимга келмасди. Шу пайт фон С... исмли олифта хоним эри ва ғозга ўхшаш хурпайган, кўкси теп-текис, хипчабел қизи билан кириб келишди ва en passant¹ аслзодаларга хос қиёфада ҳўмрайишар, бурунларини кўтаришар эди, шу тахлит нусхалар таъбимга мутлақо ўтирмаганлиги туфайли тезроқ бу ерни тарк этмокчи бўлдим ва граф ўшаларнинг ёқимсиз суҳбатидан халос бўлгунча кутиб тургандим, фройлайн Б... истикболимда пайдо бўлди. Уни кўрсам кўнглим ҳамиша таскин топади, шу боисдан кетмадим ва у ўтирган ором курси орқасида тик турдим. Анчадан кейингина унинг мен билан одатдагига нисбатан тортиниброк, бироз хижолат бўлиб га-

¹ En passant (франц.) – ўтаётиб (тарж.)

плашаётганини сездим. Ҳайрон бўлдим. «Наҳотки, у ҳам ҳамма бошқа кишилардек бўлса?» – ўйладим ундан ранжиб ва кетмоқчи бўлдим, лекин барибир қолдим, чунки бунга ишонгим келмасди, уни жон деб оқламоқчи бўлардим, ундан бирон оғиз ёқимли сўз эшитишга умидвор эдим... Ким билади, нега бундай. Бу орада меҳмонлар кўпая бошлади. Франц I даврига оид бутун аскарый анжомларни тақиб олган барон Ф..., сарой маслаҳатчиси Р... (уни бу ерда *in qualitate*¹ жаноб фон Р... деб атайдилар) қулоғи оғирроқ рафикаси билан, ҳатто дақиқонусдан қолган либосига янги латталарни ямаб олган жулдурвоки И... ҳам ва бошқалар тўда-тўда бўлиб кела бошлашди. Мен эса, баъзи танишларимга сўз қотардим, ҳаммаси лўндагина жавоб қайтариб қўяқолишарди. Ҳеч нарса тушунолмасдим, сўнгра бор диққатимни фройлайн Б...га қаратдим. Залнинг нариги томонида аёллар ўзаро шивирлашганларини ва бу эркакларнинг ҳам қулоғига етиб келганини, натижада фон С... хоним граф билан гаплашганини мен сезмабман (буни менга кейинроқ фройлайн фон Б... сўзлаб берди), шундан кейин граф ёнимга келди-да, мени дераза олдига етаклади.

– Биздаги ярамас одатларни ўзингиз биласиз, – деди у, – сизнинг бу ерда бўлишингиз меҳмонларга маъқул бўлмаётганини сезяпман. Ҳеч ҳам истамасдимки...

– Жаноби олийлари, – сўзини бўлдим мен, – Худо ҳаққи, мени афв этинг, ўзим буни англашим лозим эди, биламан, бу бефаҳмлигимни сиз кечирасиз... Мен дарҳол кетмоқчи эдим, аммо қандайдир бир куч мени тутиб қолди, – қўшиб қўйдим яна, таъзим қиларканман кулимсираб.

Граф менинг қўлимни чин юракдан қисаркан, шу билан гўё ҳамма нарсани ифодалагандек эди. Мен дабдабали даврадан сезилмасдан чиқиб кетдим, кабириолетга ўтирдим-да, адир тепасидан туриб қуёш ботишини кузатиш, ўз севимли Ҳомеримдан Улисс

¹ *In qualitate (лот.)* – дабдабали, салтанатли (*тарж.*)

қандай қилиб меҳмондўст чўчкабоқарникида меҳмон бўлганлиги ҳақидаги ёқимли кўшиқни ўқиш учун М...га қараб йўл олдим. Булар ҳаммаси шу қадар яхши эдики!

Кечки овқатга қайтиб келдим. Қаҳвахонада одам сийрак эди, улар дастурхонни суриб ташлаб, стол бурчагида сокка ўйнашарди. Шу пайт хушфеъл Аделин кириб келди, мени кўргач, бошидан шляпасини олди-да, ёнимга келиб шивирлаб сўради:

– Бирор кўнгилсиз воқеа юз бердимми?

– Нега бундай деяпсан? – сўрадим мен.

– Граф сени ҳайдаб чиқарибди-ку?

– Даф бўлсин ўшалар, очик ҳавога чиққанимга хурсанд бўлдим.

– Сенинг бунга шунчалик енгил қараганинг яхши-я, аммо, бу ҳақда ҳамма ерда гапиришаётганлари менга алам қилади.

Шундагина бу ходиса юрагимга етиб борди. Столга ким келиб ўтирса, ҳаммасининг мени кузатганлари бежиз эмас экан-да, деб ўйладим. Ғазабим тошиб кетди.

Бугун эса, каерга бормайин, ҳамма ерда мендан кўнгил сўрайдилар, душманларим эса, эшитишимча, тантана қилаётганмишлар.

Кеккайиш, менга ҳамма ишни қилавериш мумкин, деб арзимас ақлини кўкларга кўтариш, мана, нималарга элтади, дейишармиш улар. Шунақа ярамас сафсаталарни эшитаверсам, юрагимга пичоқ санчиб олгим келади. Мустақиллик ҳақида нима десалар даяверсинлару, аммо, мен, қандайдир муттаҳамларнинг, бирорта пуч гапни дастак қилиб, хулоса чиқаришларига чидаб турадиган одамни кўришни истардим, агар шу сафсата пуч бўлса, унда уларга парво қилмаса ҳам бўлади.

16 март

Ҳамма нарса ғашимни келтирмоқда. Бугун фройлайн Б...ни хиёбонда учратиб қолдим ва у билан сўзлашишдан ўзимни тиёлмадим, одамлардан бироз

узоклашганимизданоқ, унинг ўшандаги қилиғидан ранжиганимни изҳор қилдим.

– О, Вертер, – деди у самимий оҳангда, – менинг қалбимни тушунатуриб, ўшанда саросимада қолганимни шундай изоҳлашингиз тўғрими? Залга кирган дақиқаларимданоқ сиз туфайли қанчалик азобландим! Натижаси шундай бўлишини билгандим, сизни огоҳлантиришга жуда кўп уриндим. Ўша С... ва Т... исмли аёлларга сиз билан бир даврада ўтиргандан кўра, яхшиси эрлари билан кетиб қолиш афзал эканини билардим. Графнинг уларга қарши гапиролмаслигини ҳам билардим. Мана энди қанча шов-шув!

– Нима дедингиз, фройлайн? – сўрадим ўзимдаги кўркувни яшириб. Ўтган куни Аделин айтган гапларнинг ҳаммаси ҳаёлимда жонланди ва шу лаҳзада томирларимдан қайноқ сув юргандек бўлди.

– Шу туфайли бошимга не кўргуликлар ёғилмади, дейсиз, – деди софкўнгил қиз кўзлари ёшга тўлиб.

Мен ўзимни идора қилолмасдим. Унинг оёқларига ташланишга тайёр эдим.

– Тушунтирсангиз-чи, ахир! – қичқирдим мен.

Қизнинг кўз ёшлари юзларидан оқиб туша бошлади. Мен ақлимни йўкота ёздим: у кўз ёшларини яширишга ҳам уринмасдан, уларни артди.

– Холамни биласиз-ку, – гап бошлади у, – у ҳам ўша ерда эди, бўлган воқеага у шундай назар билан қарадики! Вертер, кеча кечкурун ва бугун эрталаб сиз билан танишлигим учун қанча ваъзхонликка тоқат қилишга, сизни ёмонлашларини, ерга уришларини эшитишга тўғри келди, сизни ёқлашнинг имкони йўқ эди.

Унинг ҳар бир сўзи мисоли найзадек юрагимга санчиларди. Буларнинг барчасини мендан сир тутиш нечоғлик олижаноблик бўлишини у сезмасди, у яна, энди миш-мишларнинг кети узилмаслигини, маълум тоифадаги кишиларнинг тантана қилишларини ҳам қўшиб қўйди. Улар энди, юқори табақадаги кишилардан нафратлангани, кеккайгани учун қилмишига яра-

ша бўлди, деб менинг ҳақимда вайсашлари турган гап эмиш.

Оҳ, Вилҳелм, чинакам ҳамдардлик билан айтилган бу сўзларни унинг оғзидан эшитиш... Руҳим тушиб кетди, ҳозиргача ҳам хунобим ошиб юрибман. Бирор-таси менга очиқчасига таъна қилишга журъат этса-ю, мен унинг кўксига ханжар тиқиб олишни истаяпман, зора енгил тортсам.

Оҳ, бу азобдан халос бўлиш учун минг марталаб қўлга пичоқ олдим, айтишларича, отларнинг ажойиб бир насли бўлиб, агар уни ҳаддан ортиқ югуртириб, терлатиб юборсалар, у нафас олиш осон бўлсин учун, туғма хусусиятига кўра қон томирларини тишлаб олармиш. Худди шунга ўхшаб мен ҳам, кўпинча қон томиримни қирқиб ғамдан абадий кутулишни истаб қоламан.

24 март

Мени ишдан бўшатишларини сўраб саройга ариза бердим, ишонаманки, аризам инобатга олинади. Бу хусусда сизлардан рухсат сўрамаганим учун мени кечирасизлар. Нима бўлса ҳам бу ердан кетаман. Мени бунда қолдириш учун қиладиган барча панд-насиҳатларингни ёддан биламан, демак... буни онамга юмшоққина қилиб тушунтириб қўй, унга бирор ёрдам кўрсатолмасам, мендан ранжимасин, ўзимга ҳам осон эмас. Пайти келиб махфий маслаҳатчи ёки элчилик лавозимига кўтарилиши мумкин бўлган қулайгина мартабадан тўсатдан ўғли воз кечса-ю, яна эски аҳволга қайтса, албатта онага осон бўлмайди-да. Нима ўйласаларинг ўйлайверинглар, мени қолдириш мақсадида истаган шарт-шароитларингни рўқач қилаверинглар, мен барибир кетаман. Қаёққа жўнаб кетаётганимни билишни истасаларинг, айтишим мумкин: бу ерда мени ўта қадрлайдиган княз бор. У ниятимни эшитгач, мени ўз мулкида гўзал баҳор фаслини ўтказишга таклиф этди. Князнинг ваъдасига қараганда, у ерда ихтиёрим тамоман ўзимда бўлармиш. Княз ик-

кимиз бир-биримизни яхши тушунамиз, шу сабабли манглайимга ёзилганини кўраман, дедим-да, кетишга аҳд қилдим.

19 апрел

P.S. Иккала хатинг учун ҳам ташаккур. Саройдан жавоб олгунимга қадар бу мактубни жўнатмай турдим. Хатларингга жавоб ҳам ёзмадим. Онамнинг ва-зирга арз қилиб ниятимни йўққа чиқаришидан хавф-ландим. Мана, бўлар иш бўлди, жавобни бўлса олдим. Мени ишдан ғоят истамасдан бўшатишганларини ва вазир менга нималар ёзганини айтишга журъат қил-полмайман – сизлар яна арз-дод қилишларинг мум-кин. Валиаҳд жаноблари менга кетишим олдидан бир хатча билан йигирма беш дукат пул юборипти. Хатни ўқиб, ҳаяжондан кўзларимдан ёш чиқиб кетди; хуллас, яқинда онамдан сўраган пулларнинг энди ҳолати йўқ.

5 май

Эртага бу ердан жўнаб кетаман. Туғилган жойим йўлдан олти миля нарида бўлгани учун у ерни ҳам зиёрат қилиб, ўтмишдаги бахтиёр кунларимни эслаб ўтмоқчиман. Отам вафот этгач, ана шундай хушман-зара, осойишта жойни ташлаб, ўзининг диққинафас шаҳрига қамалиш мақсадида онам мени етаклаб чиққан худди ўша дарвозадан кирмоқчиман. Хайр, Вилхелм! Сенга ўз саёҳатим тафсилотларини ёзиб ту-рарман.

9 май

Она юртимни бамисли муқаддас жойдек эҳтиром билан зиёрат қилдим, мени ғалати ҳис-туйғулар қамраб олди. С...га кетадиган йўлда шаҳардан чо-рак соатлик масофадаги катта арғувон дарахти ёнида тўхтадим-да, аравадан тушдим, хотиралардан тўйгунча роҳатланиб пиёда кетиш учун ямшчикка жавоб бериб юбордим. Мана, болалигимда сайрларимнинг мақсад ва ниҳояси бўлган арғувон дарахти остида турибман.

Ўзгаришлар бекиёс! У пайтларда, болаларча тушуниб етмаслик орқасида юрагимга озиқ топиш, мирикиб яйраш, очкўз, туғёнли вужудимни қондириш ва тинчлантириш учун ёт ўлкаларга бош олиб кетишга интилардим! Энди-чи... оҳ, дўстим, қанчалаб рўёбга чиқмаган орзу-умидлар, қанчалаб поймол этилган мақсадлар билан ўша узок ўлкадан қайтиб келяпман!.. Неча мартаб истакларим манбаи бўлган тоғ тизмасининг кўз олдимда ястаниб ётганини кўрардим. Соатлаб арғувон дарахти остида ўтириб, кўзларимга жозибали бўлиб ғира-шира кўринган ўрмонлар, водийлар томон интилардим ва улар билан қалбан қўшилиб кетишни орзу қилардим. Уйга қайтадиган пайт бўлганда-чи, о, бу севимли жойни нечоғлик истамай тарк этардим!..

Шаҳарга яқинлашдим. Шаҳар четидаги эскидан қолган барча таниш уйларга салом бердим. Бу ерда содир бўлган ҳамма ўзгаришлар сингари янги уйлар ҳам менга ёқимсиз туюлди. Дарвозадан ичкарига киргач, қайтадан ўзимни бамисоли уйдагидек ҳис этдим. Азиз дўстим, ҳаммасини муфассал ёзиб ўтирмайман. Бу нарсалар менга қанчалик дилбар туюлмасин, барибир ҳикояда зерикарли чиқиши мумкин.

Собиқ уйимиз ёнидаги майдонда тунашга қарор қилдим. Ўтаётиб разм солсам, ёқимтой кекса аёл болалигимизда бизни қамаб олиб таълим берган мактаб энди боққоллик дўконига айлантирилибди. Бу кулбада не-не ҳаяжон, кўрқув ва эсанкирашларни бошимдан кечирганимни эсладим. Ҳар қадамда диққатни тортувчи бирор нарса учрарди. Муқаддас жойларни зиёрат қилувчи киши ҳам шунчалик кўп илоҳий хотираларга дуч келмаса керак, унинг қалби шу қадар ҳузурбахш ҳаяжон билан тепиши ҳам гумон. Беҳисоб эсдаликлардан бири мана бу: дарё оқими бўйлаб таниш жойгача тушдим, бу ҳам қачонлардир менинг ҳар кунги йўлим эди. Биз, болалар, шу ердан туриб, ясси тошларни сув бетида сакратишни машқ қилардик. Гоҳида дарёга тикилиб, сирли хаёллар оғушида сув кетидан кузатиб қолардим. У оқиб ўтадиган ўлкаларни хаёлан кўз ол-

димда гавдалантирардим, тасаввурим кучи ниҳоясига етса-да, кўз илғамас кенгликлар ҳаёлотида йўқолиб кетмагунимча, яна илгарига, жуда илгарига интилавемардим – буларни худди кечагина содир бўлгандек хотирладим...

Кўряпсанми, азизим, ота-боболаримизнинг фикр доираси худди шундай чегараланган бўлган ва ўзларини ўшандай бахтли ҳис этганлар! Уларнинг ҳистуйғуларию ижодлари ҳам ўта содда бўлган! Улисс чексиз денгиз ва бепоеън ер ҳақида гапиради, бу шунчалик табиий, инсоний, самимий, содда ва сеҳрлики! Агар мен ҳозир ҳар қандай мактаб ўқувчисига кўшилиб, ер юмалок, деб такрорласам, бунинг бирор фойдаси борми? Умр ўтказиш учун инсонга озгина, қабр учун эса ундан ҳам озроқ ер парчаси кифоя.

Мана энди, князга қарашли овчилар саройидаман. Бу ернинг хўжайини анча дилкаш ва оддий одам, у билан бемалол чиқишиш мумкин. Уникига мен тушунолмайдиган ғалати одамлар келиб туришади. Улар товламачиларга ҳам ўхшамайдилар, бироқ одамшаванда кишиларга хос кўринишлари ҳам йўқ. Баъзида улар менга самимийдек туюлсалар-да, барибир уларга ишанолмаيمان. ғашимга теккан нарса яна шуки, княз кўпинча бировлардан эшитган, китоблардан ўқиган нарсалар ҳақидагина гапиради ва буларга бошқа биров нуктаи назарича баҳо беради.

Бутун кудратим, бутун севинч ва изтиробларимнинг манбаи, ягона фаҳрим бўлган қалбимдан кўра, княз мендаги ақл ва қобилиятни кўпроқ қадрлайди. Мен билган нарсани бошқа ҳар қандай одам ҳам била оларку-я, бироқ бундай қалбга эга бўлолмаслиги мумкин.

25 май

Менинг бир режам бор эди. У амалга ошгунича, бу ҳақда сизларга оғиз очмоқчи эмасдим. Бундан ҳеч гап чиқмагач, демак, энди барибир-да. Мен урушга кетмоқчи эдим, буни аввалдан кўнглимга тугиб

қўйгандим. Аслида, княз Н.қисмида генерал бўлгани туфайли унга қўшилиб, бу ерга келгандим. Бир куни сайр қилиб юрганимизда унга ўз режаларимдан сўз очдим. У фикримга қарши чиқиб, башарти, мен унинг далилларига қулоқ солишни истамаган тақдиримда ҳам бу нарса беаъни ҳавасдан кўра кўпроқ қизғин истак бўлиши лозимлигини менга уқтирди.

11 июн

Нима десанг, деявер, аммо бу ерда ортик қолмайман. Бу ерда нима ҳам қилардим? Зерика бошляпман. Княз иложи борица кўнглимни овлашга уринади, лекин барибир ўзимни ноқулай сезаяпман. Сирасини айтганда, княз иккимизни боғлаб турадиган ҳеч қандай бир умумийлик йўқ. Уни ақлли одам деса бўлади, бироқ ақли ҳам ўртамиёна, яхши ёзилган китоб кишини қандай овутса, унинг муомаласи ҳам мени шундай овутади. Бу ерда тағин бир ҳафта бўламан, сўнгра яна дарбадарликни бошлайман. Энг қувонарлиси шуки, бу ерда расм солиш билан шуғулланаяпман. Княз санъатни тушунади, агар у саёз илмий тушунчалар ва одатдаги терминлар доирасида чегараланиб қолмаганида эди, билим доираси янада кенгрок бўларди. Баъзида мен унга бутун қалб ҳарорати билан табиат ва санъат эшигини очаман, у бўлса, билимини намойиш қилиш мақсадида қандайдир ёдлаб олган сўзларини айтиб юборса, аламдан тишларимни ғичирлатаман.

16 июн

Ҳа, мен оламни кезиб юрувчи дарбадарман, сизлар мендан ортиқмисизлар?

18 июн

Қаёққа кетмоқчисан? — дейсанми, бунини сенга яшириқча айтишим мумкин: Яна икки ҳафта шу ерда қоламан, кейин эса, ...даги конларга боришни мўлжаллаб турибман, аслида гап конда ҳам эмас, Лот-

тага яқинроқ бўлишни истайман, холос, бор гап шу. Ўз қалбимдан куляпман-у, уни яна ўз эркига қўйиб беряпман...

29 июл

Ҳа, бирам яхшики! Ҳаммаси яхши!.. Мен... Унинг умр йўлдоши бўлсам! О, яратган Тангрим, менга шундай бахтни ато этганингда эди, умрим бўйи сенга тинимсиз сажда қилган бўлардим. Ҳасрат қилаётганим йўқ, кўз ёшларим, пуч орзуларим учун афв эт мени! У менинг рафиқам бўлса! Қани энди, ер юзидаги энг покиза вужудни бағримга боссам...

Алберт унинг хушбичим қоматини кучса, баданимга муз югургандек бўлади, Вилхелм!

Шундай дейишга ҳақлиманми? Вилхелм, нега ҳаққим бўлмасин? Лотта ундан кўра мен билан бахтлироқ бўларди. О, у каби одам Лоттадаги қалб истакларининг барчасини кондиришга қодир эмас. Унда сезгирлик етишмайди... қандай тушунтирсам экан?.. Айтайлик... муҳаббат китобидаги Лотта иккимизнинг қалбларимиз якдил урган жойга унинг қалби мос жавоб беролмайди. Учинчи бир шахснинг қилиқлари хусусида Лотта билан фикрларимиз бир хил чиққан юзлаб ҳолларда ҳам худди шундай. Аммо, азизим, Вилхелм, у Лоттани бутун борлиғи-ла севади, бундай севгини қадрламай бўладими!..

Эзма бир одам келиб фикримни бўлди. Кўз ёшларим қуриб қолди. Фикрим чалғиди. Хайр, азизим!

4 август

Биргина менинг аҳволим шунақа эмас. Ҳамма одамларнинг умидлари пучга чиқади, ҳаммаси кута-кута алданади. Мен, арғувон дарахти остидаги уйда турадиган таниш аёлникига бордим. Тўнғич ўғли истиқболимга югурди, унинг қувончли қийқиригини эшитиб онаси уйдан чиқиб келди, у беҳад маъюс кўринарди. Унинг дастлабки сўзлари шу бўлди:

– Ох, қимматли жаноб, Ҳансим ўлиб қолди.

Бу унинг кенжа ўгли эди. Мен қотиб қолдим.

– Эрим эса, Шветсариядан куп-қуруқ қайтиб келди, – давом этди у, – яхши одамлар ёрдам беришмаганда, у тиланчилик қилишга мажбур бўларкан; аксига олгандек, йўлда яна иситмага ҳам йўлиқипти.

Унга нима деб таскин беришни билмасдим, болага қандайдир арзимаган бир нарса бердим; аёл менга уч-тўртта олма тутқазиб, уларни олишимни ўтинди, рад қилолмадим ва бу аламли хотиралар маконини тарк этдим.

21 август

Мен ҳар лаҳзада ўзгариб тураман. Гоҳида ҳаёт менга қайтадан кулиб бокқандек туюлади. Афсуски, фақат бир зумгина, холос!.. Хаёл дарёсига ғарқ бўлган пайтларимда, минглаб фикрлар менга тинчлик бермайди. Борди-ю, Алберт ўлиб қолса нима бўлади? Унда мен... ҳа, Лотта билан... Хомхаёл кетидан, у мени тубсиз жар ёқасига келтиргунича, шу тариқа қуваман ва бирдан чўчиб ўзимга келаман.

Лоттани базмга элтиш учун илк бор ўтган йўл бўйлаб шаҳар четига чиқаман, ўшанда ҳамма нарса тамоман ўзгача эди! Ҳамма-ҳаммаси ўтиб кетди! Ўтмишдан учкун ҳам йўқ, у пайтлар қалбимни тўлқинлатган туйғулардан ном-нишон ҳам қолмаган. Умрининг гуллаган даврида, князлик йилларида тиклаб, бутун зебу зийнатлар билан безатиб, ниҳоят, ўлими олдидан севимли ўғлига умид билан васият қилиб қолдирган, кейинчалик эса, қуйиб битган саройи харобаларига қайтган марҳум руҳи қандай ҳолатда бўлса, мен ҳам айнан ўшандайман.

3 сентябр

Баъзан ақлим бовар қилмай қолади: мен уни бутун қалб ҳароратим билан севсам-у, ундан ўзга ҳеч нарса-ни сезмасам, ундан ўзга маънавий таянчим бўлмаса-ю, яна қандай қилиб бошқа бир кимса уни севишга қодир ва сева олиши мумкин!

Ҳа, шундай. Табиат кузга бўйин эга бошлаганиданок, менинг юрагимда ва атрофимда ҳам ҳазинлик бошланади. Менинг дарахтларимдаги япроқлар сарғаймоқда, қўшни дарахтларнинг япроқлари эса аллақачон тўкилиб кетган. Бу ерга келганимданок, назаримда, сенга бир деҳқон йигит ҳақида ёзгандим шекилли? Валҳаймда ўша йигитни қайта суриштирдим, айтишларича, у хизматдан ҳайдалганмиш, у ҳақда ҳеч ким ортиқ бирор нарса билмасмиш. Кеча қўшни қишлоққа кетадиган йўлда унга қўққисдан дуч келдим; гаплашдик, у ўз қиссасини сўзлаб берди, эшитиб беҳад ҳаяжонга тушдим, буни ёзувларимдан ҳам осонгина пайқаб оларсан. Аслини олганда, бунинг нима ҳожати бор, ўзимни ҳам қийнайдиган, ярамни янгилайдиган воқеани нега энди ошкор этай? Нега ҳамиша менга ачинишинг ва мени қийишинг учун имкон яратиб бераман? Нима бўлса бўлаверсин! Эҳтимол, менинг ҳам қисматим ўшандайдир.

Олдиниға, йигит бироз сокин, маъюслик билан саволларимга тортиниброк жавоб бериб турди, лекин тезда гўё ўзига келганидек ва мени эндигина пайқагандек, журъат қилди-ю, бор қилмишларини тўкиб солди ва ўз бахтсиз толедан нолиди. Дўстим, унинг ҳар битта сўзини сенинг ҳукмингга ҳавола қилишни истардим! У менга ўз кўнгил дафтари-ни очди, ҳа, хотиралар лаззатиға фарқ бўлгани ҳолда шуларни ҳикоя қилди: Унинг ўша аёлға бўлган интилиши кун сайин орта борган, ниҳоят у, нима қилаётганини, нима гапираётганини идрок этолмай, ўзини қаёққа қўйишни билмай қолган. Бўтзига бир нарса тикилгандек, ҳеч нарса ичолмай, еёлмай қолган, кўзидан уйқу қочган; у буюрилган иш қолиб, кераксизини бажарган; гўё шайтон уни йўлдан оздирган; бир куни аёлнинг чердакка чиққанини билиб кетидан борган, тўғрироғи, нимадир уни ўша ёкка тортган. Аёл унинг ёлворишларига қулоқ солмагач, у аёлни зўрлик

билан таслим қилмоқчи бўлган; ўзига нима бўлганига ўзи ҳам тушунмаган. Йигит ниятларининг ҳамиша соф бўлганини, ўша аёлга уйланиб, бирга умр кечиришдан ўзга истаги бўлмаганини айтиб, Худони ўртага қўйиб касам ичди.

Шуларни сўзларкан, яна нимадир демоқчидек, аммо айтолмаётгандек, гапида тутила бошлади; ниҳоят у, тортиниб иқрор бўлдики, аёл ҳам унга бироз эркинлик берган ва ораларида яқинлик бўлишига йўл қўйган. Йигит тутила-тутила аёлни қоралашни истамаслигини, уни ҳозир ҳам бирдек севиши ва қадрлашини айтиб онт ичарди; ўзининг бузук эмаслигини, ақлининг жойидалигини исботлаш учунгина буларни гапириб берганини, акс ҳолда бундай сўзларни оғзидан чиқармаслигини ҳам қўшиб қўйди... Азиз дўстим, ўша эски қўшиғимни яна бошляпман, уни такрорлашдан толмайман: Мана шу йигитни сенга, у менинг кўз олдимда илгари ҳам, ҳозир ҳам қандай турганини тасвирлаб беролсам эди! Унинг тақдири учун қанчалик қайғураётганимни ва қайғуришим лозимлигини сен ҳис этадиган даражада ифодалашга лойиқ сўз тополсам эди! Етарли бўлса керак! Сен мени ҳам, қисматимни ҳам биласан, ҳамма бахтсизларга, айниқса, мана шу бахтсизга мени нима тортаётганини осонгина англаб оларсан.

Хатни қайта ўқиб қарасам, воқеанинг охирини сенга айтиб беришни унутибман. Шусиз ҳам ҳамма нарсая равшан-ку. Аёл қаршилиқ кўрсата бошлаган. Унинг акаси етиб келган, у илгариданоқ йигитни ёмон кўриб, уни бу ердан кеткизиш йўлини қидириб юрган, негаки, аёл бефарзанд бўлганлиги сабабли ўзлари умид кўзини тикиб турган мерос, синглиси иккинчи марта турмушга чиққан тақдирда қўлдан кетиб қолишидан кўрккан; акаси йигитни шу захотиёк уйдан ҳайдаб солган ва бу ҳақда шундай шов-шув тарқатганки, аёл ўзи истаган тақдирда ҳам йигитни қайта ишга қабул қилолмаган бўларди. У ҳозир янги хизматкор олганмиш, айтишларича, янгиси туфайли ҳам акаси билан

жанжаллашармиш, аёл ўшанга турмушга чиқаркан, деб ҳамма бир оғиздан гапираётганмиш; «Бунга сира-сира тоқат қилолмайман», дейди йигит.

Сенга ёзаётган нарсa муболаға эмас, ҳеч нарсани хаспўшлаганим ҳам йўқ, аксинча, ишонишинг мумкин-ки, мен уни жўн, ўта жўн ҳикоя қилдим, ҳаммамизга расм-одат бўлиб қолган сўзлар билан ёзиб, бу воқеани қўполлаштириб юбордим.

Бундай муҳаббат, бундай садоқат, бундай эҳтирос шоирона ҳаёл эмас, йўқ, у яшаяпти, у бениҳоя соф ҳолда, бизнингча қўпол, маданиятсиз ҳисобланган тоифага мансуб кишилар орасида яшаяпти. Бизлар эса, ўқиб укмаганлармиз! Ўтинаман, ҳикояни эҳтиром билан ўқи. Бугун шуни ёзарканман, негадир сўниб қолгандекман, буни хатдан ҳам кўриб турибсан, ҳар вақтдагидек бўяб, чизиб ташламаганман. Азизим, ўқи ва бу дўстингнинг ҳам қисмати эканлигини ўйлаб қўй! Ҳа, шундай эдим, шундай бўлиб қоламан, менда бу бахтиқаро йигитдаги журъат ва дадилликнинг ярми ҳам йўқ, ўзимни унга тенглаштирмайман ҳам.

5 сентябр

Лотта иш юзасидан қишлоққа кетган эрига кичкина мактуб ёзипти. Хат шундай бошланади: «Азизим, жоним, иложи борица тезроқ қайт! Сени чексиз қувонч билан кутаман!» Ҳозиргина келган бир дўстим, маълум сабабларга кўра, Албертнинг тезда қайтолмаслигини айтди. Хат жўнатилмапти, кечқурун менинг қўлимга тушди. Уни ўқидим-да, кулимсирадим; Лотта нимага кулганимни сўради.

– Ҳаёл Худонинг қандай буюк марҳамати-я! – дедим мен, – мен бир зумгина гўё бу мактуб менга аталгандек ҳаёл қилдим.

У гапимни бўлди, сўзларим унга ёқмагандек кўринди, мен жим қолдим.

6 сентябр

Лотта билан илк марта рақсга тушганда кийганим ўша одмигина кўк фракни анчагача ташлаёлмай юрдим; бироқ у ҳозир мутлақо кўримсиз бўлиб қолди. Энди, яна шунақа, ёқаси ва енг ҳошиясини ҳам худди ўшандай қилиб, янги фрак, сариқ нимча ва шим ҳам буюртирдим.

Барибир булар менга аввалгисидек ёқимли эмас. Билмадим... эҳтимол, пайти келиб буни ҳам ёқтириб қоларман.

12 сентябр

Албертни олиб келиш учун Лотта бир неча кунга кетган эди. Бугун Лоттанинг хонасига кирдим; у истиқболимга чиқди, унинг қўлини чексиз қувонч билан ўпдим. Ойнадан канарейка учиб келиб, унинг кафтига қўнди.

– Янги дўстимиз, – деди у қушчани қўлига қўндириб, – буни укаларимга сотиб олдим. Ёқимтойгина-я! Қаранг! Унга нон берсам, қанотчаларини силкитиб, итоат билан чўқийди, қаранг, мени ўпади ҳам!

У қушчани оғзига тутди, қушча бўлса, бу бежирим лабларни шу қадар беозор туртиб қўйдики, гўё ўзига насиб этган лаззатни ҳис этаётгандек эди.

– Сизни ҳам ўпсин, – деди-да, канарейкани менга узатди, қушча тумшугини унинг лабларидан олиб меникига йўналтирди ва у лабларимга текканда, ширин бир лаззатнинг ёқимли сасини сезгандек бўлдим.

– Унинг ўпичида тамаъгирлик сезилиб турипти, – дедим мен, – у овқат излайди, уни қуруқ эркалаш қониктирмайди.

– У овқатни менинг оғзимдан ҳам ейди, – деди Лотта ва соф муҳаббат ҳислари балкиб турган беозор лаблари билан бир неча увокни қушчага тутди.

Мен юзимни четга ўгирдим. У нега бундай қияпти? Самовий софлик ва роҳатни кўз-кўз қилиб

нега ҳисларимни тобора аланга олдиради, ҳаётга бепарво қарашга одатлана ёзган юрагимни яна нега уйкудан уйғотади?! Хўш, шундай қилса нима бўпти?.. У менга шу қадар ишонадики! Уни нечоғлик севишимни билади!

15 сентябр

Вилҳелм, дунёдаги ноёб нарсаларни қадрлашга фаҳму фаросати етмайдиган кишилар ҳам борлигини кўрсанг, тепа сочинг тикка бўлади кишининг.

Ш... қишлоғидаги хушфеъл руҳонийникида Лотта иккимиз соясида ўтирган ёнғок дарахтлари ёдингдадир, албатта. Худо шоҳид, қалбимга мудом бекиёс ором бағишлаган ҳалиги кўркам ёнғок дарахтлари! Улар руҳоний ҳовлисини қанчалик саришта, қанчалик салқин қилиб туришарди! Қанчалик сершоҳ эди улар! Қадимда уларни ўтказган муқаддас роҳиблар билан ҳам сон-саноксиз хотиралар боғланган! У ажойиб киши бўлган ва мен шу дарахтлар остида тик туриб эҳтиром билан уни хотирлардим, деб мактабда ўқитувчимиз улардан бирининг, ўз бобосидан эшитган номини тинимсиз тилга оларди. Ишонасанми, кеча гаплашиб ўтирган эдик, ўқитувчим кўзлари ёшга тўлиб, уларни қирқиб ташлашганини айтди... Қирқиб ташлашган! Хушимни йўқотаёздим, дарахтларга биринчи болта урган ярамасни мажақлаб ташлагим келарди. Борди-ю, ўз ҳовлимда шундай дарахтлар ўсиб, улардан бирортаси кексаликдан кулаб тушганда юракдан ачинган бўлардим, мана энди бўлса, нимага чидаб ўтирибман! Шуниси қувонарлики, қимматли дўстим, дунёда инсоний туйғу ҳам бор! Бутун қишлоқ нолимоқда, ишонаманки, руҳонийнинг хотини ўз қавмига нечоғлик зарар келтирганини ёғ, тухум ва бошқа назр-ниёзларнинг камайганидан ҳам сезади. Чунки, ҳаммасига ўшанинг ўзи – янги руҳонийнинг хотини айбдор (бизнинг руҳоний чол ўлиб кетган), у оксуяк хаста аёл, ҳеч кимга қўшилмайди, дунёдаги барча нарсаларга ғаразгўйлик билан қарайди,

бошқалар ҳам унга нисбатан самимий эмас. У ғирт аҳмоқ, ўзини билимдонлардек тутати-да, диний ақидаларни ислоҳ қилишни ўйлаб чиқариб юради, насронийликни ахлоқий-танқидий жиҳатдан янги-часига тубдан ўзгартириш устида бош котиради, Лафатер мутаассиблигидан кўнгли тўлмайди, хасталик уни шу қадар адо қилганки, ёруғ дунёдан шодланишга ҳам мадори етмайди. Менинг ёнғоқ дарахтларимни қирқтириб ташлатиш фақат шундай махлукнинггина кўлидан келиши мумкин. Биласанми, ҳечам ўзимга келолмаяпман!.. Тасаввур қиласанми: тўкилган барглардан гўё ҳовлиси ифлосланиб, намикиб кетармиш, дарахтлар уни қуёшдан яширармиш, ёнғоқлар пишгач, болалар дарахтга тош ота бошлайдилар, бу эса унинг асабига тегармиш, бу унга Кенникот, Землер ва Михаэлис¹ истеъдодларини бир-бирига муқояса қилиш учун чуқур ўйлашга халақит берармиш.

Қишлоқ аҳлининг, айниқса, кексаларнинг норозиликларини кўриб, улардан сўрадим:

– Бунга қандай чидаб турдинглар?

– Агар оқсоқол бирор нарса деса, бизда унинг истагини ҳеч ким қайтаролмайди.

Лекин бир нарса кўнгилдагидек бўлди: хотинининг инжиқликлари жонига теккан руҳоний ҳеч бўлмаса ёнғоқлардан бирор фойда олишга ва бу фойдани ўзаро тақсим қилишга оқсоқол билан келишиб олди. Бунга маҳкама билиб қолиб: «Бу ерда ҳақларинг йўқ!» деди, чунки у илгариданоқ руҳоний мулкининг дарахтлар ўсган қисмига эгалик қилиш ҳуқуқини олган ва уни илтимос қилган кишиларга сотган эди. Мана энди улар кулаб ётишибди! О, агар мен княз бўлганимда эди! Руҳонийнинг хотинига ҳам, оқсоқолга ҳам, маҳкамага ҳам кўрсатиб қўярдим... Княз! Дарвоқе, княз бўлганимда, мамлакатимдаги дарахтлар билан неча пуллик ишим бўларди!

¹ *Кенникот, Землер, Михаэлис* – ўша даврдаги машҳур илоҳиётчилар, «Инжил» шарҳловчилари (тарж.)

10 октябр

Унинг чаросдек кўзларига назар ташлаганим захотиёқ руҳим тетиклашади. Биласанми, мени нима кийнайди: афтидан, Алберт ўзи кутганчалик... бахтли эмас... мен эса... агар мен... бахтли бўлардим... Кўп нуқтани ўзим ёмон кўраман-у, лекин ҳозир фикримни бошқача ифодалаёлмайман... ҳар ҳолда фикримни англагандирсан.

12 октябр

Оссиан юрагимдан Ҳомерни ситиб чиқарди.¹ Бу буюк зот мени шунақа оламга етакламоқдаки! Ойнинг хира нурида туман пардалариаро аждодларимиз руҳини тентиратиб, бўрон увиллаб ётган далада дарбадар кезишга, ўрмон шовқини ичида руҳларнинг тоғдаги ғорлардан бўғиқ эшитилаётган қичқириғини ҳамда қаҳрамонларча ҳалок бўлган севгилиси дафн этилган жойда, мох босиб кетган тўртта тош тепасида юрак-бағри эзилиб кўз ёш тўқаётган қизнинг қайғули ноласини тинглашга ундаяпти. Мен эса, кенг далада ўз ота-боболарининг изларини ахтараётган ўша мўйсафид дарбадар қўшиқчини кўряпман, афсус! Мўйсафид уларнинг қабрларинигина топади, холос ва уввос тортиб, ёқимли тунги юлдузга назар ташлайди, юлдуз эса, тўлқинли денгиз ортига яширинади, шунда қаҳрамоннинг ҳаёлида ўтмиш, яъни довюраклар йўлига мурувватли нур тўшалган пайтлар ва кеманинг гулларга бурканиб, ой нури оғушида ғалаба билан қайтгани гавдаланади. Мен унинг манглайида чуқур ҳасрат изларини кўраман, буюк зотларнинг энг сўнгтиси тамоман ҳолдан тойиб, қабрга судралади, мархум туғишганларининг жисмсиз соялари ҳозирлиги туфайли борган сари жонни ўртагувчи шодликни тўйиб симиради; у совуқ ерга, елда тебранаётган гиёҳга кўз тикаркан, хитоб қилади:

¹ Вертернинг ҳаётдан безиши, унинг қайғуси Оссианнинг аламли поэзиясига берилиши билан изоҳланади (*тарж.*)

– Келади, мени навқиронлик давримдан буён билган ўша жаҳонгашта келади ва: «Қани, қўшиқчи Фингалнинг гўзал ўғли қани?» деб сўрайди. У қабрим устида қадам ташлаяпти, бекорга у мени ер юзидан излаяпти.

О, дўстим! Мен, мард яловбардор сингари қиличимни суғуриб олиб, ўз ҳукмдоримни аста-секин сўнаётган жон талвасасидан бир зумда халос қилишни ва ўз жонимни ҳам халос этилган пайғамбар изидан жўнатишни истардим.

19 октябр

Оҳ, қалбим бўм-бўш! Узлуксиз ўртаётган бўм-бўшлик!.. Кўпинча ўйлаб кетаман: агар уни бир мартагина, фақат бир мартагина бағримга боссам эди, бу бўм-бўшлик тўлган бўларди.

26 октябр

Ҳа, азиз дўстим, бу менга равшан, тамоман равшан, бир одамнинг ҳаёти у қадар аҳамиятли эмаслиги кундан-кунга равшанроқ сезиляпти. Лоттанинг ҳузурига бир дугонаси келди, мен китоб ўқиш учун қўшни хонага чиқдим, бироқ ўқиёлмадим, сўнгра ручка олдим-да, ёзишга тутиндим. Уларнинг гурунглашган овозлари эшитиларди, қизлар бир-бирига майдачуйда воқеалар, шаҳардаги янгиликлар, бировнинг турмушга чиққани, бошқасининг бетоблиги, оғир бетоблиги ҳақида ҳикоя қилишарди:

– У қурук йўталади, юз суяклари туртиб чиққан, гоҳо ҳушидан кетиб қолади.

– Менимча, у узоқ яшамайди, – деди меҳмон.

– Н.Н.нинг ҳам аҳволи оғир, – қўшиб қўйди Лотта.

– Шишиб кетипти, – қувватлади дугонаси.

Хаёлим мени ўша жафокашларнинг тўшаги ёнига етаклади; улар мутлақо истамасдан ҳаётдан кўз юмадилар, улар... оҳ, Вилҳелм!.. Менинг хонимларим бўлса, бир бегонанинг ўлими ҳақида кишилар одатда қандай гапиришса, бу ҳақда шундай гапириб ўтиришибди.

Атрофимга назар ташлаб кузатарканман, ҳамма ерда Лоттанинг кўйлакларини, Албертнинг коғозларини, мебелларни кўраман, булар менга беҳад қадрдон бўлиб кетган, ҳатто мана шу сиёҳдон ҳам. Шунда ўзимга дейман:

— Ўйлаб қара, бу хонадон учун қанчалик аҳамиятлисан! Муфассал ўйла. Дўстларинг сени қадрлашади! Сен ҳам уларга кам шодлик келтирмайсан, гоҳида шундай туюладики, ўзинг ҳам гўё шуларсиз яшаёлмасдинг, лекин барибир... бу ердан — уларнинг даврасидан кетсанг-чи? Ўрнинг билинармикан? Қачонгача билинаркан? Сендан айрилганларини ҳис этишармикан? Қачонгача?.. Оҳ, одам бу қадар ўткинчи, ҳатто ўзи ўйнаб-ўсган, ўз ҳаётидан ҳақиқий из қолдирган жойда ҳам, ўз яқинларининг қалбида ҳам унинг хотираси жуда тез ўчиб, йўқ бўлиб кетиши мумкин!

27 октябр

Кишилар бир-бирларига ниҳоятда оз нарса бағишлай олишларини ҳис этсам, кўксимни чок этиб, бошимни эзғилаб ташлагим келади. Афсуски, агар муҳаббат, қувонч, ҳарорат ва шавқ-завқ ўзимда бўлмаса, менга уларни биров беролмайди ҳамда ўзимнинг қалбим ҳам севинч ҳиссига тўлиб тошган ҳолда, кучсиз ва ҳиссиз бўлган бошқа бир кимсани бахтли қилолмаслигим мумкин.

27 октябр, кечқурун

Улкан қудратга эгаману, лекин унга бўлган ҳиссиёт ҳаммасини босиб кетади; улкан қудратга эгаману, аммо усиз ҳаёт мен учун ҳеч нимадир.

30 октябр

Унинг кўксига отилишдан ўзимни юз марталаб тутиб қоламан. Киши шунча ажойиботларни кўриб турса-ю, унга қўл уришга ҳаққи бўлмаса, унинг нақадар ўртаниши ёлғиз Худога аён. Қўл уриш инсондаги

табий хусусият-ку! Болалар ҳам нимага кўзлари тушса, ўшанга қўл теккизаверадилар-ку... Мен-чи?..

3 ноябр

Худо гувоҳ! Кўпинча тўшакка қайтиб уйғонмаслик истаги, гоҳида, ҳатто умиди билан ётаман; тонг отгач кўзимни очиб, яна куёшни кўраман-да, ғамга чулғанаман. О, қани энди қўлимдан келса-ю, айбни об-ҳавога, учинчи бир шахсга, ўнгидан келмаган ишга ағдара олсам, чидаб бўлмас ғам-ғусса юкининг ярмигина менинг елкамга тушган бўларди! Оҳ шўрим! Аник биламан: ҳамма гуноҳ ўзимда... дарвоқе, қандай гуноҳ?! Шуниси борки, авваллари қалбим шавқ-завқдан қайнаб тошган бўлса, энди изтиробдан ўртанади. Ахир бир вақтлар ҳиссиётлар денгизида сузган, ҳар қадамда жаннатни ҳис этиб, оламни қамраб олишга қодир юракка эга бўлган кимса мен эмасманми? Ана шу юрак энди ўлган, энди у ҳаяжондан энтикмайди, киприкларим қуриб қолган, қувонч ёшлари лаззатидан ортиқ баҳра ололмайман, шу туфайли манглайимга ғам чизиклари тушган. Ғам эзиб ташлаяпти, негаки ҳаётимнинг ягона шодлигини йўқотдим, ўзим учун бутун бир дунё ярата олишимга кўмак берувчи муқаддас, жонлантирувчи қудрат йўқ, у сўнган!.. Деразадан куёшнинг олис тепаликлар ортидан кўтарилиб, туманни ёриб ўтиб, жимжит водийга нур сочишини кузатсам-чи, Оҳ!.. Мана шу кўркем табиат худди суратдек жонсиз туюлади менга; мана шу гўзалликларнинг бариси юрагимда заррача ҳам ҳаяжон уйғотолмайди ва сезгиларимга таъсир этолмайди, мен шўрлик, Тангрим назарида суви қуриган кудукка, қақраган челака ўхшаб турибман. Қаттиқ қурғокчилик бўлиб, ер сувсизликдан хансираб ётганида деҳқон ёмғир тилаб Худога ёлворганидек, мен ҳам кўз ёши сўраб, тиз чўкиб Худо таолога тинимсиз илтижо қиламан. Минг афсус! Биламан, Худо ёмғирли ёки иссиқ ҳавони бизнинг ҳаяжонли ўтинчларимиз эвазига бермайди. Ўша лаззатли дамлар хотираси мени бе-

корга қийнамайди, ахир мен Худо марҳамати туфайли бошимга ёғилган роҳатни жон-жон деб қабул қилган эдим-да!

8 ноябр

У мени қаноатсизликда айблади! Беҳад юмшоқлик билан! Менинг қаноатсизлигим шундаки, баъзан бир стакан винодан қизишиб қолиб, бутун бир шишани ичиб қўяман.

– Бунақа қилманг! – деди у. – Лотта ҳақида ўйлашга тиришинг.

– Ўйлаш! Наҳотки, шуни буюриш шарт бўлса? – эътироз қилдим мен. – Ўйлайманми-йўкми, барибир, киёфангиз калбим кўзгусида мужассам. Мен бутун, яқиндагина Сиз файтундан тушган жойда ўтирдим...

Мен арзи дилимни тўкиб солмаслигим учун у гапни бошқа мавзуга бурди. Қимматли дўстим! Мен адо бўлдим! У мени истаган куйига ўйнатади!

15 ноябр

Самимий ҳамдардлинг, дўстона маслаҳатингдан миннатдорман, Вилҳелм, сендан илтимос, ташвишланма. Азобларга бардош беришга қўйиб бер, мен қанча изтироб чекмайин, буларга чидашга ҳали қувватим етади. Менинг динни кадрлашимни биласан; унинг руҳан эзилганлар учун таянч, умидсизланганлар учун тасалли манбаи эканлигини тушунасан. Аммо унинг ҳар қандай киши учун ҳам шундай бўлиши шартми, шундай бўла оладими? Дунёга бир назар ташла, минглаб кишиларга дин тарғиб қилинса-қилинмаса, бундан катъи назар, ёрдам беролмади, ёрдам беролмайдиган ҳам, нега энди менга ёрдам берсин? Ҳатто Худонинг ўғли ҳам отаси унга кимни бағишлаган бўлса, ўшаларгина у билан бўлишини айтмайдими? Мен унга бағишланмаган бўлсам-чи? Отам мени ўзига асраб қўйган бўлса-чи? Буни кўнглим сезиб турипти... Ўтинаман, буларни нотўғри тушунма, самимий сўзларимни зинҳор ҳазилга йўйма! Сенга дилимда

борини очик айтаяпман, яхшиси, бу ҳақда оғиз очмасам бўларди, негаки бошқаларнинг ҳам мендек зўрға фаҳми етадиган нарсалар ҳақида истар-истамас ёзиб ўтирибман. Бошга тушганга чидаш, ҳаёт жомини тубигача симириш – инсон қисмати мана шу бўлмай нима? Инсон қиёфасидаги Худога ҳаёт шу қадар аччиқ туюлган тақдирда, нега энди мен кеккайиб, ўзимни ғоят бахтиёрдек кўрсатишим керак экан? Бутун борлигим ҳаёт ёки ўлим ўртасида титраб турган, ўтмиш эса, келажакнинг зулмат чоҳи устида яшиндек чакнаган ва атрофимдаги ҳамма нарса йўқ бўлаётган, дунё ҳам менга қўшилиб сўниб бораётган мана шу даҳшатли дақиқаларда нега мен тортиниб туришим керак экан? Мана бу, қувғин қилиниб, дармони куриб, шиддат билан пастга қулаб бораётган кимсанинг овози эмасми; у кутулишга беҳуда уриниб, жон-жаҳди билан: «Э, Худойим! Э, Худойим! Нега мени ҳалок этдинг!» дея қичқирмоқда. Бутун оламни ўз измида тута оладиган зот бундан тортинмаганда, бу қичқириқдан мен уялишим, бу ҳолдан даҳшатга тушишим керакмиди?

21 ноябр

У ўзини ҳам, мени ҳам нобуд қиладиган оғу ҳозирлаётганини билмайди, тушунмайди; гарчи ҳалокатга элтса-да, у менга тутқазаётган жомни роҳатланиб сипқораман. Нега у менга кўпинча... кўпинчами?... Ҳар ҳолда баъзан ёқимли назар билан қарайди, нега мендаги ихтиёрсиз ҳис-туйғуларга илтифот кўрсатади, нега унинг пешонасига менинг изтиробларимга ҳамдардлик битилган?

Кеча хайрлашаётиб, у менга қўлини узатди-да: «Хайр, азизим Вертер!» – деди. Азизим Вертер! У мени биринчи марта «азизим» деб атади, бу сўзлар мени титратиб юборди, уларни тинимсиз такрорладим, кечаси ўрнимга ётаётиб эса, ўз-ўзимга нималарни дир гапирарканман, беҳосдан: «Хайрли кеч, азизим Вертер!» деб юборибман, кейин ўз устимдан кулиб қўйдим.

22 ноябр

«Уни менга қўй!» деб нола қилолмайман, гоҳида у гўё ўзимникидек туюлса-да: «Уни менга бер!» деб ёлворолмайман. У бировники. Мен ўз изтиробларим ҳақида сафсата сотиб ўтирибман; агар ўзимни қўлга ололмаганимда эди, таққослашларнинг кети узилмаган бўларди.

24 ноябр

Менинг азобланиб юрганимни у сезади. Бугун унинг нигоҳи юрагимнинг чуқур тубигача етиб борди. Борсам у ёлғиз экан; мен жим туравердим, у менга қараб турди. Мен ундаги мафтункор жозибани ҳам, ёркин ақлини ҳам ортиқ пайқамасдим, буларнинг бариси кўз олдимдан ғойиб бўлганди. Мени энг самимий ҳамдardлик, энг оромбахш раҳмдилликка тўла янада жозибалироқ нигоҳ сеҳрлаб қўйган эди. Нега унинг оёқларига йиқилолмадим? Нега уни бағримга босиб, минглаб бўсалар билан жавоб қайтармадим? У фортепианодан ўзига паноҳ топди, паст, ширали овозда ўз куйига жўр бўла бошлади. Унинг лабларидаги бу қадар жозибани ҳеч қачон кўрмаган эдим: назаримда, улар хиёл очилиб, мусиқий асбобдан чиқаётган сеҳрли оҳангни ютарди-да, товушлар мана шу покиза оғиздан акс-садо бўлиб тараларди... Оҳ, кани энди буни ифодалаб беролсам! Ортиқ тоқат қилолмадим, бош эгиб қасамёд қилдим: «Самовий руҳлар соя солиб турган бу лаблардан бўса олишга ҳеч қачон журъат этмайман!» Лекин барибир, мен, оҳ!... Биласанми, олдимда қандайдир тўсиқ тургандай... Уни четлаб ўтсам-да... ўша лаззатни тотсам... кейин гуноҳимни ювиш учун ҳалок бўлсам... Гуноҳ?

26 ноябр

Баъзан ўзимга-ўзим «сенинг қисматинг оғир!» дейман. Ўзгаларни эса, бахтли деб ўйлайман. Ҳеч ким менчалик изтироб чекмаган. Сўнгра ўтмиш шоирини ўқий бошлайман, гўё ўз кечинмаларимни ўқиётгандек

бўламан. Бардошим неларга етаркин? Ё, фалак! На-
хотки, илгари ҳам шундай бахтсизлар бўлган дунёда?

30 ноябр

Йўқ, йўқ, мен мутлақо ўзимга келолмайман. Қаерга
бормайин, мени ақлдан оздирадиган воқеаларга дуч
келаман. Бугун-чи? Оҳ, қисмат! Оҳ, инсонлар!

Мен қирғоқ бўйлаб борардим. Тушки овқат пайти
бўлса-да, кўнглим ҳеч нарсга тиламасди. Атрофда жон
асари йўқ, тоғдан кечки салқин шабада эсарди, водий
устини қора булутлар қоплаб олган. Узоқдан яшил
рангдаги эски кийимли кишига кўзим тушди, у қоядан-
қояга ўрмаларди, афтидан, доривор гиёҳ изларди. Унга
яқинлашганимда, қадам товушларимни эшитиб, бури-
либ қаради, шунда содда бир чехрага кўзим тушди,
бирок унда қандайдир ғайритабиий ғамгинлик акс
этиб турарди. Қора сочлари икки томонга қайтарилиб,
тўғноғич қадаб қўйилган, орқа қисми эса, йўғон қилиб
ўрилиб, ташлаб қўйилган. Кийимига қараб уни оддий
фукаро экан, деб ўйладим, шу сабабли унинг нима би-
лан машғул эканлигига қизиқсам, аччиғи чиқмаса ке-
рак, деган фикрда нима ахтараётганини сўрадим.

– Гул ахтараяпман, – жавоб берди у чуқур ух тор-
тиб, – бирок уни тополмаяпман.

– Ҳозир пайти эмас-да, ахир, – дедим кулимсираб.

– Гуллар жудаям кўп, – деди у ёнимга тушаркан, –
боғимда атиргул ва хушбўй настариннинг икки хили
ўсади. Биттасини менга отам совға қилган, у худ-
ди ёввойи ўтдек ўсиб ётипти. Икки кундан буён гул
кидираман-у тополмайман. Бу ерда ялангликда ҳам
ҳамиша турфа хил: сариқ, кўк, қизил гуллар ўсади,
чиннигул бирам чиройли гуллайдики. Буларнинг би-
рортасини ҳам тополмаяпман.

Ғалати бир ҳисдан сесканиб кетдим-да, эҳтиётлик
билан сўрадим:

– Гул сизга нега керак бўлиб қолди?

Унинг юзи аллақандай талвасали илжайишдан бу-
ришиб кетди.

– Агар сиримни очмасангиз, айтаман, – деди у бармоғини лабига босаркан, – мен севгилимга гулдаста ваъда қилгандим.

– Жуда яхши, – дедим мен.

– О-о, унда бусиз ҳам ҳамма нарсa тўлиб ётипти, у бадавлат.

– Барибир унга сизнинг гулдастангиз қимматлироқ, – далда бердим унга.

– О, унда марваридлар, тож ҳам бор, – давом этди у.

– Унинг исми нима?

– Агар ҳукумат менинг ҳақимни берганида эди, бошқача яшаган бўлардим. Бир вақтлар мен ҳам кўнгилдагидек яшаган эдим. Энди эса... адо бўлган одамман!..

Осмонга тикилган намли кўзлардан ҳамма нарсани ўқиш мумкин эди.

– Демак, илгари бахтли бўлгансиз? – сўрадим мен.

– Оҳ, ўша кунларга яна қайтсам эди! – деди у, – у пайтлар мен нақадар кувноқ, худди сувдаги балиқдек эркин яшардим.

– Ҳайнрих! – кичкирди йўл бўйлаб шу ёққа келаётган кампир, – Ҳайнрих, қаерда йўқолиб кетдинг? Сени кидирмаган жойимиз қолмади! Юр овқатга!

– Бу Сизнинг ўғлингизми? – сўрадим кампирга яқинлашиб.

– Ҳа, менинг шўрпешона ўғлим, – жавоб берди аёл, – Худо бошимга оғир кун солди.

– У кўпдан буён шунақаи? – сўрадим яна.

– Ярим йилдан бери мана шунақа ювош бўлиб қолди, Худога шукур. Ўтган йили ниҳоятда қутуриб кетганидан жинниҳонада занжирда сақлашарди. Энди ҳеч кимга ёмонлик қилмайди, нукул кироқлар, подшолар ҳақида гапиради. Бирам ювош, босиққина эди! Дастхати жуда чиройли эди, қоғозларни кўчириб ёзар, шу йўл билан тирикчилигимга қарашарди. Тўсатдан ўйчан бўлиб қолди, иситма билан оғриди, кейин қутуриб кетди. Мана энди кўриб турибсиз, қандай бўлиб қолган... Мен сизга айтсам, жаноб...

Мен унинг қуйилиб келаётган сўзларини бўлдим:

– У, бир вақтлар эркин, бахтли яшаган эдим, дейди, бу қачон бўлган эди?

– Вой, аҳмоққина! – хитоб қилди кампир, аянчли жилмайиб. – У ақлдан озиб, жиннихонада ётган даврини айтган, шуларни айтиб, ҳамиша мақтаниб юради.

Унинг сўзлари миямга яшиндек урилди, аёлга бир танга тутказдим-да, кетишга шошилдим.

– Мана, сен қандай бахтли бўлгансан! – деярдим шаҳар томонга жадал кетарканман,– мана, сен қандай эркин, сувдаги балиқдек яшагансан!

Ё, Парвардигори олам! Наҳотки, ҳали эс-хуши қуйилмаган ёки ақлдан озган кишиларнинггина пешонасига бахт чизиғи битилган бўлса! Бечора! Сенинг ақлдан озиб, телбаларча тентирашингга қанчалик хавасим келади!

Сен қишда ўз маликангга гулдаста топиш умидида кезиб юрибсан! Гул тополмаганингдан қуйинасан, нега гул йўқлигига эса, ақлинг етмайди. Мен бўлсам... мен... умидсиз, мақсадсиз уйдан чиқиб кетаман-да, яна ўша аҳволда қайтиб келаман. Борди-ю, ҳукумат сенинг ҳақингни тўласа, жаннатдагидек яшашинг мумкинлигини ҳаёл қиласан! Ҳарқалай! Сен бахтлисан! Ўз толесизлигинг сабабини ҳаётдаги тўсиқларга ағдара оласан! Барча айб ўз адо бўлган юрагингга, айниган миянгга эканлигини эса сезмайсан! Шу боисдан ҳам дунёдаги бирорта подшо сенга ёрдам беролмайди.

Узоқ чашма сари йўл тутиб, умрининг сўнгги дақиқаларида ўз дардига дард қўшадиган, азобларини баттар оширадиган жафокаш устидан кулувчи кишига лаънатлар бўлсин! Виждон азобидан қутулиш ва юрагидаги ғам-ғуссани ювиш учун муқаддас қабр устида бош эгадиган бахтсиз олдида кекқаядиган кимсага лаънатлар бўлсин!

Инсон оёғи тегмаган сўқмоқда ташланган ҳар бир қадамдан товонлари шилинса, жафокаш банда бундан заррача бўлса-да, ором топади ва у, саёҳатининг ҳар бир азобли куни тугагач, кечаси тинчгина ухлаб

қолади... Сиз сафсатабозлар эса, пар тўшаклар устида ўтириб олиб, буни телбалик деб атайсизлар! Телбалик!.. О, Тангрим! Кўз ёшларимни ўзинг кўриб турибсан. Нечун, ахир, кишиларни қашшоқ қилиб яратганинг етмагандек, яна уларнинг охирги бурдаларини, сендан, ҳа, сендан кутган заррача марҳаматларини ҳам тортиб олувчи қариндошларини уларга ато этдинг, қудратли Тангрим! Ҳар бир шифобахш илдизу, ток новдасининг ширасига умид кўзи билан қараймиз, шу умид сенга бўлмай кимга? Негаки, сен бизни ўраб турган табиатга шифобахш ва яратувчи куч бағишлагансанки, бунга биз ҳар вақт муҳтожмиз. Мен танимайдиган отам! Аввалига вужудимни тўлқинлантириб, энди эса, мендан юз ўгираётган отам! Мени ўз ёнинга чақир! Сукут сақлама! Сукут сақлаганинг билан ташна қалбимни тинчитолмайсан...

Агар ўғли кутилмаганда қайтиб келса-ю, отасининг бўйнига осилса-да: – Ота, мана мен қайтиб келдим! Мендан ранжима, сенинг истагинга кўра ҳали узок чўзилиши лозим бўлган сафаримни тўхтатиб ҳузурингга келдим! Ҳаёт ҳамма ерда бир хил: азобуқубат чекиб меҳнат қилсанг, қувонч ва мукофотга эришасан. Менга буларнинг қизиғи борми? Сен қаерда бўлсанг, менга ўша ерда яхши, азобни ҳам, роҳатни ҳам сен билан бирга тортишни истайман! – деса, қайси инсон, қайси ота ўғлидан ранжийди!..

Наҳотки, сен, Қудратли отамиз, ўз ўғлингнинг кўкрагидан итарсанг?

1 декабр

Вилхелм! Мен сенга ёзганим ўша бахтли бахтиқаро Лоттанинг отасида мирза бўлиб ишлаган ва Лоттага нисбатан юрагида муҳаббат уйғонган, уни пинҳон сақлашга уринган, бироқ яширолмаган, шу туфайли ишдан ҳайдалиб, кейин телба бўлиб қолган. Алберт бу ҳақда менга бепарволик билан гапириб берганида (сен ҳам шундай бепарво ўқисанг керак буни), ушбу воқеа

мени қанчалик изтиробга солганини мана шу курук сўзлардан ҳам англаб оларсан.

4 декабр

Ўтинаман... мени тушун, мен адо бўлдим, ортик чидашга тоқатим қолмади! Бугун унинг хузурида ўтирдим... Ўтирдим, у бўлса, фортепианода турли куйларни чалар ҳамда бутун ҳис-туйғуларини ифодаларди! Ҳаммасини!.. Ҳаммасини!.. Қандай тушунтирсам экан... Синглиси эса, менинг тиззамда ўтириб, кўғирчоғини безатарди. Кўзларимга ёш қалқди. Энгашганимда унинг никоҳ узугига кўзим тушди... Кўз ёшларим оқиб туша бошлади... У бирданига ўша бизга таниш, ниҳоятда нафис куйни чалишга ўтди, қалбимга сокинлик югурди, ўтмиш – илк бор шу куйни тинглаган пайтлар хотирамда жонланди, ғам-ғуссанинг, поймол бўлган умидларнинг мудҳиш чизиқлари кўз олдимдан ўта бошлади ва... ўрнимдан отилиб туриб хона бўйлаб юра бошладим. Ҳислар туғенидан нафасим қисилиб кетди.

– Худо ҳаққи, ўтинаман, чалманг! – хитоб қилдим, бениҳоя ҳаяжонда унга отиларканман.

У чалишдан тўхтади ва менга тикилиб қолди.

– Вертер! – деди қалбни ўртовчи табассум билан, – Вертер, Сиз хастасиз, ҳатто энг лаззатли таомларни ҳам иштаҳангиз тортмайди. Боринг! Илтимос Сиздан, тинчланинг!

Мен унинг олдидан чиқиб кетдим... Танграм! Аламларимни кўриб турибсан, унга ўзинг хотима берарсан.

6 декабр

Оҳ, бу қиёфа менга ором бермайди! Тушимда ҳам, ўнгимда ҳам қалбимни тўлдириб туради! Киприкларимни юмганим заҳотиёқ, у шу ерда, худди мана шу манглайим ичида, кўриш томирлари туташган жойда унинг қоп-қора кўзлари пайдо бўлади. Буни ифодалашдан ожизман! Кўзларимни юмдимми, бас, улар ҳозир бўлишади! Бамисли денгиз, бамисли тубсиз

жарликдек улар кўз олдимда, қалбимда намоён бўлади, улар борлиғимни, бутун туйғуларимни эгаллаган.

Бу ярим Худо даражасидаги инсон нимага ҳам кодир?! Мададга муҳтож бўлган энг зарур пайтда кучлари уни тарк этмайдими? Шодлик қанотида парвоз қилганда ёки ғамга чулғанганда уни нимадир тутиб қолади ва у мангулик оламига ғарқ бўлиб кетишни ис-таб турган лаҳзада, совук, хушёр онгини жойига келтириб қўяди.

КИТОБХОНГА НОШИРДАН

Дўстимизнинг сўнгги муҳим кунларидан бизга унинг дастхатига тааллуқли маълумотлар етарлича қолганида эди, унда мен, у қолдирган номаларга ортиқча изоҳ бериб ўтирмаган бўлардим.

Унинг кечмиши билан яқиндан таниш бўлган кишилардан аниқ маълумотлар тўплашни ўз бурчим деб билдим; бу воқеа жуда оддий, баъзи майда-чуйда тафсилотларни ҳисобга олмаганда, барча маълумотлар бир-бирига деярли тўғри келади; фақат воқеа қаҳрамонларининг характерлари ҳақида турлича мулоҳаза юритадилар ва бунга ҳар хил баҳо берадилар.

Бизга эса, зўр машаққат билан тўпланган нарсаларни марҳум қолдирган хатларга қўшиб, ҳатто топилган энг кичик қоғозларни ҳам диққатдан четда қолдирмасдан батафсил ҳикоя қилиб беришгина қолади; донишманд кишилар хусусида гап кетганда, улардаги ҳар бир ҳаракатнинг туб сабабини очиб бериш қанчалик кийинлигини ҳам эслатиб ўтамиз.

Азоб ва ғам-ғусса Вертер юрагида борган сари чуқур илдиз отди ва янада маҳкамроқ ўрнашиб, бутун борлиғини чулғаб ола бошлади. Ундаги маънавий сокинлик тамоман бузилган эди, томир-томиригача ларзага солган ички бир тугён ва ҳаяжон унга ҳалокатли таъсир кўрсатди, ҳамда бутунлай ҳолдан тойдирдики, бунга қарши у, шу пайтгача барча дардларга қарши курашганидан ҳам мардонаворроқ курашди.

Қалбидаги изтироб бошқа ҳамма маънавий кучларни, ундаги жўшқинликни ҳам, ўткир аклини ҳам емира борди, у кишиларга кўшилмай қўйди, бахтсизлигини канчалик ҳис этса, шунчалик адолатсизроқ бўла борди. Бу ҳақда қисман Албертнинг дўстлари гапир шарди; уларнинг таъкидлашларича, Алберт ўзининг узок кутган бахтига эришиб, уни келгусида ҳам сақлаб қолишга интилган, Албертдек мулойим ва виждонли одам ҳақида бор-йўтини бир йўла сарфлаб, охири азобга чидашдан ўзга иложи қолмайдиган Вертер тўғри фикр юритолмади. Алберт эса, дейишади унинг ўртоқлари, ана шу қиска вақт ичида ҳеч бир ўзгармади, Вертер уни бошданок қандай билган, қандай ҳурмат қилган ва қадрлаган бўлса, ўша-ўшалигича қолаверди. Алберт Лоттани жондан севарди, у билан фахрланарди ва уни ҳамма дилбар аёл сифатида ҳурмат қилишини истарди. Унинг заррача ҳам гумонни хаёлига келтир олмаслиги, бирор кимса билан ўзининг бу қимматли хазинасини, ҳатто энг иффатли маънода ҳам, бир зумга бўлса-да, бўлишишни истамагани учун уни айблаш адолатданми? Ўртоқларининг айтишича, Алберт кўпинча, Вертер ўтирганида хотинининг хонасидан чиқиб кетаркан, буни у, аччиғидан ёки дўстидан рашк қилиб эмас, балки ўзининг ҳузурида Вертернинг кийналиши туфайли қилган.

Лоттанинг отаси бетоб бўлиб уйдан чиқолмай қолгач, у қизига файтун юборган ва Лотта отасиникига кетган. Очик киш куни. Биринчи қалин қор ҳамма ёқни қоплаган.

Эртаси куни Вертер, мабодо Алберт уни олиб келишга бормаса, Лоттани уйига кузатиб келиш мақсадида ўша ёққа кетган.

Очик ҳаво ҳам унинг мунгли кайфиятини кўтаролмади, юраги қаттиқ сиқиларди, кўз олдига фақат аянчли манзаралар келар, даҳшатли хаёллар исканжасидан қутулолмасди.

Ўз ишлари мудом ўнгидан келмагани сабабли, бошқаларнинг аҳволи ҳам унга ихтилофли ва нотинч

туюларди, у Алберт билан хотини ўртасидаги ширин тотувликни буздим, деб ўйлар, бунинг учун ўзини ко-йирди, шу билан бирга, Албертдан пинҳона ранжир-ди ҳам.

Йўл-йўлакай ҳам шу ҳақда ўйлаб кетди.

– Ҳа, ҳа, – дерди у ўзича яширин бир алам билан, – шу ҳам энди самимий меҳрибонлик, бир-бирига илтифотли муносабат, бузилмас садоқат бўлдимми? Бу тўйиш ва бепарволикдан бўлак нарсаси эмас! Севимли, гўзал хотинидан кўра, уни бошқа арзимас ишлар кўпроқ ўзига тортмайдими? У хотинини қадрлай оладими, ахир, Лотта бунга лойиқ-ку! Лотта уники, ҳа, уники... бу менга маълум, бошқа кўп нарсаларни билганимдек, буни ҳам биламан; бунга гўё кўникиб қолган бўлсам-да, бу фикр мени барибир ақлдан озди-ради, ҳалок этади... Менга нисбатан дўстлик синовдан ўтолдимми? Лоттага бўлган меҳрибонлигимни, у, ўз ҳуқуқларига тажовуз деб, эътибор билан қарашимни эса, пинҳоний таъна деб тушунмайдими? У мени кўришни истамаслигини, кетишимни хоҳлашини, мени кўриш унга оғирлигини сезаман, бу менга рав-шан.

Вертер жадал одимини қадам-бақадам секинлатар, тўхтаб қолар ва орқага қайтмоқчи ҳам бўларди, лекин яна йўлида давом этарди ва ўз-ўзи билан сўзлашиб, мулоҳаза юритарди. Шу тариқа ўз истагига қарама-қарши ҳолда овчилар саройига етиб келди.

У ичкарига кириб, мўйсафидни ва Лоттани сўради, уйда аллақандай нотинчликни сезди. Болаларнинг каттаси унга Валҳаймда бахтсизлик юз берганини, бир дехкон ўлдирилганини айтди. Бу хабарга у эътибор қилмади. Вертер хонага кирганда, Лотта ота-сини кўндириш билан овора эди, чунки қария, хас-талигига қарамасдан воқеа содир бўлган жойга бо-риб, тафсилотни билишни истарди. Жиноятчи ҳали аниқланмаган, ўликни тонгда остонадан топишипти, баъзи гумонлар ҳам бор: марҳум бир бева аёлникида хизматкор бўлиб ишлаган, ўша аёлнинг илгари бошқа

хизматкори бўлган-у, у билан жанжаллашиб ҳайдаб юборган.

Бу сўзларни эшитгач, Вертер ўрнидан отилиб турди.

— Нахотки! — хитоб қилди у. — Мен кетдим, шу зумдаёқ ўша ерда бўлишим керак. У Валҳаймга қараб шошилди, хотиралар кўз олдида жонланди, у билан бир неча марта мулоқотда бўлган ва унга шунчалик яқин бўлиб қолган ўша йигит суиқасд қилганига заррача шубҳа қилмасди.

Жасад қўйилган ўша ошхонага бориш учун унга арғувон дарахтлари остидан ўтишга тўғри келди, авваллари севимли бўлган жой бу гал уни даҳшатга солди.

Шу атрофдаги болалар тез-тез ўйнайдиган остона қонга беланган эди. Муҳаббат ва садоқатдек энг олий инсоний туйғулар охири зўрлаш ва ўлимга олиб келган. Улкан дарахтлар кип-яланғоч бўлиб, қиров босиб ётарди, черковни ўраб олган пастаккина девордан мўралаб турган шохлардаги барглари тўкилиб кетган, қабр тошлари қалин қордан бош чиқариб туришарди.

Ошхона олдида бутун қишлоқ тўпланганди. Вертер у ерга яқинлашаётганида бирданига ғала-ғовур кўтарилди. Узоқдан бир тўда қуролланган кишилар кўринди ва ҳамма, қотилни олиб келишяпти, деб кичкиришарди. Вертер қараб, ўз фикрининг тўғрилигига ишонч ҳосил қилди. Ҳа! Бу ўз бекасини севиб қолган хизматкор йигит эди. Вертер яқиндагина шўрликни пинҳоний ғазабда, ўзича умидсизланиб юрган ҳолда учратган эди.

— Нима қилиб қўйдинг, бахтиқаро! — кичқирди Вертер, маҳбус томонга отиларкан.

У Вертерга ўйчан тикилиб турди ва, ниҳоят, хотиржам оҳангда: — У ҳеч кимга насиб ҳам этмайди, бошқа биров ҳам унга муяссар бўлолмайди! — деди.

Маҳбусни ошхонага олиб кириб кетишди, Вертер эса, кетишга ошиқди.

Бу мусибатли, даҳшатли ҳодиса Вертернинг бар-

ча фикр-ўйларини остин-устин қилиб юборди. Ундаги алам, умидсизлик ва бепарволик бир лаҳзада ғойиб бўлди. Уни раҳм-шафқат туйғуси эгаллаб олди, унда ўша одамни қутқозишга бўлган жўшқин истак пайдо бўлди. Вертер йигитни шунчалик бахтсиз деб ҳис қилар, уни қотил сифатида шу қадар оқлар, ўзини унинг ўрнига қўйиб кўрар ва бошқаларни ҳам бунга ишонтира олишига имони комил эди. У ўша бахтиқарони ҳимоя этишни истарди, қайноқ сўзлар ҳозироқ лабларидан отилиб чиқишга шай эди, у овчилар уйига шошиларкан, амтманга баён қиладиган барча асосларини ярим овозда ўзича пишитиб борарди.

Хонага кираркан, у ерда Албертга кўзи тушди ва бир зум довдираб қолди, аммо тезда ўзини ўнглаб олди-да, фикрини амтманга ёниб тушунтира кетди. Амтман бир неча марта бошини чайқаб қўйди. Биров иккинчи бир кишини оқлаш учун нималар дейиши керак бўлса, Вертер ҳам маҳбус ҳақида қанчалик қизғин, чин юракдан тўлиб-тошиб гапирмасин, ўз-ўзидан маълумки, бу сўзлар қарияга таъсир ўтказолмади. Аксинча, у дўстимизнинг сўзини бўлиб, унга кескин эътироз билдирди. Қотилни ҳимоя қилишни ўз бўйнига олаётгани учун қийин бошлади. Қария, бундай қилинган тақдирда ҳар қандай қонун ҳам бекор қилиниб, давлат тартибларига ҳеч қандай ҳожат қолмаслигини ва буни қонун йўли билан ҳал қилиш лозимлигини ҳам қўшиб қўйди.

Барибир, Вертер ўз фикрида туриб олиб, амтмандан, мабодо маҳбусни қочириб юбориш имкони бўлса, буни сезиб-сезмаганликка олишини ўтинарди. Амтман бунга ҳам рози бўлмади. Ниҳоят, суҳбатга Алберт аралашди ва у ҳам қариянинг фикрини ёклади. Вертер яккаланиб қолди, амтман бир неча марта «Уни қутқазиб бўлмайди!» дея такрорлагач, Вертер қаттиқ изтиробда уйига кетиб қолди.

Бу сўзлар Вертерни ўртаб юборганини унинг қоғозлари орасидан топилган, афтидан, ўша куни ёзилган хатчадан ҳам пайқаш мумкин:

«Сени қутқазиб бўлмайди, бахтиқаро! Бизни қутқазиб бўлмаслигини билиб турибман!»

Албертнинг амтман ҳузурида маҳбус иши юзасидан айтган гаплари Вертерга қаттиқ тегди. Назарида, бу сўзлар ўзига ҳам тегишлидек туюлди, гарчи у ақл билан мулоҳаза юритиб, уларнинг ҳар иккаласи ҳам ҳақ эканликларига ишонса-да, унда шундай туйғу бор эдики, уларнинг ҳақлигини тан олган тақдирда ўз ички асосларидан қайтадигандек туюларди.

Унинг қоғозлари ичидан шу масалага тааллуқли бўлган ва, эҳтимол, унинг Албертга муносабатини ифодалайдиган куйидаги хатчани топиб олдик:

«У софдил ва виждонли, деб ўзимга қайта-қайта уқтирганимдан нима фойда; бу ич-ичимни кемириб ташлаяпти; мен адолатли бўлолмайман».

* * *

Кечкурун ҳаво илиқ бўлиб, атрофдаги қорлар эрий бошлади. Шу сабабли Лотта билан Алберт уйга пиёда кетишди.

Йўлда у худди Вертерни кидиргандек, атрофга алангларди. Алберт Вертер ҳақида гап бошлади, ундаги фазилатларни тан олса-да, уни айблади. Гап орасида у Вертернинг бахтсиз севгисига ҳам тил тегизиб ўтди ва уни узоклаштирса, яхши бўларди, деб қўшиб қўйди.

– Буни ўзимиз учун яхши бўлади, деб ўйлайман, – деди у, – ўтинаман, сендан, унинг сенга бўлган муомалаларига нисбатан муносабатингни ўзгартиришга, бизникига тез-тез келишларига чек қўйишга урин, эшитган қулоққа яхши эмас. Аллақачон миш-мишлар тарқалганини эшитдим.

Лотта жим бўлиб қолди. Афтидан, бу Албертни ранжитиб қўйди, ҳар ҳолда, у шу пайтгача Лотта олдида Вертер хусусида гапирмасди, агар Лоттанинг ўзи бу тўғрида оғиз очса, у гапни бўлар ёки бошқа ёққа бурарди.

Бахтсиз кимсани қутқазишга бўлган беҳуда уриниш

сўнаёзган оловнинг охирги ёлқини эди. Шундан кейин Вертер баттар ғам-ғусса ва бепарволиккачулганди, уни энди ҳамма қилмишларини инкор қилаётган айбланувчига гувоҳликка чақириб қолишлари мумкин, деган хабарни эшитганда, ақлдан озаёзди.

Илгари ишлаб юрган пайтларидаги бошига тушган хўрликларни, элчихонадаги кўнгилсизликларни, нимадан иши юришмаганини ва нимадан ранжиганини, ҳамма-ҳаммасини ҳаёлидан бирма-бир ўтказди. Шулар билан гўё ўз ғайратсизлигини окламоқчи бўларди, у ўзини истикболдан тамоман ажралган, кундалик ҳаётдаги юмушларни бажаришга ноқобил деб ҳисоблай бошлади. Шу тарзда, минг хил ўй-фикрлар, туйғулар гирдобиди айланиб, гўзал ва севимли аёл ҳузурида мудом бир хил, қувончсиз дамларни ўтказди, унинг осойишталигига ҳалал берди. Ниҳоят, ўз кучларини мақсадсиз-несиз беҳудага сарфлаб, уларни ишдан чиқариб, борган сари ҳалокатга яқинлаша борди. Унинг изтироб ва аламлари, ором билмасдан ўзини ҳар ёққа уришлари, яшашдан толиққани ҳақида ўзи қолдирган бир неча хатлар яққол гувоҳлик беради, куйида шу хатларни келтирамиз.

12 декабр

Одамлар баъзи бир бахтсизларни кўришса, шўрлик, савдойи бўлибди, дея гапиришади. Қимматли Вилҳелм, менинг ҳам бошимга ҳозир ўша кун тушган. Гоҳо мени нимадир қийнай бошлайди: бу кўмсаиш ҳам, эхтирос ҳам эмас, қандайдир, кўксимни ёриб чиқишга, томоғимни бўғишга интилувчи номаълум ички бир туғён! Азоб! Азоб! Шунда мен, мана шу кимсасиз қиш фаслида зулмат тун кўйнида тентирагани чикиб кетаман.

Кеча кечкурун шаҳар ташқарисига чикиб кетгим келди. Ҳаво бирданига исиб кетди, эшитишимча, дарё кирғоқдан тошиб, анҳор пишқириб, севимли водийни – Валҳаймгача сув босиб кетганмиш! Кечаси соат ўн бирда ўша ёққа югурдим. Чўққидан туриб, пастга,

дахшатли оқимнинг ой нурида жўш уришини, чакалакзор, ўтлоқ, дала, хуллас, бутун водийни босиб, шамол увиллаши остида бамисоли денгиздек қутуришини кузатиш кўрқинчли эди! Ой яна қора булутлар ортидан мўралаб, оқим кўз олдимда ваҳима билан яраклаб шовуллаганида мени қандайдир титроқ ва қўмсаш ҳисси камраб олди! Оҳ, тубсиз жарлик тепасида қўлларимни ёзиб турарканман, мени нимадир пастга ундарди! Пастга! Роҳат оғушида эсдан оғаёздим. Оҳ, барча азобу изтиробларим билан ўзимни пастга улоқтирсам! Тўлқинлар янглиғ кўпириб-тошсам! Оҳ!.. Оёқларимни шундоқ ердан узиб, азобларимга чек қўёлмадим-а!.. Ҳали куним битмапти! Буни билиб турипман! О, Вилхелм! Анави довулга қўшилиб, булутларни тит-пит қилиш, тўлқинларни кучиш учун борлиғимни жон деб бағишлаган бўлардим! Эҳ! Наҳотки, маҳбусга бундай роҳат бирор марта насиб этмаса?..

Мен қуйига, Лотта иккимиз жазирама кунда сайрдан сўнг мажнунтол остидаги дам олган жойимизга алам билан назар ташладим: у ерларни ҳам сув босиб кетганлиги сабабли мажнунтолни зўрға танидим! Вилхелм! Овчилар саройининг атрофи, ўтлоқлар, бизнинг айвончамиз ҳам ҳозир селда колгандир! – дея ўйладим. Маҳбуснинг тушига яйлов, подалар, эътиборли вазифалар кирганидек, менинг қалбимга ҳам ўтмиш ҳаёллари нурдек ёғиларди! Шу тахлит туравердим! Ўзимдан норози эмасман, чунки ўлимдан кўрқмайман... Яхшиси, мен... Шу ерда турибман-у ўзимни, тахта деворлардан пайраха териб, ҳар эшикдан бир бурда нон тилаб, ўзининг аянчли ва мазмунсиз ҳаётини бирозгина бўлса-да, узайтириш ва енгиллаштиришга интилувчи тиланчи аёлга ўхшатаман.

14 декабр

Азиз дўстим, бу нимаси? Ўз-ўзимдан ваҳимага тушаман! Мен уни энг муқаддас, энг самимий ва соф муҳаббат билан севмасмидим? Ўшанда юрагимда

жинояткорона истаклар ҳам яшириниб ётмаганмиди? Инкор қилмайман... Бугунги тушни айтмайсанми! О, карама-қаршиликлар сабабини бегона кучлардан излаган кишилар қанчалик ҳақли! Бугунги тун!.. Ҳатто айтишдан кўрқаман, у менинг оғушимда эмиш, уни бағримга босиб муҳаббат сўзларини шивирлаётган лабларини сонсиз бўсаларга кўмиб ташлабман. Менинг нигоҳим унинг сархушликдан хиралашган кўзларида ғарқ бўлиб кетганмиш! Ё, Парвардигор! Наҳотки, мен ўша қайнок қувончни тўла-тўқис қайта ҳис этиб, лаззатини тотаётганим учун гуноҳкор бўлсам? Лотта! Лотта!.. Бардошим тугади! Мисоли телбаман, бир ҳафтадан буён ҳеч нарсани идрок этолмайман, кўзларимдан ёш аримайди. Ҳамма жой менга бирдек: ҳам яхши, ҳам ёмон. Бирор истагим ҳам йўқ, талабим ҳам. Яхшиси, бутунлай кетганим маъқул.

* * *

Ҳаётдан кетиш ҳақидаги қарор шу кезларда, мана шундай шароитда Вертер қалбидан янада чуқурроқ жой олди. Лотта ёнига қайтганидан буён бундан ўзга паноҳи ва умиди қолмаган эди; лекин у, бу ишни шошма-шошарлик билан эмас, балки мулоҳаза юритиб, иложи борича аниқ қарорга келиб, тинч амалга ошириш учун ўзига сўз берди.

Ундаги иккиланиш, ўз-ўзи билан кураш, қоғозлари орасидан топилган, санаси қўйилмаган, афтидан, Вилҳелмга ёзилган хатда кўзга ташланиб туради:

«Унинг ҳозирлиги, унинг тақдири, менинг қисматим учун қайғуриши – кўзларимдан охириги ёшларни булоқдек оқизмоқда.

Пардани кўтарсанг-да, унинг ортига ўтсанг! Шу билан тамом! Нега иккиланамиз ва имиллаймиз? Унинг ортида нима борлигини билганимиз туфайлими? У ёқдан ортиқ қайтиш мумкин эмаслиги учунми? Яна шунинг учунки, ўзимиз ўша ҳақда аниқ бир нарса билмасак-да, у ерда қоронғилик ва бўшлиқни тасаввур қилишга одатланиб қолганмиз».

Нихоят, у ана шу ғамгин фикрга борган сари кўпроқ боғлана борди ва қатъий қарорга келди, унинг дўстига ёзган куйидаги мужмал хати бундан гувоҳлик беради.

20 декабр

Вилхелм, бундай илтифотинг учун миннатдорман. Ҳа, сен ҳақлисан: мен кетсам яхшироқ бўларди. «Ёнимизга қайт», деган таклифинг менга унча тўғри келмайди, мен биров айланиб бормоқчиман, айниқса, ҳозир тинимсиз совуқ, йўллар яхши бўлади, деган умиддамиз. Мени олиб кетиш учун келишингдан беҳад мамнунман, икки ҳафтача сабр қил ва менинг келгуси режаларим ҳақидаги хабаримни кут: мева пишгунича уни узмаслик лозим. Икки ҳафтада кўп нарса ҳал бўлади. Онажонимга айтки, у ўғли учун Худога сиғинсин ва унга етказган аламларим учун мени кечирсин. Менинг қисматим шу: кимга кувонч келтиришим лозим бўлса, ўшани азоблайман. Хайр, ким-матли дўстим! Сени Худо ўз паноҳида асрасин! Хайр!

* * *

Бу орада Лоттанинг қалбида нималар содир бўлди, эрига ва бахтсиз дўстига нисбатан туйғулари қанақа эди -- буларни сўз билан ифодалашга қодир эмасмиз, унинг табиатини билганимиз учун, кўп нарсани ўзимиз тушуниб оламиз, ҳар қандай соф аёл қалби эса, унинг қалбини тасаввур қилади ва уни англашга қодир.

Шуниси равшанки, у Вертерни узоқлаштириш мақсадида қўлидан келган ҳамма нарсани қилиш учун қатъий қарорга келди, лекин у иккиланар, Вертерга дўстларча юракдан ачинарди, чунки бу, Вертер учун деярли бажариб бўлмайдиган ғоят оғир вазифа эканлигини аниқ биларди. Аммо, шароит ундан жиддий ҳаракат қилишни талаб қиларди; эри ҳам Лоттага ўхшаб энди бу масалада оғиз очмай қўйди, шундай

бўлса-да, Лотта қалбан унга содиқлигини амалда иш-ботлаш учун иложи борица уринарди.

Худди ўша, Вертер юқоридаги хатни ёзган Рождество байрамидан олдинги якшанба куни кечкурун у Лоттанинг олдига келди, Лотта ёлғиз эди. У укалари ва сингилларига атаб байрамга сотиб олган ўйинчоқларини тартибга солиш билан овора эди. Вертер, бундан болаларнинг беҳад қувонишларини айтди ва илгарилари, эшик қўққисдан очилиб олмалар, ширинликлар, мум шамлар билан безатилган гўзал арчага кўзи тушганда ҳайратдан донг қотган пайтларини эслади.

– Агар бамаъни бўлсангиз, Сиз ҳам совға olasиз, – деди Лотта, саросималигини ёқимли табассуми билан яшираркан. – Сизга бир ўрам шамча ва яна у-бу нарсалар тегади.

– Сизнингча, бамаъни одам қандай бўлади? – кичкирди у. – Лотта, азизим! Мен қандай бўлай, ўзимни қандай тутай?

– Пайшанба куни кечкурун арафа, отам билан ҳамма болалар келишади, ҳар ким ўзига аталган совғани олади, – деди Лотта. – Ўшанда сиз ҳам келинг, фақат белгиланган вақтда. (Вертер тараддудланди.) Ўтинаман Сиздан, – давом этди у, – шундай бўлиши керак, ҳеч бўлмаса, менинг тинчлигимни аянг, бу ҳол давом этиши мумкин эмас.

Вертер бурилиб кетди ва хонада у ёқдан-бу ёққа юрар экан, ўзича секин такрорлади: «Бундай давом этиши мумкин эмас!» Ўзининг сўзлари уни қанчалик даҳшатга солганини сезган Лотта унинг фикрини бошқа мавзуга тортишга уринди, бироқ энди фойдасиз эди.

– Йўқ, Лотта! – хитоб қилди у. – Мен Сизни бошқа кўрмайман!

– Нега унақа дейсиз? – эътироз билдирди Лотта. – Сиз биз билан кўришиб турасиз, шундай бўлиши керак ҳам, Вертер, фақат ўзингизни босинг! Оҳ, нега бунчалик қизиққон, тутинган нарсангизга бу қадар қизгин берилувчан бўлиб туғилгансиз-а? Ўтинаман! –

такрорлади у Вертернинг кўлидан тутаркан, — оғир бўлинг! Сиздаги билим, зукколик, истеъдод Сизга қанчалик ҳузур-ҳаловат келтириши мумкин! Йигит бўлинг! Сизга фақат ачинишгина кўлидан келадиган кимсага бефойда боғланишдан воз кечинг!

У тишларини қисиб, Лоттага алам ичида тикилди. Лотта эса, унинг кўлини қўйиб юбормасдан, сўзида давом этарди:

— Бир зумгина ўзингизга келинг, Вертер! Наҳотки, ўз-ўзингизни алдаётганингизни, била туриб ўзингизни ҳалокатга элтаётганингизни сезмасангиз? Менинг Сизга нима керагим бор? Вертер, мен бировга бағишланганман-ку, ахир! Куйиниш не ҳожат? Оҳ, кўрқаман, кўрқаман, балки бу менга етишиш имкони йўқлиги туфайлидир, ахир бу ширин орзу холос-ку?

Вертер кўлини тортиб олди ва унга ғазабли назар билан тикилди.

— Оқилона, ўта оқилона гап! — деди у. — Эҳтимол, бу Албертнинг фикридир? Нозик! Ниҳоятда нозик фикр!

— Ҳар қандай одам ҳам шундай қилиши мумкин, — жавоб берди Лотта, — наҳотки, дунёда Сизнинг юрагингиздан жой оладиган бошқа қиз топилмаса? Ўзингизни кўлга олинг, онт ичаманки, Сиз уни топасиз; кўпдан буён Сиз учун ҳам, ўзим учун ҳам кўрқаман; охирги пайтларда бениҳоя азоб исканжасида қолгансиз. Ўтинаман, ўзингизни кўлга олинг. Саёҳат, албатта, руҳингизни енгиллаштиради! Изланг, муҳаббатингизга лойик кимсани топасиз, ўшанда яна қайтиб келинг, ҳақиқий дўстлик ҳузурини биргалашиб тотамиз.

— Бу гапларни нашр этса бўлади! — деди Вертер совуқ жилмайиб. — Токи ҳамма тарбиячилар бундан ўрнак олсинлар! Азизим Лотта! Яна биров сабр қилинг, мени безовта қилмай тулинг, ҳаммаси жойида бўлади!

— Фақат бир шарт билан, Вертер! Байрамга белгиланган вақтда келинг!

У жавоб беришга улгурмаган ҳам эдики, хонага Алберт кириб келди. Улар совуқ саломлашишди ва довдираганларича хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлашди. Вертер қандайдир бир мавзуда гап бошлади, лекин гап қовушмади. Алберт ҳам шунга уриниб кўрди, сўнгра хотинидан баъзи бир топшириқлари ҳақида сўради ва улар ҳали бажарилмаганини эшитгач, Лоттага (худди Вертерга туюлганидек) совуқ ва қўпол жавоб қайтарди. Вертер кетмоқчи бўлди, бир қарорга келолмасдан, соат иккигача имиллади, бу орада ундаги алам ва ғазаб янада ўса борди; ниҳоят, кечки овқат тайёр бўлганда, шляпа ва таёқчасини қўлга олди. Алберт уни қолишга ундади, лекин у буни шунчаки расмиятчилик, деб тушунди-да, совуқ миннатдорчилик билдириб, чиқиб кетди.

Уйига қайтгач, ёритиб турмоқчи бўлган хизматкори қўлидан шамни олди-да, хонага ёлғиз ўзи кирди ва ўқсиб-ўқсиб йиғлади; кейин дарғазаб ҳолда ўзига-ўзи сўзларкан, хонада жадал юра бошлади, охири ечинмасдан ўзини тўшакка отди, соат ўн бирларга яқин ичкарига киришга ва хўжайиннинг этигини ечиб қўйишни сўрашга журъат этган хизматкори уни шу аҳволда кўрди. Вертер этигини ечиб қўйишга рози бўлди, у хизматкорига, эртага ўзи чақирмагунича хонага киришни ман этди.

Йигирма биринчи декабр душанба кун тонгда, у Лоттага қуйидаги номани битди, бу унинг ўлиmidан кейин ёзув столи устидан сургичланган ҳолда топилган ва Лоттага келтириб берилган; афтидан, ўшандаги шароит тақозосига кўра, мактуб бўлиб-бўлиб ёзилган, мен ҳам уни қуйида қисмларга бўлиб сизга ҳавола қиламан.

«Лотта, ҳаммаси ҳал бўлган, мен ўлишим керак ва бу тўғрида ҳеч қандай романтик хаёлларга берилмасдан, бепарво, сени сўнгги марта кўрадиган кун субҳидамида ёзяман. Ушбу сатрларни ўқиётган вақтингда, азизим, ҳаётининг охириги дақиқаларида сен билан мулоқотда бўлишдан ўзга роҳатни билма-

ган беором жафокашнинг қотган жасадини совук қабр ўз бағрига олган бўлади. Оҳ! Бу тун мен учун ҳам даҳшатли, ҳам лаззатли бўлди! Шу кеча давомида қарорим аниқланди ва мустаҳкамланди: мен ўлишим керак! Кеча, қаттиқ саросимада хузуригдан чиққанимда, бор ҳисларим юрагимдан тошиб кетди ва сенинг олдингда умидсиз, қувончсиз хўрланишдан кўра, ўзимга ўлимни афзал кўрдим!.. Хонамга аранг етиб келдим, ўзимни йўқотган ҳолда тиз чўкдим, о, Танграм! Сен менга кайноқ кўз ёшларининг охириги лаззатини ато этдинг! Миямда минглаб ният, минглаб умидлар айланишарди, бироқ ниҳоят, сўнгги, ягона, қатъий фикр мустаҳкам ўрин олди: мен ўлишим керак! Ухлашга ётдим, бугун тонгда, уйқудан кейинги сокин мияда ҳам худди ўша қатъий ва мустаҳкам ҳукм турарди: мен ўлишим керак! Бу иккиланиш эмас, йўқ, ўзим ана шу қатъий қарорга келдим ва сен учун ўзимни қурбон қиламан. Ҳа, Лотта! Яширишнинг нима ҳожати бор? Учаламиздан биримиз кетишимиз лозим, мен кетаман! О, азизим! Бу азобланган юрак кўп марталаб... сенинг эрингни ўлдиришга ҳам... уриниб кўрган... Сени ҳам!.. Ўзимни!.. Майли, шундай бўла қолсин!.. Очик ёз кечалари тоққа чиққанингда мен ҳақимда, менинг кўпинча водий бўйлаб юқорига кўтарилганимни эсла, сўнгра, қабристонга, ботиб бораётган қуёш нурида устидаги баланд ўсган ўтларни шабада тебратаётган қабримга назар ташла... Ёза бошлаган пайтимда тинч эдим, ҳозир эса, ҳамма нарса кўз олдимда жонланиб, гўдакдек кўз ёш тўкяпман...»

* * *

Соат ўнларга яқин Вертер хизматкорини чақирдида, кийинаётиб яқинда жўнаб кетиш тараддуида эканлигини айтди, шунинг учун кийимларини тозалаб, ҳамма нарсани йўлга тахт қилиб қўйишни тайинлади; бундан ташқари, ҳамма билан ҳисоб-китобни тўғрилашни, бошқалардаги китобларни йиғиштириб келишни, ҳар ҳафта ўзи ёрдам бериб турадиган

камбағалларга эса икки ойлик ёрдам пулини ҳозирдан тўлаб қўйишни буюрди.

У тушки овқатни хонасига келтиришни сўради ва стол ёнидан туриб тўғри амтманникига кетди, лекин уни уйдан топмади. Гўё барча сўнгги хотиралар юкини ўз гарданига олмоқчи бўлгандек, боғда ўйчан кезиб юрди.

Бироқ бу танҳолик узок давом этмади, болалар унинг ёнига югуриб келишиб, унга осилиб олишди-да, кетма-кет бидирлай кетишди: эрта, эртадан кейин ва яна бир кун ўтгач, улар Лоттаникига арча байрамга боришади, совғалар олишади; улар ўзларининг болаларча хаёллари ваъда қилган ҳар хил ажойиботларни ҳикоя қилишарди.

– Эрта! Эртадан кейин ва яна бир кун ўтгач! – деди Вертер, уларнинг ҳаммасини самимий кучди ва кетишга чоғланди, шунда энг кенжаси унинг қулоғига нимадир шивирлади ва сирни очиб қўйди: катта акалари чиройли янги йил табриклари ёзишган! Бирам каттаки! Биттаси оталари учун, иккинчиси Алберт ва Лоттага аталган, жаноб Вертерга аталгани ҳам бор, буларни янги йил куни эрталаб тақдим этишади.

Бу гаплар уни холдан тойдирди, у болаларнинг ҳар бирига бир тангадан бергач, отасига салом айтишларини сўради-да, отга сакраб минди ва кўзлари ёшга тўлиб жўнаб кетди.

Соат бешларга яқин уйга қайтиб келди ва печканинг тунгача ёниб туришидан хабардор бўлишни оксоч қизга тайинлади. Хизматкорига эса китоб ва ички кийимларини чамадоннинг энг тубига жойлаштиришни ва кўйлақларини тикишни буюрди. Афтидан, шундан кейин, Лоттага аталган сўнгги хатнинг куйидаги сатрларини қоғозга туширди.

«Сен мени кутмаяпсан! Байрамгача кўришмаймиз, деб ўйлаяпсан? Йўқ, Лотта! Бугун ёки ҳеч қачон! Байрам куни сен бу хатни титраганча кўлларингга тутиб, азиз кўз ёшларинг билан ҳўл қиласан. Мен ўлишим керак ва шундай бўлади ҳам! О, қарорим катъийлигидан қандай шодман!»

Бу орада Лотта ғалати аҳволга тушиб қолди. Вертер билан бўлган суҳбатдан кейин, бир-бирларидан ажралиш канчалик оғир бўлишини, Вертер ҳам бундан беҳад изтироб чекишини ҳис этди. Алберт ҳузурида у, Вертернинг байрамгача келмаслигини гап орасида эслатиб қўйди ва Алберт иш юзасидан қўшни кишлоққа бир хизматчиниқига жўнаб кетишини ҳамда бугун қайтмаслигини айтди.

Мана, у ёлғиз. Укалари ва сингилларидан бирортаси ҳам ёнида эмас, ўз аҳволи ҳақида чуқур ўйга толиб ўтирибди. У Албертга бир умр боғланган, ундаги муҳаббат ва садоқатни ҳам ҳис қилади; ўзи ҳам қалбан унга содиқ, ундаги қатъийлик ва вафодорлик гўёки бир софдил аёл уларнинг ҳаётларида бахт яратиши учунгина мавжуддек туюлади унга; ўзи ва болалари учун бу одам қай даражада аҳамиятли эканини у тушунади. Шу билан бирга, Вертер ҳам унга ғоят қимматли бўлиб қолган; танишувларининг дастлабки лаҳзалариданок улардаги руҳан уйғунлик яққол кўзга ташланган, у билан шу пайтгача бўлган муносабат ва бошдан кечирган кўп воқеалар Лотта қалбида ўчмас из қолдирган эди. Ўзини қизиқтирган ҳамда ҳаяжонлантирган ҳамма нарсани Вертер билан ўртоқлашишга одатланиб қолган, борди-ю, у кетса, юрагидаги ортиқ ҳеч нарса билан тўлдириб бўлмайдиган тубсиз бўшлиқни ҳис этиш уни даҳшатга соларди. О, Вертер ҳозирок акаси бўлиб қолса, нақадар бахтли бўларди!.. Уни дугоналаридан бирига уйлантириб қўя олса, Алберт билан Вертер ўртасидаги муносабатни қайта тиклаш имкони бўлса эди!..

У барча дугоналарини ҳаёлидан бир-бир ўтказди ва уларнинг ҳар биридан бирорта камчилик топди, ҳеч бирини унга лойиқ ҳисоблаёлмади.

Шуларни ҳаёлдан ўтказаркан, у биринчи марта, тўла англаб етмасдан, ўзининг соф, муқаддас истаги — Вертерни ўзи учун сақлаш эканлигини чуқур ҳис этди, лекин, шу билан бир қаторда, уни сақлай олмаслиги-

ни, бунга ҳаққи йўқлигини ҳам ўйлаб қўйди; унинг тоза қалбидаги шу пайтгача ҳеч нарса хиралаштира олмаган бекиёс равшанлик ўрнини ғам-ғусса эгаллади: бахт эшиги унинг учун ёпиқ эди. Қўз олдини туман қоплади ва юраги эзилиб кетди.

Қулоғига зинапоядаги кадам товушлари чалинганда, вақт олти яримларга яқинлашган эди ва у Вертернинг кадам ташлашини ҳамда уни сўраётган овозини дарҳол таниди. Вертер келганда, айтишимиз мумкинки, биринчи марта унинг юраги қаттиқ ура бошлади. У ўзини уйда йўқ, дейишларини афзал кўрди-ю, бироқ Вертер рўбарўсида пайдо бўлди ва Лотта уни довдираган ҳамда аччиқланган оҳангда кутиб олди:

– Сиз сўзингизда турмадингиз.

– Мен ҳеч қандай сўз берганим йўқ, – жавоб берди Вертер.

– Ҳеч бўлмаса менинг илтимосимга кулоқ солсангиз бўларди, – ранжиди Лотта, – ахир, мен Сиздан иккимизнинг тинчлигимиз учун илтимос қилгандим.

У нима гапираётганини ўзи тушунмасди, Вертер билан танҳо қолмаслик мақсадида дугоналаридан баъзиларини айтиб келишга одам юборганида нима қилаётганини ҳам англамасди, Вертер ўзи келтирган бир неча китобни чиқариб қўйди ва қандайдир бошқаларини сўради. Лотта эса, бир кўнглида дугоналарининг келишини истаса, бир кўнгли истамасди. Хизматкор киз қайтиб келиб таклиф қилинган қизларнинг ҳар иккаласи ҳам узр сўраганларини ва келолмасликларини айтди.

У хизматкор қизга қўшни хонада ўз ишини қилиб ўтиришни буюрмоқчи ҳам бўлди, кейин яна бу фикридан қайтди. Вертер хонада у ёқдан-бу ёққа юрарди, Лотта фортепиано олдига борди-да, минуэтни чала бошлади, бироқ ҳеч нарса чиқара олмади. Ниҳоят, ўзини тутиб олди ва Вертер одатдаги жойи бўлган диванга ўтиргач, келиб унинг ёнидан жой олди.

– Ўқийдиган бирор нарсангиз йўқми? – сўради у. Вертерда ҳеч нарса йўқ эди.

– Менинг столим тортмасида сизнинг таржимангизда Оссиан кўшиқлари бор, хали ўқиганим йўк, уни ўзингиздан эшитишга умид қилгандим, аммо, негадир, шу пайтгача бунинг имкони бўлмади.

Вертер кулимсираганча дафтарни олиб келди, лекин уни кўлига олган заҳотиёк Вертерни титроқ камраб олди, дафтарни очаркан, кўзлари ёшга тўлди. Ўтирди-да, ўқий бошлади:

«Сокин тун юлдузи, сен уфқда жозибали жимиллайсан, булут ортидан нур сочиб чиқсанг-да, тепага қараб мағрур сузиб кетасан. Сен бўшлиқда нимани ахтаряпсан? Қутурган шамол тинган, узокдан анҳорнинг шовиллагани кулоққа чалинади ва тўлқинлар ҳув анави чўққилар тубида шовқин солмоқда; майда пашша галалари дала устида ғувиллашмоқда. Нимани ахтаряпсан, гўзал нур? Аммо сен жилмайиб нари кетасан, тўлқинлар қувонч билан сени ўраб олишади-да, майин сочларингни кўмиб юборишади. Хайр, беозор нур! Яна чарақла, Оссиан қалбининг порлоқ нури!

Мана, бор қудрати-ла у яна пайдо бўлди. Мен марҳум дўстларимни кўряпман, улар худди қадимдагидек Лорада тўпланишган. Фингал худди туман устунидек туюляпти; атрофида унинг қаҳрамонлари, ана у ерда диний кўшиқ ижрочилари: мўйсафид Ул-лин! Хушбичим Рино! Моҳир кўшиқчи Алпин! Анави эса, сен, секин қайғураётган Минона!.. Дўстларим, биз Селмада, тепалик устида шитирлаётган ўтларни сил-китган баҳор еллари янглиғ кўшиқ айтишда мусобақа ўйнаган ўша қувончли кунлардан буён қанчалик ўзгариб кетибмиз!

Мана, чиройини кўз-кўз қилиб Минона чиқиб келди; у нигоҳини ерга тиккан, кўзлари тўла ёш, соч ўримлари тоғдан эсаётган шамолдан оғир силкинади. Унинг сирли овози янграганда, қаҳрамонларнинг қалблари ғам-ғуссага тўлади; чунки улар, гоҳ Салгарнинг қабрини, гоҳ хушовоз оқ Колманинг қоронғи қулбасини кўз олдиларига келтиришарди. Хушовоз Колма тепалик устида танҳо қолган, Салгар келишга ваъда

берган бўлса-да, келмаган, атрофга тун қоронғилиги чўккан. Тепалик устида ёлғиз ўтирган Колманинг товушига кулок тутинг.

КОЛМА:

Тун! Ёлғиз менгина бўронда тепалик устида унутилганман. Дараларда шамол увиллайди, сел тоғдан пастга интилади. Тепалик устида бўронда қолган мен бечора ташландикни ёмғирдан ҳимоя қиладиган бирорта бошпана йўк.

Булутлар ортидан чик, моҳитобон! Чарақланг, тун юлдузлари! Сизнинг нурларингиз, севгилим ов ташвишларидан сўнг дам олиб ётган жойга элтувчи йўлимни ёритсинлар, камони ҳам ёнида ётибди, чарчаган итлари уни ўраб олишган! Мен эса, танҳоман, пастда даҳшатли сел қутурапти. Сел ва тўлқин шовиллайди, севгилимнинг овози эса эшитилмайди.

Нега менинг Салгарим ҳаяллаяпти? Берган ваъдаси ёдидан чиқдимикан?.. Ана қоя ва дарахт, бунда эса, қутурган тўлқин. Тун чўкканда келаман, деб сўз берган эдинг, оҳ! Салгарим қаерларда адашиб қолдийкин? Мен отам ва акамдан, барча дабдабалардан кечиб сен билан қочиб кетмокчи эдим! Бизнинг аجدодларимиз илгариданок душман бўлиб келишган, лекин биз рақиб бўлолмаймиз, о, Салгар! Бир зумгина тин ол, шамол! Бир зумгина тинчлан, эй тўлқин! Овозим водий бўйлаб янграсин, уни менинг сайёҳим эшитсин! Салгар, сени мен чорлаяпман! Мана қоя, мана дарахт! Салгар! Севгилим, мен бу ердман! Ахир, нега ҳаяллаяпсан?

Қара, ой чикди, водийдаги сув ярақлаяпти, чўккилар қўнғир тусдаги тепаликлар устида мағрур туришипти; фақат Салгар йўк, у кўринмайди, итлари ҳуриб ундан дарак ҳам беришмайди. Мен бунда танҳо ўтирибман.

Хув пастда, текисликда ётганлар ким? Акамми? Севгилимми? Жавоб беринглар, дўстларим! Улар жим! Қўрқувдан титраб кетяпман!.. Оҳ, улар ўлдирилган!

Қиличлари қонга бўялган! О, ака, акажоним! Нега менинг Салгаримни ҳалок этдинг? О, Салгарим! Нега сен акамни ўлдирдинг? Мен ахир иккингишни ҳам шунчалик севардимки? Сен водийдаги минглаб кишилар ичида энг гўзали эдинг! У эса, жангда даҳшат соларди. Жавоб беринглар! Овозимга қулоқ солинглар, азизларим! Оҳ, улар жим! Абадий жим! Уларнинг кўкси худди ер кўксидек совук!

О, қоялардан, бўрон увиллаётган тоғ чўққисидан туриб жавоб беринглар менга, мархумларнинг руҳлари! Гапиринглар! Мен бундан чўчимайман!.. Сизлар қаёққа ором излаб кетдингизлар? Сизларни қаердан, қайси тоғ дарасидан ахтарай?.. Шамолда на бир овозни, бўронда на бир жавобни илғайман.

Ғамга чулғаниб, кўз ёши тўқарканман, тонгни кутяпман. Мархумларнинг дўстлари, қабр қазинглар, лекин мен боргунимча дафн этиб қўйманглар. Ҳаёт мени худди тушдек тарк этяпти; тириклар орасида қолишимнинг не маъноси бор? Мен мана шу ерда, гулдураётган чўққилар орасида, селда яшайман. Тепалик устига тун чўкиб, водий тепасида шамол эса бошлаганда, руҳим шамол қўнида бош кўтаради-да, дўстларим ўлимига кўз ёши тўқади.

Чайлада ўтирган овчи овозимни эшитиб, даҳшатга тушади ва ундан сеҳрланиб қолади; чунки мен, азиз ва севикли дўстларим ҳақида жўшиб куйлайман!

Сен шундай куйладинг, Торманинг ювош, уятчан қизи, Минона. Биз Колма учун кўз ёш тўқдик, қалбларимиз ғам-аламга чулғанди. Шу пайтда қўлида арфа тутган Уллин чиқиб келди ва бизга Алпин қўшиғини куйлаб берди... Алпиннинг овози мулоим янграрди, Рино қалби эса, ёлқинга ўхшарди. Гарчи уларнинг бошпаналари аллақачон тор бўлса-да, овозлари Селмадан янграрди. Бир куни Уллин, қаҳрамонлар ҳали тирик пайтида, овдан қайтиб келганида, тепалик устида уларнинг қўшиқ айтишда беллашаётганларини эшитди. Уларнинг қўшиғи ёқимли, аммо ғамгин эди. Улар, қаҳрамонлар ичида биринчи ҳалок бўлган

Морарга атаб мотам кўшиғи куйлардилар. Унинг қалби Фингалнинг қалбидек, қиличи эса, Оскарнинг қиличидек эди, барибир у ҳалок бўлди. Ота-си эса, ўғли учун ёқасини чок этиб қайғуради, синглисининг кўзлари тўла ёш, ботир Морарнинг синглиси Минонанинг кўзлари жикка ёш эди.

Уллиннинг кўшиғи янграган заҳотиёқ, Минона, худди бўронни сезиб, юзини булут ортига яширган уфқдаги ойдек, кўздан ғойиб бўлди. Мен эса, Уллин билан бирга арфа торларини чертиб мотам ашуласига жўр бўлдим.

РИНО:

Шамол ва ёмғир ўтиб кетди, ҳаво ниҳоятда очик, булутлар тарқалишмоқда. Беқарор қуёш тепаликка наридан-бери нур сочмоқда. Шафақдан қизарган оқим водий бўйлаб пастга шошилади. Оқим, сенинг шовуллашинг бирам ёқимли! Аммо менга эшитилаётган товуш бундан ҳам ёқимлироқ. Бу Алпиннинг овози, у марҳумлар хотирасига кўз ёши тўқяпти. У кексаликдан букчайган, кўзлари йиғидан қизариб кетган. Алпин! Хушовоз кўшиқчи! Нима учун сокин тепаликда ёлғизсан! Нега чакалақзор ўрмондаги шамолдек, узоқ қирғоқларга урилаётган тўлқиндек фарёд чекасан.

АЛПИН:

Рино, мен марҳумлар учун йиғлаяпман, овозим қабрда ётганлар ёнига чорлайди. Сен тепалик устида қанчалик мағрур турмагин, водийдаги ўғлонлар ичида қанчалик омадли ҳисобланмагин, барибир, худди Морардек ҳалок бўласан ва қабринг устида кимдир юм-юм йиғлайди. Тепаликлар сени унутишади, букилган қаддинг қабр гумбази остида ётади.

О, Морар, сен тоғ кийиғи янглиғ абжир, зимистон кўкдаги чакмоқдек даҳшатли эдинг. Ғазабинг гўё тўлқиндек эди, қиличинг жангда водий устидаги яшиндек яракларди, овозинг бамисоли узоқ тепаликлар ортидаги момақалдироқдек, ёмғирдан сўнгги

ўрмон шовуллашидек эди. Кўплар сенинг кўлингда жон берди, улар ғазабинг алангасини ўчирди. Урушдан қайтиб келганингда овозинг осойишта янграрди! Чехранг эса, бўрондан кейинги офтобга, сокин тундаги ойга ўхшарди, қалбинг шамол тинчигандан сўнгги кўл янглиғ осуда эди. Энди эса, бошпананг тор! Сен яшаётган жой зулматда! Бир вақтлар нақадар буюк бўлган кимса қабрини энди уч қадам билан ўлчаш мумкин! Ўт босиб ётган тўртта тош – мана, сендан ягона ёдгорлик! Яланғоч дарахту шамолда тебраниб турган ўсик гиёҳ овчига қаҳрамон Морар қабридан дарак беради. Сен учун қайғурадиган онанг ҳам, муҳаббат ёшларини тўкадиган севгилинг ҳам йўк. Сени туккан кимса, Моргланнинг қизи ҳам ҳалок бўлган.

Анави жойда ҳассага таяниб юрган ким? Кексалигидан сочлари оқарган, йиғидан кўзлари қизарган кимса ким? Бу сенинг отанг, Морар, сендек ягона ўғилнинг падари бузруквори. У сенинг жангдаги қаҳрамонлигингни эшитган, душманларинг мағлубияти ҳақида ҳам эшитган! О, жароҳатларингдан эса, у беҳабар! Йиғла! Йиғла! Афсус, ўғлинг овозингни эшитмайди. Ўликларнинг уйқуси қаттиқ, тупрок уларнинг ёстиғи. Сенинг овозинг унга етиб бормайди, қичқиригинг уни уйғотолмайди. Тонг отганида эса, қабрда марҳум: «Уйғон!» деган товушни эшитади.

Алвидо, марҳумларнинг энг ботири, ғолиб жангчи! Энди сени жанг майдони қайтиб кўрмайди! Шамширинг ярақлаши энди қоронғи ўрмонни ёритмайди. Сен ўзингдан ўғил қолдирмадинг, аммо номинг қўшиқларда сақланади ва келажак авлодлар сен ҳақингда – жангда ҳалок бўлган Морар ҳақида хабар топадилар.

Қаҳрамонлар қаттиқ фиғон чекишарди, Армининг ноласи айниқса кучлироқ эди. У умрининг айни гуллаган даврида ҳалок бўлган ўғлини хотирларди. Унинг ёнида сершовқин Галмолнинг хўжайини Кармор ўтирарди.

– Нима сабабдан Армин бунчалик фарёд чекади? – сўради у, – Нега ахир йиғлайди? Ахир қўшиқ қалбга

ором бағишлаш ва уни юпатиш учун куйланмайдими? Кўшиқлар худди кўлдан водийга кўтарилаётиб, ранг-баранг гулларни шабнамга кўмиб яшнатиб юборган энгил туманга ўхшайдилар; аммо куёш чикдими, бас, туман шу зумдаёқ тарқалиб кетади. Нега бу қадар нола киласан, тўлқин ювган Горманинг султони – Армин?

– Ҳа, мен нола қияпман! Ғамим бениҳоя, Кармор, сен ўғлингни йўқотганинг йўқ, гулдек қизингдан жудо бўлганинг йўқ; жасур Колгар ҳаёт ва гўзал Аннира ҳам ҳаёт. Сенинг уйингдаги ниҳоллар гуллаяпти, о, Кармор, бизнинг наслимиз эса Армин билан тугайди! О, Даура, сенинг тўшагинг зулмат кўйнида! Қабрдаги уйқунг ҳам каттик!.. Қачон уйғонасан ва сенинг кўшигинг, ёқимли овозинг қачон қайта янграйди? Куз шамоли, кўзғол! Кўзғол! Қоронғи водий устида ғувилла! Ўрмон, шовқин сол! Бўрон, қайинлар тепасида кичқир! Сузавер, ой, булутлар орасидан сўлғин чехранг мўраласин! Болаларим ҳалок бўлган – жасур Ариндал ва севимли Даура дунёдан ўтган ўша даҳшатли кечани ёдимга сол.

Даура, қизим, сен гўзал эдинг! Фура тоғлари тепасидаги ойдек фусункор, кордек оппок, соф ҳаводек ёқимли эдинг! Ариндал, сенинг камонинг маҳкам боғланган, жангда ёйни ҳам мўлжалга тегизиб отардинг, назаринг денгиз устидаги тумандек эди, қалқонинг эса, момақалдирок пайтидаги яшиндек яракларди!

Урушда шуҳрат қозонган Армар қайтиб келгач, Даурага кўнгил кўйди, Даура ҳам кўп қаршилиқ кўрсатмади. Дўстлари уларнинг бахтли бўлишларига ишонган эдилар.

Одғалнинг ўғли Эрат, акасини Армар ўлдиргани туфайли илгаридан кек саклаб келарди. У денгизчи кийимида келди. Унинг чиройли қайиқчаси тўлқин устида чайқаларди, сочларига оқ оралаган, жиддий чехраси хотиржам кўринарди.

– Соҳибжамол киз, – деди у, – Арминнинг сулув кизи, анави денгиз бўйидаги чўққида, дарахтлардан

мевалар мўралаб турган жойда Армар Даурани кут-
япти; мен унинг севгилисини кутураётган денгиздан
олиб ўтгани юборилганман.

Даура унга эргашди ва Армарни чақира бошлади.
Чўққилардан акси садогина қайтди, холос.

– Армар! Азизим! Севгилим! Нега мени бунчалик
кўрқитасан? Жавоб бер! Жавоб бер, Арнатнинг ўғли!
Сени Даура чақиряпти!

Сотқин Эрат бўлса, тиржайиб куруқликка яширин-
ди. Қиз овозининг бориचा отасини ва акасини чақира
бошлади:

– Ариндал! Армин! Наҳотки, ҳеч ким Даурани
кутқазмайди?

Унинг товуши денгиз оша етиб келди. Ўғлим
Ариндал тепалиқдан югуриб келди: у овчилик яроғ-
аслаҳалари билан даҳшатли кўринарди. Белидаги
камарида ўқлар шилдирарди, қўлида камон, атрофи-
ни бешта қора-қўнғир тусдаги итлар ўраб олган эди.
Қирғокда у жиноятчи Эратни кўргач, тутиб олди-
да, қарағайга белидан сикиб боғлаб ташлади. Банди
оғриқдан инграб юборди.

Ариндал ўз қайиғида Даурани олиб келиш учун
денгизга тушди. Шу пайт дарғазаб ҳолда Армар пайдо
бўлди-да, ўткир учли ёйни ирғитди; у визиллаб бориб
сенинг кўксингга кадалди, о, Ариндал, ўғлим! Жино-
ятчи Эрат ўрнига сен ҳалок бўлдинг, қайиғинг тош-
ларга бориб урилди, сен унинг устига йиқилдинг-да,
жон бердинг. О, шўрлик Даура, акангнинг қони сенинг
оёқларинг остида оқарди!

Тўлкинлар қайиқни парчалаб ташлади, Армар ўз
Даурасини кутқазиш, йўкса, ҳалок бўлиш учун ўзини
тўлкинлар бағрига отди. Шу пайт тоғдан қаттиқ шамол
турди ва денгиз кутуриб, Армарни домига тортди-ю, у
абადий ғойиб бўлди.

Ёлғиз ўзим денгиз ўртасидаги қоя устида ўти-
рардим ва қизимнинг фарёди қулоғимга чалинарди.
У узлуксиз, қаттиқ фарёд соларди, бироқ отаси уни
кутқаролмади. Тун бўйи денгиз соҳилида ўтириб

чикдим ва ойнинг сўлгин нурида у кўзга ташланди, тун бўйи унинг оҳ-ноласини эшитдим, шамол увиллар, ёмғир тинимсиз қояга уриларди. Тонг олдидан Дауранинг товуши сусая бошлади, чўккиларда ўсган майсаларни елпиб ўтган кечки шабададек у йўқ бўлди. Даура фарёд чекиб ҳалок бўлди ва Арминни танҳо ташлаб кетди! Урушдаги таянчимдан жудо бўлдим, қизлар ичида энг гўзал ҳисобланган Даурам ҳалок бўлди.

Тоғда бўрон увиллаганда, тўлқинларни шимол шамоли кўкка ирғитганда, мен ана шу сершовкин қирғоқда, ўша даҳшатли қоядан кўз узмай ўтираман. Ботаётган ой нурида баъзан болаларимнинг соялари кўзга ташланади, улар худди хира шарпадек аянчли танҳоликда кезиб юришади...»

Лоттанинг кўзларидан юракни ғамдан ҳалос этувчи ёшлар маржондек оқа бошлаганини кўрган Вертер ўқишни тўхтатди. У дафтарни ирғитиб юборди-да, Лоттанинг қўлини қисганча, аччиқ кўз ёш тўкди. Лотта иккинчи қўлидаги дастрўмоли билан кўзларини бекитди, иккаласи ҳам даҳшатли ҳолатда эди. Диний қўшиқ қаҳрамонларининг аччиқ тақдири уларга гўё ўз қайғуларидек туюлди, иккаласи буни бирдек ҳис этишар ва бирдек кўз ёш тўкишарди. Вертернинг кўз ёшлари ва лаблари Лоттанинг қўлини куйдирарди: у кўрқиб кетди, кетмоқчи бўлди, бироқ шафқат ва алам уни ипсиз боғлаб қўйганди. У чуқур хўрсинди-да, йиғи аралаш Вертердан ўқишда давом этишни ниҳоятда ўтиниб сўради! Вертер титрарди, юраги отилиб чикқудек хаприкларди, у варақни олди-да, тутилиб-тутилиб ўқий бошлади:

– О, баҳор шабадаси, нега мени уйғотасан? Сен эркалатиб: «Мен само шабнами-ла сенга жон бахш этаман!» – дейсан гўё. Бироқ менинг сўлиш пайтим яқин, япроқларимни юлиб отадиган бўрон яқин. Эртага келади, мени навқиронлик давримдан буён билган ўша сайёҳ келади. У мени ҳамма ёқдан ўз нигоҳи-ла ахтаради, афсуски, тополмайди...»

Бу сўзларнинг бутун қудрати бахтсиз Вертер устига ёғилди. У чуқур изтиробда ўзини Лоттанинг оёқларига ташлади, унинг қўлини маҳкам ушлаб, кўзларига, манглайига босди, унинг мудҳиш қарорини гўё сезгандек, Лотта кўркувдан титраб кетди. Кўз олди хиралашди, Вертернинг қўлларини қаттиқ қисиб, кўксига қўйди, титраб-қақшаб унинг боши устига эгилди, уларнинг ёнаётган ёноқлари бир-бирига тегиб кетди. Борлик гўё ғойиб бўлди, Вертер уни бағрига босганича нималарнидир шивирлаётган титроқ лабларидан қаттиқ-қаттиқ ўпа бошлади.

– Вертер! – қичқирди Лотта бўғиқ овозда бошини четга бураркан, – Вертер! – беҳуда ҳаракатлар билан уни четлатишга уринарди. – Вертер! – такрорлади у дадиллик билан қатъий оҳангда. Вертер ортиқ қаршилиқ қилмади. Лоттани оғушидан бўшатди-да, ўзини телбалардек унинг оёқлари остига ташлади. Лотта ўзини ўнглаб олди ва даҳшатли саросимада муҳаббат ва ғазаб ўртасида титраб деди:

– Бу бошқа такрорланмайди! Сиз мени кўрмайсиз, Вертер!

У шўрлик Вертерга муҳаббат тўла нигоҳ билан қараб турди-да, қўшни хонага кириб кетди ва ичдан кулфлаб олди. Вертер унинг кетидан қўлларини чўзганча қолаверди. У бошини диванга қўйиб ярим соатлар чамаси полда чўзилиб ётди, қандайдир шитирлаш уни ҳушига келтирди. Хизматкор киз стол ясатиш учун кирганди. Вертер хонада юра бошлади, яна ўзи ёлғиз қолгач, хона эшигига келиб, секин чақирди:

– Лотта! Лотта! Лоақал бир оғиз сўзимни эшитинг! Хайрлашув олдидан!

Лотта жим эди. У кутди, ялинди, яна кутди, кейин қичқирди: – Алвидо, Лотта! Умрбод алвидо!

Шу билан ўзини ташқарига отди.

У шаҳар дарвозасигача борди. Қоровуллар уни таниганлари туфайли индамасдан ўтказиб юборишди. Ёмғир аралаш кор ёғарди, у бўлса фақат соат ўн бирларга яқин дарвозани қайта тақиллатди. Уйига келга-

нида, хизматкори унинг шляпасиз қайтганини пайқади. Бирок оғиз очишга журъат қилолмади, уни ечинтирди, ҳамма кийимлари жикқа ҳўл эди. Кейинчалик шляпани тепаликнинг водийга қараган ёнбағридаги чўққидан топишди. Ёгинли зимистон кечада ҳеч ерига шикаст еткизмасдан қандай қилиб у ерга чиққанлиги кишининг ақлига сиғмайди.

У тўшакка ётди, шу кўйи узоқ ухлади. Хизматкори эрталаб унинг истагига кўра қаҳва келтирганида, у стол ёнида ёзиб ўтирарди. У Лоттага аталган мактубига қуйидагиларни қўшимча қилди:

«Шундай қилиб, мен сўнгги бор, ҳа, сўнгги бор кўзларимни очяпман. Оҳ! Энди уларга офтобни кўриш насиб этмайди! Хира туманли тун уларни тўсиб қўяди. Мотам тут, табиат! Сенинг ўғлинг, сенинг дўстинг, сенинг ошиғингнинг умри тугаяпти. Лотта, бу туйғуни тасвирлаш мушкул, агар ўзингга: «Бу менинг сўнгги субҳидамим! Охиргиси!» деяркансан, бу шуурни фақат хира тушга ўхшатиш мумкин. Охиргиси! Лотта, мен «охирги» деган сўзни тушунолмаيمان. Мана, ҳозир кучга тўлиқман, эртага эса, ерда жонсиз, ҳаракатсиз чўзилиб ётаман. Улим! Бу нима дегани? Қара, биз ўлим ҳақида гапирарканмиз, гўё хаёл сурамиз. Кишиларнинг ўлганларини кўп марта кўрганман. Бирок одам табиатан шу қадар чегараланганки, ўз ҳаётининг ибтидоси ва интиҳосини ҳатто пайқамай ҳам қолади. Ҳозир сеники, сеники! Ҳа, сеники! О, маҳбубам! Яна бир зум ўтгач эса... тугайди, адо бўлади... эҳтимол, абадийдир? Йўқ, Лотта, йўқ... Мен қандай қилиб йўқ бўлиб кетай? Қандай қилиб сен йўқ бўлиб кетасан?! Биз ахир мавжудмиз-ку! Йўқ бўлиш!.. Бу нима дегани?.. Яна сўз, юрагим ҳис этмайдиган қуруқ овоз!.. Ҳалок бўл, Лотта! Тор, тимқоронғи совуқ ерга кўмил!.. Мен бир кизни билардим, у журъатсиз ёшлик давримда мен учун бутун ёруғ олам эди. У ўлди, мен унинг тобути ортидан бордим, қабри тепасида турдим! Тобутни қабрга туширганларидан кейин, арқонни унинг остидан тортиб олишгач, биринчи курак тупроқни

ташлашди, у даҳшатли кутига бўғиқ урилди, овоз борган сари бўғиқлашиб борди ва қизни бутунлай кўмиб ташлашди!.. Мен ўзимни қабр устига ташладим, бағрим тилка-пора бўлган, эзилган, титраган, саросимага тушган эдим, аммо, барибир, бунинг ўлим эканини, ўз бошимга ҳам бир куни шу кўргулик тушишини билмасдим... Ўлим! Қабр! Англаб бўлмайдиган сўзлар!

Оҳ, кечир, кечир мени! Кеча! Кеча ўлишим керак эди! О, фариштам! Илк марта, ҳа, илк марта, бор вужудим-ла дилни яйратувчи бир туйғуни ҳис этдим: у мени севади! У мени севади! Ҳануз лабларимда сенинг лабларингдан ўтган сеҳрли ўт ёняпти ва қалбимни ажиб бир роҳат чулғаяпти. Кечир мени! Кечир!

О, мени севишингни билгандим. Илк самимий нигоҳингданоқ, илк марта қўлимни қисганингадەқ билгандим, аммо мен кетгач, ёнингда Алберт қоларди, мен бўлсам, азоб ўтида куярдим.

Эсингда борми, ўша ёқимсиз кишилар орасида биз бирон оғиз ҳам сўзлашолмаган, ҳеч бўлмаса, бир-биримизнинг қўлимизни қисолмаган пайтимизда менга гул юборгандинг? Ярим кечагача ўша гул олдида тиз чўкиб турдим, чунки у сенинг менга бўлган муҳаббатинг рамзи эди.

Афсуски. Худо таолонинг сахийлик билан кўрсатган муқаддас марҳаматига бўлган ишонч ишонувчи онгида аста-секин сўниб борганидек, бу таассуротлар ҳам ўтиб кетди. Ҳамма нарсa ўтади, лекин ҳар қандай абадийлик ҳам, кеча сенинг лабларингдан олган ва ҳозир ҳам ёниб турган мана шу ёлқинли оловни сўндира олмайди! У мени севади! Менинг қўлларим уни кучди, лабларим унинг лабларида титраб, нима-ларнидир шивирлади. У меники! Ҳа, Лотта, сен абадий меникисан!

Алберт эринг бўлса нима бўлипти? Менга нима? У фақат бу дунёдагина эр, демак, бу дунёда сени севишим, сени унинг бағридан тортиб олишга ва ўз

бағримга босишга интилишим гуноҳми? Гуноҳ? Ҳа, майли, мен бунинг учун ўзимни жазолайман. Бу гуноҳни бор илоҳий лаззати билан тотдим, ундан ҳаётий куч-қувват олдим. Ўша лаҳзадан эътиборан, сен меникисан, о, Лотта! Меникисан! Мен кетаман! Ўз отам ёнига, сенинг онанг ёнига кетаман! Мен унга ўз қайғумни сўзлаб бераман, сен келгунингга қадар у мени юпатади, сен келгач эса, мен истиқболингга чиқаман, сени оғушимга оламан ва бир-биримизни қучганимизча Тангри нигоҳи олдида абадий бирга қоламиз.

Мен ҳаёл қилмаяпман, бу уйдирма эмас! Ўлигим олдидан ҳамма нарса ойдинлашяпти. Биз йўқ бўлмаймиз! Биз қайта топишамиз! Сенинг онангни кўрамиз! Мен уни кўраман, уни топаман ва унга, айнан сенинг киёфадошинг бўлган онангга ўз дардимни тўкиб соламан».

* * *

Соат ўн бирларга яқин Вертер хизматкорини чақириб, ундан Албертнинг қайтган-қайтмаганини сўради. Хизматкор унинг келганини, отда ўтиб кетганини ўзи кўрганини айтди. Шунда хўжайин унга қуйидаги мазмунда хатча тутқазди:

«Саёҳатга чиқиш учун тўппончангизни бериб турсангиз? Сизга доимо соғлиқ тилайман!»

Севимли Лотта ўша кечаси ёмон ухлади. Рўй беришига кўзи етмаган, аммо кўрқув ичида кутиб юрган воқеа кўз очиб юмгунча ҳал бўлди-қўйди. Ҳамиша сокин ва хотиржам вужуди қаттиқ ҳаяжон билан тўлиб-тошиб, минглаб қарама-қарши ҳис-туйғулар мусаффо қалбига бир нафас ором бермасди. Кўксига ёнаётган олов Вертернинг оғушидан ўтмадими? Эҳтимол, у, ҳозирги ҳолатини ўзига бениҳоя ишонган, беқиёс соф, ифбатли бўлган аввалги кунлари билан солиштириб, ўзидан нафратланаётгандир? Эри билан қай тарзда учрашади? Гарчи эридан яширмаса-да, барибир айтишга журъат этолмайдиган ҳодисани унга қандай

қилиб билдиради? Иккаласи ҳам узоқ жим ўтиришгач, ўзи биринчи бўлиб жимликни бузиши ва ноқулай бир ҳолатда Албертга кутилмаган воқеани баён қилиши керакми? Вертернинг келганлиги ҳақидаги хабарнинг ўзиёқ унда ёқимсиз туйғу уйғотади-ю, бу кутилмаган зарба не ҳолга соларкин? Эри бу хабарни эшитиб, хотинини қораламайди деган ўйга ишонса бўладими? Юрагидаги туғёндан Албертнинг воқиф бўлишига йўл қўя олармикан? Аммо, иккинчи томондан, шу пайтгача эрининг назарида самимий ва биллурдек тоза бўлиб келган, ўз туйғуларини бирор марта яширмаган ва яширолмаган, энди шундай одам олдида муғомбирлик қила оладими? Мана шундай қарама-қарши ўйлар уни хижолат ва нотинч қилса-да, барибир, ҳаёли яна Вертерга қайтди – у энди Лотта учун йўқ, Лотта ундан кечолмайди ҳам, бироқ, афсуски, уни ўз ҳолига ташлаб қўйишга мажбур. Лоттани йўкотаркан, Вертер учун ҳам ҳамма нарса бемаъни бўлиб қоларди.

Эри ва ўзи ўртасида пайдо бўлган ғов унга ҳозир канчалик оғир туюлишини ҳали тушуниб етмасди! Қандайдир яширин келишмовчилик туфайли мана шундай мулоҳазали, баъмани кишилар бири-биридан сир яшира бошладилар. Ҳар бири ўзини ҳақ, бошқасини ноҳақ деб ўйларди. Муносабатлар шу қадар қийинлашиб ва кескинлашиб кетдики, ниҳоят, мана шу ҳал қилувчи лаҳзада тугунни ечишнинг имкони йўқ эди. Яна самимий ишонч туғилиб, уларнинг илгариги тотувлиги тикланса эди, улар ўртасида ўзаро ҳурмат ва муҳаббат қайта жонланиб, қалбларни илитса эди, балки дўстимизни қутқозишнинг имкони бўларди.

Бундан ташқари, яна бир муҳим вазият мавжуд эди. Вертернинг хатларидан аёнки, у ҳаётни ташлаб кетишга интилишини ҳеч вақт яширмаган. Алберт бу хусусда у билан тез-тез баҳслашарди. Лотта билан эри ўртасида ҳам шу тўғрида тортишув бўларди. Алберт бу тахлит ишларга кескин қарши бўлиб, табиатига хос бўлмаган асабийлик билан, бундай ниятлар

чукур ўйланмасдан енгилтаклик билан қилинишига иккиланмайман, дейишга асосли далилларим бор, деб уқтирарди, ҳатто шу ҳақда ҳазил тариқасида гапириб, ўз ишончсизлигини Лоттага ҳам билдирган эди.

Гарчи, даҳшатли манзара хаёлига келган пайтларида бу уни бир томондан тинчлантурса-да, иккинчи томондан, ҳозир ўзини азоблаётган қўрқувни эрига айтишдан чўчиб турарди.

Алберт қайтиб келганда Лотта саросима ҳолатда шошилиб унга пешвоз чиқди. Албертнинг кайфияти ёмон эди, иши ўнгидан келмаган, чунки ўша хизматчи ниҳоятда ўжар ва бачкана эди. Ёмон йўл таъбини баттар хира қилганди.

У Лоттадан ҳол-аҳвол сўради. Лотта кеча кечкурун Вертер келганлигини шошилиб хабар қилди. У хат келмадими, деб сўради, битта хат ва бир неча пакетлар хонасида стол устида ётганлигини эшитгач, ўша ёққа кетди, Лотта ёлғиз қолди. Ўзи севадиган ва ҳурмат қиладиган эри билан учрашув унинг руҳини бирмунча кўтарди. Албертдаги олижаноблик, софдиллик ва муҳаббатни ҳис этаркан, қалби бироз ором топди. Ёнига боргиси келди, қўлига ишини олиб, одатдагидек, унинг хонасига кетди. Лотта кирганда, эри пакетларни очиб ўқиш билан машғул эди. Баъзиларининг мазмуни афтидан ёқимли эмасди, Лотта ундан нималарнидир сўради, у қисқа жавоб қайтарди-да, стол ёнига ўтириб, ёзишга тутинди.

Шу тариқа улар бир соатлар чамаси ёнма-ён ўтиришди. Лоттанинг юраги борган сари қаттиқроқ сиқиларди. Алберт ўта хуш кайфиятда бўлганида ҳам, кўнглидаги гапни унга айтишга қурби етмаслигини Лотта сезарди. Ўзини қўлга олишга, кўз ёшларини яширишга уринаркан, уни янада оғирроқ ғам қуршаб олди.

Вертер хизматкорининг кириб келиши эса тамоман довдиратиб қўйди. Хизматкор Албертга хатчани узатди, Алберт бўлса, хотиржам ҳолатда Лоттага бурилиб деди:

– Тўппончани бериб юборгин. Унга саёҳатида ок
йўл тилашимни айтиб қўй, – қўшиб қўйди у хизмат-
корга юзланаркан.

Лоттани гўё яшин ургандек бўлди, у гандираклаб
ўрнидан турди, фикр-хаёлини тўплаб ололмасди. Де-
вор ёнига зўрға етиб борди, титроқ қўллари билан
тўппончани олди, чангини артди, уни бергиси кел-
масди, агар Алберт савол назари билан қараб шошир-
маганида эди, янаям имиллаган бўларди. Бирон оғиз
сўз айтишга ҳоли етмасдан, машъум курулни хизмат-
корга тутказди, у чиқиб кетгач, ишни йиғиштирди-да,
хаддан ташқари ваҳима ичида ўз хонасига кириб кет-
ди. Бор даҳшатни кўнгли олдиндан сезиб турарди. У
ўзини эрининг оёқларига ташлаб, кеча кечкурун бўлиб
ўтган ҳодисани – ўз гуноҳини, ўзидаги хавотирни унга
айтиб бермоқчи ҳам бўларди. Бундай қилишнинг ҳам
бефойдалигини тушунарди. Эрини Вертер ёнига бо-
ришга кўндира олишига деярли ишонмасди. Тушки
овқат пайтида очик кўнгил бир дугонаси дарҳол ни-
мадир сўраб кетишга келди-ю, бироқ кетмади ва овқат
махалида суҳбатга жон киритиб ўтирди. Лотта ҳам
истаса-истамаса суҳбатга араллашиб, нималарнидир
гапириб, оғир ўйларни унутишга ўзида куч топишга
уринди.

Хизматкори Вертерга тўппончани келтириб берди,
Лотта олиб берганлигини эшитгач, Вертер уни ҳаяжон
ичида олди. У вино ва нон келтиришни буюрди. Хи-
зматкорини овқатланишга юборди-да, ўтириб ёзишга
тутинди:

«Уни сен олиб бергансан, чангини артгансан, мен
эса, уни тинимсиз ўпаман, ахир, унга сенинг қўлинг
теккан-да! Самовий фариштам, сен ҳам менинг
кароримга ҳомийлик қиляпсан! Лотта, сен менга курул
тутказяпсан, мен ажални сенинг қўллариңдан кутар-
дим! Ҳа, мана энди уни қабул қиляпман! Хизматкорим-
дан батафсил сўраб олдим. Сен тўппончани узатаркан-
сан, титраб кетдинг, ҳатто бир оғиз сўз демадинг!.. Оҳ,
шўрим! Мен билан видалашмадинг ҳам!.. Наҳотки,

иккимизни абадий боғлаган ўша нарса туфайли сенинг қалбинг мен учун бекилган бўлса? Лотта! Минг йиллар ҳам ўша таассурот ўтини ўчиrolмайди. Биламан, ҳис этяпман: сени қайноқ муҳаббат билан севган кишини ҳеч қачон ёмон кўролмайсан».

Овқатдан сўнг у хизматкорига нарсаларни жойлаштиришни буюрди, кўп қоғозларни йиртди ва майда-чуйда қарзларни узиш учун чиқиб кетди. Кейин қайтиб келди, яна ташқарига чиқди ва ёмғир ёғаётганига қарамасдан шаҳар четидаги граф боғига йўл олди, теварак-атрофни роса айланди, кечкурун қайтиб келгач, ёзишга ўтирди.

«Вилхелм, мен дала, ўрмон ва самони охирги марта томоша қилдим. Алвидо, дўстим! Онажоним, мени кечир! Вилхелм, унга тасалли бер! Сизларга Худо ёр бўлсин! Менинг ишларим ҳаммаси жойида. Алвидо! Биз яна қайтадан қувонч билан кўришамиз!»

«Сенга яхшилик қилолмадим, Алберт, бироқ сен мени кечирасан. Оиланг тинчлигини буздим, сизларнинг ўрталарингизга ишончсизлик уруғини сочдим. Энди бунга хотима бераман! Алвидо! О, менинг ўлимим сизларга бахт келтирсин! Алберт, Алберт! Ўша фариштага бахт ато эт! Худо ҳамиша ёр бўлсин!»

Бутун кеч давомида у қоғозларни тартибга солди, кўпларини йиртиб, печкага ташлади, бир қанча пакетларни сурғичлаб, устига Вилхелмнинг манзилини ёзиб қўйди. Уларнинг ичида майда-чуйда хатлар, узук-юлуқ фикрлар ҳам бор эди, улардан баъзиларини ўзим кўрдим. Соат ўнда у печкага ўтин ташлашни ва бир шиша вино келтиришни буюрди, шундан кейин хизматкорини ухлашга жўнатди. Бунинг ҳужраси ҳам бошқа хизматкорларники сингари орқа ҳовлига қараган эди. Хизматкор эрталаб барвақт туриш учун ечинмасдан ётди: ҳўжайин почта отларини соат олтида келтиришади, деган эди.

Атрофимдаги ҳамма нарса осойишта, ўзим ҳам тинчман. Сўнгги сонияларда менга шунчалик куч ва осойишталик бағишлаганинг учун сендан миннатдорман, Танграм!

Азизим, дераза олдида туриб, осмонда сузиб юрган улкан булутлар орасидан мўралаётган битта-иккита само чироқларини томоша қиялпман! О, йўқ, сизлар тушиб кетмайсизлар! Парвардигори олам сизларни ҳам, мени ҳам ўз бағрида асрайди. Мен, барча юлдузлар ичида энг севимлиси бўлган Етти қароқчини кўряпман. Кечқурунлари ёнингдан чиқиб кетган пайтларимда, у дарвозанг устида порлаб турарди. Мен унга ҳамиша ҳеч тўймасдан тикилардим! Унда ўзимдаги мўътабар туйғунинг муқаддас рамзи ва белгисини кўрарканман, унга қўлларимни чўзардим! Яна... Оҳ, Лотта, бу ердаги ҳамма, ҳамма нарса сени эслатади! Атрофимдаги ҳамма нарса сенсан! Мен худди очкўз боладек, сенинг қўлинг теккан майда-чуйдаларни олдимга тўплаб олганман, бебаҳо дурдонам!

Азиз силуэтни эсла! Уни сенга васият қилиб қолдираман, Лотта, ўтинаман, уни авайлаб асра. Мен уни минг марталаб ўпганман, кетганимда ва уйга қайтганимда унга минг марталаб бош силкитганман.

Отанга хат ёзиб, ундан мени дафн этишга бошчилик қилишини сўрадим. Қабристоннинг дала томонидаги энг чеккасида икки туп арғувон дарахти ўсади, мени ўша ерга дафн этишсин. У дўсти хотираси хурмати буни бажара олади. Сен ҳам ундан илтимос қил. Такводор насронийлар қабри ёнида бир шўрлик бахтсизнинг жасади ётишини истамайман. Оҳ, мени йўл четига ёки танҳо водийга дафн этишларингизни, руҳоний ёки дьякон¹нинг қабр ёнида фотиҳа ўкиб ўтишларини, самарияликларнинг² эса кўз ёши тўкишини истардим.

¹ Дьякон – католик черковида руҳоний ёрдамчиси (тарж.)

² Самарияликлар – Фаластинда диний мазҳабга уюшган этник гуруҳ (тарж.)

Вакт бўлди, Лотта! Мутлақо сесканмасдан, ажал сархушлигини симириш учун совук, даҳшатли қадаҳни оляпман. Уни менга сен тутқазгансан, мен ҳеч иккиланмасдан ичаман! Ҳамма-ҳаммасини, тубигача! Мана, ҳаётимдаги барча умид ва истакларим амалга ошди! Хотиржам ва ҳиссиз бир ҳолатда ўлимнинг мудҳиш эшигини қоқяпман.

О, менга сен учун ўлиш бахти! Ўзимни сен учун қурбон қилиш бахти ато этилганда эди! Сенинг ҳаётингда шодлик ва осойишталикни қайта тиклаш эвазига ҳеч иккиланмай, жон деб ҳалок бўлган бўлардим! Афсуски! Ўз яқинлари учун қон тўкиш ва ўз ўлими орқали дўстларига юз қарра ортиқ янги ҳаёт бағишлаш шарафи камдан-кам кишиларгагина насиб бўлади!

Лотта, мени шу кийимда дафн этишларини истайман, унга сенинг муқаддас қўлинг теккан. Отангдан ҳам шуни ўтиндим. Рухим тобут устида учиб юради. Чўнтакларимни тинтишга йўл қўйма. Мана бу пуштиранг бант, сени илк бор болаларинг орасида кўрганимда кўксингда эди... Болаларни мен учун ўпиб қўй ҳамда уларга бахтсиз дўстларининг қисмати ҳақида сўзлаб бер. Жонгиналарим! Улар ҳозир ҳам мени ўраб туришибди! Оҳ, сенга қанчалик интилардим. Шу бантни ҳам мен билан бирга кўмсиналар. Сен уни туғилган кунимда ҳадя этгандинг! Мен буларга ҳеч тўймасдим!..

Оғир бўл! Ўтинаман сендан, оғир бўл!..

У ўқланган... Соат ўн иккига занг урди! Майли, шундай бўлсин! ... Лотта! Лотта!.. Алвидо! Алвидо!..»

* * *

Қўшнилардан бири порох портлаганини кўрган ва ўк овозини эшитган, лекин шу заҳотиёқ ҳамма ёқ жимжит бўлиб қолган, бунга аҳамият бермаган.

Эрталаб соат олтида хизматкор шам кўтариб киради. У хўжайинининг ерда ётганини, тўппонча ва

конни кўради. У Вертерни чакиради, туртади: жавоб йўқ, хириллаш эшитилади, холос. У докторга, Албертга югуради.

Кўнғирок товушини эшитганда, Лоттани титрок камраб олади. У эрини уйғотади, иккаласи ҳам ўринларидан турадилар. Хизматкор фарёд кўтариб, бўлган ҳодисани айтади. Лотта Албертнинг оёғи остига беҳуш йиқилади...

Доктор бахтсиз бечора ёнига етиб келганда, у ерда ётарди, тузалишига умид йўқ эди, томири ҳамон урар, лекин танаси деярли совуган эди. У ўнг кўзи устидан миясига ўқ узган, мияси отилиб чиққанди. Қўл томирини кесишди, қон отилиб чиқди, у бўлса ҳамон нафас оларди.

Оромкурси суянчиғига теккан қондан билиш мумкин эдики, у стол ёнида ўтирганча ўқ узган, кейин полга кулаб тушган ва талвасада оромкурсига урилган. У орқаси билан деразага суяниб, бутунлай ҳолсиз ётарди. Оёғида этик, устига сариқ нимча, кўк фрак кийган.

Бутун уй, бутун маҳалла, бутун шаҳар ҳаяжонга тушди. Вертерни тўшакка ётқизиб, пешонасини боғлаб қўйишди. У кимир этмас, юзи мурданикидек эди. Ўпкаси гоҳ сусайиб, гоҳ яна кучайиб, даҳшатли хирилларди. Жони узилиш олдида эди.

Винодан фақатгина бир стакангина ичилган, стол устида «Эмилия Галотти»¹ очик ётарди.

Кекса амтман хабар топган заҳоти отда жадал етиб келди ва аччиқ-аччиқ йиғлаб, жон бераётган кимсани ўпди. Кетидан катта ўғиллари келишди, кучли изтироб ичида тўшак ёнига тиз чўкиб унинг қўллари, лабидан ўпишарди. Вертер жуда яхши кўрадиган энг каттаси эса, унинг жони узилгунча лабларига ёпишиб олди, кейин болани зўрға ажратиб олишди. Кундуз соат ўн

¹ «Эмилия Галотти» (1772) – буюк немис ёзувчиси Г.Е.Лессинг асари, бу асарни Вертер ўз туйғуларига мос келгани учун кўп муталаа қилган (тарж.)

иккида Вертер оламдан ўтди. Амтманнинг ҳозирлиги ва у кўрган чора-тадбирлар кўнгилларни тинчитди. Унинг кўрсатмасига кўра, Вертерни кечаси соат ўн бирларга яқин, ўзи истаган ўша жойга дафн этишди. Қария ўғиллари билан тобут ортида кетди. Алберт боролмади: Лоттанинг аҳволи оғир эди. Тобутни ҳунаромандлар кўтариб боришди. Руҳонийлардан бирортаси ҳам уни кузатиб бормади.

Die Wahlverwand- schaften

**ҲАМРОЗ
ДИЛЛАР**

Роман

БИРИНЧИ ҚИСМ

Биринчи боб

Эдуард — қирчиллама ёшдаги ўзига тўқ баронни шундай деб атаймиз — ўз ниҳолхонасида апрел кунларидан бирининг энг дилбар соатини янги олинган пайванд қаламчаларини ёш танага ўрнатишга бағишлади. У машғулотини ҳозиргина тугатди, асбоб-анжомларини ғилофга жойлаштирди ва қилган ишини кониқиш билан кузатаётган эди, Боғбон кириб келди, у хўжайини берилиб, ғайрат билан ишлаётганидан завқланди.

— Хотинимни кўрмадингми? — сўради Эдуард кетишга чоғланаркан.

— Бекам у ёқда, янги очилган хиёбон тарафда, — жавоб берди Боғбон, — қаср рўпарасида, тоғнинг тик ёнбағрида қурдираётган чимчайла бутун битади. Ҳаммаси роса зўр бўлган, жанобларига ҳам, албатта, маъкул бўлса керак. Манзара ҳам ажойиб: пастда қишлоқ, хиёл ўнгда минорасидан ҳаммаёқ кўринадиган черков, рўпарада қаср ва боғлар.

— Галинг тўғри, — жавоб берди Эдуард, — бу ерга келаётганимда у ёқда одамларнинг ишлаётганини кўргандим.

— Ундан сўнг, — сўзида давом этди Боғбон, — ўнг томонда водий юз очади, калин дарахтзорлар оша мусаффо кенгликларни томоша қилса бўлади. Чўққига олиб чиқадиған зиналар айникса кетворган. Муҳтарама хоним бундай ишларнинг кўзини билади; у билан ишлашнинг гашти бор.

— Унинг ёнига бор, — деди Эдуард, — ундан мени кутиб туришини сўра. Бекангга айтки, мен унинг янги ижодини томоша қилмоқчиман.

Боғбон шу заҳотиёқ жўнади. Эдуард ҳам кўп ўтмай унга эргашди.

У айвонлар олдига тушди-да, йўлакай сув бўйига, ундан кўприкча орқали, янги хиёбондан сўнг йўл икки томонга айрилиб кетадиган жойга етиб келгунича оранжерея ва иссиқхоналарни кўздан кечирди. У қабристон оралаб тоғ ёнбағрига томон олиб борадиган йўлни эмас, иккинчисини танлади, буниси чапдан сал нарироқдаги кўркамгина бутазор орқали юқорилаб борарди; икки йўл туташадиган жойда у айнаи ўрнига қўйилган ўриндикда бир зум тин олди, шундан сўнг қояга элтувчи зиналар бўйлаб йўлга тушди ва ниҳоят гоҳ тик, гоҳ ётиқ тор йўлакдаги хилма-хил зиналар ва майдончалар орқали чимчайлага ҳам етиб келди.

Шарлотта жуфти ҳалолини эшик олдида кутиб олди ва уни шундай ўтказдики, бундай ҳолатда у бутун теварак-атрофдаги бааайни рамкага жойлаштирилгандек манзарани эшик ва деразадан бир назар ташлаш билан илғай оларди. Эдуард баҳор ҳадемай ҳаммаёқни янада гўзаллаштириб юборади, деган ўйдан қувониб кетди.

– Мен фақат бир нарсани эслатмоқчийдим, – деди у, – уйча хийла торга ўхшайди.

– Иккаламизга етиб ортади, – жавоб берди Шарлотта.

– Тўғри айтасан, – деди Эдуард, – учинчи кишига ҳам бемалол жой топилади.

– Албатта-да, – жавоб қайтарди Шарлотта, – тўртинчисига ҳам етади. Ундан ортиқ меҳмонларга эса бошқа жой ҳозирлаймиз.

– Бу ерда икковимиз ёлғиз эканлигимиз, бизга ҳеч ким ҳалақит бермаётгани ва кайфиятимиз жойидалигидан фойдаланиб мен сенга бир гапни айтишим керак, буни анчадан бери дилимда сақлаб келардим, сенга айтмоқчи бўлгандим-у, аммо ҳеч мавриди келмаганди.

– Мен буни сезгандим, – деди Шарлотта.

– Шунини айтиб қўяйки, – қўшиб қўйди Эдуард, – агар почтачи эртага азонда жўнайман, деб шошилтирмаганида, шу боис бугуноқ бир қарорга келишимиз

лозим бўлмаганида, эҳтимол, ҳалиям анчагача айтмай юраверардим.

– Хўш, нима гап экан? – сўради Шарлотта самимий оҳангда.

– Гап дўстимиз Капитан ҳақида, – жавоб берди Эдуард. – Унинг тамоман айбсиз бўлатуриб қандай қайғули аҳволга тушиб қолганидан хабаринг бор. Гоҳо шунақаси ҳам бўларкан-да. Билимли, қобиляттли, ишчан бир одамнинг фаолиятсиз, бир алфозда ўтириши қанчалик оғир ахир. Мен унинг учун кўнглимга туккан режамни энди ортиқ яшириб ўтиролмаيمان. Истагим шуки, биз уни бирмунча фурсатга ёнимизга таклиф қилсак.

– Буни ўйлаб, ҳар тарафлама мулоҳаза қилиб кўриш керак, – жавоб берди Шарлотта.

– Мен ўз фикрларимни сенга очик-ойдин айтишга тайёрман, – гапни илиб кетди Эдуард, – унинг сўнгги хатида жуда хафа эканлиги сезилиб турипти; бу бирон нарсага муҳтожлигидан эмас, чунки ўз-ўзини чегаралаш унинг қўлидан келади, мен энг муҳим нарсанинг ғамини еяпман, холос; у мендан бирон нарса тамаъ қилишгаям уринмайди, негаки ҳаётимиз давомида иккаламиз ҳам бир-биримизнинг олдимизда шу даражада қарздор бўлганмизки, кирим-чиқимларимиз қай даражада эканлигининг ҳисобидан ҳам чиқолмаймиз... Уни қийнаётган нарса ишсиз ўтириш, холос. Ўзидаги билимларни кун сайин, соат сайин ўзгаларга ҳар тарафлама фойда келтиришга сарф этиш – мана, унга завқ-шавқ бағишлайдиган одат, бу унинг жону дили. Қўлни қовуштириб ўтириш ёки ўқиб-ўрганишни янгидан давом эттириш, ўз маҳоратини янада ошириш, ўзида бўлган бундай имкониятларни керакли жойда қўллаёлмаслик... Етар, азизим, бу энди чидаб бўлмас бир ҳол, бу унинг азобларини икки қарра, ҳатто уч қарра оширади ва танҳолигини янада кўпроқ ҳис этади.

– Унга кўп жойлардан таклифлар тушган бўлса керак, деб ўйлабман, – деди Шарлотта, – ўзим ҳам у

ҳақда айрим жонкуяр дўстларимга ва дугоналаримга ёзгандим, менимча, булар ҳам натижасиз қолмаган.

– Тўғри, – жавоб берди Эдуард, – айнан мана шу хилма-хил шарт-шароитлар, мана шу таклифлар уни ортиқроқ қийнайди, кўпроқ безовта қилади. Булардан биронтаси унга маъқул эмас. У фаолиятсиз ўтирипти, у бутун вақтини, бутун фикри-зикрини, бутун борлиғини фидо қилиб ишлаши керак, бунга эса унда имкон йўқ. Буларнинг барчасини қанчалик кўп ҳис этсам, бу ҳақда қанчалик кўп ўйласам, уни бизникига олиб келиш истаги шунчалик ошаверади.

– Дўстингнинг аҳволига бунчалик қуйиб-пишаётганинг, меҳрибончилигинг таҳсинга сазовор, – деди Шарлотта, – аммо ўзингни ҳам, иккаламизни ҳам ўйлашинг лозимлигини илтимос қилишимга изн бер.

– Буни ўйлаб қўйдим, – жавоб берди Эдуард. – Унинг ёнимизда бўлиши бизга фақат фойда ва қувонч келтиради. Харажат ҳақида гапирмайман, у бизникига келадиган бўлса, ҳарҳолда кўп чиқим кетмайди. Унинг бу ерда бўлиши биз учун зиғирча ҳам ноқулайлик туғдирмаслиги аниқ. У қасрнинг ўнг қанотида яшайверади, қолган ишлар кейин аста-секин изга тушиб кетади. Бу билан унга қанчалик яхшилик қилган бўламиз ва у билан биргаликда бизнинг ҳам қанчалар кўнглимиз ёришади, қанчалар фойда кўрамыз! Мен анчадан бери ер-мулкимизни ва атроф-теваракнинг ўлчовини олишни ўйлаб юардим. Бу ишга ўша бошқош бўлади. Сен ҳозирги ижарачиларнинг муддатлари ўтгач, келажакда ер-мулкимизни ўзим бошқарсам, деган ниятдасан. Бундай тадбир ўз-ўзича бўлмайди, шубҳасиз. Шу ишга тегишли қанчадан-қанча маслаҳатлари билан унинг озмунча фойдаси тегиши мумкинми, ахир. Бирорта ўшандай киши менга зарурлигини жуда-жуда ҳис этяпман. Қишлоқ одамлари анча билимдон, лекин гаплари бири боғдан, бири тоғдан, баъзан самимий эмас. Шаҳарлик ўқиганлар ва академияда ишлайдиганлар, ҳа, энди булар дуруст, андишали, аммо ишнинг кўзини у қадар билишмай-

ди. Дўстимда эса униси ҳам, буниси ҳам мужассам. Бундан ташкари, тагин бошқа юзлаб ҳолатлар ҳам мавжудки, буларга мен чин дилдан эътиборимни қаратаман, чунончи, сенга тегишли бўлганлари ҳам бор, бу нарсалардан фақат яхшилик кутаман. Гапларимни чин дилдан тинглаганинг учун сендан миннат-дорман; мана энди сен ҳам бемалол, кўнглингда бори-ни очик-ойдин айтавер; гапингни ҳечам бўлмайман.

— Яхши, — деди Шарлотта, — гапимни барчамизга тегишли бир мулоҳазадан бошламоқчиман. Эркаклар кўпроқ оддий, ҳозир бўлаётган нарсалар ҳақида ўйлашади ва бу тўғри, негаки улар ишлаш, фаолият кўрсатиш учун яратилган; аёллар эса, аксинча, ҳаётда бир-бири билан алоқадор нарсалар ҳақида қайғуришади, бу ҳам тўғри, чунки тақдири, оилаларининг тақдири мана шу алоқадорликка бориб тақалади ва айнан мана шу ҳақда ташвиш чекиш улардан талаб қилинади. Шу боисдан, кел, ўзимизнинг ўтмишимизга, ҳозирги ҳаётимизга бир назар ташлаб кўрайлик, ўшанда сен Капитанни чақириш бизнинг ниятларимиз, режаларимиз, муҳитимизга тўғри келмаслигига иқрор бўласан. Қадимги муносабатларимизни ёдга олиш мен учун беҳад ёқимли! Ёш пайтимизда бир-биримизни жондан ортиқ севардик; кейин бизни ажратишди: отанг бойликка бўлган ҳирси туфайли сени анча ёши ўтган, бой бир хотинга уйлантирди; мен эса ҳеч бир ўйлаб ўтирмасдан ўзига тўқ, ўзим севмайдиган, аммо баобрў бир одамга турмушга чиқишга мажбур бўлдим. Кейин яна бошимиз очилди: сен эртарок бўшадинг, кампиринг сенга катта бойликни мерос қолдирди; мен кейинроқ, айти сен саёҳатдан қайтган вақтингда бўшадим. Шу тариқа тагин қайта топишдик. Биз хотираларимиздан қувонардик ва бизга яшашимиз учун ҳеч бир тўсик йўқ эди. Сен никоҳдан ўтайлик, деб ўтиндинг. Мен бунга дарҳол рози бўлмадим, чунки ёшимиз тенг эди, шу сабабли мен аёл бўлганим учун сенга нисбатан хийла қари кўринардим. Ниҳоят, сен ягона бахтинг деб ҳисоблаган нарсага барибир рад жа-

воби беролмадим. Сен саройда, армияда, саёҳатларда бошдан кечирган барча нотинчликлардан менинг ёнимда, мен билан бирга дам олишни, ўзингни ўнглаб олишни, ҳаётдан лаззатланишни хоҳлардинг, фақат мен билан. Мен яккаю ёлғиз қизимни пансионатга топширдим, ўша ерда у қишлоқдагидан кўра бирмунча кенгроқ билим олиши мумкин эди; нафақат уни, балки суюкли жияним Оттилияни ҳам ўша ёққа юбордим, у менинг қўл остимда, эҳтимол, охир-окибат бори ўғи уй ишларида яхши ёрдамчи бўлиши мумкин эди. Буларнинг барчаси сенинг розилигинг билан, фақат ёлғиз ўзимиз яшашимиз учун, илгаридан жудаям орзу қилган, ниҳоят кеч бўлса-да эришган бахтимиздан бемалол лаззатланиш имконига эга бўлишимиз учун қилинди. Шу тарика, қишлоқдаги ҳаётимиз бошланди. Мен уйнинг ички томонини қўлга олдим, сен эса ташқарига тегишли ҳамма нарсага бош-қош бўлдинг. Мен ҳаётим мазмунини сенга ҳамма соҳада қўмак беришда, сени деб яшашда кўрдим; кел, — энди ҳеч бўлмаса, бироз синаб кўрайлик, қани шу тахлит фақат иккаламиз қачонгача бирга бўлоламиз.

— Ўзинг айтганингдек, ўзаро алоқадорликни ушлаб туриш асосан сизларга тегишли эмас, — жавоб қайтарди Эдуард, — унда сизларни бир маромда гапиртириб тинглаш ёки ҳақ эканликларингга тан бериш шарт эмас; сирасини айтганда, сен ҳам фақат бугунги кунгача ҳақ эдинг, холос. Ўз ҳаётимиз учун ҳозиргача қурган асосимиз зўр; нима, энди бунинг устига бошқа ҳеч нарса қурмаймизми, ишларимиз ортик тараққий топмайдими? Мен боғда, сен хиёбонда рўёбга чиқарган нарсаларимиз фақат зоҳидлар учун қилиндими?

— Тўғри, — жавоб берди Шарлотта, — жуда тўғри! Фақат бизга ҳалақит берадиган, бегона нарсани бу ерга келтирмайлик!.. Эсингда бўлсин, ишларимизни қай тахлит режалаштирамиз, нима ҳақда суҳбатлашамиз, ёлғиз иккаламизгагина тегишли бўлиши лозим. Сен дастлаб менга саёҳатинг кундаликларини бир бошдан

айтиб бермоқчи, шу аснода ўшанга тегишли айрим қоғозларни тартибга келтирмоқчи ва менинг ишти-рокимда, менинг кўмагимда ўша бебаҳо, аммо бетар-тиб ётган дафтарлар ҳамда варақларни биз учун ҳам, ўзгалар учун ҳам кадрли бўлган бир бутун ҳолатга айлантирмоқчи эдинг. Мен сенга нусха кўчиришда ёр-дамлашишга ваъда бергандим ва биргаликда бориши-мизнинг иложи бўлмаган жойларга фақат иккаламиз-гина, ёлғиз, жон деб саёҳат қиламиз, деб ўйлагандик. Буни бошлаб ҳам қўйганмиз. Кейин, кечкурунлари тагин сибизгангни чалишни бошладинг, пианинода менга жўр бўляпсан, бизникига кўшнилари келиб тури-шади, биз ҳам уларникига бориб турамиз. Шуларнинг барчаси туфайли мен ҳарҳолда ҳаётимда илк марта ёзни қувноқ ўтказишни кўнглимга тутиб қўйгандим.

– Қани энди, сен менга жуда оқилона, жуда чирой-ли қилиб айтган гапларингни тинглаш билан бирга, – деди Эдуард манглайини ишқаларкан, – Капитаннинг ҳозирлиги мутлақо халақит бермайди, аксинча, ҳамма ишлар тезлашиб, янада жонланиб кетарди, деган фикр ҳам миямда айланавермасайди. Саёҳатларимда у ҳам қисман иштирок этган; у ҳам анча-мунча хотираларни эсида сақлаб қолган, биз шуларнинг барчасидан фой-даланган бўлардик, ана ўшандагина ажойиб бир бутун нарсаязага келиши мумкин эди.

– Фикримни очик-ойдин баён қилишга рухсат бер, – сабрсизлик билан эътироз билдирди Шарлотта, – бу тадбирга менинг кўнглим чопмаяпти, негадир бундан ҳеч бир яхшилик кутмаётгандекман.

– Сиз аёлларни шу тахлит ҳеч гапга кўндириб бўл-майди: негаки оқилсизлар; жон деб одам ўзини қурбон қилади: негаки суюқлисизлар; сизларни зинҳор ран-житиб бўлмайди: негаки кўнгилларинг нозик; одам даҳшатга тушади: негаки ҳамма нарсани олдиндан бил-ласизлар.

– Мен бидъатчи эмасман, – жавоб берди Шарло-та, – борди-ю, кўнгил майллари шунақа бўлса ҳам; агар бунга бирор сабаб бўлмаса, мен уларга аҳамият

бермайман; лекин кўпинча ўзимиз ёки ўзгалар туфайли дуч келган яхши ёки ёмон ишларни беихтиёр хотирлашинг мумкин. Ҳар қандай ҳолатда ҳам ҳеч бир нарсани орада учинчи бир кишининг пайдо бўлишига тенглаштириб бўлмайди. Мен кўплаб дўстларни, опа-укаларни, севишганларни, эр-хотинларни кўрганманки, уларнинг муносабатлари янги бир шахснинг тасодифан ёки атайлаб сукулиб кириши орқасида тамоман ўзгариб, ҳаётлари тескари оқимга тушиб кетган.

– Бундай ҳолат, – деди Эдуард, – бир кобикқа ўралиб қолган одамлардагина бўлиши мумкин; катта ҳаёт тажрибасида пишган, онгли одамларда эса бундай бўлмайди.

– Онглилик, азизим, – эътироз билдирди Шарлотта, – ишончли курул эмас, гоҳида уни ишлатадиган одам учун хавfli ҳам; буларнинг барчасидан шундай хулоса чиқадики, биз шошилмаслигимиз лозим. Тағин бир неча кун муҳлат бер, шошилма!

– Кўриниб туриптики, – деди Эдуард, – бир неча кундан кейин ҳам биз шошилган бўлаверамиз. Розилик ёки қаршилиқ сабабларини иккаламиз ҳам бирдек келтирдик; бир қарорга келиш керак. Кел, ҳаммадан яхшиси – чек ташлаймиз.

– Биламан, – деди Шарлотта, – сен бирон нарсада иккилансанг, одатда гаров боғлашни ёки соққа ташлашни яхши кўрасан; бунақа жиддий масалада бундай қилиш бориб турган мулоҳазасизлик деб ҳисоблаган бўлардим.

– Капитанга нима деб ёзай? – хитоб қилди Эдуард, – чунки мен унга ҳозирок хат ёзмоқчиман.

– Биронта хафа қилмайдиган, кўнглини кўтарадиган оддий хат ёз, – деди Шарлотта.

– Бундай хатни ёзгандан ёзмаган яхши, – жавоб қилди Эдуард.

– Айрим ҳолларда, – деди Шарлотта, – умуман ёзмагандан кўра, дўст сифатида нимадир ёзиб туриш ҳам фойдадан холи эмас.

Иккинчи боб

Эдуард хонасида ёлғиз эди, ҳаёт йўлларининг Шарлотта томонидан қайта эсга олинishi, икковлари ўртасидаги муносабатларнинг, орзу-умидларнинг кўнгилдан ўтказилиши унинг ҳиссиётга тўла қалбида чинданам илиқ ҳис-туйғулар уйғотган эди. У Шарлотта ёнида, у билан бирга ўзини шу қадар бахтиёр ҳис этдики, Капитанга самимий, хайрихоҳ, лекин оддий, ҳеч нарсаси ишора билдирмайдиган хат битишни кўнглига тугди. Бирок стол ёнига бориб, дўстининг мактубини тагин бир бора ўқиб чиқиш учун кўлига олганида, бу ажойиб инсоннинг қайғули аҳволи кўз ўнгида қайта жонланди, уни шу кунларда қийнаб юрган барча кечинмалар яна бош кўтарди ва дўстини мана шундай қалтис аҳволда ёлғиз қолдириш унга мумкинмасдек бўлиб туюлди.

Эдуард бирон марта гапи ерда қолишига ўрганмаганди. Бадавлат ота-онанинг яккаю ягона, эркатой фарзанди бўлган Эдуардни ёши анча катта бир аёл билан ғалати, аммо беҳад манфаатли никоҳга кўндиришди; аёл ҳам унинг барча эркаликларини кўтарар, бу билан ўзига бўлган яхши муомаласига ўта сажийлик билан жавоб қайтаришга ҳаракат қиларди. Хотинининг ўлиmidан кейин ўзига бек, ўзига хон бўлиб олган Эдуард сайру саёхатларда кўнглига сиққанича ҳар қанақа кўнгил очишлари ҳар қанақа эрмакларни ўйлаб топар, аммо ҳаётдан кўп, хилма-хил нарсаларни талаб қилса-да, меъёридан ошмас эди; очиккўнгил, ҳозиржавоб, инсофли, керак бўлганда ҳатто жасур бундай йигитнинг истакларига дунёда нима тўсик бўлиши мумкин?

Шу пайтгача ҳамма нарса унинг ихтиёри асосида амалга ошаётганди: ўзининг қатъий, деярли романтик садоқати туфайли Шарлоттага ҳам етишди; мана энди эса у ёшлиқдаги дўстини ёнига чақирмоқчи, шу билан ўзининг турмуш тарзини бир қадар ўзгартирмоқчи бўлганида, айнаи шу пайтда илк маротаба унга қарши

гапиришяпти, илк маротаба унга халакит беришяпти. У хафа бўлиб кетди, жаҳли чикди, бир неча бор ручкани қўлига олди-ю, нима ёзишини билмай, қайта жойига қўйди. Хотинининг истакларига қарши боргиси келмас, аммо уларни бажаришни-да истамасди; ана шунақа нотинчлик орқасида у оддийгина мактуб битишга мажбур эди, бироқ бу унинг қўлидан келмасди. Табиийки, у вақтдан ютишга уринарди. Икки оғиз сўз билан у кейинги кунларда ёзолмагани учун, бугун ҳам ёзган хати кўнгилдагидек бўлмагани учун дўстидан узр сўради ва якин кунларда дурустроқ, кўнгилни тинчитадиган мактуб ёзишга ваъда берди.

Эртаси куни, ўша жойга айланишга боришаётганда Шарлотта пайтдан фойдаланиб, кечаги гапни яна кўзғади, афтидан, у бировнинг режасини сўндиришнинг ишончли йўли ўша ҳақда тез-тез гап очиб туриш, деган фикрга таянган эди.

Эдуард ҳам ўша мавзуга қайтишни истаганди. У одатига кўра мулойим, самимий гапирди: борди-ю, ҳиссиётлилиги боис у дарров қизишиб кетса, борди-ю, унинг ўжарлиги кимнингдир кўнглига оғир ботса, суҳбатдошига нисбатан ундаги мулойимлик хислати барча далил-исботларини юмшатар, натижада барча қайсарликларига қарамасдан, уни ҳамиша хушмуомала деб ҳисоблашаверарди.

Шу тахлит у бугун ҳам Шарлоттада аввал ўша кўтаринки кайфиятни уйғотди, сўнгра атайлаб гапни айлантириб, шу даражага олиб келдики, охир-оқибат хотини хитоб қилди:

– Афтидан, сен, эримга рад жавоби берган масалада севгилимга ён беришимни истаяпсан шекилли-а? Бироқ, азизим, – жавоб берди Шарлотта, – шуни билиб қўйки, сенинг орзу-истакларинг, мулойимлик билан тўлиб-тошиб уларни менга баён қилишинг, мени албатта лоқайд, безътибор қолдирмайди. Улар мени дил изҳорига ундашади. Шу пайтгача мен ҳам сендан у-бу нарсаларни сир тутиб келардим. Мен ҳам худ-

ди сенинг ҳолатингдаман, ўз-ўзимни енгилга ҳаракат қилдим, худди шуни сендан ҳам кутаман.

– Жон қулоғим билан эшитаман, – деди Эдуард, – эр-хотин ўртасида баъзан келишмовчиликлар ҳам бўлиб тургани фойдали шекилли, нима дединг, шу аснода бир-биринг ҳақида нимадир янги нарсани билиб оласан киши.

– Хўш, айтадиган гапим шуки, – деди Шарлотта, – сен Капитаннинг аҳволи учун қандай куюнсанг, мен Оттилия учун шундай куюнаман. Бу хушфёъл болагинанинг пансионатдаги аҳволи жудаям оғирлигидан афсус чекаман. Агар Лютсиана, менинг қизим, зодагонлардек яшаш учун туғилган, у ерда зодагонлар давраси учун тарбия қилинаётган бўлса, агар тиллар, тарих ва ўтилаётган бошқа фанларни ўзлаштириши худди нотага қараб турли оҳанг жилоларини қийналмасдан рўёбга чиқаргани сингари осон кўчса; агар тиниб-тинчимаслиги ва хотирасининг зўрлиги туфайли ҳамма нарсани тез унутиб, тагин дарҳол эсга тушира олса; одамлар билан эркин муомаласи, бежирим рақслари, бемалол суҳбатга киришиб кета олиши билан ҳаммадан ажралиб турса ва табиат ато этган ҳукмронлик қилиш қуввати билан ўз кичик давраси қироличасига айлана олса; агар ана шу пансионат бошлиғи бўлган аёл унинг тимсолида кичик бир илоҳани кўрса, шу илоҳа унинг қўл остига келганидан кейин чинакамига кўзга ташланиб, унга шуҳрат келтириб, ишончини қозонаётган ва кўплаб ёш қизларни ўз даврасига тортаётган бўлса; агар бошлиқнинг илк мактубларию ойлик ҳисоботлари бошдан-охир шу кизнинг бебаҳо фазилатларига мадҳия ўқишдан иборат бўлиб қолаётган бўлса – мен бу мадҳияларни қуруққина ифода қилишга мажбурман – ниҳоят, Оттилия ҳақидаги эслатмалари эса, аксинча, узр устига узрдан иборатки, бошқа барча ҳолларда бекаму кўст бўлган кизда ҳеч ўзгариш йўқ эмиш, на қобилиятини, на иқтидорини намойиш қилармиш. Бундан ташқари, у эслатиб ўтган озгина нарса ҳам мен учун сир эмас,

негаки бу мулойимгина қизда мен билан бирга ўсган онасининг, менинг дугонамнинг бундай хислатлари намоён бўлган, агар мен уни ўзим тарбия қилганимда ва ўзим кўз-кулоқ бўлганимда эди, унинг қизини ажойиб бир инсон қилиб етиштирган бўлардим.

Аммо, бу нарсa бизнинг режамизда бўлмаганлиги ҳамда қандайдир бирор янгиликни киритиб турмуш тарзини тинмай ўзгартиравериш яхши эмаслиги боис, мен яхшиси ушбу аҳволга кўникишга мажбурман, ҳатто ўз қизим, шўрлик Оттилиянинг бутунлай бизга боғланиб қолганлигини билатуриб ҳам унинг олдида ўз устунликлари билан мақтаниб, бу билан қилган яхшиликларимизни бирмунча кадрсизлантиради.

Ўзгалар олдида гоҳо ўз афзалликларини шафқатсизларча кўз-кўз қилмайдиган бирорта ўқимишли инсон бормикан! Баъзан мана шундай раҳмсизлик юки остида эзилмаслик учун ким ўзини юқори тутади! Мана шундай синовлар Оттилиянинг қадрини оширади; шундай бўлса-да, мен унинг аҳволи оғирлигини билганимдан бери уни бошқа ерга жойлаштиришга уриндим. Ҳадемай жавоб келиши керак, энди иккиланиб ўтирмайман. Ишлар мана шунақа, қадрдоним, иккаламизнинг ҳам садоқатли, меҳрибон қалбларимизда бир хил ташвиш ҳукмрон. Биз улардан халос бўлолмас эканмиз, кел, бу юкни биргаликда кўтарайлик!

– Бизлар ғалати одамлармиз, – деди Эдуард жилмайиб, – бизга халақит берадиган бирор нарсани кўз олдимиздан нари кетказдикми, бўлди, ҳамма иш битди, деб ўйлаймиз. Кўп нарсаларни бой берамиз, лекин озгина нарсага бўлган талабимизни енгиллашга кучимиз етмайди. Ойим шунақа эди. Болалик ёки ўсмирлик пайтимда унинг ёнида яшардим, ойим тинмай мен учун хавотирланаверарди. Отда сайр қилишга кетиб кечиксам, гўё мен билан бирор бахтсизлик юз бергандек, жала-паланинг остида қолсам, албатта иситмалаб қоладигандек, ташвишга тушаверарди. Кейин уйимиздан узоқ-узоқларга кетдим, шу билан ойим учун гўё мен йўқдек бўлиб қолдим... Агар чуқуррок

ўйлаб қаралса, – сўзида давом этди у, – иккаламиз ҳам қалбимизга яқин бўлган иккита асл инсонни, фақат ўзимизни хавф-хатарга қўймаслик учунгина қийин ва қайғули аҳволда қолдирмоқдамиз. Агар шуни худбинлик деб атамасак, бу ишимизда Худонинг ўзи бизни қўллайди!

– Хавф фақат икковимизгагина тегишли бўлган-да-ку, – деди Шарлотта ўйчанлик билан, – унда таваккал қилса бўларди. Ўйлаб кўр, Капитан билан Оттилиянинг бир уйда яшашлари ақлданми, униси сенинг ёшингдаги, айна севишга кодир ва севилишга муносиб ёшдаги – бу мактовни сенга тортинмай айтаман – эркак бўлса, Оттилия ҳам шундай хислатларга эга қиз бўлса?

– Ҳеч ақлим етмайди, – жавоб берди Эдуард. – Оттилияни нега бунча кўкларга кўтарасан! Мен буни фақат шу билан изоҳлайманки, унинг онасига бўлган меҳр-муҳаббатнинг энди унга ўтган. У келишган қиз, бу рост, бундан бир йил олдин, биз саёҳатдан қайтиб, икковларингни холангникида учратганимизда Капитан менинг диққатимни унга қаратгани эсимда. У гўзал, айниқса кўзлари чиройли; бироқ унинг менда бирон-бир таассурот қолдирганини эслаёлмайман.

– Бу гапинг мактовга арзигулик, – деди Шарлотта. – Ахир мен ўша ерда эдим-да, ўша пайтда у менга нисбатан қанчалик ёш бўлмасин, эски маъшуқангнинг ҳозирлиги сенга шу қадар ёқимли эдики, ундаги куртак ёзиб келаётган, кўп нарсаси кутса бўладиган гўзаллигига эътибор қаратмагансан. Бу ҳам сенга хос хислатлардан бирики, шу боисдан ҳам сен билан бирга яшаш менга ёқади.

Шарлотта кўринишдан бор гапни айтаётгандек бўлса-да, тагин ниманидир сир тутиб турарди. Гап шундаки, у ўшанда саёҳатдан эндигина қайтган Эдуардга Оттилияни атайлаб кўрсатганди, бу билан суюкли асранди қизига шундай муносиб жуфтни тўғриламоқчи бўлган эди. Чунки Эдуардни ўзига қаратиш ҳақида энди у ўйламасди. Капитанга

ҳам, Эдуарднинг диққатини қизга қаратиш тайинлаб қўйилганди, лекин Шарлоттага бўлган аввалги муҳаббатини қалбида астойдил ардоқлаган Эдуард бошқа ҳеч нарсани кўрмасди ва ўзи эҳтирос билан интилган ҳамда бир қатор шарт-шароитлар туфайли унинг фикрича бир умрга воз кечишга мажбур бўлган бойлигини мана энди ниҳоят қўлга киритиши мумкинлиги ҳақидаги фикрдан ўзини бахтли ҳис этарди.

Эр-хотин янги очилган хиёбон орқали эндигина қасрга боришни мўлжаллаб туришганида, бир хизматкор уларга томон шошилиб чиқиб кела бошлади ва унинг қувноқ овози пастданоқ кулоққа чалинди.

– Жаноблари, тезроқ келсинлар! Қаср ҳовлисига отда жаноб Митлер келди. У ҳаммамизни йиғди-да, Сизни топишни буюрди. Мен керакманми-йўкми, шуни билинглар, деди. «Мен керакманми-йўкми?» дея қичқирди у оптимиздан, «Эшитяпсизларми? Тезроқ бўлинглар, тезроқ!»

– Ғалати одам-а! – хитоб қилди Эдуард, – аммо лекин айна пайтида келди-да, нима дединг, Шарлотта? Югур ортингга! – буюрди у хизматкорга, – айт унга, у бизга керак, жуда-жуда керак! Кетмай турсин. Отига қаранглар, ўзини залга олиб кириб, олдига нонушта қўйинглар, биз ҳозир етиб борамиз.

– Юр, энг яқин йўлдан борамиз, – деди у хотинига ва кабристон орқали ўтадиган йўлни танлади, одатда у бу йўлдан юришни ёқтирмасди. Шарлоттанинг бу ерга алоҳида бир меҳр билан ғамхўрлик қилганини кўриб беҳад таъсирланди. Эски ёдгорликларни иложи борича авайлаган ҳолда Шарлотта бу ерда шундай тартиб ва мукамаллик ҳосил қилган эдики, эндиликда бу ер йўловчиларнинг назари ва дилини яйратадиган бир жойга айланганди. Энг кўҳна қабртошларни ҳам эҳтиром билан жойлаштирганди. Улар йилига қараб девор бўйлаб қўйиб чиқилган, айримлари деворга ўрнатилган, айримлари бошқа мақсадларда ишлатилган эди. Ҳатто черковнинг баланд тағзамини ҳам ҳар хил ҳолатларда улар билан безатилган эди. Эду-

ард эшикчани очиб ичкари кирди-ю, хайратдан қотиб қолди. У Шарлоттанинг қўлини қисди, кўзларига ёш қалқиди.

Ғалати меҳмонни кўрган заҳоти кўз ёшлари қуриб қолди. Қасрда кутишга сабри чидамай қишлоқ орқали отини елдириб қабристон эшигига етиб келди-да, отини тўхтатиб, унга қараб келишаётган дўстларига кичқирди:

– Мени калака қилмаяпсизларми? Ростданам агар керак бўлсам, тушгача шу ерда қоламан. Бекордан-бекорга мени ушлаб турманглар, бугун ишим бошимдан ошиб ётипти.

– Овора бўлиб шу ергача келибсизми, – кичқирди унга Эдуард, – энди ичкарига ҳам киринг, биз ҳозир учрашган ғамгин гўшани Шарлотта қандай чиройли қилиб қўйганини бир томоша қилинг.

– У ёққа, – хитоб қилди отлиқ, – отда ҳам, пиёда ҳам, каретада ҳам кирмайман. Бу ердагилар тинчгина ухлаб ётишаверсин, улар билан менинг қиладиган ишим йўқ! Бирор кун мени ҳам оёғимни олдинга қилиб ётқизиб олиб келишса, унда бир гап бўлар. Бирон жиддий гап борми?

– Ҳа, – деди Шарлотта, – жуда жиддий гап бор! Биз ёш эр-хотинлар ҳаётимизда биринчи марта боши берк кўчага кириб қолдик, ундан чиқиш йўлини тополмаяпмиз.

– Кўринишдан бунақага ўхшамайсизлар, – жавоб берди у, – лекин ҳарҳолда ишонаман. Борди-ю, алдаётган бўлсаларинг, бундан кейин сизларга ҳечам ёрдам қўлини чўзмайман. Тез ортимдан юринглар, отим эса ҳозирча дам олиб турсин.

Кўп ўтмай учовлари залга йиғилишди. Нонушта тортилди, Митлер эса бугун қилган ва қиладиган ишлари ҳақида сўзлади.

Бу аломат кимса илгари руҳоний бўлган, ўзига топширилган ишни бекаму кўст бажариб, оиладаги, қўшнилар ўртасидаги, ниҳоят, бутун бир жамоалар ёки бир қанча ер эгалари ўртасидаги келишмовчиликлар-

ни, жанжалларни бости-бости қилишга, тинчитишга усталиги билан оғизга тушган эди. У хизмат вазифасида бўлган даврда биронта эр-хотин ажралиш учун ариза бермаган ва маҳаллий судларни ҳеч ким безовта қилмаганди. Ҳуқуқшунослик билими унга жуда зарурлигини ўз вақтида англаб етган Митлер уни ўрганишга боши билан шўнғиди ва кўп ўтмай ўзини зўр адвокат билан тенглашадиган ҳолатда ҳис эта бошлади. Унинг фаолият доираси борган сари кенгаяверди. Пастдан туриб бошлаган ишини юқорида ҳал қилиши учун уни ҳатто ҳукумат қароргоҳига ҳам таклиф қилишмоқчи бўлишди, шу аснода лотереясига катта ютук чиқиб қолди-ю, ўртача бир мулкни сотиб олиб, ижарага берди ва кўпроқ эски одат ҳамда майллари сабабли бўлса керак, агар бировларни яраштириш ёки бировга ёрдам кўрсатиш зарурати бўлмаса, бирорта уйда ҳаяллаб қолмасликни ўз фаолиятининг асл мақсади қилиб олди.

Исмлар маъносини бирон-бир ирим-сиримларга боғлайдиган одамлар, унинг Митлер¹ деган фамилияси уни ана шундай ғайритабиий қарорга қилишига ундаган, дейишади.

Қаҳвани беришганда меҳмон жиддий оҳангда, энди пайсалга солмай айтадиганларингни айтинглар, чунки қаҳвани ичаману кетаман, деди. Эр-хотин кўнгилларида борини муфассал айтишга тушишди, лекин Митлер гап нимадалигига тушунгани заҳоти жаҳл билан ирғиб турди-да, дераза олдида сакради ва отни эгарлашни буюрди.

– Ё мени билмайсизлар, – кичқирди у, – мени тушунмайсизлар ёки ичиқора одамсизлар. Бу ерда жанжал нима қилсин? Шу ишда ҳам ёрдам керакми? Сизларга мен бу ёруғ оламда маслаҳат бериш учун яшаб юрибманми? Бу – дунёдаги энг аҳмокона машғулот. Ҳар ким ўз-ўзига маслаҳат берсин ва қилиши лозим бўлган ишни қилаверсин. Борди-ю, иши юри-

¹ *Mittler* – воситачи (нем.).

шиб кетса, ўз акли ва омадидан суюнсин; бирор иш-кал чикса, мен кўмакка тайёрман, қайғуга шерик бўладиган одам нима қилишни ўзи билади. Яхшиликка яхшилик қайтади, деб ўйлайдиганнинг кўзи кўр... Ҳа, ҳа! Кулаверинглар – у чалғитади, эҳтимол, нимагадир фаҳми етгандек кўринади, лекин нимага? – Хоҳлаган ишларингни қилаверинглар, бунинг фарқи йўк! Дўстларингни ёнларингга чақиринглар ёки ўз ҳолига қўйинглар, бунинг ҳам фарқи йўк! Энг оқилона ишларинг ўнгидан келмаганига ёки аксинча, энг аҳмоқоналари муваффақият қозонганига гувоҳ бўлганман. Бошларингни қотириб ўтирманглар, агар у ёки бу тарзда ишларинг юришмай қолса ҳам ташвиш чекиб ўтирманглар. Менга одам юборинглар, дарҳол ёрдам бераман. Ўшангача камина кулингизга узр!

Шу билан у қахвани ҳам кутмасдан отига ирғиб минди-ю жўнаб кетди.

– Мана, кўрдингми, – деди Шарлотта, – иккита бир-бирига яқин кимсалар орасида тотувлик бўлмаса, учинчи кишидан кўп нарсa умид қилиб бўлмайди. Назаримда биз ҳозир, агар шундай дейиш жоиз бўлса, аввалгидан ҳам кўра кўпроқ саросимада иккиланиб қолдик.

Агар Капитандан Эдуарднинг сўнгги хатига жавоб келмаганида, эҳтимол, эр-хотин иккови ҳам ҳали-бери бир қарорга келолмай юришарди. Капитан унга таклиф қилинган жойлардан бирини, ўзига ҳечам тўғри келмаса-да, эгаллашга қарор қилипти. У ўз дилгирлигини бой ва аслзода одамлар билан бўлишмоқчи, улар эса албатта унинг кўнгли ёзилишига ишонч билдиришган эмиш.

Эдуард бутун аҳволни аниқ кўз олдига келтирди ва уни шарт-шурт тасвирлаб берди.

– Дўстимиз шунақа аҳволда қолишига чидаб тураверамизми? – хитоб қилди у. – Бунчалик каттиққўл бўлма, Шарлотта!

– Сирасини айтганда, – жавоб берди Шарлотта, – анави далил-ғули Митлеримиз ҳақ бўлиб чиқади.

Бунақа ишларда таваккал қилиб бўлмайди ахир. Унинг охири нима билан тугайди, буни ҳеч ким олдиндан билмайди. Ҳаётдаги бундай ўзгаришлар ҳам бахтга, ҳам қайғуга сабабчи бўлиши мумкин, лекин бунда биз на хизматимиз, на айбимиз бор деб ўйлашга ҳаққимиз йўқ. Сенга ортиқ қаршилиқ кўрсатишга кучим етмайди. Ҳарҳолда бир уриниб кўрайлик! Сендан ўтиниб сўрайдиган ягона нарсам шуки, бу узоққа чўзилмасин. Менга эса, ававалгидан ҳам жадалроқ унинг ташвишлари билан банд бўлишга қўйиб бер, у тахлит одамларни ҳарқалай қониктирадиган бирор жой топиш учун бутун таниш-билишларимни ишга солай.

Эдуард хотинига ўз миннатдорчилигини тўлқинланиб, энг дилбар сўзлар билан изҳор қилди. У елкасидан тоғ қулагандек дўстига ўз таклифларини хатда баён қилиш учун шошилди. Шарлотта ҳам эрининг дўстона таклифига яқдил эканлигини намойиш қилиш учун хатга ўз қўли билан қўшимча ҳам қилди. У ёқимли, илтифотли қилиб, тез-тез, одатда унга хос бўлмаган шошқалоклик билан ёзди ва камдан-кам йўл қўядиган қилиғи – охир-оқибат сиёҳ томизиб юбориб, қоғозни бузиб қўйди, жаҳли чикқанидан уни ўчирмоқчи бўлган эди, баттар бўялиб кетди.

Эдуард бунга ҳазиллашиб, варақда жой борлиги учун тагин битта қўшимча қилди: дўстимиз бу белгидан уни қанчалик шошилишч кутаётганимизни англасин ва хат нечоғлик тез ёзилган бўлса, шунчалик тез етиб келсин.

Хизматкор хатни почтага олиб кетди, Эдуард эса Оттилияни пансионатдан бу ёкқа олиб келишни тезлаштиришни Шарлоттага қайта-қайта тайинлашни ўз миннатдорчилигини исбот қилишнинг энг тўғри йўли деб билди.

Шарлотта бу ишни кейинга суришни сўради ва бу кеч Эдуардда мусиқа билан шуғулланишга иштиёқ уйғотишга уринди. У роялни қойиллатиб чалса, Эдуард флейта чалишни унчалик келиштиролмасди, у кўпинча тиришиб ҳаракат қилса-да, бундай ишларда

ўз маҳоратини мукаммаллаштиришга унда чидам ва сабот етишмасди. Шу сабабли у ўз партиясини баравар ижро этолмас: гоҳо дуруст чиққандек кўринса-да, сал тезлашиб кетар, бошқа пайтларда эса, аксинча, суръатни сусайтириб юборар, чунки унда малака етишмасди, у билан бирга дуэт ижро этган ҳар қандай одам қийналиб кетарди. Аммо Шарлотта унга мослашишни биларди; у суръатни гоҳ пасайтирар, гоҳ тезлаштирар, шу билан ҳам оқила уй бекаси, ҳам тажрибали капел-майстернинг вазифасини адо этарди, ҳарҳолда айрим оҳанглар ҳамиша ҳам тўғри чиқмаса-да, умуман олганда меъёрни сақлашни биларди.

Учинчи боб

Капитан келди. Ундан олдин у хийла бамаъни хат жўнатдики, бу Шарлоттани тамоман хотиржам қилди. Ёрқин фикрлаши, ўз аҳволи, дўстлари аҳволини шу қадар аниқ тушуниб етиши истикболнинг ёруғ ва қувончли бўлишидан нишона эди.

Одатда узоқ вақт кўришмаган дўстлар учрашганида бўлганидек, дастлабки соатларда суҳбат қизгин бўлди, биров толиқишди ҳам. Кечга яқин Шарлотта янги очилган хиёбонда айланишни таклиф этди. Бу жой Капитанга жуда маъқул бўлди, табиат гўзаллиги янада кўзга ташланадиган янги йўлақлар билан қўшилиб кўзни қувонтирадиган бўлганлигини таъкидлади. У бориға қаноат қиладиган назари тўқ одам эди, нималар қилиш лозимлигини аниқ билиб турса ҳам индамади, ўз мулкларини унга кўз-кўз қилишаётган инсонларни хафа қилгиси келмади, имконият доирасидан ортиқ нарсани талаб қилмади, ўзи илгари кўрган бундан-да мукаммалроқ жойлар ҳақида ҳам эсламади.

Улар чимчайлага етиб келишди, у сунъий гуллар ва қишки кўкатлар билан антиқа қилиб безатилган эди, уларнинг орасида буғдой бошоқларининг боғлами, дала ўтлари, дарахт бутоқлари ҳам бўлиб, буларнинг

бари бу ерни безатган инсоннинг бадий дидини на-
мойиш қиларди.

– Менинг эрим исм тўйи¹ ёки туғилган кунини ни-
шонлашни ёқтирмаса ҳам, мана шу оддийгина безак-
ларни бугунги уч қўшалок байрамга бағишласам,
харқалай у мени койимас.

– Уч қўшалок байрам дейсанми? – хитоб қилди
Эдуард.

– Албатта-да, – жавоб берди Шарлотта, – дўсти-
мизнинг ташрифи биз учун байрам, бундан ташқари,
бугун исм тўйларинг эканлиги икковларингнинг ҳам
эсларингда йўқ шекилли. Ахир ҳар иккалангнинг ҳам
исмларинг Отто эмасми?

Дўстлар кичкина стол узра бир-бирларига қўл уза-
тишди.

– Сен ёшликдаги дўстлигимизни эсимга туширяп-
сан, – деди Эдуард. – Болаликда икковимизнинг ис-
мимиз Отто эди; кейин биз битта пансионатга тушга-
нимизда шу туфайли хийла ноқулайликлар бўлувди,
шундан сўнг мен бу чиройли, лўнда исмдан ўз ихтиё-
рим билан воз кечган эдим.

– Бу билан сен жа ҳиммат кўрсатдим, деб ўйлама, –
деди Капитан, – негаки аниқ эсимда, Эдуард исми сен-
га кўпроқ ёқарди, уни суюкли лаблар талаффуз қилса
борми, айниқса бошқача жаранглайди.

Шу тахлит учовлари, меҳмоннинг келишига Шар-
лотта зўр бериб қаршилиқ кўрсатган ўша столча атро-
фида ўтиришарди. Ғоят мамнун бўлиб ўтирган Эдуард
ўша лаҳзаларни хотинига эслатишни хоҳламаса-да, ба-
рибир:

– Бу ерда тўртинчи кишига ҳам жой етади. – де-
йишдан ўзини тиёлмади.

Шу пайт, гўё бу ерда яйраб ўтиришган дўстлар-
нинг хайрли ўй-фикрлари ва орзу-истакларини маъқул-
ламоқчи ва қувватламоқчи бўлгандек қаср томондан

¹ Православ ва католикларда бирор авлиё билан отдош киши-
нинг черковда шу авлиё йўқланидиган куни ўтказадиган тўйи, бай-
рами (*тарж.*)

овчи бурғусининг овози кулоққа чалинди. Уларнинг ҳар бири ўз ўйларига ғарқ бўлиб, мана шундай ажойиб иттифокда ўз бахтини икки карра ҳис этган ҳолда бу овозга жимгина кулоқ тутиб ўтиришарди. Эдуард ўрнидан туриб чайладан чиқаркан, биринчи бўлиб жимликни бузди.

– Юр, – деди у Шарлоттага, – дўстимизни тоғ тепасигача бошлаб чиқамиз, тагин у, бизнинг мулкимиз, доимий тураржойимиз шу манзилгина холос, деб ўйламасин, тепада киши йироқ-йироқларга назар ташлайди, эркин нафас олади.

– Фақат бу гал, – жавоб қайтарди Шарлотта, – эски тик йўлка бўйлаб чиқишимизга тўғри келади. Ишонаманки, ҳадемай тоғнинг тепасигача мен килдираётган йўлак ва зиналар бўйлаб кўтарилиш имконига эга бўламиз.

Қоялар бўйлаб, бутазор ва чангалзорлар оралаб улар ниҳоят тоғнинг нақ тепасига чиқишди, бу ер майдонча эмас, балки узундан-уzun ўт босган чўкки эди. Қишлоқ билан қаср узоқ-узоқларда қолиб кетган, ҳатто кўринмас ҳам эди.

Хув пастда ёйилиб кетган кўлчалар, ундан нарида кўлчалар соҳили бўйлаб чўзилган ўрмонзор тепаликлар ва ниҳоят, уларнинг ойнадек силлиқ сатҳида улуғвор экс этиб турган тик қоялар узоқдан кўзга ташланиб турарди. Анави, кўлчаларга шаршарадан сув қуйилиб турган сойликда битта тегирмон бўлиб, унинг атрофи мазза қилиб дам оладиган жой эди. Уфққа туташиб кетган ярим доира ичида чуқурлик ва тепаликлар, бутазор ва ўрмонлар ранг-баранг бўлиб алмашилиб турардики, уларнинг дастлабки яшил куртаклари келажакда гуллаб-яшнашдан дарак берарди. У ер-бу ердаги тўп-тўп дарахтлар ҳам киши назарини ўзига тортарди. Ўртадаги кўл яқинидаги бир тўп террак ва чинорлар манзараларга махлиё бўлиб турган дўстларнинг нақ оёқларига тегиб, алоҳида ажралиб туришарди.

Улар ёш, бақувват, энига ҳам, бўйига ҳам шох отиб, кўкка бўй чўзиб туришарди.

Эдуард дўстининг диққатини кўпроқ шуларга қаратди.

– Уларни ёшлигимда ўзим ўтказганман, – хитоб қилди у. – Уларни мен ёш ниҳолчалар пайтида, отам қаср олдидаги боғнинг янги қисмини режалаштираётганда ёзнинг ўртасида таг-тути билан қўпориб ташлашга буюрганда қутқариб қолган эдим. Сўзсиз, улар бу йил ҳам мендан миннатдор бўлиб, янги новдалар чиқаришади.

Улар сайрдан хурсанд бўлиб, мамнун ҳолда қайтишди. Меҳмонга қасрнинг ўнг қанотидаги кенг, шинам хонани ажратишди, у ерда у китоблари, қоғозлари, асбоб-анжомларини тартиблаб, ўзининг одатдаги ишларини давом эттириш учун тайёрлаб қўйди. Лекин Эдуард дастлабки кунларда унга тинчлик бермади; у Капитанни гоҳ отда, гоҳ пиёда ҳаммаёққа бошлаб борар, уни атроф-теварак билан, мулки билан таништирар, шу аснода унга кўпдан бери бу жойларни яхшироқ билиб олиш, улардан кўпроқ фойда кўриш истаги борлиги ҳақида ҳам сўзлаб берарди.

– Биринчи бўлиб қиладиган ишимиз, – деди Капитан, – компас билан бу жойларнинг режасини олиш. Бу жуда осон, қизиқарли иш, ҳарҳолда у жа аниқ натижа бермаса-да, барибир фойдадан холи эмас, дастлабки пайтда хийла ёқимли ҳам; бунинг устига ҳеч бир ёрдамчисиз ҳам ўзинг уддалаб қўяверасан киши. Агар бирор вақт аниқ ўлчовни олиш режанг бўлса, бунинг ҳам ҳарқалай иложи топилиб қолар.

Бундай ишларда Капитан катта тажрибага эга эди. У керакли асбобларни бирга олиб келганди, дарҳол ишга киришиб кетди. У Эдуардга, ўзига бу ишда ёрдам беришлари керак бўлган овчилар ва деҳқонларга нима қилиш лозимлигини тушунтирди. Кундузлари ишлаш қулай эди, кечқурунлари ва тонг пайтлари у чизмаларни тайёрларди. Кўп ўтмай ҳаммаси туш билан чизиб, бўяб чиқилди. Эдуардга ўз мулки қоғозда

янгидан бунёд этилгандек туюлди. У гўё эндигина у билан танишаётгандек, у эндигина ўзининг мулкига айлангандек эди назарида.

Шу тариқа, мана шу жойлар ҳақида, янги боғ ташкил қилиш ҳақида гап очилиб кетди, буни табиат билан кўр-кўрона муомала қилиб, қандайдир тасодифий таассуротларга асосланиб қилгандан кўра шунақа мукамал лойиҳа бўйича амалга ошириш яхши-да, албатта.

– Буни хотинимга яхшилаб тушунтириш керак, – деди Эдуард.

– Бундай қилма! – жавоб қилди Капитан, у бошқаларнинг фикри ўз фикрига қарама-қарши қўйилишини ёқтирмасди, чунки одамларнинг нуқтаи назарлари ғоят хилма-хиллигини, ҳатто энг оқилона далил-исботлар билан ҳам уларни битта нуқтага жамлаб бўлмаслигини тажрибадан биларди. – Бундай қилма! – хитоб қилди у, – бу билан уни ишдан чалғитасан, холос. Гўзалликка муҳаббати туфайли шундай ишлар билан шуғулланадиган кишилар сингари Шарлотта учун ҳам ниманингдир бажарилиши эмас, балки ўзи нима биландир машғуллиги муҳим. Одам табиат қўйнида пайпасланиб юради-да, у ёки бу жой унга ёқиб қолади; у ёки бу тўсиқни олиб ташлашга киши журъат қилолмайди, ниманидир қурбон қилишга қатъият етишмайди; ишнинг натижаси қандай бўлишини киши олдиндан билмайди, тажрибалар ўтказилади, улар гоҳ ўнгидан келади, гоҳ ўнгидан келмайди, эҳтимол, қолдириш керак бўлган нарса алмаштирилади, аксинча, алмаштирилиши лозим бўлган нарса қолдирилади, охир-оқибатда, кишига ёқадиган, қалбини тўлқинлантирадиган, аммо қониктирмайдиган бир нарса ҳосил бўлади.

– Очиғини айтавер, у яратган боғ сенга ёқмайди-а? – сўради Эдуард.

– Агар ишнинг ижроси кўнгилдаги яхши ниятга мос келсаяди, бирон нарса демаса ҳам бўларди.

Тоғ чўккилариаро бу йўлакни у минг бир азоб билан қилган, мана энди юқорига чиқмоқчи бўлган ҳар қандай одам ҳам минг бир азобда чиқади. Бу йўлакдан на ёнма-ён, на олдинма-кетин бемалол юриб бўлади. Мутлақо бир маромда қадам ташлаб бўлмайди; айтаман десанг, ҳали гап топилади.

– Бошқача қилишнинг йўли бормиди? – сўради Эдуард.

– Албатта бор эди, – жавоб қайтарди Капитан, – у чўкқининг битта бурчагини олиб ташласа бўлди эди, ўша бурчак ўзи ҳам майда-майда бўлакчалардан иборат бўлиб, кўзга унчалик ташланмайдиган бўлиб қолган, ўшанда тоққа чиқиш маҳалида яхши бурилиш жойи ҳосил бўлар, бунинг устига йўлакнинг тор, ноқулай жойларини тўғрилаш учун тош ҳам етарли бўларди. Бу гаплар орамизда қолсин, менинг мулоҳазаларим уни ишдан чалғитади, кўнглига қаттиқ тегади. Нима қилинган бўлса, майли, шундай қолаверсин. Агар киши маблағ билан меҳнатни аямаса, чимчайладан юқорида, тоғ тепасида кўп яхши ишларни амалга оширса бўлади.

Шу тарика дўстлар бугунги кун учун керагича иш топишган бўлсалар, ўтмишни орзиқиш билан берилиб хотирлашни ҳам эсдан чиқаришмади, бундай суҳбатларда одатда Шарлотта ҳам иштирок этарди. Бошланган ишлар тугаши биланоқ саёҳат хотираларини ўқишга киришишга, шу йўл билан ўтмишни хотирада жонлантиришга келишиб олишди.

Шарлоттанинг унга жуда маъқул кўринган, қалбини ром этган янги бошланган иши танқидга учраганидан кейин Эдуард негадир Шарлотта билан ёлғиз қолиб гаплашишга кам интиладиган бўлиб қолди. Капитан унга айтган гап ҳақида узоқ вақт миқ этмай юрди; аммо бир куни хотини чимчайладан чўққига томон яна йўлак ва пиллапоялар очишга киришганини кўриб чидаб туrolмади ва бироз иккиланиб тургач, ўзининг янги фикрини унга айтди.

Шарлотта ўйланиб қолди. Бу гапларнинг тўғрилигига, сўзсиз, унинг фаҳм-фаросати етарди; бироқ қилинган иш энди орқага қайтишга имкон бермасди; булар ўзига маъқул, дидига мос эди, ҳатто ўша танқидга учраган жойлар ҳам майда бўлакчаларигача ёқимли эди; у барча далил-исботларга қарши чиқди, ўзининг мўъжазгина ижод маҳсулини зўр бериб ҳимоя қилди, дарҳол қанақадир катта, мураккаб ишларни бошлаб юрадиган, қандайдир ҳазил-хузулниям харажатни ўйламасдан жиддий ишга айлантириб, орқасидан катта-катта тадбирларни келтириб чиқарадиган эркакларни қойиди. У қаттиқ ранжиган, дили озор топган, саросимада қолган эди; у эскисидан ҳам воз кечолмасди, янгисини ҳам тўла рад қилолмасди; бироқ мард аёл бўлганлигидан фикрлари обдон пишиб етилгунча ишни маълум муддатга шу ерда тўхтатиб туришга қарор қилди.

Шарлотта ўзининг одатдаги севимли ишидан ажралиб ўтирган бир пайтда, эркаклар ўз ишларига янада кўпроқ иштиёқ билан берилишар, боғ ва иссиқхона билан берилиб шуғулланишар, шу билан бир вақтда ора-чорада ўзларининг одатдаги заминдорча машғулотларини ҳам эсдан чиқаришмас, овга чиқишар, отларни сотиб олишар, алмаштиришар, совутишар, аравага қўшишга ўргатишар, Шарлотта бўлса кундан-кунга ўзини ёлғиз ҳис этарди. У Капитаннинг ташвишида хатлар ёзиш билан тинмай шуғулланар, аммо барибир ёлғизликдан қийналарди. Шу орада пансионатдан келган хатлар билан машғул бўлиб анча овунди.

Энг муфассал хатлардан бири Бошлиқ аёлниң Шарлоттаниң кизи эришган ютуқларни иштиёқ билан, миридан-сиригача ёритган мактуби бўлиб, унда яна қисқагина қўшимча ҳам бор эди; бундан ташқари, Бошлиқ ёрдамчисининг қўли билан ёзилган варақ ҳам тиркалганди; биз қуйида ҳар иккаласини келтирамиз.

Бошлиқ аёлнинг қўшимча мактуби

Муҳтарама хоним, аслини олганда, Оттилия ҳақида олдинги хатларимда ёзган гапларимни такрорлайман, холос. Уни қойигим ҳам келмайди, шу билан бирга ундан мамнун ҳам бўлолмайман. У ҳамишагидек камтарин, хизматдан бўйин товламайди, лекин айна мана шу хизматга шайлиги, кўп нарсалардан ўзини четга тортиши менга маъқул эмас. Жаноби олиялари яқинда пул билан бирқанча буюмлар юборган эдингиз. Пулга қўл ҳам теккизмади, буюмлар ҳам қандай бўлса шундай ётипти. Ўзига тегишли нарсаларни тартибли, тоза сақлайди, бу рост, худди шунинг учунгина қўйлақларини алмаштиради афтидан. Еб-ичишдан ўзини тортишини ҳам мақтаб бўлмайди. Дастурхонимиз тўкин-сочин эмас, аммо болаларнинг мазали, фойдали таомларни тўйгунча мазза қилиб ейишларини кўрсам қувониб кетаман. Дид билан тайёрланиб, дастурхонга қўйилган нарса ейиши керак. Оттилияга буни ҳечам тушутириб бўлмайди. У албатта ўзига бирорта иш топади, атайлаб бирор таомни ёки десертни тановул қилмаслик учун хизматкор улгурмай қолган бирор юмушни бажаришга кетади. Шуни назардан қочирмаслик керакки, мана шу ҳолатлар оқибати бўлса керак, унинг чап чаккаси оғриб тураркан, мен ҳам буни яқинда билиб қолдим; оғриқ албатта ўтиб кетади, лекин азоб беради, зўрайиб кетиши ҳам мумкин. Бошқа жихатлардан гўзал, ёқимтой бўлган бу қиз ҳақида айтадиган гапларим шулар.

Ёрдамчининг иловаси

Одатда бизнинг муҳтарама бошлигимиз оналар ёки ҳомийларга тарбияланувчилар ҳақидаги кузатувлари битилган мактубларни менга ўқишга беради. Сиз жаноби олияларига йўлланадиган мактубларни эса ҳамиша икки карра диққат билан, икки карра мамнуният билан ўқийман; нега деганда, агар биз Сизни, зодагонлар доирасида обрўсини оширадиган ёрқин

хислатларни ўзида жамлаган қизингиз боис қутлаш бахтига мўяссар бўлсак, мен ўзим шуни таъкидлашни истардимки, асранди қизингизга оналик қилиш бахти ҳам Сиз учун бундан кам эмас, бу қиз бошқаларнинг ҳам, биринчи навбатда ўзининг ҳам бахту шодлиги учун туғилган. Оттилияга ўхшаган тарбияланувчилар бизда битта эмас, муҳтарама бошлигимизнинг бундайлар ҳақидаги фикрига мен қўшилолмайман. Бу тиниб-тинчимас аёлни, ўз меҳнатининг мевалари очиқ-равшан кўзга ташланишини талаб қилганлиги учун қораламайман, бироқ тагин бошқа, кўзга кўринмас мевалар ҳам бор, мева бўлганда ҳам энг зўр, энг ширадорки, улар эртами, кечми, янги, гўзал ҳаётга асос бўлишлари мумкин. Сизнинг асранди қизингиз ҳам, шубҳасиз, ана шундайлардан. Мен унга дарс бера бошлаганимдан бери унинг бир хил қадам билан, аста-секинлик билан орқага эмас, ҳаминша олдинга қараб интилишини сезаман. Агар бирорта болага таълим беришни бошидан бошлаш керак бўлса, бу ишни биринчи навбатда унга қилиш зарур. Олдин ўрганилган мавзу билан боғлиқ бўлмаган нарсани у тушунмайди. Энг осон вазифа бўлса ҳам, агар Оттилия уни бирор нарса билан алоқадорликда кўрмаса, ожиз бўлиб боши берк кўчага кириб қолади. Борди-ю, унга ўша алоқадор ҳалқаларни топишга кўмаклашиб юборилса, энг қийин вазифани ҳам даров тушуниб олади.

Шу тариқа секин силжиркан, у дугоналаридан ортда қолади, уларнинг қобилиятлари тамоман бошқача, мудом олдинга интилишади, ҳамма нарсани, бирор нарса билан боғлиқ бўладими-йўқми, барибир, тез қабул қилишади, осон эсда олиб қолишади ва қийналмай амалда қўллашади. Гоҳо жуда зўр, аммо жўшқин, бесабр ўқитувчиларнинг дарсларида мавзу тез тушунтириб ўтиб кетилса, у ҳеч нарса ўзлаштиролмай, бирон нарса ўрганолмай қолиб кетаверади. Менга унинг ёзуви туфайли, грамматика қоидаларини ўзлаштиролмаслиги туфайли кўп бор шикоят қилишган. Гап нимадалигини текишириб кўрдим:

тўғри, у секин, қандайдир зўриқиб ёзади, лекин ёзуви кўримсиз ва хунук эмас. Менинг фаним бўлмаса-да, фаранг тилидан унга битталаб тушунтирган нарсамни осонгина илғаб олди. Биласизми, ҳайрон қоласан киши: у жуда кўп нарсани билади, билганда ҳам пухта билади, унга савол беришдими, бўлди, ҳеч нарса билмагандек тураверади.

Агар хатимни умумий мулоҳаза билан якунлайдиган бўлсам, фикрим бундай: у тарбияланувчига ўхшаб эмас, балки тарбиячи бўладиган қизга ўхшаб ўқийди, хуллас, ўқувчи қизга ўхшаб эмас, бўлгуси ўқитувчига ўхшаб ўқийди. Мен ўзим тарбиячи ва ўқитувчи бўлатуриб уни ўзимга тенглаштириб ўтирганим, бундан ўзга дурустроқ мақтов тополмаганим, эҳтимол, жаноби олияларига ғалати туюлар. Аммо Сиз жаноби олияларининг кузатувчанлигингиз, одамларни, аслзодалар даврасини яхши билишингиз менинг оддий, самимий сўзларимдан тўғри хулоса чиқаришингизга ёрдам беради. Бу қизга ҳам кўп умидлар боғлаш мумкинлигига амин бўласиз. Сиз жаноби олияларини ишонтириб айтаманки ва рухсати олийларини сўрайманки, мен бундан кейин ҳам бирорта муҳим ва кўнглини кўтарадиган гап бўлса Сизга ёзиб тураман.

Шарлотта бу хатни ўқиб хурсанд бўлди. Унинг мазмуни ўзининг Оттилия ҳақидаги тасаввурларига айнан мос келарди; ўқитувчининг ўз шогирдига хос хислатларни анча-мунча жўшқинлик билан ифодалашини кўриб Шарлотта жилмайишдан ўзини тиёлмади. Ҳар қандай кинғир фикрлардан холи, мулоҳазали бу аёл, бошқа кўп ҳоллар сингари бундай муносабатга ҳам йўл қўйиб берарди; Оттилияни тушуниб, унинг учун куюнадиган одамни у қадрларди; негаки, лоқайдлик, бир-бирига душманлик ҳукм сурадиган бу ёруғ оламда ҳар қандай самимий меҳр-муҳаббатни юксак қадрлаш лозимлигини унга ҳаётнинг ўзи ўргатган эди.

Тўртинчи боб

Тез орада топографик харита ҳам тайёр бўлди: унда мулк ва унинг теварак-атрофи кенг кўламда, аниқ-равшан, қалам ва бўёк билан акс эттирилган, Капитан тригонометрик ўлчовлар ёрдамида ҳаммасини аниқлаб чиқишга муваффақ бўлган эди, бу тиниб-тинчимас одамчалик ҳеч ким кам ухламаса керак, кунлари энг муҳим мақсадларга сарф бўлар, шу сабабли ҳар куни кечга бориб бирор иш бажарилган бўларди.

– Энди эса, – деди у дўстига, – навбатдаги вазифага – мулк тавсифига ўтамиз; бунинг учун олдиндан тўпланган маълумотлар мавжуд бўлса керак, ўшалардан биз айрим ерларнинг ижара баҳосини ва бошқа кўп нарсаларни аниқлаб олишимиз мумкин. Биз бир нарсани ўзимизга белгилаб, ўзимиз учун қонун қилиб олишимиз керак: ишга тегишли бўлган ҳамма нарсани турмушдан ажратиб ол! Иш жиддийлик ва қаттиққўлликни, турмуш эса эркинликни талаб қилади; ишда қатъий мунтазамлилик керак, турмушда эса ҳархиллик бўлгани тузук, шунда ҳаёт мароқли, мазмунли бўлади. Ишингдан кўнглинг тўк бўлса, ҳаётда ўзингни эркинроқ ҳис этасан, уларнинг бирини иккинчиси билан аралаштирсанг борми, хотиржамлигинг ҳам барҳам топади.

Эдуард бу сўзлардаги енгил таънани пайкади. Табиатан тартибсиз бўлганлигидан қоғозларини жой-жойига тахлашга ҳеч фурсат топмасди. Қоғозларнинг бошқаларга тегишли бўлганлари ҳам, фақат ўзига қарашлилари ҳам аралаш-қуралаш бўлиб ётар, у иш билан машғулоти суҳбат ва кўнгил очишлардан ўз меъёрида фарқлашни билмасди. Энди унга осон бўлди, бу вазифани дўсти ўз бўйнига олди, битта «мен»нинг қўлидан ҳамиша ҳам келавермайдиган саралашни иккинчи бир «мен» амалга ошираётганини кўриб Эдуард енгил тортди.

Капитан яшайдиган қанотда улар жорий ишлар учун тоқчалар, тугалланганлари учун архив қилишди;

барча хужжатлар, қоғозлар, ҳисоб-китоб варақаларини аллақаерлардаги нарсалар сакланадиган жойлардан, хоналардан, жавонлардан, кутилардан чиқариб олишиб, тезлик билан ҳаммасини бинойидек тартибга солиб, тур-турига қараб белги қўйиб, тахлаб чиқишди. Нимани излашса, ҳатто мўлжалдагидан ҳам тезроқ топиладиган бўлди. Бу ишда уларга кекса котибнинг кўрсатган ёрдами жуда қўл келди, у кун бўйи, ҳатто ярим кечагача стол ёнидан нари кетмади, ҳолбуки, шу пайтгача Эдуард ундан норози бўлиб юрарди.

– Мен уни танимай қолдим, – деди Эдуард дўстига, – у кучи етганича эски вазифаларини бажармагунча унга янги иш буюрмаймиз; кўряпсанми, у қанча ишларни қилиб қўйди; унга халақит берсанг борми, ҳеч нарса қилмай қўяди.

Дўстлар шу тахлит кунларни бирга ўтказишиб, кечкурунлари Шарлоттанинг ёнига боришни ҳам қанда қилишмасди. Борди-ю, қўшни мулклардан бирон меҳмон-пеҳмон келиб қолмаса – бунақаси тез-тез бўлиб турарди – дўстлар суҳбати ҳам, китобхонлиги ҳам одатда мавжуд жамиятнинг фаровонлиги, фойдаси ва тўқислигига таъсир кўрсатадиган нарсаларга бағишланар эди.

Бугунги кундан завқ олишга одатланган Шарлотта, эрининг мамнунлигини кўриб, ўзи ҳам бундан роҳатланарди. Кўпдан бери хўжаликда ўзи изга туширишни хоҳлаган, лекин мавриди бўлмаган кўплаб тадбирлар Капитан кўмагида энди амалга ошди. Уй дорихонаси бойитилди, ҳозиргача унда дорилар камгина эди, Шарлотта китоблар ҳамда одамларнинг оғзидан эшитган маълумотлар ёрдамида энди бошқаларга аввалгидан кўра кўпроқ ва фойдалироқ ёрдам кўрсатиш имконига эга бўлди.

Улар одамларни кўпинча саросимага солиб қўядиган одатдаги бахтсиз ходисаларни ҳам ҳисобга олиб, сувга чўкканларни қутқозишда асқотадиган барча анжомларни ғамлашди. Бу ерда қўллар, дарёчалар, бошқа сув ҳавзалари кўп бўлганлиги боис бунақа

бахтсизликлар тез-тез содир бўлиб турарди. Капитан шу бўлимга айниқса кўпроқ диққатни қаратди. Эдуард эса, бундай ходиса бир пайтлар дўстининг ҳаётида бутун бир воқеа бўлганлигини қистириб ўтмай туролмади. Лекин Капитан, қайғули хотираларни нари қувмоқчи бўлгандек индамади. Эдуард ҳам гап орқасидан қувмади; бу воқеадан унча-мунча хабардор бўлган Шарлотта ҳам эрининг гапига қўшимча қилмай, индамай ўтираверди.

– Ишни шу ерда тўхтатсак ҳам бўлади, – деди бир куни кечкурун Капитан, – энди бизга шу нарсалар билан муомала қилиш йўлларини биладиган одам етишмайди. Мен ўзимга таниш бўлган битта полк жарроҳини тавсия қилишим мумкин, у ҳозир арзимаган ҳақ учун ҳам чақирган жойга бораверади; у менга кўп бор оғир ички касалликларни даволашда энг зўр дўхтирлардан ҳам кўра кўпроқ ёрдам берган, ахир кишлоқ жойларда ҳаммадан кўп зарур бўладиган нарсаси ҳам шу биринчи шошилиш ёрдам-да.

Жарроҳни кечиктирмай таклиф қилишди, эр-хотин, шу кунгача бўлар-бўлмас нарсаларга сарфланаётган пулларни энди энг зарур эҳтиёжларга сарфлаш имконияти туғилганидан хурсанд бўлишди.

Шундай қилиб, Шарлотта Капитаннинг фаолиятидан, билимидан ўзича хулоса чиқарди ва унинг шу ердалигидан мамнун бўлиб, бу биронта ёмон оқибатга олиб келиши мумкинлиги ҳақида қайғуриб ўтирмади. У Капитанга бермоқчи бўлган саволларини одатда олдиндан ўйлаб олар, у ҳаётни жуда севганлиги туфайли барча хавфли, ўлимга олиб келадиган нарсаларни уйдан йўқотиш йўлини изларди. Сопол идишлардаги кўрғошин сири, мис идишдаги яшил бўёқ унинг кўнглига мудом таҳлика соларди. У Капитандан буларни тушунтириб беришни сўради, табиийки, бунинг учун уларга физикавий ва кимёвий тушунчаларга мурожаат қилишга тўғри келди.

Овоз чиқариб ўқишни яхши кўрадиган Эдуард мудом шундай мавзулардаги тасодифий, аммо қизиқарли

сухбатларга туртки бериб юарди. У ёкимли, босик овозга эга бўлиб, бир вақтлар шеърй ва насрий асарларни одамлар олдида юксак илҳом билан ифодали ўкиши оркасида машҳур бўлган эди. Энди уни бошқа нарсалар кизиктирарди, кейинги пайтларда у асосан физика, кимё, техникага оид китобларни овоз чиқариб ўкишни ёктирарди.

Унинг бир одати бор эди, эҳтимол, бу одат кўпчилик одамларга хосдир, китоб ўкиётганида ўша саҳифага биров караб турганини ёмон кўрарди. Илгарилари у шеърлар, драмалар, қиссаларни овоз чиқариб ўкиганида, худди шоирлар, актёрлар, ҳикоя қилувчилар сингари орада тўхтаб-тўхтаб, тингловчиларни куттириш, ҳаяжонини ошириш одати бадий сўз усталари учун ҳам табиий бир жўшқинлик, илҳом самараси бўлса, борди-ю, бирор киши саҳифага кўз ташлаб, ҳали у ўкимаган сатрларни ҳам олдинрок ўкишга улгурса, бундай илҳом сўниб қоларди. Шунинг учун Эдуард шундай жойга ўтириб олардики, ортида ҳеч ким турмасди. Энди эса, улар уч кишигина бўлишганидан бундай эҳтиёткорлик ортикча эди; бунинг устига энди унга кишиларни лол қолдириш, ҳис-ҳаяжонларини кўзғаш зарурати йўқлигидан жой танлашга алоҳида эътибор ҳам қилмай қўйганди.

Бирок бир куни кечкурун, ўкиётганида Шарлоттанинг китобга караб ўтирганини сезиб қолди. Ўша эски жаҳли чиқиш одати тағин кўзғади-да, хийла дағал оҳангда деди:

– Наҳотки, жамоат жойига тўғри келмайдиган мана шунга ўхшаш кўплаб қилиқларни ташлашнинг иложи бўлмаса! Мен овоз чиқариб ўкиётган нарса ҳикоя қилаётган нарсамнинг ўзи эмасми, ахир? Ёзилган, чоп этилган нарса менинг фикрим, менинг қалбимнинг ўрнини босади-ку; агар мен бировга фикрларимни битта-битталаб тушунтирганимда, қалбимдаги ҳис-туйғуларимни бўлишаётганимда, гўё пешонамдан ёки кўкрагимдан дарча очилгандек, ўша сухбатдошим миямда ёки юрагимда бор нарсани айтмасимданоқ би-

либ олса, кейин менинг гапиргим келадими? Китобим-га кимдир қараб турса, назаримда мени бўлак-бўлак қилиб ташлашаётгандек туюлади.

Шарлоттанинг катта давраларда ҳам, тор даврада ҳам синовдан ўтган топқирлиги айниқса шунда намоён бўлардики, у сездирмасдан бирор ёқимсиз, кескин, ҳатто ўта жўшқин мулоҳазани бартараф қилишга, чўзилиб кетган гапни бўлиб юборишга, қовушмай турганини улаб юборишга уста эди, бу гал ҳам ана шу яхши хислати қўл келди:

– Шу лаҳзада кўнглимдан нималар кечаётганини айтсам, менинг хатомни кечирсанг керак деб ўйлайман. Сенинг яқинлик ҳақида ўқиётганингни эшитиб ўтириб, ҳаёлимга ўзимнинг қариндошларим, яқинларим, ҳозирги пайтда менга анчагина ташвиш туғдираётган амакиваччам келди. Кейин диққатим яна сенинг ўқишингга қайтди, тинглаб турсам, гап жонсиз жисмлар ҳақида бораётган экан, фикран қаерда тўхтаб қолганимни аниқлаб олиш учун китобингга кўз ташладим.

– Қиёслаш сени чалғитиб, довдиратиб қўйган, – деди Эдуард. – Бу ерда бор-йўғи тупроқ ва маъданлар ҳақида гап боряпти, аммо инсон – Наргис¹нинг ўзи, ҳамма жойда ўз аксини кўради, ялтироқ қоғозни бутун оламга тўшаб, ўшанда ҳам ўз аксини кўришга тайёр.

– Ҳа! – гапни давом эттирди Капитан, – инсон ўзидан ташқарида бўлган ҳамма нарсага шу назар билан қарайди; ўз аклю аҳмоқлигини ҳам, иродасию енгилтаклигини ҳам ҳайвонларга, ўсимликларга, табиат кучларига, илоҳларга кўчиради.

¹ Наргис – Овидийнинг «Метаморфоза» асаридаги мифологик қаҳрамонлардан бири. У беҳад гўзал бўлган, ўзидан бошқа ҳеч кимни севмаган. Шу худбинлиги учун муҳаббат худоси Афродита уни жазолаган: бир куни у дарёнинг шишадек тиниқ сувидан ичмоқчи бўлганида сувда ўз аксини кўриб, ўз-ўзига ишқи тушиб, ўз аксидан кўз узолмай қолган ва ўша ерда вафот этган. Уни севган нимфалар эртасига уни дафн этиш учун келишса, жасад ўрнидан хушбўй бир гул – ажал гули ўсиб чиққан эмиш. Ўша гулнинг номи наргис деб аталган (*тарж.*)

– Сизларни ҳозирги мавзудан чалғитишни хоҳламасдим-у, лекин менга икки оғиз сўз билан тушунтиринглар, бу ерда, яқинлик ҳақида сўз борди, бу нима дегани ўзи?

– Ҳозир, – жавоб берди Капитан, Шарлотта унга мурожаат қилгач, – шубҳасиз, кучим етганича, бундан ўн йиллар олдин менга ўргатганлари, китоблардан олган билимим доирасида тушунтиришга уриниб кўраман, лекин ҳозир ҳам илм дунёсида шундай ўйлашадими-йўқми, бу фикр ҳозирги таълимотга тўғри келадими-йўқми, бу ҳақда бир нарсa деёлмайман.

– Ҳозирги пайтда, – деди Эдуард, – бир ўрганган билиминг бутун умрга тўғри келмагани ёмон-да. Отабоболаримиз ҳамиша ёшликда олган билимларига таянишган, биз эса, замондан орқада қолмаслик учун ҳар беш йилда билимимизни янгилаб туришимиз керак.

– Биз аёллар, – деди Шарлотта, – энг майда тафсилотларгача билишимиз шарт эмас; очиғини айтсам, менга фақат сўзнинг маъносини билиш кифоя, холос, чунки бирор даврада ўтирганингда хорижий ёки илмий сўзни ноўрин айтиб қўйишдан ҳам кулгилироқ ҳол йўқ-да. Мана шундай ҳолларда ўша сўз қандай маънода қўлланилади, шуни билмоқчиман, холос. Фанда у нимани англатади, бу энди олимларга ҳавола, назаримда уларнинг ҳам ҳали-бери ягона бир фикрга келишлари даргумон кўринади.

– Хўш, бунинг тезроқ моҳиятига етиш учун гапни нимадан бошласа бўлади? – бироз жим туриб сўради Эдуард Капитандан, у ўйланиб турди-да, деди:

– Агар рухсат берсаларинг, мен тасаввурим доирасида гапни узоқдан бошласам, ўшанда мақсадга тезроқ етсак керак.

– Ишонаверинглар, мен жон қулоғим билан тинглайман, – деди Шарлотта қўлидаги ишини четга қўяркан. Капитан сўзини бошлади:

– Табиатдаги биз кўриб турган барча нарсалар аввало маълум даражада ўз-ўзи билан алоқадорликда

бўлади. Ўз-ўзидан тушунарли бўлган гапни айтиш, эҳтимол, ғалати туюлар; ҳарҳолда маълум нарс ҳақида одам аввал тўлиқ тушунча ҳосил қилиб, ундан сўнггина номаълумга ўтса дуруст бўлади.

– Менимча, – гапни бўлди Эдуард, – агар биз ми-соллар билан тушунтирсак, унга ҳам, ўзимизга ҳам осон бўларди. Сув, мой, симобни кўз олдинга келтириб кўр, ўшанда уларнинг қисмларидаги бирлик, ўзаро алоқадорликни кўрасан. Бирон кучлироқ ташки таъсир ёки шунга ўхшаш ҳол юз бермаса, улар ана шу бирликни йўқотишмайди. Ўша таъсир четлатилган заҳоти улар яна бирикиб олишади.

– Бунга шубҳа йўқ, – тасдиқлади Шарлотта, – ёмғир томчилари оқимга тез қўшилиб кетади. Ҳали болалигимиздаёқ симоб билан ўйнаганимизда уни соққачаларга бўлсак, улар яна бирикиб олишса ҳайрон бўлардик.

– Гап келганда йўлакай бир муҳим нарсани эслатиб ўтай, – гапга аралашди Капитан, – мана шу соққага айланиш хусусияти қатъий бир тарзда фақат соф, суюқ ҳолатдагина юз беради, холос. Тушаётган ёмғир томчилари ҳам юмалоқ; симоб соққачалари ҳақида ўзингиз айтдингиз; ҳатто эритилган кўрғошин ҳам, агар у ҳавода қотишга улгурса, ерга юмалоқ бўлиб тушади.

– Шу ерда гапингизни бўлай, – деди Шарлотта, – фикрингизни тўғри англадим чамамда. Ҳар битта жисм ўз-ўзи билан алоқадорликда бўлгани каби бошқа нарсалар билан ҳам алоқада бўлиши керак.

– Нарсаларнинг ҳар хиллигига қараб, – гапни илиб кетди Эдуард, – бу муносабат ҳам ҳар хил бўлади. Баъзида улар баайни дўстлардек, эски ошнолардек учрашишади, тез яқинлашиб, қўшилиб кетишади, бири-бирида бирон нарсани ўзгартирмайди, олайлик, сув билан вино сингари. Айримлари бор, аксинча, бири-бирларига бегонадек, ҳатто зўрлаб аралаштирсанг ёки ишқаласанг ҳам бирикмайди. Мисол учун сув билан мойни қўшиб чайқатсанг ҳам ажралиб кетаверади.

– Бундай олиб карасанг, – деди Шарлотта, – бу оддий шаклларда ўзингга таниш одамларни кўриш қийин эмас; ҳаммадан ҳам кўра, ўзимиз яшаган давраларни эсга солади. Бу жонсиз жисмларга жамиятдаги турли карама-қарши қатламлар: турли касбдаги кишилар, хунармандлар, дворянлар, учинчи табақа, аскарлар, оддий фукаролар кўпроқ ўхшайди.

– Шундай бўлса-да, – қўшиб қўйди Эдуард, – буларни конунлар, удумлар бирлаштириб турганидек, бизнинг кимёвий оламинизда ҳам шундай воситачи ҳалқалар борки, улар ёрдамида бир-бирига зид нарсаларни бирлаштирса бўлади.

– Мана, мисол учун, – қўшиб қўйди Капитан, – ишқорли туз ёрдамида мой билан сувни қўшамиз.

– Тушунтиришга шошилманг, – деди Шарлотта, – мен ҳам сизлар билан изма-из бораётганимни исбот қилай. Биз ҳозир «яқинлик» тушунчасига етиб келмадикми?

– Тўппа-тўғри, – жавоб берди Капитан, – ҳозир уни бор маъно-моҳияти билан билиб оламиз. Рўпара келганда бир-бирини дарҳол тушунадиган, тез топишиб кетадиган нарсаларни биз яқинлар деб атаймиз. Бир-бирларига зид бўлишларига қарамай, эҳтимол, ана шу зидлик туфайлидир, ишқорлар ва кислоталарда ана шундай яқинлик яққол кўзга ташланади, улар бир-бирларига зўр бериб интилишади, қўшилишади, шу жараёнда ўзгаришларга учраб, биргаликда янги модда яратишади. Масалан, оҳакни олайлик, у ҳар қандай турдаги кислотага кучли майл билдиради ҳамда улар билан қўшилишга интилади. Кимё кабинетимизга келинг, Сизга роса қизиқарли тажрибалар қилиб кўрсатамиз, улар кишига сўзлар, номлар, атамалардан кўра яхшироқ тасаввур беради.

– Ростини айтсам, – деди Шарлотта, – Сиз бу ғалати жисмларни яқин деяпсизу, менинг назаримда уларни кондошлик эмас, балки руҳий ва хиссий яқинлик бирлаштиради. Худди мана шу таҳлит одамлар орасида чин дўстлик вужудга келади; айни ўша

қарама-қарши характер охири кишиларни бир-бири билан қовуштиради. Қани кўрай-чи, мана шундай сирли таъсирлардан қайси бирини менга намойиш қиларкансизлар. Энди ўқисанг, — деди у Эдуардга юзланиб, — сенга халақит бермайман, диккат билан тинглайман, чунки энди буни тушуниб етдим.

— Энди бизни гапга солдингми, — эътироз билдирди Эдлуард, — осонгина қутулиб қўяқолмайсан, ахир ҳаммадан қизиғи ҳам ўша мураккаб ҳоллар-да. Фақат ўшаларда яқинликнинг босқичларини, яъни яқинроқ ва кучлироқ ҳамда узоқроқ ва кучсизроқ босқичларини билиб оласан; агар яқинлик ажрашишга сабаб бўлсагина қизиқ бўлади.

— Наҳотки, юқори давраларда бахтга қарши тез-тез эшитиладиган мана шу ёқимсиз сўз, — хитоб қилди Шарлотта, — табиий фанларда ҳам учраса!

— Бўлмасам-чи! — жавоб қайтарди Эдуард, — бир вақтлар кимёда ажратиш санъати фахрий атама ҳисобланарди.

— Демак, — қўшимча қилди Шарлотта, — ҳозир бундай дейишмас экан-да, бу жуда яхши. Юксак санъат — бу бирлаштириш, мана шу таҳсинга лойиқ иш. Бирлаштириш санъати дунёдаги ҳар қандай соҳада ҳам ёқимли. Гапни бошладингларми, энди бир неча мана шунақа ҳодисалардан айтиб беринглар!

— Биз юқорида тилга олган ҳодисаларга тагин қайтамиз, — деди Капитан, — мисол учун оҳақтошни олсак, маълум миқдорда оҳаксимон тупроқ, бизга ҳавосимон ҳолатда маълум бўлган кучсиз кислота билан бирикиб кетган. Агар бир бўлак оҳақтошни суюлтирилган олтингутурт кислотасига қўшсак, кислота оҳак билан қўшилиб, ганчга айланади, анави ҳавосимон кислота бўлса, учиб кетади. Мана шу ерда ажрашиш ва янги бирикиш ҳосил бўлади, шу ҳодисани биз «танланган яқинлик» (ҳамроз диллар¹),

¹ Ушбу асар номи асл нусхада «Die Wahlverwandschaften», сўзма-сўз таржимаси «Танланган яқинлик», ушбу сўз билан Гёте айнан юқоридаги фикрларни кўзда тутган (*тарж.*)

деб аташга ҳаққимиз бор, дарҳақиқат бу бошқаси олдида иккинчисини афзал кўриб, фақат шуни ихтиёрий танлашнинг худди ўзи-да.

– Мен табиатшуносларни кечирганимдек, – деди Шарлотта, – Сиз ҳам мени маъзур тутасиз; мен бу ерда танлашни эмас, табиатнинг қатъий қонунини кўряпман, бу фикрим ҳам унчалик тўғри эмас, сирасини айтганда, буни тасодиф натижаси деса ҳам бўлади. Ўғриларни келтириб чиқаргани сингари тасодиф ўзаро боғланишни ҳам вужудга келтиради; энди Сизнинг моддаларингиз ҳақида гапирадиган бўлсак, менимча танлаш ихтиёри шу жисмларни бириктирадиган кимёгарнинг қўлида. Борди-ю, улар бирикишса, унда Худо ёр бўлсин! Ҳозирги айтиб берган ҳолатингизда ҳавосимон кислотага раҳмим келади, бечора ҳали чексизликда қанча тентираши керак.

– Бундан кейин, – эътироз билдирди Капитан, – сув билан қўшилиб, маъданли сувга айланиб соғлом ва бемор одамларга роҳат бағишлаш унинг қўлида.

– Ганч энди бошқа масала, – деди Шарлотта, – у тайёр, жисмга айланган, унинг ташвишини қилмаса ҳам бўлади, анави сургундаги модда эса, ҳали ўзига бирор манзил-макон топгунича кўп азоб тортади.

– Ё мен хато қияпман, – жилмайиб деди Эдуард, – ёки сенинг сўзларингда қандайдир шама яширинган. Ҳазиллашяпман, деб иқроп бўл! Сенинг назаринг-да мен гўё олтингугурт кислотаси билан бириккан оҳактош мисол сенинг даврангдан ажралиб чиқиб, Капитан билан бирлашиб олганман ва ўша итоатсиз ганчга айланганман, тўғри топдимми?

– Агар шу гапларингни, – жавоб берди Шарлотта, – юрагингдан чиқариб айтаётган бўлсанг, унда мен хотиржамман. Бунақа таққослашлар гаштли, кизикарли, ахир ким ҳам бир нималарни қиёслаб вақтичоғлик қилмайди? Бироқ инсон бундай моддалардан анча-мунча юқори туради, агар у «танлаш», «танланган яқинлик» сўзларига ҳасислик қилмаса, унда ўз-ўзини янада чуқурроқ тафтиш қилишга ва бунақа сўзларнинг

маъносини обдон чақишга ўрганади. Бахтга қарши, мен шундай воқеаларнинг гувоҳи бўлганманки, икки кишининг самимий, кўринишдан мустаҳкамдек иттифоқи учинчи бир кишининг тасодифан орага суқилиши оқибатида бузилиб кетган ва чиройли ришталар билан боғланган кимсалардан бири номаълум бўшлиққа бадарға қилинган.

– Кимёгарлар бу жиҳатдан хийла устакор, – деди Эдуард, – ҳеч бири ёлғиз қолмасин учун, улар қандайдир тўртинчи бир моддани бириктиришади.

– Ҳа, шундай, – деди Капитан, – энг муҳим, энг эътиборга лойиқ ҳодисаларда мана шу майл ва яқинлик, мана шу ихтилоф ва ажралиш яққол, худди бири иккинчисига чатиштирилгандек кўзга ташланади, ўшангача жуфт-жуфт бўлиб турган жисмларнинг тўртталаси ёнма-ён қўйилса, аввалги жуфтидан ажралиб, янгиси билан бирикади. Мана шундай бўлиниш ва бирикиш, мана шундай қочиш ва қидириш ростдан ҳам Худонинг иродаси билан содир бўлишига имон келтирасан киши. Мана шундай моддаларда ўзига хос ҳоҳлаш ва танлаш қудрати борлигига ишонасан, ўшанда «танланган яқинлик» атамаси шуларга айнан мос келади.

– Бирорта шунақа ҳолатни тасвирлаб беринг! – илтимос қилди Шарлотта.

– Бу ерда, – жавоб қайтарди Капитан, – қуруқ сўз камлик қилади. Айтдим-ку, тажрибалар қилиб кўрсатганим заҳотиёқ Сизга аниқ-равшан бўлади-қолади. Акс ҳолда Сизга барибир аниқ тасаввур бермайдиган қўполдан-қўпол атамалар билан миянгизни ачи-тиб ўтиришимга тўғри келади. Зоҳиран ўликдек, аммо ботинан ҳар лаҳзада ҳаракатга келишга тайёр турган бу моддаларни одам ҳаракат жараёнида ўз кўзи билан кўриши керак: улар бир-бирини қидиришади, қамраб олишади, парчалашади, яксон қилишади, шимиб олишади, шундан сўнг, ичдан бир бутунликка айлангач, ўзгача, янги, кутилмаган бир шаклда пайдо бўлишади. Ана ўшанда биз уларни абадий тирикликка, ҳис-

туйғуга ҳамда идрок этишга қодир деб тан оламиз, негаки ўз туйғуларимиз уларни бор бўйича кузатишга етарли эмасдек, идрокимиз уларни илғашга камлик қиладигандек туюлаверади.

– Илмий атамалар билан, – деди Эдуард, – ўзи амалда кўриб эмас, балки тушунчалар орқали танишган одамга улар қийин, кулгили туюлиши шубҳасиз, буни инкор қилиб бўлмайди. Шу ерда тилга олинган муносабатларни биз ҳозирча ҳарфлар билан белгилаб турсак бўлар ҳарҳолда.

– Агар эзмаликка йўймасаларинг, – давом этди Капитан, – ўз фикримни белгилар тилида қисқача баён қилсам. Қандайдир А ни кўз олдингизга келтиринг, у Б билан қаттиқ боғланган, уни хилма-хил йўллар билан ҳам, ҳатто куч ишлатиб ҳам ажратиб бўлмайди; энди қандайдир В ни кўз олдингизга келтиринг, у ҳам Г га худди шундай муносабатда; энди иккала жуфтни ҳам яқинлаштиринг: А Г га, В эса Б га интилади, шундай бўладики, ким кимдан олдин воз кечди-ю, ким ким билан олдинроқ янгидан бирлашиб олди, аниқлашга улгурмай қоласиз.

– Ана энди, – Капитаннинг гапини бўлди Эдуард, – буларнинг барчасини ўз кўзимиз билан кўрмагунимизча, қиёс учун ана шу шартли белгиларни оламиз, ўша қиёсни дарҳол амалда қўллаш учун унга таяниб иш кўрамыз. Сен, Шарлотта, А бўласан, мен эса Б, аслида мен фақат сенга тобеман-да ўзи, худди Б ҳарфи А га тобе бўлгани сингари. В – сўзсиз, бу Капитан, ҳозирча у маълум даражада мени сендан чалғитади. Сен номаълумликка силжиб кетмаслигинг учун сенинг ёнингга қандайдир Г ни келтириш инсофдан бўлади, ҳеч бир шубҳа йўқки, ўша Г ёқимтой қиз Оттилиядир, сен энди уни чақириб олишга қаршилиқ қилмаслигинг керак.

– Яхши! – дея жавоб берди Шарлотта, – ҳарқалай менинг назаримда бу мисол унча тўғри келмаса-да, бугун фикрларимиз бир жойдан чиққани, моддалар ва характерлардаги яқинлик бизга ўз қарашларимизни

очикчасига айтиш имконини яратгани жуда яхши бўлди, деб ҳисоблайман. Шундай қилиб, ростини айтсам, бугун мен Оттилияни олиб келишга қатъий қарор қилдим; чунки ҳозирги садоқатли уй-рўзғор бошқарувчим кетмоқчи, у эрга тегаяпти. Бу ишни мен ўз фойдам учун қиламан; Оттилиянинг фойдаси учун бунга мени нима ундаши ҳақида сен бизга ўкиб берасан. Елканг оша қоғозга қарамайман, бироқ хатда нима ёзилгани менга маълум. Қани, ўки, ўкийвер! — шундай деб у хатни чиқарди-да, Эдуардга узатди.

Бешинчи боб

Бошлиқ аёлнинг мактуби

Муҳтарама хоним, бугунги мактубим қисқа бўлса маъзур тутарсиз, чунки мен ҳали тарбияланувчиларимиздан қабул қилган очик синовларнинг натижалари ҳақида уларнинг ота-оналарига, ҳомийларига хабар қилишим керак; рухсатингиз билан гапим қисқа бўлади, чунки оз гап билан кўп фикрни айта оламан. Қизингиз ҳар жиҳатдан биринчи ўринни эгаллади. Хатга илова қилинаётган гувоҳномалар, олган мукофотларини тасвирлаган ўз мактубидан кўриниб турганидек, эришган ажойиб ютуқларидан у бениҳоя бахтиёр, албатта, бундан Сиз ҳам хурсанд ва хотиржам бўласиз. Менинг хурсандчилигим у даражада эмас, негаки шундай муваффақиятларга эришган қизни биз бу ерда узоқ ушлаб туролмаслигимизни олдиндан билиб турибман. Менинг фикримча, унинг учун нималар энг муҳим эканлиги ҳақида ўз мулоҳазаларимни тез орада Сиз муҳтарама хонимга баён қилиш бахтига муяссар бўлиш вазифасини ўз бўйнимга оламан. Оттилия ҳақида менинг муҳтарам ёрдамчим ёзади.

Ёрдамчининг мактуби

Муҳтарама бошлигимиз Оттилия ҳақида ёзишни менга топширдилар, бунинг сабаби, бир томондан, айтилиши мумкин бўлмаган нарсани айтишни ноқулай

ҳисоблайдилар, иккинчи томондан, ўзи узр сўрашга ҳожатманд бўлганларидан шу ишни менга топширишни лозим кўрдилар.

Ўзи билган ва қўлидан келадиган нарсаларни намоиш қилиш бечора Оттилияга қанчалик қийинлигини яхши билганлигим туфайли очиқ синовлардан мен унинг учун анча хавфсираган эдим, бунинг устига тайёргарлик кўришнинг умуман иложи йўқ, одатдаги кунлардагидек иложи бўлганида ҳам Оттилияни ўзини билагондек тутишга ўргатиб бўлмасди. Имтиҳонлар натижаси менинг хавотирымдан ҳам ошиб тушди; у биронта ҳам мукофот ололмади, ҳатто гувоҳномага ҳам лойиқ кўрилмаганлар қаторида қолди. Тагин нима ҳам дейин? Чиройлиликда уникидан ўтадиган дастхат йўқ, лекин бошқалар тезроқ ёзишади, ҳисобни ҳаммаси тез ечишди, у ҳаммадан яхши ечадиган қийин масалаларга синов пайтида навбат етмади. Фаранг тили бўйича кўплари таржима қилиш ва бидирлашда ундан ўзиб кетишди; тарихдан эса, номлар ва саналарни дарҳол эслаб ололмади; жуғрофиядан давлат чегараларини чалкаштириб юборди. Мусиқадан у билан бир нечтагина оддий оҳанглари ижро этиб беришга на вақт топилди, на тинч шароит бўлди. Расм учун эҳтимол мукофот оларди, чизиқлари равон, иш чуқур ўйлаб, астойдил бажарилган эди, афсуски, гоя жуда кенг ўйланганидан белгиланган вақтда чизиб улгуролмади.

Ўқувчилар кетишгач, имтиҳон олувчилар кенгашишга қолишди, биз ўқитувчиларга ҳам у ёки бу мулоҳазаларимизни айтишга ижозат беришганда пайқадимки, Оттилия ҳақида умуман гапиришмади, гапиришса ҳам ҳарҳолда ранжиб, бепарволик билан гапиришди. Унинг характерини тасвирласам, уларнинг кўнглини юмшатарман, деган ишонч билан жон-жон деб бу ишга журъат қилдим ва тўлиқ ишонч билан гапирдим, негаки ўзим ҳам ёшлигимда худди шундай аянчли аҳволда қолган эдим-да. Сўзларимни диққат билан тинглашди, гапимни тугатганимда бош

имтиҳон олувчи менга мулойим, лекин лўнда қилиб деди: «Қобилият – бу шарт-шароит, муҳими, унинг натижаси бўлсин. Ҳар қандай тарбиянинг мақсади ҳам шу, ота-оналар ва ҳомийларнинг ягона, аниқ истаги ҳам, болаларнинг ўзлари ҳам унчалик тушуниб етмаган, сезиб-сезмаган интилишлари ҳам мана шу, синов мақсади ҳам худди шу нарсa, синовда на фақат ўқувчиларга, балки ўқитувчиларга ҳам баҳо беришadi. Сиздан эшитган гапларимиз бу қизга яхши умидлар боғлашимизга имкон беради, энди Сизга келсак, ўз ўқувчи қизларингиздаги мавжуд қобилиятларга бунчалик эътибор бераётганингиз, шубҳасиз, мақтовга сазовор. Агар йил давомида дуруст натижаларга эриша олсангиз, унда Сизни ҳам, қобилиятли ўқувчингизни ҳам чин дилдан қутлаймиз».

Бундай натижа бўлишига мен олдиндан кўникиб ҳам қолувдим, лекин ҳаял ўтмай бундан-да даҳшатлиси содир бўлишини кутмагандим. Ўз кўзичоқларидан биронтасининг йўқолишини истамаган меҳрибон чўпон сингари ёки бу ердаги ҳолатга қайтсак, ҳамма нарсани ортиқча безакларсиз кўришни истамаган муҳтарама бошлигимиз имтиҳон олувчилар кетишгач, ўз норозилигини яширолмади ва бошқа ўқувчилар ўз мукофотларидан шодланишаётган бир маҳалда дераза олдида жимгина турган Оттилияга деди: «Худо ҳаққи, айтинг-чи, одам аҳмоқ бўлмаса-ю, аммо қандай қилиб шунақа аҳмоқларча таассурот қолдириши мумкин?» Оттилия мутлақо хотиржам жавоб қилди: «Ўзr, меҳрибон онажон, аини шу бугун бошим оғрияпти, қаттиқ оғрияпти!» «Буни ҳеч кимга билдирма!» деди одатда гоят раҳмдил бўлган бошлигимиз ва норози қиёфада нари кетди.

Тўғри, у бунн ҳеч кимга билдиргани йўқ, чунки Оттилиянинг юз ифодаси ҳам ўзгармади, унинг бирор марта қўлини чаккасига олиб борганини ҳам кўрмадим. Бу ҳам ҳали ҳолва эди. Ҳамиша шўх, самимий бўлган Сизнинг қизингиз эса, муҳтарама хоним, ҳозирги ютуқларидан бурни кўтарилиб, ўзини

тутолмай қолди. У мукофотларию гувоҳномаларини кўтариб у хонадан бу хонага югурар, Оттилиянинг юзи олдида уларни айлантирганча: «Бугун омадинг юришмади!» дея қичқирарди. Оттилия эса: «Бу ҳали охирги синов эмас», деб жавоб қайтарди. Сизнинг қизингиз бўлса: «Сен эса ҳаминша охиргилигингча қолаверасан!» дея қичқирди-да, чопганича кетди.

Оттилия бошқа ҳар қандай одамга хотиржам кўриниши мумкин, лекин менга эмас. У қарши курашадиган ёқимсиз ички галаён одатда чехрасининг икки хил рангидан билинади. Чап юзи бирданига қизариб, ўнги оқариб кетади. Мен буни сездим-да, аралашмай туролмадим. Бошлигимизни четга тортдим-да, вазият ҳақида у билан жиддий гаплашдим. Бу оқила аёл ўз хатосини тушунди, биз узоқ гаплашдик, шунинг учун гапни чўзиб ўтирмасдан ўз қароримиз ва илтимосимизни Сиз, муҳтарама хонимга етказмоқчиман. Оттилияни маълум муддатга ўз ёнингизга олинг. Илтимосимизнинг сабабларини ўзингиз жуда яхши англаб етасиз. Агар шунга рози бўлсангиз, бу мулоим қиз билан қандай муомала қилиш кераклигини мен муфассал ёзиб юбораман. Сизнинг қизингиз бу ердан кетганиданоқ – бу аниқ бўлса керак – биз Оттилияни тагин жон деб пансионатга қайтариб опкеламиз.

Яна бир нарсани қўшиб қўяй, айтиш эсимдан чиқиб кетиши мумкин: Оттилиянинг бирор нарса талаб қилганини ёки ҳеч бўлмаса қаттиқ илтимос қилганини бирор марта бўлсин кўрганим йўқ. Бироқ аҳён-аҳёнда бўлса-да, кимдир ундан бирор нарсани талаб қилса, ўшани рад этишга уринади. У шундай ишора қиладики, бунинг маъносини тушунган ҳар қандай одамга у кучли таъсир қилади. У кафтларини маҳкам қисади-да, қўлларини юқори кўтаради, кейин кўксига олиб бориб, олдинга хиёл эгилади ва талаб қилувчи кишига шундай назар билан тикиладики, у ўз талаби ёки илтимосидан шу заҳоти воз кечади. Борди-ю, марҳаматли хоним, Сизнинг Оттилияга муносабатингизда бундай ҳол юз бериши гумон бўлса-да,

бирор марта шундай ишорага дуч келсангиз, менинг сўзларимни эсланг ва Оттилияни маъзур тутинг.

Эдуард бу хатларни овоз чиқариб ўқиркан, жиламайиб қўяр ва бошини чайқарди. Айрим шахсларни ва умумий ҳолатни муҳокама ҳам қилиб олишди.

– Гап тамом! – хитоб қилди ниҳоят Эдуард, – бўлди, Оттилия келади! У сенга ёрдамчи бўлади, азизим, биз эса, энди ўз режаларимизни ўртага ташласак: мен ўнг қанотга, Капитан ёнига қўчиб ўтсам яхши бўлар, дейман. Бизга эрталаб, кечкурунлари ишлаш қулай. Ўшанда сенга ва Оттилияга жой бемалол бўлиб қолади.

Шарлотта рози бўлди, Эдуард уларнинг бундан кейинги ҳаёт тарзини баён қилиб берди ва гап орасида қўшиб қўйди:

– Аҳён-аҳёнда жиянингнинг чап чаккаси оғриб тургани яхши ҳарҳолда, баъзан менинг ўнг чаккам оғрийди. Агар бу бир вақтда содир бўлса, рўбарў ўтириб оламинг-да, мен ўнг қўлимга, у чап қўлига суяниб, бошларимизни турли томонларга буриб оламинг, ўшанда иккита бир-бирига мос кўриниш ҳосил бўлади.

Капитан бу хавфли ҳолат деб баҳоламоқчи бўлди, аммо Эдуард хитоб қилди:

– Қадрдон дўстим, Г дан эҳтиёт бўлаверинг! Борди-ю, В ни тартиб олишса, шўрлик Б нима қилади?

– Менинг назаримда, – қўшиб қўйди Шарлотта, – бу ўз-ўзидан равшан.

– Албатта, – хитоб қилди Эдуард, – Б ўз А сига, аввал охир ўзиникига қайтиб боради! – Шундай дея ирғиб ўрнидан турди-да, Шарлоттани маҳкам бағрига босди.

Олтинчи боб

Оттилияни олиб келган карета қаср олдида тўхтади. Шарлотта уни кутиб олгани чиқди; дилбар киз унга томон интилди ва ўзини унинг оёғига ташлаб, тиззаларидан кучди.

— Бунақа хўрланишнинг нима кераги бор! — деди Шарлотта сал хижолат бўлиб ва кизни турғазишга уринди.

— Бу хўрланиш эмас, — жавоб қайтарди Оттилия ўрнидан турмай, — шу ҳолатда менга бўйим Сизнинг тиззангиздан келадиган, Сиз мени жуда-жуда яхши кўрган пайтларни эслаш хуш ёқади.

У ўрнидан турди, Шарлотта уни меҳр билан бағрига босди. Уни эркакларга таништиришди ва меҳмон сифатида алоҳида диққат-эътибор кўрсатишди. Гўзаллик — ҳамма жойда ёқимли меҳмондир. Оттилия суҳбатга диққат билан қулоқ солаётгандек кўринса-да, ўзи гап-сўзга кўшилмай ўтирди.

Эртасига эрталаб Эдуард Шарлоттага деди:

— У жуда дилбар киз, яхши суҳбатдош.

— Суҳбатдош? — сўради Шарлотта жилмайиб, — у ҳали оғзини ҳам очгани йўқ-ку.

— Шундайми? — сўради Эдуард, гўё эслашга уринаркан, — бу жуда ғалати-ку!

Шарлотта янги келган кизга уй-рўзғор ишларида нималар қилиш кераклигини салгина ишора қилди, холос. Оттилия бор тартиб-қондани дарҳол англаб олди, энг муҳими ҳис этди. У ҳамма учун, алоҳида ҳар бир киши учун нималар қилиш кераклигини бир пас-да илғаб олди. Ҳамма ишлар ўз ўрнида бажариларди. У гўё ҳеч қандай буйруқ бериб ўтирмасдан ишларни бошқарарди, борди-ю, бирортаси имиллайдиган бўлса, ишга дарров ўзи киришиб кетарди.

Бўш вақти кўп қолаётганини кўргач, у ўзига иш жадвали тузиб олишга Шарлоттадан рухсат сўради ва унга қатъий амал қилди. У ишларни шундай бажарардики, Шарлотта бунда ёрдамчи ўз мактубида ёзган чизгиларни кўрарди. Уни ўз ихтиёрига қўйиб беришди. Шарлотта камдан-кам пайтлардагина у-бу ишларни эслатиб қўярди. Чунончи, Шарлотта бир неча бор ёзганда тезроқ ҳаракат қилсин, деган фикрда учи хиёл ўтмаслашган қаламни қўйиб қўяр, аммо кўп ўтмай қаламнинг учи тагин ингичка қилиб текисланган бўларди.

Улар ёлғиз қолган пайтларда фаранг тилида гаплашишга келишиб олишди. Шарлотта бунга қатъий рия килди, негаки Оттилия чет тилидаги машқни бажариш шарт бўлган пайтда янада сўзамол бўлиб кетарди. Бундай пайтларда ўзи хоҳлаганидан ҳам кўпроқ гапириб қўярди. Оттилиянинг пансионат ҳаёти ҳақидаги муфассал, аммо беғараз ҳикояси Шарлоттага айниқса ёқди. У Шарлотта учун ёқимли суҳбатдош эди ва Шарлотта пайти келиб унинг садоқатли дўстига айланишига умид боғларди.

Бу орада Шарлотта Оттилияга тегишли эски хатларни қайта кўриб чиқди, шу билан бу мулоим киз ҳақида пансионат бошлиғи, унинг ёрдамчиси ёзган мулоҳазаларни хотирасида тикламоқчи ва уларни қизнинг ўз хатти-ҳаракатлари билан қиёсламоқчи бўлди. Шарлотта, ёнма-ён яшаб турган одамдан нима кутишинини билиш, унинг қайси жиҳатларини тарбияласа бўлади-ю, нималарига бир умрга кўникиш ва кечириш учун унинг характерини тезроқ билиб олиш лозим деб ҳисобларди.

Бу текширувдан у, албатта, ҳеч бир янгилик тополмади, бироқ айрим таниш ҳолатлар унинг диққатини тортди ва булар муҳим бўлиб кўринди. Айтайлик, Оттилиянинг ейиш-ичишдан ўзини тийиши уни чинакамига ташвишга сола бошлади.

Иккала аёлни банд қилган навбатдаги нарса кийим-кечаклар эди. Шарлотта Оттилиядан дид билан, зўр кийинишни талаб қиларди. Чакқон, очиккўнгил киз ўзига илгари тортиқ қилинган матоларни дарҳол бичишга киришди ва тез орада ҳеч кимнинг ёрдамисиз ўзига ғоят бежирим кўйлақлар тика оладиган бўлиб қолди. Янги башанг кийимлардан яна ҳам сарвкомат бўлиб кетди, агар инсоннинг мафтункорлиги сиртига чиқса, бор фазилатлари атрофидагиларга таъсир этганидан унинг бутун борлиғи гўё яшнаб, яна ҳам дилбар бўлиб кетгандек туюлади.

Мана шунинг учун Оттилия биринчи кунданок том маънода иккала эркакнинг кўзини қувонтирди. Агар

зумрад ўзининг ажиб ранги билан кўзга хуш ёкса, ҳатто мана шу асл сезги органига шифобахш таъсир кўрсатса, инсон гўзаллиги барча зоҳирӣ ва ботинӣ туйғуларимизга янада каттарок куч билан таъсир қилади. Бу гўзалликка назари тушган кишига ҳеч бир ёмонлик йўламайди; у ўз-ўзи билан ва бутун олам билан ўзини уйғунликда ҳис этади.

Оттилиянинг келишидан маълум маънода ҳамма манфаатдор бўлди. Эдуард билан Капитан бирга тўпланадиган барча соатларга, ҳатто сонияларигача аниқ риоя қилишадиган бўлишди. Тушликка ҳам, чойга ҳам, сайр қилишларга ҳам улар озгина бўлса-да, ўзларини куттиришмасди. Улар айниқса кечқурунлари, столдан туриб кетишга шошилишмасди. Шарлотта бунини пайқади ва уларни кузата бошлади. Улардан қайси бири бу нарсага кўпроқ интилаётганини билишга уринди, аммо ҳеч қанақа фарқни сезмади. Икковлари ҳам бирдек сўзамол бўлиб қолишди. Суҳбат учун ҳам кўпроқ Оттилияни иштирок этишга ундайдиган, унинг савиясига, билим доирасига мос келадиган мавзуларни танлашарди. Улар Оттилия қайтиб келгунича китоб ўқишни ёки ҳикояни тўхтатиб туришарди. Улар мулоҳим, дилкаш бўлиб қолишди.

Бунга жавобан Оттилия кундан-кунга зўр иштиёк билан хизмат қила бошлади. Хонадонга, одамларга, рўзғорга у қанчалик кўника борса, ишни ҳам шунчалик ғайрат билан қилар, ҳар бир назарни, ҳар бир ҳаракатни шунчалик тез тушунар, ҳар бир товуш ёки сўзни оғиздан чиқар-чиқмас илғаб оларди. Ундаги хотиржам зийраклик, вазмин ғайратчанлик ҳеч бир ўзгармади. У ўтирадими, ўрнидан турадими, кетадими, келадими, бирор нарсани олиб борадими, олиб келадими ёки яна ўтирадими – бу доимий майин ҳаракатларнинг барчаси мутлақо бесаранжомликларсиз, бир хил адо этиларди. Бунинг устига, у шу қадар енгил қадам ташлардики, қадам товуши ҳатто эшитилмасди.

Оттилиянинг виждонан хизмат қилиши Шарлотта-ни қувонтирарди. Бироқ, ўзига маъқул келмаган битта нарсани у Оттилиядан яшира олмади.

– Борди-ю, бирор киши, – деди у бир куни Оттилияга, – қўлидан бирор нарсани тушириб юборса, уни дарҳол эгилиб олиб бериш инсондаги яхши хислат ҳисобланади. Бу билан гўё ўзимизни ўша одамга хизмат қилишга бурчли деб ҳисоблаймиз; бироқ аслзодалар даврасида бундай хизматни кимга кўрсатиш кераклигини билиш лозим. Гап аёллар ҳақида кетса, мен сенга ҳеч бир қонун-қонидани рўкач қилмайман. Сен ёшсан, юқори табақа одамларига ва қарияларга бундай хизмат қилиш – бурч; ўзинг тенгиларга – ҳурмат; болалар ва қуйи табақаларга – инсонийлик ва мурувват; лекин эркакларга нисбатан қиз боланинг бундай ҳурмат-эътибор кўрсатиши ярамайди.

– Бу одатимни тарқ этишга ҳаракат қиламан, – жавоб берди Оттилия, – агар Сизга бунинг сабабини айтсам, мени кечирарсиз, деб ўйлайман. Бизга тарихни ўқитишган, аммо мен бундан зарур бўлган даражада билим эгалламаганман; бу менга нима учун керак бўлишини билмаганман. Айрим воқеаларгина миямга ўрнашиб қолган, мана улардан биттаси: Англия қироли Карл Биринчи ўз маслаҳатчилари олдида турганида қўлидаги ҳассанинг олтиндан ясалган бошчаси ерга тушиб кетади. Бундай ҳолатларда атрофдаги барча одамлар ҳаракатга келишга кўникиб қолган қирол бу гал ҳам унга кимдир хизмат қилишидан умидвор бўлиб атрофига назар ташлайди. Бироқ ҳеч ким қимир этмайди, шунда ўзи эгилиб олтин бошчани ердан олади. Бу воқеадан шундай дилим оғридики, билмайман, бунга асос борми-йўқми, ўшандан бери бирор кишининг бирор нарсани тушириб юборганини кўрсам, дарҳол эгилиб олиб беришдан ўзимни тиёлмайман. Ҳарқалай бундай қилиш ҳамиша ҳам одобдан эмас, бунинг устига, – жилмайиб қўшиб қўйди у, – мен ҳамма ерда ўз ҳикоямни айтиб беравермайман-ку, шунинг учун бундан кейин ўзимни тутишга уринаман.

Бу орада икки дўстни банд этган яхши ишлар тўхтовсиз олға силжирди. Ҳар куни улар бирорта ишни ўйлаб қўйишга ва амалга оширишга бирор янги сабаб топишарди.

Бир куни икковлари қишлоқ бўйлаб боришар экан, унинг жой етишмаслиги туфайли тартиб ва тозалликка риоя қилолмайдиган бошқа қишлоқлардан нақадар орқада қолганини кўриб кўнгиллари ғаш бўлди.

— Эсингдами, — деди Капитан, — Шветсарияда саёҳат қилиб юрганимизда биронта қишлоқда боғчани кўнгилдагидек безатишни, шветсарияча қурилиш услуби асосида эмас, балки яшаш учун жуда зарур бўлган шветсарияча тартиб ва орасталик асосида қишлоқ барпо қилишни орзу қилган эдик.

— Бу ишни, масалан, худди шу ерда қилса бўлади, — деди Эдуард. — Қаср жойлашган тоғнинг бурчаги олдинга туртиб чиққан; қишлоқ унинг рўпарасига хийла тартибли ярим айлана тарзида қурилган; ўртадан арик оқиб ўтади, сувни баландга кўтариш учун кимдир тошдан, бошқаси ёғоч қозиқдан, учинчиси тахта ёки ходадан, қўшниси эса, ёғоч тўсиндан фойдаланади, улар бир-бирларига кўмаклашмайдигина эмас, ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам зарар келтиради. Бунинг устига йўл ҳам ноқулай: гоҳ юқорига чиқади, гоҳ пастга тушади, гоҳ сув, гоҳ тошлар бўйлаб юради. Агар қишлоқ аҳли озгина меҳнат қилишдан қочишмаганда эди, бу ерда ярим доирали девор қуришга унчалик кўп харажат ҳам кетмасди, девор орқаси бўйлаб йўлни уйларгача олиб борардик, қишлоқни чиройли, тартибли қилиб қўярдик, барчага тегишли шу муаммони ечиш билан майда-чуйда ташвишларнинг ҳаммасидан бир-варакайига қутулардик.

— Кел, уриниб кўрамиз, — деди Капитан ва атрофга назар ташларкан қилинадиган ишларни чамалади.

— Мен шаҳарликлар билан ҳам, деҳқонлар билан ҳам, агар уларга тўғридан-тўғри буйруқ беролмайдиган бўлсам, ош-қатиқ бўлишни ёмон кўраман, — деди Эдуард.

— Бир жиҳатдан сен ҳақсан, — жавоб қилди Капитан, — бунақа ишлар кўп марталаб менинг ҳам таъбимни хира қилган. Одам нимага эришиши керагу нимани қурбон қилиши кераклигини тўғри чамалаёлмагани кийин-да. Зарур воситаларга таянмай туриб бирон-бир мақсадга эришиш ҳам кийин. Кўплар восита билан мақсадни фарқлашмайди-да, кейингисига диққатни қаратиш ўрнига олдингиси билан қаноатланиб қўяқолишади. Ҳар қандай ёмонликни у кўзга ташланган жойда бартараф қилишга уринишади, у нима сабабдан келиб чиқди, унинг асл томири қаерда, бу ҳақда ўйлашмайди. Шунинг учун бировга маслаҳат бериш, айниқса, фақат бугуннинг ташвишини қиладиган, камдан-кам эртанги кундан нарисини кўрадиган оммага ўргатиш жуда кийин. Борди-ю, бирон бир оммавий тадбирда бири ютса-ю, бошқаси ютқизса, унда уларни зинҳор келиштириб бўлмайди. Ҳар қандай умум манфаатига тегишли ишлар ҳокимиятнинг чексиз кучи ёрдамида амалга оширилиши лозим.

Улар гаплашиб туришаркан, бир гадой улардан садақа сўради, у кашшоқ кимсадан кўра кўпроқ сурбетга ўхшарди. Гапини бўлишганини ёмон кўрадиган Эдуард, аввалига уни бир неча бор юмшоқ оҳангда рад қилса ҳам кетавермагач, уришиб берди. Бироқ бу одам аста-секин нари кетаркан, ўзича тўнғиллар, сўкинар ва гадойга садақа бермасанг берма, аммо уни ҳақорат қилма, дея гадойнинг ҳақ-ҳуқуқларини, у ҳам бошқа бандалар қатори Яратганнинг ҳамда олий ҳокимиятнинг паноҳида эканлигини рўқач қилгач, Эдуард тамоман ўзини тутолмай қолди.

Капитан уни тинчлантириш мақсадида деди:

— Маҳаллий полицияни шунақа ишларга жалб қилишимиз учун бу ҳодиса бизга сабоқ бўлсин! Садақа бериш керак, бироқ буни одам ўзи, айниқса, уйида қилмаслиги керак. Ҳар қандай ишда, шунингдек, хайрия ишида ҳам, меъёр ва мунтазамлилик зарур. Садақани беҳад кўп бераверсанг, тиланчи нари кетиш ўрнига одамга бутунлай ёпишиб олади. Саёҳатда

юрган пайтларингда кўчада турган тиланчи ёнидан кутилмаган бахт тарзида ўтиб кетаётганингда осмондан ташлагандек садақа бериб кетсанг, бу бошқа гап. Қишлоқ билан қасрнинг жойлашиши биз учун бу ишни осонлаштиради; мен бу ҳақда аввалдан ўйлаб қўйганман.

Қишлоқнинг бир чеккасида меҳмонхона жойлашган, иккинчи чеккасида кекса, ҳурматли эр-хотинлар яшашади. Ҳар иккала жойга ҳам оз-оздан пул қўйиш керак. Қишлоққа кираётган эмас, чиқаётган одамгагина бирон нарса берилсин. Ҳар иккала уй ҳам қасрга олиб борадиган йўл бўйида жойлашган, бу ёққа келмоқчи бўлган ҳар қандай одам ўша жойга жўнатилиши керак.

– Кел, – деди Эдуард, – бу ишни ҳозир бажарамиз Қолганларини кейин келишаверамиз.

Улар меҳмонхонага ва кекса эр-хотинлар ҳузурига киришди, масала дарров ҳал бўлди-қўйди.

– Аниқ биламанки, – деди Эдуард улар бирга қаср томон кетишаётганда, – дунёда ҳамма нарса оқилона фикр ва қатъий қарорга боғлиқ. Мана, масалан, сен хотинимнинг боғ барпо қилиш режасига қарши чиқиб тўғри қилган эдинг, менга ҳам янги-янги тузатишларга туртки бергандинг, бу ҳақда мен, ичимда гап сақлаш одатим йўқлигидан дарҳол хотинимга айтгандим.

– Шундай деб ўйловдим-а, – эътироз билдирди Капитан, – лекин буни маъқулламайман. Сен уни фикридан чалғитдинг, у барча ишларни ташлаб қўйди, лекин барибир бизнинг мулоҳазамизга қўшилмайди; бу ҳақда гапиргиси ҳам келмайди, чимчайласига бизни ортиқ таклиф ҳам қилмаяпти, бироқ ҳозиргача Оттилия билан у ёққа бир неча марта чиқишди.

– Биз эса, – деди Эдуард, – бундан чўчимаслигимиз керак. Бирон яхши нарсани қилиш мумкин ва лозим эканлигига амин бўлсам, ўша нарса амалга ошганини кўрмагунимча кўнглим жойига тушмас эди. Ахир биз бирон ишни бошлашга устамиз-ку. Кел, кечки суҳбатларимиз давомида инглиз боғлари тасвирини

ўқиймиз, мис гравюраларни кўрамиз, кейин сен чизган мулк харитаси билан шуғулланамиз! Аввалига бунга шунчаки сиёсат учун, эрмак ишдек қараш керак, кейин иш ўз-ўзидан жиддий тус олади,

Ушбу суҳбатдан кейин китоблар варақланди, уларда аввал жойнинг лойиҳаси ва дастлабки, табиий, ишланмаган ҳолати тасвир этилган, кейинги саҳифалардан эса амалга оширилган ўзгаришлар, яъни табиат неъматларидан фойдаланиш ҳамда уларни кўпайтиришни кўзда тутган санъат маҳсуллари жой олган эди. Худди шуларни ўз мулкига, ўзини ўраб турган жойларга, шу ерда қилиш мумкин бўлган ишларга осонгина кўчирса бўларди.

Капитан тузиб чиққан харита кўпгина хайрли ишларга йўл очарди; фақат аввалига Шарлоттага илгари бошлаган режадан воз кечиш қийин бўлди. Ҳарқалай кейин тоғ тепасига олиб чиқадиган осонроқ йўлни топишди. Юқорида, хушманзара дарахтзор ёнидаги тепалик ёнбағрида эса шийпонча курмоқчи бўлишди, унинг учун шундай жой танлашдики, у қаср деразаларидан кўриниб турар, ундан бўлса қаср ва боғни кўриб туриш мумкин эди.

Капитан ҳамма нарсани чуқур ўйлаб, тарозига солиб кўрди ва ўша қурилажак қишлоқ йўли, ўша арик бўйидаги девор ва ўша кўтарма ҳақида тағин гап очди.

– Тоғ тепасига олиб чиқадиган қулай йўл қуриш асносида, – деди у, – деворга етадиган тош ҳам йиғаман. Бир иш иккинчисига уланиб кетади ва ҳар иккаласи ҳам тезроқ ва арзонроқ битади.

– Энди, – деди Шарлотта, – ташвиш тортишга менинг ҳам галим келди. Ҳамма ишларнинг аниқ ҳисоб-китобини қилиш керак; бу тахлит ишларга қанча маблағ сарф бўлишини билсанг, ўшанда одам на фақат ҳафтага, ҳатто бир ойга кетадиган пулни аниқ ҳисоблаб қўяди. Пул менинг қўл остимда; пулни тилхат бўйича ўзим бериб, харажатни ўзим ҳисоблаб бораман.

– Сен бизга ишонмаяпсан, шекилли, – деди Эдуард.

— Ўзбошимчалик бўладиган жойда, тўғри, унчалик ишонмайман, — жавоб берди Шарлотта, — Сизлардан кўра ўзбошимчаликнинг олдини биз аёллар яхшироқ оламиз.

Кўрсатмалар берилди, ишга жадал киришишди, Капитаннинг ўзи ишнинг бошида турди, Шарлотта деярли ҳар куни жиддий ва аниқ ишлашига гувоҳ бўларди. Капитан ҳам уни яхшироқ билиб олди ва икковларига биргаликда ишлаш ҳамда мақсадга етиш осонроқ кўчарди.

Иш ҳам худди бирга рақс тушишга ўхшайди: бир хил қадам ташлаётган жуфтлар бир-бири учун зарур бўлишади; бундан эса улар ўртасида беихтиёр ўзаро ҳурмат келиб чиқадики, Шарлотта ҳам Капитанни яқинроқ билганидан бери чинакамига ҳурмати ошди, бунинг исботи сифатида Шарлоттага жуда ҳам ёққан хушманзара майдончани безатишга киришганида, бу иш Капитанга маъкул бўлмагач, ҳеч бир ранжимасдан, иккиланмасдан ундан воз кечганини кўрсатса бўлади.

Еттинчи боб

Шарлотта билан Капитан биргаликда топишган машғулот Эдуарднинг Оттилия билан янада яқинроқ боғланиб қолишига сабаб бўлди. Шусиз ҳам Эдуарднинг юрагида унга нисбатан анчадан бери майин, дўстона туйғу уйғонган эди. Оттилия ҳаммага, Эдуардга эса янада кўпроқ илтифотли, жонқуяр эди; Эдуарддаги иззатталаблик туфайли унга шундай туюларди, эҳтимол. Ҳарҳолда шубҳа йўқ эди: унга қандай овқатлар қандай кўринишда ёқишини Оттилия аллақачон билиб олган эди; у чойга қанча қанд солади, шунга ўхшаш нарсалар Оттилиянинг назаридан четда қолмаган эди. Айниқса Эдуард елвизакдан қўрққани учун Оттилия уни шундан асрашга ҳаракат қилар, Шарлотта эса мудом тоза ҳаво бўлишини хоҳлар, шунинг дастидан Эдуард иккови келишолмасди. Шунингдек, боғда ва гулзорда нима қилиш кераклигини

ҳам Оттилия яхши биларди. Эдуард нимани хоҳласа у бажаришга ҳаракат қилар, хуллас калом, у шу тахлит Эдуарднинг кўрикчисига айландики, борди-ю, у кўринмай қолса, бу Эдуардга жуда каттиқ таъсир қиладиган бўлиб қолди. Бунинг устига икковлари тамоман ёлғиз қолишса, Оттилия анча очилиб, бемалол сўзлашарди.

Ёши катта бўлса-да, Эдуардда ҳалигача болаларга хос нимадир сақланиб қолган, ёш Оттилияга бу нараса айниқса ёқарди. Улар бир-бирларини энди таниган пайтларни эслашни яхши кўришарди; хотирлашлар Эдуард билан Шарлоттанинг бир-бирларига энди кўнгил қўйган даврларигача бориб етарди. Оттилия, уларнинг саройдаги энг жозибали жуфтлар бўлишгани эсида эканлигини уктирарди. Эдуард унга узоқ ёшликдаги бундай хотираларни эслаб ўтирма, деганида, Оттилия ўша пайтдаги битта воқеа, яъни бир куни Эдуард кириб келганида у Шарлоттанинг этагига бекиниб олганини, йўк, кўрққанидан эмас, балки кутилмаганда унинг келиб қолганидан шундай қилганини тинмай уктирарди. Яна шунинг учунки, қўшиб қўярди у, Эдуард унда жуда кучли таассурот қолдирган, унга беҳад ёккан эди-да.

Мана шундай шароитларда икки дўст томонидан бошланган айрим ишлар анча-мунча тўхтаб қолди, шундан сўнг улар кўп нарсаларни қайта кўриб чиқишни, хатлар ёзишни зарур деб топишди. Шу мақсад билан идорага келишганда, у ерда котиб бекорчиликдан зерикиб ўтирарди. Улар ишга киришиб кетишди ва кўп ўтмай ўзлари ҳам сезмаган ҳолда, авваллари ўзлари бажарадиган кўп юмушларни котибга юклашди. Дастлабки ҳисоб-китобни тузишни Капитан, дастлабки хатни ёзишни Эдуард бирданига уддасидан чиқишолмади. Улар хийла муддат ёзишди, ўчиришди, яна ёзишиб кўчиришди, ниҳоят, иши айниқса юришмаётган Эдуард соат неча бўлганини сўради.

Шунда маълум бўлдики, Капитан кўп йиллардан бери илк бор хронометрик соатини бурашни эсдан

чиқарипти; шунда вақтнинг улар учун фарқсиз эканлигини англаб етишмаган бўлса-да, ҳарқалай ҳис этгандек бўлишди.

Эркаклар ишларини бирмунча силжитиб қўйишганда аёллар ҳам анча-мунча ҳаракат қилиб қолишди. Умуман олганда, оиладаги маълум шахслар ва зарурий шарт-шароитларга боғлиқ бўлган одатдаги ҳаёт тарзи ҳаддан ортиқ меҳрни ҳам, туғилиб келаётган ҳис-туйғуларни ҳам мисоли бир идишдек ўз бағрига олади ва маълум бир муддат ўтиши билан ана шу янги нарса ичида сезиларли ғалаён бошланади-да, идишдан тошиб чиқади.

Дўстларимизда юзага келаётган ўзаро мойиллик энг ёқимли туйғуларга манба бўларди. Кўнгиллар бири-бирига йўл очиб, фавқулодда бир ўзаро илтифот ҳукм суларди. Ҳар бири ўзини бахтли ҳис этар, бошқанинг ҳам бахтига тўсқинлик қилмасди.

Бундай ҳолат руҳни кўтаради, кўнгилни кенг қилади, инсон қилаётган, қилмоқчи бўлган ҳамма ишларнинг чек-чегараси бўлмайди. Дўстлар энди камдан-кам хонада ўтиришарди. Улар узоқ-узоқларга сайрга чиқишарди, Эдуард билан Оттилия сўқмоқларни танлаш, йўллар топиш учун илгарилаб кетишса, Капитан билан Шарлотта жиддий суҳбатлашганча ўзлари илк бор кўраётган жойлардан, бетакрор табиат манзараларидан завқланиб, анча илгарилаб кетган ҳамроҳлари ортидан шошилмай боришарди.

Бир куни улар қасрнинг ўнг қанотидаги дарвозадан чиқишиб, меҳмонхона томон тушиб боришди, кўприкдан ўтиб кўл қирғоғи бўйлаб сув кўриниб турган жойгача кетишди, ундан нарёғида қирғоқни чақалакзор тепалик ва қоятошлар ўраб олганидан юриш қийин бўлиб қолди.

Бирок Эдуард илгари ов қилиб бу ерларни яхши билганидан ўт босиб кетган сўқмоқ йўл бўйлаб Оттилияни бошлаб кетаверди, шу яқин атрофда чўққилар орасида эски тегирмон борлигини у биларди. Тез орада бу сўқмоқ йўл ҳам тугади ва улар моҳ босиб кет-

ган тошлар орасидаги қалин чангалзорда бир муддат йўл тополмай қолишди; аммо тегирмон тошларининг гулдураши излаётган жойлари узоқ эмаслигидан дарак берди.

Қоятош чеккасига чикиб карашгач, улар шундоккина пастликда жойлашган, эскирганидан қорайиб кетган, ажойиб бир ёғоч қурилмани кўришди, уни тик қоялар ва баланд тарвақайлаган дарахтлар ўраб турарди. Улар мохлар ва қоя синиклари орқали тўғри тушиб бора қолишга қарор қилишди. Эдуард олдинда борарди; у ортига қараб Оттилиянинг ҳеч бир кўркмасдан, сесканмасдан бемалол тошдан-тошга сакраб тушиб келаётганини кўрганда, назарида тепасида илоҳий бир жонзот учиб юргандек ҳис этди. Гоҳо юриш кийин жойларда Оттилия унинг узатган қўлини ушлаганида ёки кифтига суянганида, у шу нарсага иқрор бўлардики, шу пайтгача бирорта бундай нафис аёл зоти унга яқинлашмаган эди. Ҳатто унда, Оттилия тойиб ёки қокилиб кетса-ю, қизни дарҳол кўтариб олиб бағримга боссам, деган истак бор эди. Йўқ, зинҳор у бундай қилолмайди, айникса битта сабаб туфайли; у қизнинг иззат-нафсига тегишдан ва унга бирор зарар етказишдан кўрқарди.

Бунга сабаб нималигини ҳозир билиб оламиз. Пастга тушиб, баланд дарахтлар соясига қўйилган оддий ёғоч стол ёнига жойлашишгач, Эдуард Тегирмончининг мулойимгина хотинини сутга, тавозе ила кутиб олган тегирмончини Капитан билан Шарлоттани бошлаб келишга жўнатгач, сал тортиниброк сўз бошлади:

– Сизга бир илтимосим бор, қимматли Оттилия. Мени маъзур тутинг, ҳатто буни бажармасангиз ҳам майли! Сиз кўйлагингиз ичида, кўксингизда суратли медалион осиб юрасиз, Сиз буни сир тутмайсиз, сир тутишга ҳожат ҳам йўқ. Бу отангизнинг, Сиз деярли билмайдиган, бироқ юрагингиз ёнидан жой олишга лойиқ бўлган ажойиб инсоннинг сурати. Мени кечирасизу, сурат беҳад катта ва бу метал, бу шиша, Сиз биронта болани кўтариб юрганингизда ёки бирон нар-

сани олиб бораётганингиздами, карета чайқалсами ёки мана ҳозиргидек тоғдан тушаётгандами, Сизга бирон зарар етказмасайди, деб мудом хавотирда юраман. Кутилмаганда бирон нарсага урилиб ёки тегиб кетсангиз, йиқилиб тушсангиз Сиз учун бирон хавф-хатар туғилмасайди, деб қўрқаман. Сиздан илтимос, мен учун шу медалионни тақиб юрманг, ёдингизда, хонангизда, майли, асранг; ўз хонангиздан унга энг яхши, энг муқаддас жойни ажратинг, фақат, менинг назаримда, эҳтимол, ўта муболаға килаётгандирман, хавф туғдирадиган жойда – кўксингизда олиб юрманг.

У сўзлаётганида Оттилия индамай бир нуктага тикилганча ўтирди; кейин Эдуарддан кўра кўпрок кўкка қараб шошилмай, ҳеч бир иккиланмай занжирни ечди-да, суратни олди, уни манглайига қўйди-да, дўстига узатаркан деди: – Уйга қайтиб боргунимизча Сизда турсин! Сизнинг самимий ғамхўрлигингизни нечоғлик кадрлашимни мен бундан ортиқроқ исбот қилолмайман.

Дўсти суратни лабларига босишга журъат қилолмади, аммо кизнинг қўлини ушлаб, уларни кўзларига суртди. Бир-бири билан чатишган шундай гўзал кўллар, эҳтимол, ҳеч қачон бўлмагандир. Эдуарднинг елкасидан мисоли тоғ қулагандек бўлди, Оттилия билан уни ажратиб турган девор гўё қулаётгандек эди.

Капитан билан Шарлотта ҳам Тегирмончи ҳамроҳлигида қулайроқ сўқмоқ йўл орқали етиб келишди. Ҳамма хурсанд бўлиб бир-бирлари билан саломлашишди, дам олиб, қоринларни тўйғазишди. Уйга бояги йўлдан қайтмасликка қарор қилишди, Эдуард ариқнинг қоятошли қирғоғидаги сўқмоқ йўл бўйлаб кетишни таклиф қилди, бироз юришгач, кўллар ҳам кўзга ташланиб қолди. Кейин улар ўрмонли чангалзор орқали юришди, далалардан нарида, узоқдаги ям-яшил мевали боғларга кўмилган қишлоқлар, ажойиб гўшалар, кўрғонлар элас-элас кўринарди; улардан бериюроқда, чангалзорли тепалик устида ёқимтойгина хутор ястаниб ётарди. Улар секин-аста баландлик-

ка чиқиб боришгач, бу жойларнинг бутун гузаллиги мана мен, деб якқол кўзга ташланди, у ердан чиройликкина чакалакзор орқали ўтилгач, шундоқкина қаср рўпарасидаги қояга чиқиларди.

Улар ўзлари ҳам кутмаган ҳолда бу ерда пайдо бўлишганда бирам қувонишдики! Улар бутун бир кичик дунёни кезиб чиқишган, мана энди янги қурилиш тушадиган жойда туришар ва ўз хонадонлари деразаларига қарашарди. Сўнгра чимчайлага тушишди ва у ерда илк марта тўртовлари ўтиришди. Бугунги босиб ўтилган йўлда шунча вақт ва куч сарфламасдан, бамайлихотир, яйраб-яшнаб сайр қилиш мумкин бўладиган ҳолга келтириш ҳақидаги яқдил орзудан ҳам ортиқроқ мавзу топилмаса керак ҳозир. Ҳар ким ўз режасини баён қилди, лекин ҳаммалари шунга иқрор бўлишдики, борди-ю, бугун улар бир неча соат сарфлашган йўл текисланса, у ёқ-буёғи билан бир соатда қасрга етиб келиш мумкин. Улар хаёлан тегирмоннинг пастроғида, ариқ кўлга қуйиладиган жойда йўлни қисқартирадиган ҳамда манзарага фойз киритадиган кўприк ҳам қуриб қўйишганди, шу пайт Шарлотта бу тахлит тадбирлар учун зарур бўладиган чиқимларни ёдга солди ва хаёлий яратувчиликка чек қўйди.

— Бунинг ҳам йўлини қилса бўлади, — эътироз билдирди Эдуард, — анави ўрмондаги жойлашиши чиройли-ю, лекин кам даромад берадиган хутор бор-ку, ўшани сотсак бўлади; ундан келган пулни мана шунақа ишларга сарфлашимиз мумкин, шу тариқа пул ҳам жойига сарфлангач, мазза қилиб сайр қиламиз, йил охирида ҳисоб-китоб қилинганда кам фойда берапти, деб ҳозиргидек норози бўлиб ўтирмаймиз.

Яхши уй бекаси бўлган Шарлотта бунга ҳеч нима деёлмади. Илгари ҳам шу ҳақда гапиришган эди. Капитан ўрмонда яшайдиган дехқонлар ўртасида ерларни чегаралаш режасини тузиб чиқишни таклиф қилди; Эдуард эса ишнинг янада осонроқ ва қулайроқ йўлини кўрсатди. Хуторни кўпдан бери сўраб юрган,

ҳозирги ижарачига бериш керак, пулини аниқ муддатларда бўлиб-бўлиб тўлайди, йўл қурилиши ҳам худди ўша муддатларда вақти-вақти билан давом этаверади. Бундай мантиқли, жўяли таклифни ҳамма қўллаб-қувватлади, ўтирганларнинг ҳар бири илондек буралиб кетган йўлни ҳаёлан кўз олдига келтирди ва унинг ён-верига тағин янги-янги дам оладиган манзарали гўшалар барпо қилишга умид боғлади.

Буларнинг барчасини бутун икир-чикирлари билан тасаввур қилиш учун улар кечқурун уйда йиғилишгач, янги харитани ўртага ёйишди. Босиб ўтилган йўлни ва унинг айрим жойларини яна ҳам қулайроқ қилиш имкониятларини қараб чиқишди. Барча аввалги тахминларни қайта муҳокама қилиб, уларни янги туғилган фикрлар билан тўлдиришди, қаср рўпарасида янги қурилажак уй учун танланган жойни маъқуллашди ҳамда ўшангача борадиган йўл узил-кесил аниқлаб олинди.

Оттилия бутун муҳокама давомида чурқ этмай ўтирди, охири Эдуард шу пайтгача Шарлотта олдида ётган режани унинг олдида суриб қўйди-да, ўз фикрини айтишини сўради, Оттилиянинг бир зум саросимада қолганини кўргач, мулойимлик билан унга, ҳали ҳеч нарса ҳал қилинганича йўқ, иш бор-йўғи режалаштириляпти, холос, сен ҳам фикрингни айтавер, дегандек далда берди.

– Мен уйни мана бу ерга қурган бўлардим, – деди Оттилия тепаликнинг энг юқорисини бармоғи билан кўрсатаркан. – тўғри, бу ердан қаср кўринмайди, уни ўрмонча тўсиб туради; шундай бўлса-да, бу ерда одам ўзини бутунлай бошқа, янги бир дунёда тургандек ҳис этади, чунки кишлок ҳам, бошқа жойлар ҳам киши назаридан четда бўлади. У ёқдан қўллар, тегирмон, тепаликлар, тоғлар, жарликлар беҳад гўзал кўринади; буни мен ўша ердан ўтаётганда билдим.

– Унинг гапи тўғри! – хитоб қилди Эдуард. – Қандай қилиб бу фикр миямизга келмабди? Мана, қаранглар, қаранглар, шундайми, Оттилия? – У қаламни

олди-да, тепалик устига қаттиқ босиб узунчок тўртбурчак чизди.

Бу Капитаннинг юрагига қаттиқ ботди, негаки дид билан, топ-тоза қилиб чизилган режанинг бу тахлит ифлос қилинганини кўриш унга ёқмасди. Бирок у ўзини босди ва сал ранжиган бўлди-ю, кейин бу фикрга қўшилди.

– Оттилиянинг гапи тўғри, – деди у, – ахир биз узок-узокларга қаҳва ичиш, мазза қилиб балиқхўрлик қилиш учун сайр қилмаймизми? Бу нарсалар уйда у қадар мазали туюлмади-да. Машгулотларни, буюмларни янгилаб туришни хоҳлаймиз. Ота-боболаримиз қасрни бекорга бу ерга куришмаган: у шамоллардан пана жойда, одамга нима керак бўлса, ҳаммаси яқин-атрофдан топилади; бошпана учун эмас, балки вақтни гаштли ўтказишга мўлжалланган бино эса ўша ерга ярашади ва биз ҳали у ерда қанча-қанча кўнгилли лаҳзаларни бирга бошдан кечирамиз.

Бу ҳақда улар қанча кўп гапиришса, режа уларга шунчалик ёқимли туюларди; бу фикр Оттилиядан чиққани учун Эдуард қувончини яшира олмасди, гўё бу таклифни ўзи киритгандек бундан ғурурланарди.

Саккизинчи боб

Эртасигаёқ Капитан ўша жойни бориб кўрди ва тахминий режани белгилади, ҳаммалари бу ерга йиғилиб, ўша қарорни яна бир бор тасдиқлагандан кейин эса барча зарур жиҳатларни ҳисобга олган ҳолда аниқ лойиҳа ва сметани тузди. Муҳим тайёргарликларни кўриш ҳам назардан четда қолмади. Хуторни сотиш тадбирига ҳам дарҳол киришилди. Капитан Эдуардга, янги бино пойдеворини қўйиш муносабати билан Шарлоттанинг туғилган кунини байрам қилиш на фақат оддий эътибор, балки бурч ҳам эканлигини эслатиб қўйди. Эдуард бу тахлит тантаналарни ёқтирмасди, аммо бу гал уни кўндириш осон бўлди, чунки унинг миясига сал кейинроқ бўладиган Отти-

лиянинг туғилган кунини ҳам худди шундай қилиб нишонласа бўлади, деган фикр келиб қолди.

Янги бошланаётган тадбирлар ва улар билан боғлиқ ишлар Шарлоттага беҳад жиддий, аҳамиятли, шу билан бирга калтис туюларди, шу боисдан у сметаларни, сарфланадиган маблағ миқдорини ҳамда ишларни бажариш муддатларини қайта кўриб чиқиш билан шуғулланди. Улар кундузлари кам кўришишарди, бироқ кечкурунлари иштиёк билан бир ерга йиғилишарди.

Бу орада Оттилия рўзғорни тамоман ўз қўлига олди, унинг хотиржам, вазмин феъл-атвори билан бошқача ҳам бўлиши мумкин эмасди-да, ахир. У олий табақа орасидаги ёки табиат қўйнидаги ҳаётдан кўра кўпроқ уй-рўзғорга бутун фикри-зикри билан берилган эди. Эдуард тез орада сездикки, Оттилия шунчаки ҳурмат юзасидангина сайрларда иштирок этар, кечкурунлари тоза ҳавода дам олишганда шунчаки одоб юзасидан келиб ўтирар, гоҳида ҳатто уйга кириб кетиш учун рўзғор ташвишларига тегишли бирор баҳона қидирарди. Шундан сўнг Эдуард биргаликдаги сайрлардан қуёш ботмай турибоқ қайтишга ҳаракат қиладиган бўлди ва кўпдан бери қилмай қўйган иши — шеър ўқишни, айниқса, ўқиётган кишидан уларга соф, қайноқ муҳаббат туйғуларини сингдиришни талаб қиладиган шеърларни ўқишни одат қилди.

Одатда улар кечкурунлари чоғроқкина стол атрофида, ҳар бири ўзи учун белгиланган жойда: Шарлотта диванда, Оттилия унинг рўпарасидаги оромкурсида, эркаклар эса уларнинг ўртасида ўтиришарди. Оттилия Эдуарднинг ўнг тарафида, ўқиётганида шам қўядиган томонида ўтирарди. У Эдуардга яқинроқ сурилиб оларди, у ҳам китобни кузатиб борар, негаки бировнинг овозидан кўра ўз кўзларига кўпроқ ишонарди; Эдуард ҳам ўз навбатида Оттилияга ўқиш қулайроқ бўлсин, деб унга яқинроқ ўтиришга ҳаракат қиларди; бундан ташқари, Эдуард керагидан ортиқ пауза қиларди ва Оттилия саҳифани охиригача ўқиб бўлгачгина кейинги варақни очарди.

Шарлотта билан Капитан буни сезишиб, бир-бирларига караб кулимсираб кўйишарди; Оттилиянинг Эдуардга бўлган махфий туйғусини фош қилган тағин бир воқеа уларни янада ҳайратга солди.

Бир куни кечқурун бир ёқимсиз меҳмон уларнинг анча вақтини олди, у кетгач Эдуард яна бироз ўтиришни таклиф қилди. У анчадан бери кўлига олмай кўйган сибизғасини чалгиси келиб қолди. Шарлотта одатда икковлари чаладиган сонаталарни излашга тушди, уларни тополмагач, Оттилия, мен уларни ўз хонамга олиб кирган эдим, дея тортинибгина иқрор бўлди.

– Сиз менга роялда жўр бўлишга розимисиз, бу кўлингиздан келадими? – хитоб қилди Эдуард кўзлари қувончдан ёниб.

– Қўлимдан келса керак, деб ўйлайман, – жавоб қилди Оттилия. У ноталарни олиб келди-да, роял ёнига ўтирди. Тингловчилар унинг чалишини диққат билан кузатишди ва Оттилия ёлғиз ўзи ушбу мусиқа асарини мукамал ўрганиб олганини кўриб, ҳайрон қолишди, Эдуарднинг чалиш усулига мослашишнинг уддасидан чиқиши уларни янада лол қолдирди. «Мослашишнинг уддасидан чиқиш» – десак у қадар тўғри бўлмайди; негаки Эдуард гоҳ суст, гоҳ шошилиб чалганида унинг оҳангига тўғрилаш Шарлоттанинг маҳоратига ва ихтиёрига боғлиқ бўлган бўлса, буни уларнинг ижроларида бир неча бор эшитган Оттилия сонатани гўё Эдуард унга жўр бўлсин деган мақсадда ўрганиб олгандек эди. У Эдуарднинг камчиликларини шу даражада ўзлаштириб олган эдики, бундан ўзига хос табиий, жўшқин бир бутунлик вужудга келган, ҳарқалай оҳанг у қадар маромида чикмаган бўлса-да, бироқ беҳад хушжаранг ва ёқимли эди. Мусиқа асарини шундай ёқимли тарзда ўзгартирилган ҳолатда эшитиш ҳатто бастакорнинг ўзига ҳам ёқарди эҳтимол.

Бу кутилмаган, ғалати воқеани кўриб Шарлотта билан Капитан бирон нарса дейишмади, бунга худди болаларнинг қилиғига қарагандек қарашди,

охир-оқибатда яхши натижага олиб келмайдиган бундай қилиқларни одам маъқулламаса-да, танбеҳ ҳам бермайди, тўғрироғи, ҳавас қилиши мумкин. Ахир аслини олганда уларда ҳам бир-бирига шу тахлит интилиш пайдо бўлаётган ва эҳтимол улар жиддийроқ ҳамда мулоҳазалироқ бўлганликлари, ўзларини идора қилаолганликлари учун ҳам бу туйғу хавфлироқ эди.

Капитан ўзини Шарлоттага тамоман боғлаб қўйиш хавфини туғдираётган енгиб бўлмас бир одат пайдо бўлаётганини сеза бошлади. У ўз-ўзи билан курашаркан, Шарлотта боққа келадиган пайтда у ердан кетар, иложи борича барвактроқ туриб, барча ишларни тартибга келтирар, шундан сўнг қасрдаги ўзига тегишли қанотга кетарди. Дастлабки кунлари Шарлотта буни тасодифга йўйди; бироқ кейин, сабабини англади шекилли, уни янада кўпроқ ҳурмат қила бошлади.

Шарлотта билан ёлғиз қолишдан қочаркан, Капитан тобора яқинлашаётган ажойиб байрам – унинг туғилган кунига ишларни тезлаштириш ва яқунлашга аввалгидан ҳам жўшқинроқ киришди; қишлоқ орқасида пастдан талага қараб йўл қурдираркан, у тош кестириш баҳонасида тепадан пастга қараб ҳам йўл очишни буюрди, у ишни шундай ташкил қилдики, тантана бўладиган кунга ўтар кечаси йўлларни бирлаштиришни мўлжаллади. Қурилажак уйнинг ертўласи қовлаб, тўғрироғи кесиб тайёр қилиб қўйилган, пойдеворга мўлжалланган чиройли тошлар турли ёғочлару тахталар билан беркитиб қўйилган эди.

У ёки бу даражада яширишга уринишаётган ботиний туйғуларга йўғрилган зоҳирий ишчанлик, сямимий сирли мақсадлар, улар бирга йиғилишган лаҳзаларда гапнинг қовушишига тўсқинлик қиларди, шунинг учун нимадир етишмаётганини сезган Эдуард бир кун кечкурун Капитандан Шарлоттанинг роялдаги жўрлигида скрипкада ниманидир чалиб беришни сўради. Капитан кўпчиликнинг истагига қаршилиқ қилолмади ва икковлари энг қийин мусиқа асаридан

бирини кийналмасдан, берилиб, юксак илҳом билан ижро этишдики, бундан ўзлари ҳам, иккала тингловчи ҳам ҳузур қилишди. Бундан кейин ҳам тез-тез шундай ижро этиш ва биргаликда машқ қилишга қарор қилишди.

— Улар биздан кўра яхшироқ чалишди, Оттилия! — деди Эдуард. — Уларга таҳсин айтамиз, бироқ ўзимиз ҳам завкланамиз.

Тўққизинчи боб

Туғилган кун етиб келди ва ҳамма нарса: қишлоқ йўлини дарё томондан ўраб турадиган девор ҳам, черков ёнидан ўтадиган йўл ҳам тайёр бўлди, бу йўл шу ерда Шарлоттанинг истаги бўйича очилган сўқмоқ йўл билан бироз қўшилиб, кейин қоя томон буралиб-буралиб, чимчайлани аввал чап тарафда, кескин бурилишдан сўнг ўнг тарафда қолдириб чиқиб кетар ва шу тахлит чўққигача етиб борарди.

Бу тантанали кунга кўп меҳмонлар келишди. Ҳаммалари черковга боришди, у ер байрамона ясантусан қилиб олган диндорлар билан тўла эди. Ибодат қилиш маросими тугагач, тартибга кўра олдинда ўғил болалар, ўспиринлар ва эркаклар, кейин олий табақадагилар ўз меҳмонлари ва мулозимлари билан, энг охирида қизлар ва аёллар боришди.

Баландликда, йўл бурилган жойда, қояни кесиб майдонча қилишганди, ўша ерда Капитан Шарлоттани ва меҳмонларни дам олишга таклиф қилди. Бу ердан бутун йўл, олдинда кетаётган эркаклар тўдаси, уларнинг ортидан силжиётган, мана ҳозир ёнларидан ўтиб бораётган аёллар кўриниб турарди. Ҳаво ажойиб, манзара ҳам бениҳоя зўр эди. Ҳайратга тушган ва ҳаяжонланган Шарлотта Капитаннинг қўлини салимий қисди.

Улар ҳам олдинга силжиётган ва аллақачон бўлажак уй тушадиган жойни ўраб олаётган одамлар кетидан эргашишди. Уй эгалари ва энг ҳурматли меҳмон-

ларни пастга, бир томонига тиргович тираб кўйилган, пойдеворга ишлатишга тайёр тошлар турган жойга тушишга таклиф қилишди. Ясаниб олган уста бир кўлида куракча, бир кўлида болға ушлаганча ажойиб шеърый нутқ сўзладики, биз буни насрда шунчаки мазмунини ифодалашимиз мумкин, холос.

– Ҳар қандай қурилишда, – дея гапини бошлади у, – учта қоидага эътибор қилиш зарур: бино қулай жойда туриши, мустаҳкам пойдевори бўлиши, тўлиқ охирига етказилиши керак. Аслини олганда, биринчиси қурилиш эгасининг иши; чунки шаҳарда фақат монарх ва жамоа қаерда бино қуриш мумкинлигига кўрсатма бера олиши мумкин бўлганидек, қишлоқда мулк эгасигина: менинг бошпанам бошқа жойда эмас, худди мана шу ерда туриши керак, дейиш ҳуқуқига эга.

Бу сўзлар айтилганда Эдуард билан Оттилия юзмаюз ўтиришган бўлса-да, бир-бирига қарашга журъат қилишолмади.

– Учинчиси – қурилишни тугаллаш жуда кўп одамлар меҳнатидан иборат, унда кимлар қатнашмайди дейсиз. Иккинчиси эса, яъни пойдевор қўйиш – бу ғишт терувчи устанинг иши, дадил айтишим мумкин, бутун ишнинг бош асоси. Бу муҳим тадбир, шунинг учун сизларни бу ерга таклиф қилдик; негаки бундай тантаналар чуқур ер остида ўтказилади. Бу ерда, чуқур қилиб қазилган мана шу тор жойда сизлар бизнинг сирли меҳнатимизга гувоҳ бўлиб илтифот кўрсатасизлар. Биз ҳозир манави силликланган тошни уйнинг пойдеворига қўямиз, ёнида гўзал ва ҳурматли зотлар қатор бўлиб турган ердевор эса, кўп ўтмай кўздан йўқолади, уни пойдевор эгаллаб олади.

Манави тошнинг чекка бурчаги бинонинг ўнг бурчагини, тўртбурчакли томони унинг тўғрилигини, ётиқ ва тик ҳолати эса деворларнинг мувозанатини таъминлайди; биз буни ерга шундоққина ўрнатиб қўяқолсак ҳам бўлаверарди, ахир у ўз оғирлиги билан ҳам тураверади-да. Лекин шу ерда ҳам оҳаксиз, бириктирувчи воситасиз иш битмайди; чунки табиатан

бир-бирини ёктирувчи одамлар ҳам қонун воситасида қовуштирилгач, бир-бирлари билан янада жипслашганлари сингари тошлар ҳам шаклан бир-бирига мос келишса, мана шу бириктирувчи кучлар ёрдамида янада маҳкамроқ бирлашишади; меҳнат қилаётган одамлар орасида бекор ўтириш одобдан эмаслиги туфайли Сизлар ҳам бизнинг ишимизда иштирок этишдан бош тортмайсизлар, деб ўйлайман.

Шундай дея уста куракчасини Шарлоттага узатди, у бўлса куракча билан оҳак олиб тош устига ташлади. Бошқалар ҳам шундай қилишди ва тош шу заҳоти пастга туширилди, кейин Шарлотта ва қолганларга болғача тутқазишди, улар тошга уч бор уриб, гўё тошнинг ер билан қовушишига оқ фотиҳа беришди.

– Ёишт терувчининг иши, – сўзида давом этди нотик, – ҳамманинг кўз олдида, ошкора қилинса-да, бироқ унинг яширин жиҳатлари ҳам йўқ эмас. Режа билан қурилган асос кўмиб ташланади, куппакундуз куни тиклаган деворларимиз ҳам ҳатто охиروқибатда бизни эслатиб туриши гумон. Тош йўнувчи ва ҳайкалтарошнинг иши кўпроқ кўзга ташланади, бундан ташқари, сувоқчи қўлларимизнинг изини ба-тамом ўчириб, биз қилган ишларни ўзлаштириб, тошни устидан суваб, бўяб, текислаб ташлашига ҳам кўникишимиз керак.

Қилган меҳнатининг ҳалол бўлиши ёишт терувчи учун бўлмай, яна ким учун бўлиши мумкин? Ундан ўзга тагин ким ўз қилган ишининг қадрини тушуниб ета олади? Уй битиб, ери текисланиб, пардозланиб, ташқи қисми безаклар билан қопланиб бўлгач, у ҳар қандай қобиклар орқали бўлса-да, ичкарига қарайди ва бутун бинонинг мавжудлиги ҳамда мустаҳкамлигини таъминлаган тўғри, пухта туташтирилган жойларни пайқаб олади.

Бирон ёмонлик қилиб қўйган одам уни яширишга ҳарчанд уринмасин, барибир, бир кун келиб сир очилишидан кўрққани сингари, яширинча бирон савоб иш қилган одам ҳам, бу иш унинг ихтиёридан

ташқари ҳаммага маълум бўлишини кутади. Шунинг учун, келинлар, мана шу тош биз учун эсдалик тоши бўлиб қолсин. Бу ерга, тошларни кесиб махсус қазилган чуқурликка ҳар хил нарсаларни узоқ келажак авлодларга шоҳидлик учун ташлашимиз лозим. Манави ковшарланган металл идишларда ёзма маълумотлар сақланади; манави металл тахтачаларга эса ҳар хил ғаройиботлар ўйиб ишланган; манави бежирим шиша идишларга эса тайёрланган йили кўрсатилган энг яхши вино солинган, бу ерда яна шу йилда зарб қилинган турли қимматдаги тангалар ҳам бор: буларнинг барини биз хўжайиннинг сахийлиги туфайли олдик. Борди-ю, меҳмонлар ва томошабинлар ичидан кимдир келгуси авлодга бирон нарса қолдириш истагида бўлса, бемалол, жой ҳали топилади.

У бироз тин олиб, атрофига назар ташлади, одатда, шундай пайтларда бўлгани сингари ҳеч ким жойидан жилмади, ҳамма иккиланиб туриб қолди, охири бир ёш, қувноқ зобит сўз бошлади:

– Модомики ушбу хазинада бўлмаган бирор нарсани ташлаш мендан ҳам талаб қилинар экан, мен ҳам ўз мундиримдан иккита тугмани кесиб олиб ташлайман, улар ҳам келажак авлоднинг мулки бўлишга лойиқ деб ўйлайман.

Айтилган сўз – отилган ўк! Шу билан кўпчилик унга эргашишди, Аёллар тарокларини аяб ўтиришмади, хушбўй нарсалар солинган шишачалари ва бошқа майда-чуйдаларидан воз кечишди; фақат Оттилиягина бир қарорга келолмай турарди, бу ҳолат Эдуард бир мулойим сўз билан унинг диққатини хотира учун ўйиб ташланган нарсалардан четга тортмагунча давом этди. Шунда у бўйнидаги отасининг расми осилган тилла занжирчани узиб олди-да, бошқа буюмлар устига секин қўйди. Эдуард эса айна пайтида олиб келинган қопқоқни дарҳол туширишни ва цементлаб ташлашни буюрди.

Бу ишларда айниқса фаоллик кўрсатган ёш уста тагин нотик қиёфасини эгаллади ва сўзида давом этди:

– Биз бу тошни бир умрга, уйнинг ҳозирги ва келгуси хўжайинларининг узоқ вақтлик ҳузур-ҳаловатда ҳаёт кечиришлари учун кўяяпмиз. Ҳозир ушбу ҳазинани бекитар эканмиз, энг муҳим ишлардан бирини бажариш баробаринда инсонларга тегишли ҳамма нарса ўткинчи эканлигини ҳам эсдан чиқармаймиз; шу билан бирга, бу жипс ёпилган қопқоқ қачонлардир эҳтимол очилар, деган ўйга ҳам борамиз, аммо бу нарса фақат биз ҳали қуриб улгурмаган уй бузилгандан кейингина содир бўлиши мумкин.

Уйни қуриш учун келажак ҳақида ўй суришни бас қилайлик-да, ҳозирги кунга қайтайлик! Келинглار, тантаналар тугаши биланоқ ишга киришайлик, бу ерда ишлайдиган усталардан бирортаси ишсиз қолмасин, токи бино тезроқ қад ростласин ва қуриб битказилсин, ҳали ҳозирча йўқ уйнинг деразаларидан хўжайин оила аъзолари ва меҳмонлари билан атроф-теваракни қувонч билан томоша қилишсин, мана шуларнинг ва шу ерда ҳозир бўлганларнинг соғлиги учун қадах кўтараман!

Шундай дея у нозик қиррали қадахни бир кўтаришда бўшатди-да, ҳавога ирғитди; чунки қувончли лаҳзаларда кўтарилган қадахни синдириш қувончининг ошиб-тошиб кетганлигини англатади. Бироқ бу гал бошқача бўлди: идиш қайтиб ерга тушмади, ғаройибот ҳам содир бўлмади.

Гап шундаки, қурилишни тезроқ битказиш учун рўпарадаги бурчакда аллақачон пойдевор қўйилиб, ҳатто деворларни ҳам тиклаб улгуришган, керагидан ортиқ баланд қилиб синчлар ўрнатишган эди.

Қурувчиларнинг фойдасини кўзлаб, тантаналар муносабати билан уларнинг устига тахталарни қўйиб, бир гала тамошобинларни ўша ерга чиқаришган эди. Қадах ўша томонга учиб чиқди, уни биттаси дарҳол илиб олди ва буни ўзи учун бахтли тасодиф деб қабул қилди. У қадахни кўлидан қўйиб юбормасдан шундай намойиш қилдики, унда нафис чирмаштириб ўйилган Э ва О ҳарфлари кўзга ташланди: бу Эдуард учун ёшлик пайтида буюртирилган қадахлардан бири эди.

Тахталар усти бўшаб қолди, меҳмонларнинг энг абжирлари атрофни томоша қилиш учун улар устига чиқиб олишиб, тўрт тарафдаги гўзал манзарани таърифлашдан чарчашмасди; бир қават ҳажмида баландликка кўтарилган одамнинг назари нималарга тушмайди дейсиз! Текисликнинг ҳув ичкарисида бир неча янги қишлоқлар кўзга ташланади; дарёнинг қумуш тасмаси аниқ кўриниб туради; ҳатто биттаси пойтахтдаги минорани ҳам кўрдим, дея ишонтирмоқчи бўларди. Орқа томонда, ўрмонзор тепаликлар ортида йироқ тоғ тизмаларининг биллур чўққилари қад кўтарган эди, яқин атрофдаги жойлар яхлит бир бутунликдек туюларди.

– Анави учта ҳовузни, – деди кимдир, – битта катта кўлга бирлаштириш керак, ўшанда манзара бундан ҳам ажойиб бўлар эди.

– Буни қилса бўлади, – деди Капитан, – ҳақиқатан ҳам улар илгари катта бир тоғ кўлини ташкил этишарди.

– Фақат илтимос, – деди Эдуард, – менинг терак ва чинорларимга раҳм қилинглар, ўртадаги ҳовуз бўйида улар қандай гўзал бўлиб туришипти. Қаранг, – мурожат қилди у Оттилияга ўша томонни кўрсатаркан ва уни бир неча кадам олдинга етаклади, – манави дарахтларни ўзим ўтқазганман.

– Уларнинг экилганига қанча бўлган? – сўради Оттилия.

– Сиз нечага кирган бўлсангиз тахминан шунча, – жавоб берди Эдуард, – ҳа, азизим, Сиз ҳали беланчақда ётганингизда мен аллақачон дарахт ўтқазганман.

Одамлар қасрга қайтиб келишди. Тушликдан сўнг бу ердаги янги ўзгаришларни кўриш учун уларни қишлоқ бўйлаб сайрга таклиф қилишди. Қишлоқ аҳли Капитаннинг илтимосига кўра ўз уйлариининг олдида тўпланишди; улар қатор бўлиб тизилишмади, балки ҳар ким ўз оиласи билан тўпланди, кеч бўлаётганлиги сабабли кимдир ўз ишлари билан банд, кимдир янги кўйилган курсиларда дам олиб ўтирарди. Уларга, ҳеч бўлмаса ҳар якшанбада ва бай-

рамлар арафасида атрофни тозалаб, тартибга келтириб туриш ҳақида кўнгилли топширик берилганди. Дўстларимиз даврасида юзага келган дилкаш муносабатлар меҳмонларнинг беҳад кўплигидан ҳамиша узилиб қолар, бу уларга ёқмасди. Тўртовлари ҳам катта залда ёлғиз қолишганда роса хурсанд бўлишди; бироқ ўз уйидаги бу осойишталик ҳам узоққа чўзилмади: Эдуардга эртага янги меҳмонлар келаётганидан хабар берувчи хатни келтириб беришди.

– Тахминимиз тўғри чиқди, – хитоб қилди Эдуард Шарлоттага, – Граф кўпам куттириб ўтирмайди, у эртага келаркан.

– Унда Баронесса ҳам келса керак! – жавоб берди Шарлотта.

– Бўлмасам-чи! – жавоб қайтарди Эдуард, – эртага у ҳам келади. Улар эртага бизникида тунашга рухсат сўрашяпти, индинига йўлда давом этишмоқчи.

– Унда ҳаммасини ҳозирлаб қўйишимиз керак, Оттилия! – деди Шарлотта.

– Уларни қандай жойлаштиришни буюрасиз? – сўради Оттилия.

Шарлотта энг муҳим нарсаларни тушунтиргач, Оттилия чиқиб кетди.

Капитан бу икки шахс орасидаги муносабатлар билан кизиқди, у буларни юзаки биларди. Улар илгаридан, оилали бўлган пайтларидаёқ бир-бирларини севиб қолишган. Иккита оиланинг бузилиши анча-мунча шов-шувларсиз кечмади, албатта; ажралиш ҳақида ҳам гап-сўзлар бўлди. Баронесса бунга муваффақ бўлди, Граф эса йўқ. Улар шунчаки узилишиб кетгандек бўлишди-ю, аслида муносабатлари сақланиб қолаверди; борди-ю, улар қишни князлик қароргоҳида бирга ўтказа олишмаса, ёз пайтлари бирга саёҳатлар қилиб, сув бўйларига бориб бунинг ҳиссасини чиқаришарди. Улар икковлари ҳам Эдуард билан Шарлоттадан сал каттарок эди, тўртовларини ҳам саройдаги ҳаётлари даврида боғланган дўстлик иплари бирлаштириб турарди. Иккала жуфтлар ҳам ҳарқалай ҳар жиҳатдан гаплари бир-бирларига тўғри келавермаса-да, яхши

муносабатда эдилар. Уларнинг бу галги ташрифи илк дафъа Шарлоттага у қадар маъқул келмади, агар сабабини суриштирадиган бўлса, бу Оттилия туфайли эди. Соф, мулойим қиз боланинг бундай намунага гувоҳ бўлишига ҳали эрта эди.

– Улар бир-икки кун кейинроқ келишса ҳам бўларди, – деди Эдуард Оттилия хонага қайтиб кирганида, – унгача хуторни сотиш ишини ниҳоясига етказган бўлардик, васиқа тайёр; бир нусхаси менда, тагин бир нусха керак; қари котибимиз касал бўлиб қолипти.

Капитан ўз кўмагини таклиф қилди, Шарлотта ҳам; бироқ Эдуард ҳаммасини рад қилди.

– Келинг, мен кўчириб берай! – шоша-пиша деди Оттилия.

– Сен вақтида тугатолмайсан, – деди Шарлотта.

– У индин эрталаб менинг қўлимга тегса бўлди, лекин жуда кўп-да, – деди Эдуард.

– Ёзиб улгураман, – хитоб қилди Оттилия, аллақачон қоғозни қўлида тутиб тураркан.

Эртаси кун и эрталаб, меҳмонларни вақтида кутиб олиш учун юқори каватдан уларнинг йўлига қараб туришган эди, Эдуард:

– Хув анави йўлда имилланиб келаётган отлик ким? – деди.

Капитан отлиқнинг кўринишини аниқ тасвирлади.

– Э-э, бу ўша, – деди Эдуард, – сен мендан кўра яхшироқ илғаган белгилар менга кўринаётган умумий киёфага тамоман мос келади. Бу – Митлер. Нега у бунчалик секин, жуда секин келяпти?

Отлиқ яқинроқ келди, бу ростдан ҳам Митлер экан. У зинапоядан шошилмай кўтариларкан, уни дўстона кутиб олишди.

– Нега кеча келмадингиз? – сўради Эдуард.

– Шов-шувли тантаналарни ёқтирмайман, – жавоб берди у. – Бугун эса дўстимнинг туғилган кунини Сизлар билан биргаликда осойишта байрам қилиш учун келдим.

– Шунча бўш вақтни қаердан топасиз? – ҳазиломуз сўради Эдуард.

– Агар ташрифимнинг Сизлар учун тарикча кадри бўлса, кеча менда туғилган бир фикр учун мендан миннатдор бўлишларинг керак. Кечаги куннинг ярмини чинакам хурсанд бўлиб, ўзим муросага келтирган хонадонда ўтказдим. Сизларникида туғилган кун нишонланаётганини ўша ерда эшитдим. Буни бориб турган худбинлик деса бўлади, ўйладим мен, кимни муросага келтирсанг, ўшаларнинг қувончларига шерик бўласан. Нега энди осойишталикнинг кадрига етиб ҳаёт кечираётган дўстларинг билан ҳам бирга хурсандчилик қилмайсан? Айтилган сўз – отилган ўқ! Мана, кеча ўйлаганимга амал қилиб, бугун бу ёққа келдим.

– Кеча келганингизда кўп меҳмонларни кўрардингиз, бугун улар камгина, – деди Шарлотта. – Граф билан Баронесса келишади, улар ҳам Сизга анчагина ташвиш келтиришган эди.

Уй эгалари томонидан самимий кутиб олинган ғалати меҳмон бирданига аччиғи келиб дўстлари даврасидан юлқиниб чиқди-да, шляпаси билан қамчисини қидира бошлади.

– Мен салгина дам олиб, кўнгил ёзмокчи бўлсам, ҳар гал қандайдир машъум руҳ изимдан юради. Ўз қонунларим чизигидан чиқмаслигим керак шекилли, мана энди шунча йўлга тагин қайтиб кетаман. Анави иккови билан бир жойда ўтиришни истамайман, ўзларинг ҳам эҳтиёт бўлинглар! Улар касофатдан бошқа нарса келтиришмайди! Улар бамисоли захар, борган жойларини захарлашади.

Уни тинчлантиришга уринишди, лекин фойдаси бўлмади.

– Ким никоҳни бузса, – хитоб қилди у, – кимки сўзда етмагандек, яна амалда маънавий-ахлоқий уюшманинг бундай асосига путур етказса, ўша ерда мен керак бўламан; борди-ю, уларни келиштириш қўлимдан келмаса, унда унақа одамларни кўришни ҳам истамайман. Никоҳ – бу инсоний маданиятнинг ибтидоси ва чўққисидир. У қўпол одамни юмшатади, зиёли одамга эса ўз юмшоқлигини намоиш қилишга имкон яратади. Никоҳ бузилмаслиги керак; чунки у бахт келти-

ради, бошқа ҳар қандай майда-чуйда ғам-ташвишлар унинг олдида арзимасдир. Қанақа ғам-ташвиш ҳақида гап бўлиши мумкин? Гоҳи-гоҳида одамда бетоқатлик кайфияти пайдо бўлади-да, ўзини гўё бахтсиздек ҳисоблайди. Ўшандай лаҳзалар ўтиб кетган заҳоти одам ўзини бахтли ҳис этабошлайди ва ҳамма нарса аввал қандай бўлса, тағин аслига қайтади. Ажрашиш учун ҳеч қандай сабабга ўрин қолдирмаслик керак. Одамзоднинг табиати шундайки, у қувончдан ҳам, ташвишдан ҳам юқори туради, эр-хотинлар бир-бирларининг олдиларида қанчалик қарздор эканликларини санаб адоғига етиш қийин. Бу шундай интиҳосиз қарзки, уни умр давомида ҳам узиб бўлмайди. Баъзан чидаб бўлмас ҳоллар ҳам бўлиб туради, инкор қилмайман, ахир бу табиий ҳол-ку. Биз виждонимиз билан ҳам худди шундай боғланганмиз, пайти келадик, ундан ҳам безор бўлиб кетамиз, чунки эр-хотин бир-бирига қандай нотинчликлар туғдирса, у ҳам бизни шундай нотинч қилади.

У куйиниб гапирди, агар почтачининг хуштаги ҳурматли меҳмонлар келишганидан дарак бермаганида эҳтимол ҳалигача гапираверарди. Улар ҳам худди келишиб олгандек икки тарафдан қаср ҳовлисига қареталарда кириб келишди. Уй эгалари уларга пешвоз чиқишганда Митлер бекиниб олди, отини меҳмонхона олдига келтиришларини буюрди ва таъби тиррик бўлиб жўнаб кетди.

Ўнинчи боб

Салом-аликдан сўнг меҳмонларни уйга бошлаб киришди; улар бир вақтлар қанча-қанчалаб бахтли кунларни кечирган, анчадан бери қадам босмаган бу қасрга, бу хонадонга қувонч билан кириб келишди. Уларнинг ташрифидан дўстларимиз ҳам рося хурсанд бўлишди. Граф ҳам, баронесса ҳам чиройда, хушқоматлиликда бир хил эдиларки, бундай ҳолат ёшлик пайтлардагига нисбатан ўрта ёшда ҳам кам қадрланмайди; илк гуллар бироз сўлган бўлиши

мумкин, шундай бўлса-да, улар бирдек кишининг диккат-этиборини ўзларига тортиб туришади. Бунинг устига бу жуфт ўзларини аслзодача тутишни беҳад ўрнига қўйишарди. Ҳаётий муносабатларга, воқеа-ҳодисаларга ўта эркин қарашлари, улардаги қувноқлик ҳамда зоҳирий оддийлик дарҳол бошқаларга ҳам юқар, буларнинг барчасини ўта маданиятлилик чегаралаб турар, аммо бунда-бирон бир зўракилик сезилмасди.

Бу хусусият даврага дарҳол ўз таъсирини кўрсатди. Меҳмонлар тўғри аслзодалар даврасидан чиқиб келишган, бу уларнинг кийим-кечакларидан, буюмлари, бутун кўринишларидан сезилиб турар, қишлоқча ва пинҳоний жўшқин руҳиятли дўстларимиздан сезиларли тарзда фарқ қилиб туришарди, бироқ кўҳна хотиралар ҳозирги қизиқишлар билан қоришиб, қизғин суҳбат ҳаммани бирдек ўзига жалб қилгач, бу фарқ билинмай кетди.

Кўп ўтмай улар икки гуруҳга бўлинишди. Аёллар ўзларига тегишли бўлмага ўтишиб, хилма-хил янгиликларни ўртоқлашишди, баҳорда янги урф бўлган кийимлар, уларнинг бичиқлари, шляпалар ва шу кабиларни кўздан кечиришиб, мириқиб суҳбатлашишди. Эркаклар бўлса, янги келтирилган кареталар ва отларни бориб кўришди, уларни сотиш ва алмаштириш ҳақида келишиб олишди.

Фақат тушлик пайтидагина ҳаммалари тагин йиғилишди. Ҳамма қайтадан ясаниб олганди, меҳмонлар бунда ҳам ўз афзалликларини намойиш қилишди. Уларнинг кийимлари яп-янги, биринчи марта устларига олгандек, шу билан бирга, одатда кийиб юрган қулай кийимдек эди.

Суҳбат қизғин кечди, одатда ҳамма нарсага қизиқадиган, аслида ҳеч нарса қизиқтирмайдиган шу тоифа одамлар даврасида бўлганидек, мавзулар ўзгариб турди. Хизматкорлар тушунишмасин деган мақсадда француз тилида сўзлашишди. Олий ва ўрта доира аслзодалариаро муносабатларга ҳам гап орасида тўхталиб ўтишди. Фақатгина битта мавзу атрофида суҳбат одатдагидан кўра чўзилиб кетди, яъни Шарлотта ёш-

ликдаги дугоналаридан бири ҳақида хабар топганмиш, яқин орада унинг эридан ажрашмоқчи эканлигини эшитиб, кўнгли хира бўлганмиш.

– Хафа бўлиб кетасан киши! – деди Шарлотта. – Кўпдан бери кўрмаган дугонангни дориломон яшаяпти, яхши кўрадиган дугонанг ўз қисматидан мамнун, деб ўйлайсан, ана-мана дегунча, қарабсанки, унинг тақдири қил устида турган, у иккинчи бор, эҳтимол, тагин ҳаётнинг янги қалтис сўқмоғига қадам босаётган бўлади.

– Аслида-чи, азизим, – эътироз билдирди граф, – агар мана шундай кутилмаган лаҳзаларда довдираб қолсак, бунга ўзимиз айбдормиз. Бизнинг назаримизда барча дунёвий ишлар, айникса, эр-хотин муносабатлари зинҳор-базинҳор дахлсиздек туюлади, энди никоҳ ҳақида гапирадиган бўлсак, бизга комедиялардаги воқеаларни мисол келтирмоқчи бўлишади, ҳолбуки, биз ҳамиша кўрадиган бундай томошаларнинг дунё ишларига ҳеч бир алоқаси йўқ. Комедияда никоҳ бизга бир неча кўринишлар давомида тўсиқларга учраб, охири орзуларнинг ушалиши тарзида намойиш қилинади, ўша мақсадга етишган заҳоти парда ёпилади, қалбимизда эса ўша лаҳзалардан коникиш ҳисси оҳанг таратиб тураверади. Ҳаётда бўлса бошқача; бу ерда саҳна ортида ҳам ўйин давом этаверади, парда қайтадан очилгандан кейин эса ҳеч нарсани кўргинг ҳам, эшитгинг ҳам келмайди.

– Агар биз ўша саҳнадан тушган одамлар, – деди Шарлотта кулимсираб, – тагин бирорта ролни ўйнашдан бош тортмасликларини кўрсак, ҳарқалай, бу у қадар ёмон иш бўлмаса керак.

– Бунга қарши бирон нарса деб бўлмайди, – деди граф. – Янги ролни бемалол ўйнайвериш мумкин, лекин агар киши ҳаётни ўрганса, тушуниб етади: никоҳда ҳам, яъни ёруғ оламдаги барча ўзгарувчи нарсалар орасидаги ўша олдиндан белгилаб қўйилган абадийликда ҳам қандайдир номувофик бир нарса бор. Кайфияти яхши бўлган пайтда янги қонунлар лойиҳаси устида бош котирадиган дўстларимдан

бири, ҳар қандай никоҳни ҳам беш йилга тузиш керак, деб ҳисобларди. Бу чиройли, муқаддас, тоқ сон ва мана шу муддат, деярди у, бир-бирларини билиб олишларига, бир неча фарзандни дунёга келтиришга, жанжаллашишга, энг муҳими, тағин ярашиб олишга етади. Одатда у бу ҳақда шундай деярди: «Дастлабки даврлар қандай бахтли кечган бўларди! Ҳарҳолда икки-уч йил хушвақт ўтади. Ундан кейин улардан биттасида муносабатларни узоқроққа чўзиш истаги туғилиб қолиши ҳам мумкин. Белгиланган муддатга яқинлашган сари ундаги илтифот ҳам орта борган бўларди. Бундай муносабат бепарво, ҳатто баъзан ҳамма нарсадан иллат излайдиган иккинчи кишини ром этиши, муросага келтириши мумкин. Яхши кишилар даврасида одам вақт ўтганини сезмаганидек, эр-хотинлар ҳам белгиланган муддат ўз-ўзидан узайиб қолганини тўсатдан сезиб қолишса, роса қувонишиб, ҳайрон қолишган бўларди». Бу сўзлар ғоят ёқимли, шўхчан жаранглаган, Шарлоттага туюлганидек, бу ҳазилга чуқур ахлокий мазмун бериш мумкин бўлса-да, ҳарқалай бундай фикрлар, айниқса Оттилия туфайли унга маъқул эмасди. У бу тахлит ножўя, ярим ножўя ҳолатлар худди одатга айланиб кетган, ҳатто мақтовга сазовор ишлардек қараладиган эркин суҳбатлардан ҳам хавфлироқ нарса бўлмаслигини яхши биларди, зеро, оилавий муносабатлар кўрғонини бузадиган ҳамма нарса ўшандай ҳолатлар сирасига киради. Шу боисдан у ўзига хос назокат билан суҳбат мавзуини бошқа ёққа буришга уринди, бунга муваффақ бўлолмагач, Оттилияни бирон нима учун юборолмаслигидан, у ҳамма нарсани бадастур қилиб қўйганидан афсусланди. Зийрак қиз бош хизматкорга назари ва имо-ишоралар орқали кўрсатмалар бериб ўтирди, иккита янги ишга келган, нўноқ хизматкорларни ҳисобга олмаганда, ҳаммаси жойида бўлди.

Шундай қилиб, Шарлоттанинг гап маромини ўзгартиришга уринишини сезмаган граф ўша мавзуда гапиришда давом этди. Унда гапиравериш суҳбатдошларининг жонига тегиш одати бўлмаса-да, хо-

тинидан ажрашишга тўсиқ бўлаётган ташвиш ва қийинчиликлар уни беҳад эзиб юборган, никоҳ ришталари билан боғлиқ ҳамма нарса унинг ғазабини келтирар, шу билан бир вақтда у баронесса билан айнан ўша ришталар орқали боғланишни жон-дилидан истарди.

– Ўша дўстим, – дея давом этди у, – яна бошқа бир қонун лойиҳасини таклиф этганди: иккала тараф ҳам, ҳеч бўлмаганда улардан биттаси учинчи марта оила қурган тақдирдагина никоҳ мустаҳкам бўлиши мумкин. Негаки бундай кимса никоҳни қандайдир инкор қилиб бўлмайдиган бир нарса деб тан олишга мажбур бўлади. Бундан ташқари, улар авваалги никоҳларида ўзларини қандай тутишган, ёмон қилиқларидан ҳам кўра ажрашишга кўпроқ сабабчи бўладиган аллақандай ғайриоддий қилиқлари бўлмаганми, шу каби жиҳатлар энди унга аниқ-равшан бўлиб қолиши керак. Хуллас, ўзаро керакли маълумотларни тўплаш зарур; уйланганларга ҳам, уйланмаганларга ҳам бирдек эътибор қилиш лозим, чунки ҳали шароит қандай бўлишини одам билмайди.

– Бу нарса ҳарқалай одамларнинг эътиборини анча ўзига тортса керак, – деди Эдуард, – чунки, сирасини айтганда, ҳозир, биз оилали бўлган пайтимизда, биздан на яхши ҳислатларимиз, на нуқсонларимиз ҳақида биров сўрамайди.

– Бунақа тартиблар шароитида, – жилмайиб гапга аралашди баронесса, – бизнинг азиз хўжайинларимиз аллақачон бемалол иккинчи босқичга чиқиб, учинчиси қадам қўйишга тайёрланишган бўлар эди.

– Уларга яхши бўлди, – деди граф, – одатда консистория¹лар истар-истамас қиладиган ишни ўлим осонгина ҳал қилди-қўйди.

– Марҳумларни тинч қўяйлик, – эътироз билдирди Шарлотта жиддий назар билан.

– Нега? – сўради граф, – ахир биз уларни эслаб,

¹ Консистория – архиерей ҳузуридаги православ черковининг маъмурий ва суд органи (тарж.)

рухларини шод қиламиз-ку. Улар шундай камтар бўлишганки, ўзларидан қолдирган кўп хайрли ишларни қилишга бир неча йилни сарфлашган, холос.

– Бундай ҳолларда умрингнинг энг яхши йилларини қурбон қилишга мажбур бўлмасанг эди, – деди баронесса сўник хўрсиниш билан.

– Дарҳақиқат, – деди граф, – борди-ю, дунёда орзуларинг жуда кам ушалса, бундан умидсизликка тушиш ростдан ҳам ҳеч гап бўлмай қоларди. Болалар берган ваъдаларини бажаришмайди; ёшлар жуда кам ҳолларда бажаришади, улар бажарган тақдирда ҳам, зодагонлар уларга берган ваъдаларининг устидан чиқишмайди.

Суҳбат мавзуи ўзгарганидан суюнган Шарлотта гапга қизгин аралашди:

– Нима бўпти! Шусиз ҳам биз ҳаётдаги яхши имкониятлардан жуда кам, онда-сонда фойдаланишга аллақачон кўникиб қолганмиз.

– Ношукурлик қилманглар, – деди граф, – сиз икковларингга жуда кўп яхши кунлар насиб қилган. Эдуард икковингиз саройдаги энг гўзал, муносиб жуфт бўлган пайтларингни яхши эслайман; энди бўлса, на ўшандай ажойиб кунлар, на ёрқин образлар бор, ҳеч биридан дом-дарак йўқ. Икковингиз бирга раксга тушганингизда, одамлар сизлардан кўз узолмай қолишарди, сизлар эса, худди кўзгуга қарагандек бир-бирларингизга тикилиб олардингиз.

– У замонлардан бери кўп нарсалар ўзгариб кетди, – деди Шарлотта, – мана энди бунака чиройли мактовларни тортиниб эшитишга тўғри келади.

– Қатъиятлироқ бўлмагани учун, – деди граф, – Эдуардни ичимда кўп қойирдим; ҳарқанча ғалати бўлишса-да, ота-онаси ҳарҳолда ён беришган бўларди, ўн йилни ютиш, ахир бу ҳазил гап эмас-да.

– Мен унинг ёнини оламан, – гапни бўлди баронесса, – Шарлотта ҳам оппоқкина эмас, у ҳам у ёқ-бу ёқига қарашдан тийилмаган, у Эдуардни чин дилдан севса-да, унга турмушга чиқишни зимдан кўзлаб қўйган бўлса-да, – бунга ўзим гувоҳ эдим – гоҳида уни

шунақа қаттиқ қийнардики, натижада у қалтис қарорга келди, яъни Шарлоттадан узоқроқ бўлиш, уни унутиш учун саёхатга кетишга мажбур бўлди.

Эдуард баронессага қараб ёнини олгани учун миннатдор бўлгандек бош силкиб қўйди.

– Шарлоттадан узр сўраб тагин бир нарсани қўшиб қўйишим керак, – давом этди баронесса, – ўша пайтда бунинг кўнглига йўл топган одамнинг Шарлоттага мойиллигини ҳам биларди, яқиндан таниган ҳамма одамлар уни сизлар ўйлаганларингдан кўра анча ёқимлироқ деб ҳисоблашарди.

– Азизим, – деди Граф бироз қизиққонлик билан, – тан олайлик энди, ўша одам Сизга ҳам бефарқ эмасди, Шарлотта бошқа бировдан ҳам кўра Сиздан кўпроқ хавфсираганди. Менимча, аёлларнинг биронта эркакка бўлган ўз мойилликларини узоқ сақлашлари жуда яхши одат, унга ҳеч қандай айрилик монелик ҳам қилмайди, йўқотолмайди ҳам.

– Бундай ажойиб ҳислат эркакларда янада кучлироқ бўлса керак, – эътироз билдирди Баронесса, – гапнинг пўсткалласини айтганда, азизим граф, менинг сезишимча, Сиз бир вақтлар ёқтирган битта аёлчалик ҳеч ким Сизга ўз ҳукмини ўтказолмайди. Ўзим гувоҳ бўлганман, шундайлардан бирининг илтимосини ўринлатишга роса жон куйдирган эдингиз, ҳолбуки ўз ёингиздаги ҳозирги аёлнинг шу тахлит илтимоси учун бу қадар куюнмаган бўлардингиз.

– Бундай кесатикларга чидаса бўлади, – жавоб берди Граф, – мен Шарлоттанинг биринчи эрини ёмон кўришимга сабаб шу эдики, у табиат бир-бири учун яратган жуфтни, тенги йўқ мос жуфтни ажратиб юборди, улар на беш йиллик муддат ҳақида, на иккинчи никоҳ ҳақида қайғуришмасди, учинчиси ҳақида-ку гапирмаса ҳам бўлади.

– Энди биз, – деди Шарлотта, – бой берилган имконларимизнинг ҳиссасини чиқаришга ҳаракат қиламиз.

– Шундай қилишларинг керак, – деди Граф, – биринчи никоҳларинг, – дея давом этди у сал жаҳлдор

оҳангда, — сирасини айтганда кўнгилдагидек никоҳ бўлмаган эди, умуман олганда, хиёл оширворган бўлсам маъзур тутасизлар-у, бахтга қарши никоҳда қандайдир бир кўполлик бор; у энг нозик муносабатларга халақит беради, ҳамма нарса, аслида эр-хотинлардан бири бир амаллаб ўзига сингдириб юрган таги бўш ишончга боғлиқ бўлиб қолади. Қолганлари ўз-ўзидан аён, назаримда одамлар ҳар бири ўз йўлидан кетиши учун номигагина бирлашадигандек туюлади.

Шу пайт Шарлотта бу гапларга бутунлай чек қўйиш ниятида орага кутилмаган бир гап қўшди, суҳбат мароми ўзгарди; суҳбат умумий тус олди, унга иккала эр-хотин ҳам, Капитан ҳам қўшилишди; ҳатто Оттилияга ўз фикрларини айтишга имкон туғилди, қаҳвахўрлик пайтида ҳамманинг кайфи чоғ, бу билан нафис саватларда қўйилган хилма-хил мева-чевалар, чиройли гулдонлардаги ранг-баранг, кўзни камаштирувчи гуллар уйғунлашиб кетган эди.

Янги барпо қилинаётган боғ ҳақида ҳам сўз борди, тушликдан шундоқ ўша ерга боришди. Оттилия қандайдир уй-рўзгор ишларини баҳона қилиб бормади; аслида эса у васиқани кўчиришга ўтирди. Капитан графни гапга тутди, кейин уларга Шарлотта ҳам қўшилди. Тоғнинг энг тепасига чиқишганида Капитан мулојимлик билан лойиҳани олиб келай, деб пастга тушиб кетгач, граф Шарлоттага деди:

— Бу одам менга жуда ёқади. У ҳар томонлама ўта билимдон. Унинг қилган ишларида ҳам мулоҳазакорлиги ва жиддийлиги сезилиб туради. Унинг бу ерда қилаётган ишлари юқори доираларда юксак баҳоланган бўларди.

Шарлотта Капитан шаънига айтилган мактовларни ички бир қониқиш билан тинглади. Бироқ буни сездирмади ва унинг сўзларини хотиржам, вазминлик билан маъқуллаб турди. Лекин графнинг кейинги сўзларидан у шунчалик ҳайратга тушдики:

— Мен у билан айни пайтида танишдим. Битта жой бор, бу одам ўша ерга жуда мос тушади, мен уни ўша жойга тавсия қилсам, унга яхшилик қилган ҳамда

юқори мартабали дўстларимдан бирига хизмат қилган бўламан.

Бу гаплар Шарлоттага баайни яшин ургандек таъсир қилди. Граф ҳеч нарсани сезмади; чунки аёллар ҳамиша ўзларини тутишга уста бўлишади; ҳар қандай кутилмаган ҳолатларда ҳам мудом ўзларини тутабиладигандек кўрсатишади. Энди у Графнинг сўзларини умуман эшитмасди, Граф эса давом этарди:

– Мен бирон ишни режалаштирдимми, бўлди, зудлик билан бажараман. Миямда хатни ҳам тайёр қилиб қўйдим, уни тезда ёзиб ташлашга сабрим чидамаяпти. Сиз менга биронта сувори топиб берсангиз, хатни шу бугун кечқуруноқ жўнатиш имкони бўларди.

Шарлотта ичдан эзиларди. Кутилмаган бу таклиф ва ўз аҳволи туфайли эсанкираб қолганидан у бир оғиз сўз айтолмади. Хайрият граф ўз режаларини баён қилишда давом этдики, уларнинг Капитан учун афзаллик томонлари Шарлоттанинг назаридан четда қолмади. Айни шу лаҳзада Капитан келиб қолди ва ўз чизмаларини графга намоиш қилди. Шарлотта, ҳадемай кетиши керак бўлган дўстига тамоман бошқа назар билан қаради. Ўзини зўрлаб таъзим қилди-да, чимчайла томон шошилди. Ярим йўлдаёқ кўзларидан ёшлари қуйилиб келди ва у мана шу кичкина, торгина хужрача ичига ўзини отди-да, ўз ғамлари, ўз изтироблари, ўз чорасизликлари гирдобида қолдики, буларнинг бўлиши мумкинлигини у бир неча дақиқа олдин ҳатто хаёлига ҳам келтиролмасди.

Бу пайтда Эдуард Баронесса билан ҳовузлар бўйида айланиб юришарди. Одамлар ҳақида ҳамма нарсани билишга қизиқадиган бу зийрак аёл, секин гап очди ва пайқадики, Эдуард оғзидан мой томиб Оттилияни мактарди; у шундай усталик билан Эдуарднинг кўнглидаги гапларни билиб олдики, бу эндигина бошланаётган эмас, балки аллақачон томир отган туйғу эканлигига баронессада шак-шубҳа қолмади.

Оилали аёллар, гарчанд улар бир-бирларини ёқтиришмаса-да, ўзаро, айниқса, ёш қизлар хусусида, гаплари бир жойдан чиқади. Дунё ишларидан кўзи

пишган бу аёл бундай мойилликнинг оқибатларини дарҳол кўз олдига келтирди. Бунинг устига у бугун эрталаб Шарлотта билан Оттилия ҳақида гаплашган ва бу камгап, мулойимгина қизнинг бу ерда қолишини маъқулламаган, уни шаҳарга, яккааю ягона қизининг тарбияси учун куюниб, одоблигина биронта қиз суриштириб юрган, уни ўзининг иккинчи қизидек қабул қилмоқчи, шунга лойик барча ҳуқуқ ва имтиёзлар билан таъминламоқчи бўлган битта дугонасиникига жўнатишни таклиф қилган, Шарлотта бу ҳақда ўйлаб кўришга ваъда берганди.

Мана энди Эдуарднинг дилидагини билиб олганидан кейин Баронесса ўз режасини амалга оширишга қатъий қарор қилди, бу қарор қанчалик тез мустаҳкамлана борса, Эдуарднинг истакларини у шунчалик тилёғламалик билан маъқулларди. Зеро, ҳеч ким бу аёлчалик ўзини тутишни билмасди, фавқулодда ҳоллардаги бундай дадиллик бизни ҳатто оддий ҳолларда ҳам сохтакорлик қилишга одатлантиради ҳамда ўзимизда мавжуд бўлган куч-қувватни, ҳокимликни бошқаларга ҳам ёйишга ундайди, бу билан гўё сиртдан эришилган ютуқлар орқали ичдан юз берган йўқотишларнинг ўрнини тўлдирмоқчи бўламиз.

Бундай фикрлаш тарзига одатда бировларнинг ақли торлиги, қўйилган тўрга онгсизларча тушиб қолиш ҳолларидан қандайдир ичдан қувониш ҳам қўшилиб кетади. Биз на фақат айни пайтдаги муваффақиятлардан, балки келгусида кимнингдир бошига тушиши мумкин бўлган иснодлардан ҳам хурсанд бўламиз. Баронесса хийлагина маккор эдики, Эдуард билан Шарлоттани ўз мулкига узум узишга таклиф қилди-ю, Эдуарднинг, Оттилияни ҳам у ерга бирга олиб борсак бўладими, деган саволига шундай жавоб қилдики, у бу жавобни ўз истагига ҳамоҳанг маънода қабул қилса ҳам бўларди.

Эдуард ҳаяжон билан бу гўзал жойлар, кенг дарёлар, тепаликлар, қоялар, тоқзорлар, кўҳна қасрлар, қайиқда сузишлар, узум узиш, уни эзишнинг гашти

ва бошқа нарсалар ҳақида гапира кетди, соддали-
ги туфайли бундай манзаралар Оттилиянинг таъсир-
чан қалбини қандай ҳаяжонга солиши мумкинлигини
очик-ойдин ҳозирданоқ қувониб изҳор эта бошла-
ди. Шу чоқ Оттилиянинг улар томонга келаётганини
кўришди, Баронесса бўлса Эдуардга, ушбу кузги са-
фар тўғрисида ҳозирча Оттилияга ҳеч нарса демай ту-
ришини шоша-пиша тайинлади, негаки бирор нарса-
га олдиндан қувонилса, одатда муваффақиятсизликка
юз тутади. Эдуард ваъда берди, лекин уни Оттилия
истикболига жадалроқ юришга ундади, ҳатто суюкли
қиз ҳузурига тезроқ етиш учун ундан бир неча қадам
ўтиб ҳам кетди. Қалбидаги қувонч унинг бутун сиймо-
сида акс этиб турарди. Эдуард кизнинг кўлини ўпди ва
йўл бўйи териб келган дала гуллари унга тутқазди.
Буни кўрган баронесса юрагида ғазаб қайнаётганини
хис этди. Нега деганда, нафақат бу мойилликнинг
ножўялиги унга маъқул келмасди, шу билан бирга,
бундаги нафосат ва ёқимлилики ҳам анави эътиборга
лойиқ ҳеч вақоси йўқ, соддагина қизга лойиқ кўргиси
келмасди.

Кечки овқатга ўтиришганда ҳаммалари тамоман
ўзгача кайфиятда эдилар. Аллақачон кечки овқатгача
хатни ёзиб, жўнатишга ҳам улгурган граф Капи-
тан билан гаплашиб ўтирар, уни ёнига ўтқазиб олиб,
босиқлик билан, эзмаланмасдан ҳамма нарсани сўраб-
билиб олишга тиришарди. Графнинг ўнг тарафида
ўтирган баронессани у ҳам, шунингдек Эдуард ҳам
суҳбатга тортишга уринишмас, Эдуард бўлса аввал
чанкокликдан, кейин ҳаяжондан тинмай вино қуйиб
ичар ва ёнига ўтқазиб олган Оттилия билан берилиб
суҳбатлашарди, қарама-қарши тарафда Капитан ёни-
да ўтирган Шарлотта эса, ўз ички ғалаёнини яши-
ришга зўр бериб уринар, бироқ бунинг уддасидан
чиқолмасди.

Баронессанинг эса кузатиш учун вақти бисёр эди.
У Шарлоттадаги бесаранжомлики пайқади, ҳозир
фақат Эдуард билан Оттилиянинг муносабатларини
ўйлаётгани учун, Шарлотта ҳам эрининг қилиғидан

кайфияти тушиб, аччикланиб ўтирипти, деган ишонч билан ўз режасини энди тезроқ амалга ошириш ҳақида ўйлай бошлади.

Кечки овқатдан кейин ҳам улар орасидаги совуқлик давом этди. Капитанни яхшироқ билиб олиш истагида бўлган Граф, бу босиқ, зинҳор такаббурликни билмайдиган, хушхулқ одамнинг кўнглида не истаги борлигини билиш мақсадида хилма-хил усулларни ишга солди. Улар залнинг бир томонида у ёқдан-бу ёққа юришар, бу орада винодан ва яхши умидлардан сархуш бўлган Эдуард дераза олдида Оттилия билан ҳазиллашар, Шарлотта билан баронесса бўлса, залнинг бошқа тарафида жимгина бориб келишарди. Уларнинг сукути ва мақсадсиз-несиз бориб-келишлари ниҳоят бошқаларга ҳам таъсир қилди. Аёллар ўзларига тегишли бўлмаларга, эркаклар ҳам ўз томонларига кетишди, шу тахлит кун ҳам ўз адоғига етди гўё.

Ўн биринчи боб

Эдуард Графни унга ажратилган хонага бошлаб борди ва суҳбатга берилиб, унинг ёнида анча қолиб кетди. Граф ўтмиш хотираларига берилиб, Шарлотта-нинг гўзаллигини тўлиб-тошиб эслай кетди ва уни яхши биладиган одам сифатида қизғин, кўкларга кўтариб мактади:

— Чиройли оёқ — табиатнинг улуғ неъматини. Бу сўлмас гўзаллик. Мен бугун уни кетаётганида кузатиб турдим; уни шундоқ туфлисида ўпгим ва сарматларнинг бироз кўпол, аммо чуқур эҳтиром ҳисси билан йўғрилган энг кадрли удумини, яъни азиз ва севишли аёлнинг соғлиги учун унинг туфлисида вино ичиш одатини такрорлагим келади.

Бу иккита қалбан яқин одамлар учун суҳбат мавзуси фақатгина оёқ бўлиб қолмади. Улар Шарлоттадан қадимги воқеалар ва саргузаштларга кўчишди, бу икки севишганлар қандай тўсикларга дуч келишганини, бошқалар қандай қилиб уларнинг учрашишларига ҳалал беришганини, бир-бирларига ўз севгиларини

изҳор қилиш учун қанчалик қийналишганини, қандай йўллари йўлаб топишганини хотирлашди.

– Эсингдами? – дея сўзида давом этди Граф, – бизнинг муҳтарам хўжайинларимиз амакиларини кўриш учун унинг салобатли қасрига йиғилишган куни мен сен билан бирга қанақа саргузаштда дўстона, беғараз иштирок этган эдим? Бутун кунни ясан-тусан кийиниб олиб, ўйин-қулги билан ўтказган эдик, бундан сўнг лоақал туннинг ярмини бемалол ишқий суҳбатлар билан ўтказиш лозим эди.

– Сарой хонимларининг кўшикига борадиган йўл эсингизда бўлса керак, – деди Эдуард. – Маъшуқам ёнига эсон-омон етиб боргандик.

– У бўлса. – деди Граф, – менинг мамнунлигимдан ҳам кўра кўпроқ одамшавандалик ҳақида қайғуриб, ёнида бир бадбашара дугонасини олиб қолган эди; натижада, сизлар гоҳ сўз билан, гоҳ нозик кўз уриштиришлар билан фикр алмашганларингда, менинг ҳечам кўнглим жойига тушмаган эди.

– Кечагина, – жавоб қилди Эдуард, – Сиздан хабар келганида, хотиним билан ўша воқеани, айниқса, бизнинг қайтишимизни эсладик. Ўшанда йўлдан адашиб, гвардия соқчилик постига бориб қолган эдик. Бу ердан ўтиш йўлини яхши билганимиз учун, бошқа жойлар сингари, бу ердаги соқчилар ёнидан ҳам бемалол ўтиб кета оламиз, деб ўйладик. Лекин биз эшикларни очганимизда ҳайратдан қотиб қолгандик! Бутун йўлга тўшаклар ташланган, уларнинг устида бир неча қатор бўлиб чўзилиб ётган сўлокмонлар уйқуни уришарди. Соқчилардан ягона уйғок ўтиргани бизга ҳайрон бўлиб қаради; биз бўлсак, ёшлик жасорати ва шўхлиги билан узун кўнжли этиклардаги оёқлар устидан ҳатлаб ўтиб кетавердик, хуррак отаётган Ануқ ўғилларидан¹ бирортаси ҳам уйғонмаганди.

¹ Ануқ ўғиллари – улкан одамлар, афсонавий Канъонда яшаган, Ануқ Одам Атонинг кизи, унинг ўғилларидан бирининг оти Авж ибн Ануқ. Улар Мусо алайҳиссалом давригача яшаган. Гёте бу ерда чўзилиб ётган соқчиларни ўша улкан одамларга қиёслаб муболаға қилган (*тарж.*)

– Шовкин-сурон кўтарилсин учун, – деди Граф, – бирам чалишиб кетгим келувди, ғаройиб кўзғолоннинг гувоҳи бўлардик-да ўзиям!

Шу лаҳзада қасрдаги соат ўн иккига занг урди.

– Аллақачон ярим тун бўлди – деди Граф жилмайиб, – айни пайти. Қимматли барон, Сиздан бир дўстона илтимос қилмоқчиман: мен Сизни ўшанда кузатиб қўйганимдек, сиз мени бугун кузатиб қўйинг; Баронессага, ҳали келаман, деб ваъда бериб қўйгандим. Кун бўйи бизга ёлғиз сўзлашиш имкони бўлмади, анча бўлди кўришмаганимизга, бирон соат юракдан сўзлашишнинг гаштига нима етсин. Борадиган йўлни кўрсатинг, қайтишда йўлни ўзим топиб оламан, ҳарқалай бу ерда кўнгли учун этикларга чалишиб юрмайман-ку.

– Мен меҳмоннавозлик ила бу хизматни жон-жон деб адо этаман, – деди Эдуард, – лекин учала хонимларимиз ҳали бирга ўтиришмаганмикан. Ким билади, биз ҳали уларни бирга тополамизми-йўкми ёки уларни бесаранжом қилиб, аллақандай ғалати кайфиятга солиб қўймасмиканмиз.

– Ташвиш тортманг, – деди Граф, – Баронесса мени кутяпти. Ҳозир у аниқ ўз хонасида, ёлғиз ўтирипти.

– Ундай бўлса, ҳеч қийинчилик жойи йўқ, – жавоб берди Эдуард ва шамни қўлига олиб, узун йўлакка олиб борадиган яширин зинапоя бўйлаб графни пастга бошлаб кетди. Эдуард йўлак охиридаги кичкина эшикчани очди. Улар айланма зинадан кўтарилишди; тепадаги тор майдончада Эдуард графга шамни тутқаздида, ўнг тарафдаги гулқоғозлар қопланган эшикка имо қилди, қўл тегар-тегмас эшик очилди ва графни ичкарига олди, Эдуард тимкоронғиликда қолди.

Чапдаги бошқа эшик Шарлоттанинг ётоқхонасига олиб кирарди. Унга овозлар эшитилди. Шарлотта оксочига гапирарди:

– Оттилия ётдими?

– Йўқ, – жавоб берди оксоч, – у ҳали пастда ўтириб ёзяпти.

– Майли, тунги чирокни ёк-да, – деди Шарлотта, – боравер, алламаҳал бўлди. Ўзим шамни ўчириб, ечи-ниб ётаман.

Эдуард Оттилиянинг ёзаётганини эшитиб ҳаяжонга тушди. «У мен учун ҳаракат қиляпти!» дея ўйлади тантана қилиб. Қоронғулик оғушида хаёлга ғарк бўлиб, у Оттилияни ўтириб ёзаётган ҳолатда кўз олди-га келтирди; гўё у қиз олдига кирган, уни кўргандек, қиз унга бурилиб қарагандек туюлди; у тағин бир бор Оттилиянинг ёнида ўтиришни енгиб бўлмас даражада хоҳлади. Бироқ бу ердан у яшайдиган пастак болохонага йўл йўқ эди. Эдуард шундоққина хотинининг хонасига олиб кирадиган эшик олдида турарди, унинг миясида ҳамма нарса ғалати бир тарзда алғов-далғов бўлиб кетди. У эшикни очмоқчи бўлди, у ич-дан маҳкамланган эди, секин чертди, бироқ Шарлотта эшитмади.

Шарлотта каттагина хонада ҳаяжон ичида у ёқдан-бу ёққа бориб келарди. У Графнинг ўша кутилмаган таклифидан кейин ўзи ўйлаб қўйган нарсаларни қайта-қайта такрорлади. Худди Капитан унинг олди-гинасида тургандек туюларди. У ҳозир уйни тўлдириб, сайргоҳларга жон бағишлаб турипти, лекин у кетиши керак, ҳаммаёқ бўшаб қолиши керак! У ўзига нима дейиши мумкин бўлса, ҳаммасини айтди, ҳатто одат-да одам ўзини овутадиган – шундай оғриқларни ҳам вақт даволаши мумкин, деган ғарибона тасаллини ҳам ўзига бериб кўрди. Оғриқни даволаш учун керак бўладиган вақтни лаънатлади; оғриқ таскин топадиган ўша қирғин келгур вақтга лаънат ўкиди.

Ниҳоят кўз ёшларидан топган юпанчи айна кўнгил-дагидек бўлди, у камдан-кам юпанч топарди. У ўзини диванга ташлади-да, бутунлай қайғу гирдобиди қолди. Эдуард ҳам эшик олдидан нари кетолмасди; у яна бир марта тақиллатди, учинчи бор қаттиқрок тақиллатди, шунда Шарлотта тун сукунатида буни аниқ эшитди ва кўрқиб сакраб турди. Бу Капитан бўлиши мумкин, бўлиши зарур, деган фикр илк бор унинг хаёлидан

кечди, бу мумкин эмас, деди у кейин. Тақиллагандек туюлди, деб ҳам ўйлади; лекин у буни эшитди, эшитганига ишонишни истарди, ишонишдан қўрқарди. У ётоқхонага ўтди, секингина занжирлаб қўйилган эшик олдига яқинлашди. У қўрққани учун ўзини койиди: «Баронессага бирон нима керак бўлган бўлиши мумкин-ку ахир!» деди у ўз-ўзига ва баланд овозда хотиржам, ишонч билан сўради:

– Ким у?

Паст товуш жавоб қайтарди:

– Бу менман.

– Ким? – қайта сўради Шарлотта овозни танимагани учун, Унинг назарида эшик ортида Капитан тургандек эди. Овоз хийла баландроқ эшитилди: – Эдуардман.

Шарлотта эшикни очди, олдида эри турарди. Эдуард у билан ҳазил аралаш саломлашди. У ҳам шу оҳангда жавоб қайтаришга муваффақ бўлди. Эдуард ўзининг сирли ташрифини сирли изоҳлар билан хаспўшлашга уринди.

– Нега келганимни билмоқчи бўлсанг, – деди у ниҳоят, – шунга иқдор бўлишим керакки, бугун кечкурун сенинг туфлингни ўпаман, деб ўзимга сўз бергандим.

– Бу анчадан бери хаёлингга келмаганди! – деди Шарлотта.

– Бир томондан ёмон, – жавоб берди Эдуард, – иккинчи томондан яхши бўпти!

Ўзининг енгил тунги кийимини унинг назаридан яшириш мақсадида Шарлотта оромкурсига ўтирди. Эдуард унинг олдида тиз чўкди, эри ўзининг туфлисини ўпишига Шарлотта қаршилиқ қилолмади, туфли эрининг қўлида қолди ва у хотинининг оёғини кучдида, уни меҳр билан қўксига босди.

Шарлотта шундай аёллар тоифасига кирардики, бундайлар табиатан ўртача бўлиб, оилавий ҳаётда ҳам ўзларини ҳеч бир зўрма-зўракиликсиз, табиий, худди маъшукалардек тутишади. У ҳеч қачон эрида эхтирос

қўзғатишга уринмаган, унинг истакларига ҳам деярли қаршилиқ кўрсатмаган, аммо, эътиборсиз ҳам бўлмай, ўзидан бездирадиган қаттиққўллик ҳам қилмасдан, мумкин бўлган ишлардан ҳам ҳамиша ботинан тортиниб турадиган севувчи келинга ўхшаб турарди. Бу окшом Эдуард олдида унинг бу хусусияти икки баравар ошганди. Эрининг кетишини у чунонам юракдан истардики; негаки дўстининг шарпаси гўё унга таъна қилаётгандек эди. Бироқ айна ўша, Эдуардни нари итариши керак бўлган нарса уни Шарлоттага томон тортарди. У олдин йиғлаган эди, табиатан иродаси суст аёллар йиғлагандан сўнг ўз тароватларини йўқотишса, биз одатда кучли ва қатъиятли деб ҳисоблаган аёллар кўз ёшлардан, аксинча, ютадилар. Эдуард шундай ширинсўз, шундай меҳрибон, шундай қатъий эдики, у шу ерда қолишга Шарлоттадан рухсат сўради; у ҳеч нарса талаб қилмас, лекин ярим ҳазил, ярим чин уни кўндиришга уринарди; у ўз ҳақ-хуқуқи ҳақида ўйламасди ҳам ва ниҳоят, ўйинқароқлик билан шамни ўчирди.

Мана энди, фақат тунги чироқнинг хира нурида ички интилиш, хаёл кучи борлиқ устидан ғалаба қилди. Эдуарднинг оғушида гўё Оттилия эди-ю, Шарлоттанинг кўксида гоҳ яқинлашиб, гоҳ узоқлашиб Капитаннинг тимсоли сузиб юрарди, шуниси кизикки, бу ерда мавжуд бўлмаган нарса мавжудлари билан жозибали ва мафтункор бир тарзда аралаш-қуралаш бўлиб кетганди.

Нима бўлганда ҳам, айна лаҳзаларни ўзининг дахлсиз ҳақ-хуқуқидан маҳрум қилиб бўлмайди. Туннинг бир қисмини улар суҳбатлашиб, ҳазил-хузул қилиб ўтказишди, қанчалик эмин-эркин сўзлашишмасин, афсуски, қалblари бунда иштирок этолмади. Бироқ Эдуард тонгда ўз хотини тўшагида уйғонганида, гўё янги кун деразадан хунук мўралаб тургандек туюлиб кетди. У секин ўрнидан турди-ю, жўнаб қолди, Шарлотта уйғонганида эса, ёлғиз ётганини кўриб ажабланди.

Ўн иккинчи боб

Эрталаб бутун жамоа нонуштага тўпланишганда, агар зийрак кузатувчи бўлса, уларнинг ҳар биридаги бир-бирларига бўлган муносабатдаги, ички туйғулари ва кайфиятларидаги фарқни илғаб олган бўларди. Граф билан Баронесса икки севишган кимсалар бошдан кечирилган айрилиқдан сўнг ўзларини боғлаб турган туйғуларига қатъий ишонч ҳиссини туйган ҳолда қувончли кайфиятда учрашишган бўлса, Эдуард билан Шарлотта гўё Оттилия билан Капитан олдида уялаётгандек ва пушаймон бўлаётгандек эди. Негаки муҳаббат шундай нарсани, у фақат ўз ҳақ-ҳукукини талаб қилади ва бошқа ҳар қандайи унинг олдида абасдир. Оттилия болаларча шўх ва табиати-га кўра очикқўнгил эди. Капитан жиддий кўринарди; Граф билан бўлган суҳбат унинг кўнглида маълум муддат гўё тинчланиб, ухлаб қолган ҳамма нарсани кўзғатиб юборган ва у мисоли бу ерда кўпам зарур эмасдек, аслида фақат вақтни ўлдириш учун наридан бери кимираб юргандек ҳис эта бошлаган эди. Иккала меҳмон жўнаб кетиб улгурмасданок янги меҳмонларни кутиб олишга тўғри келди, бу кўнглини ёзиш, ўзини унутишни хоҳлаган Шарлоттага маъқул бўлди; аксинча, Оттилия билан мулоқот қилишга ўзида икки карра интилиш сезган Эдуардга ёкмади; шунингдек, эртага эрталабга тайёр қилиши керак бўлган нусхани ҳали кўчириб улгурмагани учун Оттилияга ҳам ёкмади. Шунинг учун ўша одамлар жўнаб кетишганлари заҳоти дарҳол ўз хонасига шошилди.

Кеч кирди. Эдуард, Шарлотта ва Капитан, меҳмонлар ҳали каретага жойлашиб улгуришмай, уларни кузатиш мақсадида биров пиёда боришди, кейин ҳовуз бўйларида айланиб келишга қарор қилишди. Айни шу куни Эдуард узоқ жойдан анчагина пулга буюртирган қайикни олиб келишди. Ҳаммалари, қайик енгилмикан, уни бошқариш осонмикан, синаб кўрмоқчи бўлишди. У ўртадаги ҳовуз бўйига, бир тўп кекса

эманлар яқинига боғлаб қўйилган эди, боғда келгу-сида бўладиган ўзгаришлар лойиҳасида ўша эманлар ҳам ҳисобга олинган эди. Бу ерда бандаргоҳ бўлиши, дарахтлар остида кўлда сузиб юрган қайиқчилар ўз йўлларини бурадиган шинам дам олиш павилиони қурилиши лозим эди.

– Нариги томонда қаерда бандаргоҳ қилсак яхши-роқ бўларкин-а? – сўради Эдуард. – Менинг чинорла-рим ёнида бўлса керак, деб ўйлайман.

– Улар ўнг томондан анча узоқда, – деди Капи-тан. – Агар пастроқда тўхтайдиган бўлса, унда қасрга яқинроқ бўлади; ҳарҳолда ўйлаб кўриш керак.

Капитан аллақачон қайиқнинг қуйруқ тарафи-да эшакни қўлига олди. Шарлотта қайиққа чиқди, орқасидан Эдуард эргашди ва иккинчи эшакни олди, лекин энди эшакни тортмоқчи бўлганида Оттилия эсига тушди, сувдаги сайрда узоқ қолиб кетишини, ким билади қачон қайтиши мумкинлигини ўйлади. У шу заҳоти бир қарорга келди-да, қайиқдан сакраб туш-ди, кўлидаги эшакни Капитанга узатди ва апил-тапил узр сўради-да, уйга томон шошилди.

У ерда унга, Оттилиянинг ичдан бекитиб олиб ёзаётганини айтишди. Қиз унинг учун нимадир қила-ётганидан кўнгли яйраб кетган бўлса-да, уни ёнида кўролмаслигидан аччиқ афсус чекди.. Ундаги бето-қатлик лаҳза сайин ортаборди. У катта зал бўйлаб у ёқдан-бу ёққа бориб келди, нималар биландир шуғулланмоқчи бўлди, бироқ бирон нарсага диққатини жамлолмади. Оттилияни кўришни, Шарлотта билан Капитан қайтиб келгунларича ёлғиз кўришни истарди. Тун чўкди, шамларни ёқишди.

Ниҳоят, мафтункорликдан гул-гул очилган Оттилия кириб келди, Дўсти учун нимадир қилолгани ҳақидаги туйғу уни ўз наздида кўқларга кўтарарди. У асл нусха-ни ва кўчирилган нусхани Эдуард олдига стол устига қўйди.

– Солиштирасизми? – сўради у табассум қилиб.

Эдуард нима деб жавоб қилишни билмасди. У

қизга қаради, кўчирилган қоғозга қаради.

Дастлабки саҳифалар нафис аёллар дастхатида ғоятда ҳафсала билан ёзилган, кейин усул гўё ўзгарган, енгилроқ ва эркинроқ тус олганди; бироқ сўнгги саҳифаларга кўз югуртириб чиққан Эдуард хайратда қолди:

– Худо ҳаққи! – хитоб қилди у, – бу нимаси? Бу менинг дастхатим-ку!

У Оттилияга қаради, тагин қоғозга назар солди, айниқса унинг охири бутунлай унинг ёзуви эди. Оттилия жим, аммо Эдуарднинг кўзларига юксак коникиш билан қараб турарди. Эдуард унга қўлларини узатди.

– Сен мени севасан! – хитоб қилди у. – Оттилия, сен мени севасан! – Улар бир-бирларини бағриларига босишди. Ким кимни аввал кучоқлади, фарқлаб бўлмасди.

Шу лаҳзалардан бошлаб Эдуарднинг кўзи олдида олам тамоман ўзгарди, унинг ўзи ҳам аввалгидек эмас, дунё ҳам аввалгидек эмасди. Улар рўбарў туришар, Эдуард қизнинг қўлларидан ушлаб олган, яна кучоқлашишмоқчи бўлгандек, бир-бирларининг кўзларига тикилишган эди.

Шарлотта билан Капитан кириб келишди. Узоқ ушланиб қолишгани учун узр сўрашганида Эдуард мийиғида кулиб қўйди ва: «О, бунчалар барвақт кайтдинглар!» дея ичида ўйлаб қўйди.

Кечки овқатга ўтиришди. Бугунги меҳмонларни муҳокама қила бошлашди. Севгидан маст бўлган Эдуард уларнинг ҳар бири ҳақида яхши, андиша билан, ҳатто кўпроқ маъқуллаб гапирди. Бу фикрларга унчалик қўшилмаган Шарлотта ундаги бу кайфиятни пайқади ва одатда меҳмонлар кетгандан кейин уларни аямай қоралайдиган одам, бугун бунчалик мулойиму меҳрибон бўлиб қолибди, деб ҳазиллашди.

Эдуард қатъий ишонч билан қизгин хитоб қилди:

– Битта одамни жон-танинг билан севсанг, ўшанда кўзингга қолган ҳамма одамлар севишга муносиб бўлиб кўринади!

Оттилия кўзларини пастга олди, Шарлотта эса бир нуктага тикилган эди.

Капитан ҳам ўз фикрини изҳор қилди:

— Бировни беҳад ҳурматлаш, кадрлаш туйғусида ҳам худди шунга ўхшаш нарсаси бор. Биттагина одамга шундай ҳис-туйғуни бағишлаш қудратига эга бўлганингдагина дунёдаги кадрли нарсани англаб ета оласан.

Шарлотта бугун кечкурун Капитан икковлари ўртасида содир бўлган воқеалар хотирасига берилиш учун дарров ўз ётоқхонасига кетишга ҳаракат қилди.

Эдуард ерга сакраётиб қайиқни кирғокдан нари итариб, хотини билан дўстини чайқалаётган муҳит ихтиёрига ташлаб кетгач, Шарлотта ўзи уни деб қанчалар азоб чеккан одамнинг ғира-шира қоронғиликда олдиғинасида ўтирганини, эшаклар билан қайиқни гоҳ у ёнга, гоҳ бу ёнга бошқариб бораётганини кўрди. У камдан-кам бўладиган чуқур ғам-ғуссага чулғанди. Қайиқнинг ҳаракати, эшакларнинг шалоплаши, гоҳо сув юзасини сийпаб ўтган шабада, қамишларнинг шилдираши, кечиккан қушларнинг қанот қоқиши, дастлабки юлдузларнинг милтиллаши ва сувдаги акси — буларнинг барчаси чексиз сукунат бағрида худди хаёлий бир нарсага ўхшарди. Гўё дўсти уни узок-узокларга олиб бориб, кирғокка тушириб, ёлғиз ўзини қолдириб кетадигандек туюларди. Унинг юрагини ғайриоддий бир ҳаяжон камради, у йиғлаёлмасди.

Бу орада Капитан, унинг фикрича боғ қандай бўлишини тасвирлади. Қайиқнинг афзалликларини таъриф-тавсиф қиларкан, уни битта одам иккала эшак билан осонгина бошқара олиши мумкин, деди. Шарлотта ҳам буни ўзи ўрганиб олса бўлади, баъзан одам яқка ўзи сувда, бир вақтнинг ўзида ҳам эшакчи, ҳам бошқарувчи бўлиб сайр қилса, бундан ёқимли туйғу йўқ.

Бўлғуси айрилиқни ўйлаб Шарлоттанинг юраги сиқилиб кетди. «У буни атайлаб айтяптими? —

ўйлади у ўзича. – У ҳам бу ҳақда биладими? Тахмин қияптими? Ёки, ўзи ҳам сезмаган ҳолда тасодифан менинг қисматимни олдиндан айтиб беряптими?» Унинг қалбини чуқур ғам-ғусса, бетоқатлик чулғаб олди; у Капитандан тезроқ қирғоққа чиқиб, қасрга қайтишни илтимос қилди.

Капитан илк дафъа ҳовузларни айланиб ўтди, уларнинг чуқурлигини аввал бир қадар текширган бўлса-да, айрим жойлари унга нотаниш эди. Қоронғилик қуюқлаша борди; у йўлни қирғоққа чиқиш қулайроқ бўлган жойга томон бурди, ўша ердан сўкмоқ йўл бўйлаб қасрга борса бўларди. Шарлотта, ваҳимага тушиб куруқликка чиқайлик, дея илтимосини такрорлагач, ўйлаган йўлидан ҳам қайтди.

У қирғоққа яқинлашиш учун янгидан ҳаракат қилди, бироқ маълум масофага етганда қайиқ сузмай қолганини сизди, у саёзликка тикилган эди, уни чиқариб олишга бўлган бутун ҳаракатлари беҳуда кетди. Нима қилиш керак? Унинг унча чуқур бўлмаган сувга тушиб, дўстини қирғоққа кўтариб ўтишдан бошқа иложи қолмади. У ўзининг суюкли юкини эсон-омон куруқликка олиб чиқди, у мувозанатини йўқотмаслик ёки Шарлоттага бирор зиён-заҳмат етказмаслик учун етарли куч-қувватга эга эди; шундай бўлса ҳам Шарлотта қўрққанидан унинг бўйнидан кучоқлаб олди. Капитан уни маҳкам ушлаб, бағрига босиб олганди. У Шарлоттани ниҳоят ўт ўсган ерга қўйганида ҳаяжон ва саросимада эди. Шарлотта қўлларини ҳалиям унинг бўйнидан олмаган эди, у аёлни тағин кучоқлаб олди-да, лабларидан каттик ўпди; аммо шу заҳотиёқ унинг оёқларига йиқилди, қўлларига лабини босиб, хитоб қилди:

– Шарлотта, мени кечирасизми?

Дўсти журъат қилган, ўзи ҳам деярли унга қайтарган бўса Шарлоттани ўзига келтирди. У Капитаннинг қўлини қисди, бироқ уни ўрнидан турғизмади. Унга томон энгашиб, қўлини унинг елкасига қўйиб нидо қилди:

— Ушбу лаҳза ҳаётимизда бутун бир давр бўлиб қолади, бунга ҳалал бериш кўлимиздан келмайди, лекин шу даврни ўзимизга муносиб қилиш бизга боғлиқ. Сиз кетишингиз керак, азиз дўстим, Сиз кетасиз. Граф Сизнинг ҳаётингизни яхшилаш ниятида; бу мени ҳам хурсанд қилади, ҳам хафа қилади. Ҳамма нарсаник бўлгунича мен бирон сўз айтмоқчи эмасдим; аммо ушбу лаҳза сирни очишга мени мажбур қилади: ўз аҳволимизни ўзгартириш учун бизда кучкуват етгандагина мен ўзимни ҳам, Сизни ҳам кечира оламан, бироқ ҳис-туйғуларимиз устидан ҳукмронлик қилиш кўлимиздан келмайди. У Капитанни турғизиб, кўлларига суянган кўйи жимгина қаср томон йўл олишди.

Мана энди бўлса у ўз ётоқхонасида турар, бу ерда Эдуарднинг хотини эканлигини ҳис этмай, тан олмай иложи йўқ эди. Шундай қарама-қаршиликлар гирдобиди унга хилма-хил ҳаётӣй синовларда чиникқан қатъиятли феъли ёрдамга келди. Ҳар бир нарсада ўзига ҳисоб беришга, ўзини қўлга олишга одатланган Шарлотта бу гал ҳам ҳаммасини мулоҳаза элагидан ўтказгач, осонгина хоҳлаган руҳий осойишталикка эриша олди; ғаройиб тунги ташриф эсига тушиб ўзича мийиғида кулиб қўйди. Бироқ шу аснода уни хайрли истак ва умидлар ила қоришиб кетган ғалати бир туйғу, қувончли-кўрқинчли титроқ қамраб олди. Тўлқинланиб тиз чўкди-да, меҳроб олдида Эдуардга қилган қасамёдини такрорлади. Дўстлик, мойиллик, ўз манфаатидан воз кечиш ёрқин тимсолларда унинг кўз олдидан ўтабошлади. Кўп ўтмай уни тотли ҳорғинлик чулғади-да, хотиржам уйқуга кетди.

Ўн учинчи боб

Эдуард ўзича мутлақо бошқача кайфиятда эди. Ухлаш ҳақида шу даражада кам ўйладик, ҳатто ечиши ҳаёлига ҳам келмасди. Ҳужжатнинг кўчирилган нусхасини, Оттилиянинг болаларча содда ёзувидаги

бош қисмини минг марталаб ўпарди; охирини ўпгиси ҳам келмасди, назарида буёғини ўзи ёзгандек туюларди. «О, бу бошқа ҳужжат бўлганда эди!» деярдди у ичида, бу ҳужжат унинг энг эзгу истаги рўёбга чиққанлигининг энг гўзал исботи эмасми, ахир! Бу қоғоз унинг қўлида қолмайдими! Учинчи бир кишининг имзоси билан хунуклашган бўлса-да, уни узлуксиз кўксига босмайдими, ахир!

Кичрайиб бораётган ой ўрмон тепасига чикди. Илиққина тун Эдуардни ташқарига ундарди; у қаср атрофида айланди, у барча бандаларнинг энг бетоқати ва энг бахтлиси эди, боғларда айланди, улар унинг учун жуда тор туюлади; у далага шошилди, дала унга жуда кенг туюлди. Яна қасрга қайтгиси келди, Оттилиянинг деразаси олдида тўхтади. Терраса зинасига ўтирди. «Деворлар ва панжаралар, – ўйлади у ичида, – бизни ажаратиб турипти, аммо қалбларимиз ажралмасдир. Агар ҳозир у шу ерда бўлсайди, у менинг, мен унинг қучоғига отилардик, шундай ишончдан ўзга тағин менга нима керак!» Атроф жимжит, биронта барг ҳам шитир этмасди; шу қадар жимжитлик эдики, ҳатто ер остидаги кун билан туннинг фарқига бормайдиган тиниб-тинчимас ҳайвонларнинг ер қовлашлари унга эшитилиб турарди. У ўзининг бахтиёр ҳаёлларига ғарқ бўлганча охири ухлаб қолди ва қуёш чиқиб, чароғон нурлари билан тонгги туманларни тарқатган пайтда уйғонди.

У ўз мулкида уйғонганларнинг биринчиси эди. Назарида ишчилар ишга жуда кечикишаётгандек эди. Улар келишди; унинг кўзига улар ҳам, бугунга мўлжалланган ишлар ҳам беҳад оз кўринди. У кўпроқ ишчиларни талаб қилди, унга ваъда беришди ва ўша кунгидек уларни жўнатишди. Аммо ўз режаларининг тезроқ рўёбга чиққанини кўришга шошилгани учун булар ҳам оз туюлди. Янги нарсаяратиш унга қувонч бағишламайди: у ҳаммаси тезроқ тайёр бўлишини хоҳлайди – ким учун? Оттилиянинг юришига қулай бўлсин учун йўллар қурилиши, Оттилия дам олиш

имконига эга бўлиши учун ўриндиқлар ўз жойида туриши керак. Янги уй қурилишини ҳам кучи етганча тезлаштирмоқда: у Оттилиянинг таваллуд кунига қуриб битказилиши лозим. Эдуард на хаёлда тиним билади, на фаолиятда. Севиши ва сеvimли эканлиги ҳақидаги туйғу барча сарҳадлар оша уни чексизликка етаклайди. Назарида барча хоналар, бутун теварак-атроф тамоман ўзгариб кетган! У ўз уйини ҳам танимай қолган. Оттилиянинг ҳозирлиги бошқа ҳамма нарсани ютиб юборган: у гўё Оттилияга қўшилиб кетган; у ортиқ ҳеч нарса ҳақида ўйламайди, виждон деган нарса ҳаёлига келмайди; шу пайтгача унинг табиатида бекиниб ётган барча туйғулар юзага чиққан, унинг бутун вужуди Оттилияга томон интилади.

Капитан бу талвасали изтиробларни кўриб туриб, унинг аянчли оқибатларидан огоҳлантиришга уринади. Ҳозирги пайтда беҳад ошиғич тарзда бир томонлама қилинаётган барча тадбирларни у биргаликдаги хотиржам турмуш учун режалаштирган эди. Хуторни сотишга ҳам унинг ўзи бош-қош бўлди, пулнинг бир қисми қўлга тегди, келишилганидек, Шарлотта бу пулларни ўз кассасига қўйди. Лекин Шарлотта ҳозир, биринчи ҳафтада қатъиятли ва сабр-тоқатли бўлиб, тартиб-интизомга риоя қилиши керак; чунки бунақа шошилишда маблағ узоққа бормайди.

Кўп ишлар бошлаб қўйилган, лекин ҳали кўп нарса қилиниши лозим эди. Капитан қандай қилиб шунча ташвишлар билан Шарлоттани ёлғиз ташлаб кетади! Улар маслаҳатлашиб, шундай қарорга келишдики, режалаштирилган ишларни яхшиси тезлаштиришади, қарзга пул олиб, уни тўлаш муддатини сотилган хуторнинг қолган пуллари келгунига қадар узайтиришади. Бу ишни ўша пулга эгалик ҳуқуқидан воз кечиш йўли билан деярли беэиён қилса бўларди; қўл ҳам узун бўларди; ҳамма ишлар жой-жойига қўйилган, ишчилар етарли, ҳатто керагидан ортиқ бўлгач, тез орада мақсадга етса мумкин, албатта. Эдуард бунга жон деб рози бўлди, зеро бу йўл унинг ниятларига тўла мос келарди.

Бу орада Шарлотта ич-ичидан ўзи олдиндан ўйлаб, бир қарорга келиб қўйган фикрида қолаверди, дўсти уни бу ишда мардларча қўллаб-қувватлаб турди. Айни шу нарса уларнинг бир-бирларига ишончларини янада оширди. Улар Эдуарднинг эҳтироси хусусида фикрлашишди, нима қилиш кераклиги ҳақида маслаҳатлашишди. Шарлотта Оттилияни ўзига яқинроқ тортишга уринар, уни қаттиқ кузатарди, унинг ўз қалби ўзига қанчалик ойдинроқ бўла борса, кизнинг қалбига ҳам шунчалик чуқурроқ назар ташлай борарди. У кизни бу ердан узоқлаштиришдан ўзга нажот йўлини кўрмасди.

Қизи Лютсиананинг пансионатдаги ютуқларига берилган аъло баҳо Шарлоттага Худонинг хайрли инояти бўлиб туюлди. Бундан хабар топган холаси уни бутунлай ўз ёнига олиб кетиш, ўзи билан бирга олиб юриб, олий давраларга олиб чиқиш ниятида эди. Оттилия пансионатга қайтиб борса бўлаверади, Капитан ҳам бу ердан кетгач, хотиржам ҳаёт кечирадиган бўлар, ҳамма нарса бир неча ой олдингидек ўз изига тушиб, ҳатто ундан ҳам яхшироқ бўлиб кетарди. Шарлотта ўзининг Эдуардга муносабати тез орада тикланишига ишонарди, у ҳаёлида ҳамма нарсани шундай аниқ ҳисоб-китоб қилдики, бу гўё илгариги чегараланган ҳолатга тағин қайтиш, қуч билан юзага чиққан туйғуларни тағин ўзининг тор қафасига жойлаш мумкин, деган хато фикрни мустаҳкамлади.

Бу орада Эдуард ўз йўлига қўйилган тўсиқлардан жуда қаттиқ оғринди. Кўп ўтмай у, ўзини ва Оттилияни бир-бирларидан узоқлаштиришга уринаётганларини, ёлғиз суҳбатлашишга, ҳатто у билан бошқалардан холи учрашишга ҳалақит беришаётганини сезиб қолди, бундан хафа бўлган Эдуард бошқа нарсалардан ҳам хафа бўла бошлади. Борди-ю, унга Оттилия билан йўлакай сўзлашиш имкони туғилиб қолса, унга фақатгина ўз севгисини изҳор қилибгина қолмай, хотини ва Капитан устидан шикоят ҳам қиларди. У ўзининг тизгинсиз қилиқлари билан маблағга қирон келтираётганини сез-

мас, Шарлотта билан Капитанни иш жараёнида дастлабки келишувга риоя қилмаганликда айблар, аслида эса, ўзи ҳам худди шундай қилишга рози бўлган, ҳатто шундай қилишни зарур деб ҳисоблаган эди.

Нафрат – адолатсизлик, аммо муҳаббат ундан ҳам баттар. Оттилия ҳам Шарлотта билан Капитандан бир қадар бегонасирай бошлади. Бир куни Эдуард Оттилияга, Капитаннинг дўст сифатида мана шунака шароитларда унчалик самимий ҳаракат қилмаётгани ҳақида арз қилганида, Оттилия мулоҳаза қилмасдан жавоб қайтарди:

– Унинг Сизга нисбатан унчалик самимий эмаслиги менга аввалданок ёқмаганди. Бир куни унинг Шарлоттага: «Эдуард сибизғасини дудуллазмасдан бизни аяса эди! Бу унинг кўлидан келмайди, уни эшитиш ҳам кишига малол келади» деганини эшитгандим. Бу менга қанчалик оғир ботганини тасаввур эта оларсиз, ахир мен Сизга жон деб жўр бўламан-ку.

Гапини тугатар-тугатмас, ички бир овоз унга «яхши-си, индамасанг бўларди», дея шивирлади; бироқ энди кеч эди. Эдуарднинг чехраси ўзгарди. Ҳеч қачон бирон-бир нарса шунчалик уни ранжитмаган эди; унинг энг севимли интилишларига, заррача ҳам эътирозларга сабаб бўлмайдиган болаларча эрмагига тил теккизилган эди. Уни кизиктирадиган, уни қувонтирадиган нарсаларга дўслари эҳтиёткорлик билан муносабат билдиришлари лозим эди-ку, ахир. У, укувсиз мусикачи тингловчиларнинг қулоғини қоматга келтириши нечоғлик даҳшат эканини ўйлаб кўрмаган эди. Унинг иззат-нафси лат еган, ҳеч кечиролмас, қаҳр-ғазабга тўлган эди. У ўзини ҳар қандай мажбуриятлардан озод ҳис этди.

Оттилиянинг ёнида бўлиш, уни кўриш, унга нималарнидир шивирлаш, бирор нимани айтиш истаги унда кундан-кунга ортаборди. Яшириқча хат ёзишиш-ни сўраш мақсадида Оттилияга мактубча ёзишга қарор қилди. Шу истак қисқагина баён қилинган қоғоз парчаси ёзув столи устида ётарди, хизматкор Эдуарднинг

сочларини жингалак қилиш учун кириб келганида елвизакдан учиб ерга тушди. Қиздирилган қисқични текшириб кўриш учун хизматкор одатда ерда ётган бирорта қоғозчани оларди; бу гал у ўша хатчани олиб, дарҳол қисди ва қоғоз қовжираб қолди. Бу қилиқни кўриб қолган Эдуард уни хизматкор қўлидан тортиб олди. Кўп ўтмай у бошқасини ёзишга ўтирди, иккинчи дафъа ҳам қалами унга бўйсунмади. Унинг юрагини бир қадар иккиланиш, бир қадар ғалаён қамраб олди, бироқ буни енгди. У Оттилиянинг яқинига бориш имкони туғилган заҳоти қоғозчани унинг қўлига тикди.

Оттилия жавоб ёзишни кечиктирмади. У хатчани ўқимасдан бичими калта нимчасининг саёзгина чўнтагига солиб қўйди. Қоғозча чўнтакдан сирғалиб чиқиб ерга тушди, буни Эдуард сезмади. Шарлотта уни кўриб қолди-да, ердан олиб, шошилишч кўз ташлагач, унга берди.

– Манави сенинг қўлинг билан ёзилган қоғозга ўхшайди, – деди у, – бунинг йўқолиб қолишини истамасанг керак.

Эдуард гарангсиз қолди. «Муғомбирлик қияптимикан? – ўйлади у. – У хатчанинг мазмунини ўқиб олдимикан ёки уни ёзувларнинг ўхшашлиги чалғитяптими?» У сўнгги фикрга умид боғлади, шуни тахмин қилди. Уни огоҳлантиришди, каттик огоҳлантиришди; бироқ бу ғаройиб, қутилмаган, гўё аллақандай олий бир куч биз билан мулоқот қилаётгандек туюлган ишоралар унинг эҳтирослари олдида тушунарсиз бир нарсаси эди; эҳтирослари кучайган сайин бошқаларнинг уни чегаралашга интилишлари дилини шу қадар кўпроқ оғритарди. Ундаги дилкашлик, самимият барҳам топди. Ўзи билан ўзи бўлиб қолди ва дўсти ҳамда хотини билан вақт ўтказишга мажбур бўлиб қолса, энди уларга бўлган илгариги яқинликни қайта тиклашга, қайта жонлантиришга кучи етмасди. Шу муносабат билан у ўзига ўзи таъна қилишга мажбур бўлса, бу унга ноқулай туюларди, бир илож қилиб ҳазил-хузул қилмоқчи бўлса, бу ҳам ҳар қандай самимияту одатдаги мафтункорлигидан маҳрум эди.

Мана шу синовларнинг барчасини кўтаришда Шарлоттага унинг ирода кучи кўмакка келди. У мана шундай гўзал, олижаноб муҳаббат туйғусидан воз кечиш ҳақидаги жиддий қарорнинг фаҳмига етиб турарди.

Анави икковига ҳам ёрдам беришни шу қадар истардики! У сезиб турарди: бундай ярани даволаш учун бу ердан узоқлаштиришнинг ўзи камлик қилади. У қизгина билан бу масалада гаплашиб олишга қарор қилди, аммо бунга кучи етмади: ўз иккиланишлари ҳақидаги хотиралар унга халакит берди. Бу ҳақда умумий гаплар билан чегараланиб қўяқолди; шу умумий гаплар эслашга журъат қилолмаётган ўз аҳволига жуда мос келарди. У Оттилияга қилмоқчи бўлган ҳар бир ишора ўз қалбига ҳам тегишли эди. Қизни огоҳлантирмоқчи бўларди-ю, лекин ўзи ҳам ўша огоҳлантиришга муҳтож эканлигини ҳис этарди. Шунинг учун у сукут сақлаган ҳолда севишганларни алоҳида қилишга ҳаракат қилди, бироқ бундан аҳвол яхшиланмади. Гоҳо унинг оғзидан беихтиёр чиқиб кетадиган имо-ишоралар Оттилияга таъсир қилмасди. Эдуард Шарлоттанинг Капитанга мойиллиги ҳақида Оттилияга сездириб қўйган, яна Шарлоттанинг ўзи ажрашишни истаётганини, Эдуард бунга яхшилик билан эришиши мумкинлигига ҳам ишора қилиб қўйган, Оттилияни бўлса ўзининг гуноҳсиз эканлиги ҳақидаги туйғу ушлаб турар, қалбининг туб-тубидан истаган бахтга эришиш йўлида у фақат Эдуард учунгина яшарди. Унга бўлган муҳаббати туфайли ўзининг барча хайрли ишларидан куч-қувват олиб, ҳар қандай ишни унинг учунгина бажариб, бошқалар билан янада самимийроқ муносабатда бўлиб, ўзини ердаги жаннатда ҳис этарди.

Улар шу тахлит ҳаммалари бирга, ҳар бири ўзича, эртанги кун ҳақида гоҳ қайғуриб, гоҳ қайғурмай умргузаронлик қилишарди: ҳамма ишлар ўз изида давом этар, гўё ҳаёт гаровга тикилгандек, фавқулодда ҳолатлардагидек, ҳечнарсга юз бермагандек, кунлар бир хилда ўтиб борарди.

Ўн тўртинчи боб

Шундай кунларда графдан Капитанга хат, ҳатто қўшалок хат келди: истиқболга улкан ваъдалар берувчи биттасини ҳаммага эълон қилса бўларди; иккинчисида эса майор унвони, катта маош ва бошқа имкониятларга эга бўлган обрўли лавозимни эгаллаш ҳақидаги аниқ таклиф баён қилинган эди, айрим муҳим сабабларга кўра буни ҳозирча сир тутиш талаб қилинарди. Шу сабабли Капитан дўстларига узок келажакдан кутадиган умидлари ҳақида сўзлади, холос. Яқин орада бўладиган ишлар ҳақида индамади.

Бу орада у бошланган ишларни жадал давом эттирди, ўзи кетганидан кейин ҳаммаси аввалгидек давом этиши учун зимдан чора-тадбирлар кўриб қўйди. Энди ҳамма ишларни аниқ бир муддатга, Оттилиянинг туғилган кунига тугаллаш лозимлигини у ҳам англаб етди. Мана энди иккала дўст ўзаро келишувсиз ҳам биргаликда ҳаракат қилишарди. Эдуард беҳад мамнун: қарз олинган пуллар эвазига касса анча бойиди, ишлар жадал олдинга силжияпти.

Учта ховузни битта қўлга айлантириш режасини ҳозирги пайтда Капитан жон-жон деб рад қилган бўларди. Пастки тўғонни мустаҳкамлаш, ўртадагисини олиб ташлаш керак, буларнинг бари умуман олганда қийин ва калтис эди. Бирок бир-бири билан боғлиқ ҳар иккала иш ҳам бошланган эди, бу ерда айни пайтида Капитаннинг собиқ шогирди ёш меъмор пайдо бўлдики, у гоҳ моҳир усталар ёрдамида, гоҳ байлаб берилган ишларнинг мумкин бўлган жойларда топширилиши туфайли ишни олдинга силжитиб, курилишнинг ишончли ва мустаҳкам бўлишига кафолат берарди; Капитан бўлса, ўзининг йўқлиги сезилмаслигидан қувонарди. Чунки унда ўзига муносиб ўринбосар топилмагунча ниҳоясига етмаган ишни ташлаб кетиш одати йўқ эди. Ҳа, у ўзларининг кетишини сездиришга уриниб, иш жойларидаги муҳитни чигаллаштира-

диган, ўзлари ортиқ иштирок этмайдиган жойларни пала-партиш қилиб ташлашга уринадиган худбин одамлардан беҳад нафратланарди.

Шундай қилиб, ҳамма жон қуйдириб ишлар, ҳеч ким очик гапирмаса-да, ўз олдига аниқ шундай мақсад қўймаса-да, ҳамма Оттилиянинг туғилган кунини тантанали байрам қилиш ниятида эди. Бироқ Шарлоттанинг ҳар қандай ғайирликлардан холи фикрича бу ҳақиқий байрамга айланмаслиги керак эди. Оттилиянинг ёшлиги, хонадондаги ўрни, оилага муносабати унга байрам маликасига айланишга йўл бермасди. Эдуард бўлса, бу ҳақда оғиз очишни истамасди, унинг фикрича ҳаммаси ўз-ўзидан, кутилмаганда, табиий бир тарзда юз бериши, қувонтириши керак эди.

Ҳамма бирдек сўзсиз қарорга келдики, ўша кунга ёзги уй битиши керак ва шу муносабат билан халқни ҳамда ёру дўстларни таклиф қилиб, байрам уюштирилади.

Аммо Эдуарднинг муҳаббати чексиз эди. Оттилияни ўзиники ҳисоблашга ҳаракат қиларкан, ундаги фидойилик, тухфалар, ваъдаларнинг чеки йўқ эди. Ўша куни унинг Оттилияга Шарлоттанинг маслаҳати билан тортиқ қилмоқчи бўлган байрам совғалари унга ғоят ғариб кўринди. У ўзининг кийим-кечагига қараб турадиган, ҳар хил кийимлар билан савдо қилувчи одамлар билан доимо алоқада бўлиб турадиган хизматкори билан маслаҳатлашди; қандай пайтда қанақа совға-саломларни, қай тарзда тортиқ қилишнинг фаҳмига дурустгина етадиган хизматкор дарҳол шаҳарда нафисгина сандикча буюртирди, унинг устига қизил сахтиён тери қопланган, пўлат михлар қоқилган бўлиб, ичи ана шундай идишга мос совға-саломлар билан тўла эди.

У Эдуардга яна бир маслаҳат берди. Отишга шу пайтгача ҳеч бир имкони бўлмаган мушак бор эди. Уни тўлдириш ва кенгайтириш кийин эмас эди. Эдуард бу таклифга ёпишиб олди, хизматкор буни ташкил

килишга ваъда берди. Ушбу тадбир ҳақида ҳеч кимга оғиз очишмади.

Бу орада Капитан байрам куни яқинлашган сари тартибни сақлаш йўл-йўриқлари ҳақида ғамхўрлик қилди, унинг фикрича, бир жойда кўп одамлар, томошабинлар тўпланганда бу нарса жуда муҳим эди. У байрам куни тиланчиларни бу ерга йўлатмаслик, тантананинг тароватини бузадиган бошқа ҳолларнинг олдини олишнинг ҳам йўлини қилиб қўйди.

Эдуард билан унинг ишончли кишиси эса мушак отишга тайёргарлик билан банд эди. Уни ўрта ҳовуз бўйидаги бир тўп баланд эманлар олдидан туриб отиш мўлжалланган эди; одамлар эса рўпарадаги чинорлар остида туриб, керакли масофадан мушакнинг ёнишини, сувдаги аксини ва сув бетида оловнинг жимжимадор товланишини бемалол, беҳатар томоша қилишлари керак эди.

Арзимаган бир баҳона кўрсатиб Эдуард чинорлар ости, атрофидаги майдонни шох-шаббалар, ўтўланлар, чимлардан тозалашни буюрди, шунда тартибга келтирилган майдонда знига ва бўйига шохлаб кетган бу дарахтлар бутун салобати билан кўзга ташланди. Бундан Эдуарднинг қалби қувончга тўлди. «Буларни мен йилнинг тахминан шу маҳалида ўтқазган эдим. Неча йил ўтди ўшандан бери?» деди у ўз-ўзига. Уйига қайтган заҳоти у отаси кишлоқда яшаган пайтида мунтазам ёзиб борган эски кундаликларни варақлади. Ҳарҳолда мана шу кўчат ўтқазилган тадбири кундалиқда акс этган бўлиши мумкин, аммо айтиш мумкин бўлган, Эдуарднинг ёдида яхши сақланиб қолган бир оилавий ҳодиса сўзсиз унда баён қилинган бўлиши керак. У бир неча дафтарларни варақлаб кўрди; ўша эслатма топилди. ғаройиб ўхшашликни кўрганида Эдуард шунчалик ҳайратга тушди, шунчалик севиндики! Ўша дарахтлар ўтқазилган йил ва кун Оттилия туғилган йил ва куннинг нақ ўзи эди.

Ўн бешинчи боб

Ниҳоят, Эдуард орзикиб кутган куннинг тонги отди; секин-аста меҳмонлар ҳам тўплана бошлашди; чунки таклифномалар атрофдаги узоқ жойларга ҳам жўнатилган, пойдевор қўйиш тантаналарига келолмаган, бу ҳақда кўп яхши гаплар эшитган одамлар бу иккинчи байрамдан қолиб кетишни хоҳлашмасди.

Тушликка яқин қаср ҳовлисига мусиқа билан дурадгорлар кириб келишди, улар башанг, пайдар-пай чайқалиб турган кўкат ва гуллардан ясалган гулчамбарлар кўтариб олишган эди. Улар табрик сўзларини айтишди ва аёллардан гулчамбарни безатиш учун бирқанча шойи рўмол ва тасмалар сўраб олишди. Хўжайинлар тушлик қилишар экан, бу гуруҳ кувнок кий-чувлар билан йўлида давом этди, бир муддат қишлоқда тўхтаб, тагин аёллар ва қизлардан ипак тасмалар йиғтач, ниҳоят оломон қуршовида янги уй қад кўтариб турган тепалик устига чиқишди.

Тушликдан сўнг Шарлотта меҳмонларни бироз ушлаб турди. У одамларнинг бир тартибда, тантанавор юришини хоҳламади, улар манзилга гуруҳ-гуруҳ бўлиб, ҳеч қандай унвону тартибларга риоя қилмасдан боришди. Шарлотта Оттилияни ҳам ушлаб турди, бироқ бу билан ҳеч нарсага эриша олмади; негаки Оттилия ҳаммадан кейин келди, шундай бўлдики, гўё тантаналарни унинг келиши шарафига бошламоқчи бўлгандек, у келган заҳоти карнаю ноғоралар гумбурлаб кетди.

Уй ҳали пардозланмагани учун меъморий безаклар ўрнига Капитаннинг кўрсатмаси билан уни яшил бутоклар ва гуллар билан безатишди, бироқ унга билдирмасдан Эдуард Меъморга буюриб, эшик тепасига ўша кунги санани гуллар билан белгилатди. Бундан ташқари, уй пештоқининг энг кўринарли жойига гуллардан Оттилия исмини ҳам ёзиш кўзда тутилган эди, аммо Капитан ўз вақтида билиб қолиб, бунга йўл қўймади. У усталик билан бу ишни рад қилиш йўлини

топди ва гуллардан ясалган тайёр харфларни четга йиғиштириб қўйишди.

Гулчамбарни узун таёқ учига санчишди, у гир атрофдан кўзга ташланиб турарди. Ипак рўмол ва тасмалар ҳавода ҳилпирарди, қисқа табрик сўзи шамолда деярли эшитилмади. Тантанали маросим нихоясига етди, атрофи шийпончалар билан ўралган уй олдидаги текисланган майдончада энди рақс бошланиши керак эди. Ёқимтойгина дурадгор йигит Эдуардга шўх деҳқон қизини таклиф этди, ўзи ўша қиз ёнида турган Оттилияни рақсга тортди. Бу икки жуфтга бошқалар эргашишди, кўп ўтмай Эдуард қизни алмаштирди ва Оттилияни ўзига тортиб, у билан рақс тушишда давом этди. қувноқ ёшлар халқ рақсларида иштирок этишди, кексароқ кишилар уларни томоша қилиб туришди.

Шундан сўнг, меҳмонлар айланиб келишга тарқалишаётганда қуёш ботишидан олдин чинорлар остида тағин тўпланишга келишишди. Эдуард у ерга ҳаммадан аввал келди, ҳаммаёкни саранжомлатди, анави томонда мушакчилар гуруҳи ҳамда рангдор чирокларни ёқиши керак бўлган хизматкори билан гапни бир жойга қўйди.

Капитан шу муносабат билан кўрилган тайёргарликларни унча хушламади; у Эдуард билан томошабинларнинг ҳаддан зиёд тўпланиб кетиши ҳақида гаплашиб олмоқчи эди, бироқ Эдуард шоша-пиша тантананинг бу қисмини унинг ўзига қўйиб беришини илтимос қилди.

Халқ юқори қисми қазилган, чимлардан тозаланган тўғон қиялигига тўпланишган, бу ер нотекис ва мустаҳкам эмас эди. Қуёш ботиб, шом қоронғулиги чўкди, қоронғулик қуюқлашини кутиб меҳмонларга салқин ичимликлар тарқатишди. Бу жойни ҳамма қиёси йўқ деб ҳисоблади ва келгусида шу ердан туриб хушманзара соҳилли кенг қўлларни мазза қилиб томоша қилса бўлади, деб хаёлан қувонишарди.

Сокин кеча, гир этган шабаданинг йўқлиги тунги байрамнинг ажойиб бўлишидан дарак берарди, аммо

тўсатдан қаттиқ дод-вой овозлари эшитилди. Тўғондан катта бир палахса ер узилиб, бир неча одамлар ҳам сувга кулаб тушишди. Борган сари кўпаяётган одамларнинг юки остида кўтарма дош беролмади. Ҳар бири энг яхши жойни эгаллашга ҳаракат қилган, мана энди на олдинга, на орқага силжиб бўлмасди.

Ҳамма жойидан сакраб турди, улар ёрдам беришдан кўра кўпроқ томошаталаб эди; қандай қилиб ҳам ёрдам беришсин, у ерга боришнинг ўзи мумкин эмас эди. Капитан бир нечта довюраклар билан тўғон томонга шошилди, чўкаётганларни қутқозишга интиляётган фидойиларга йўл очиш учун дарҳол одамларни пастга, кирғокқа ҳайдади. Аллақачон ҳамма, ким ўз кучи билан, ким бировларнинг кўмагида курукликка чиқиб олди, фақат битта болагина қўрққанидан соҳилга яқинлашиш ўрнига борган сари ундан узоқлашарди. Афтидан, унинг кучи қолмаган, сув юзида аҳён-аҳёнда гоҳ қўли, гоҳ оёғи кўриниб қоларди. Бахтга қарши қайиқ ҳам нариги соҳилда, мушаклар билан тўла эди; уни бўшатиш ҳам осон эмас эди, шу сабабли ёрдам кечикаётган эди. Капитан ўйлаб ўтирмасдан устки кийимларини ечиб ташлади, ҳамманинг назари унга қаратилган эди – унинг келишган, бақувват қадди-қомати ҳаммада умид уйғотди; бироқ у сувга сакраганида тўда ичидан ҳайрат қичқирғи эшитилди. Ҳамманинг кўзи унда эди, моҳир сузувчи бўлгани учун у дарров болага етиб борди ва уни тўғон олдига олиб чиқди, бола кўринишдан ўликка ўхшарди.

Бу орада қайиқ ҳам етиб келди, Капитан унга ўтириб, шу ерда турганлардан, ҳамма қутқарилганми-йўкми, деб сўради. Табиб келиб, ўлдига чиқазишган болани ўз назоратига олди. Шарлотта келиб Капитандан ўзи ҳақида ҳам қайғуришини, касрга бориб, кийимларини алмаштиришни ўтинди. Чўкаётганларни қутқозишда бевосита иштирок этишган, шу атрофда турган бир қанча вазмин мулоҳазали одамлар, ҳамма қутқарилди, дея қасам ичиб ишонтиришмагунча, Капитан иккиланиб турди.

Уйга кетаётганида Шарлотта унинг орқасидан кузатиб тураркан, вино, чой сингари зарур нарсалар бекитиб қўйилган бўлса керак, шундай пайтларда одамлар одатда ўзларини йўқотиб қўйишади, деб ўйлади; у ҳамон чинорлар остида турган меҳмонлар ёнидан шоша-пиша ўтди. Эдуард одамларни тарқалиб кетмасликка, шу ерда бўлишга кўндириш билан овора эди; кўп ўтмай, у ишора қилиши, мушакбозлик бошланиши керак эди. Шарлотта унинг ёнига келиб, бу эрмакни қолдиришни, ҳозир бунинг ўрни эмаслигини, айтиш шу лаҳзада бу ҳеч кимга қувонч келтирмаслигини сўради; қутқарилган одам ва қутқарувчи ҳақида қайғуриш кераклигини эслатди.

– Табиб ўзи билади нима қилишни, – эътироз билдирди Эдуард. – Нима керак бўлса, унда ҳаммаси бор, унинг ишига аралашсак, биз фақат халакит берамиз.

Шарлотта ўз гапида туриб олди ва Оттилияни имлади, бу ҳам дарҳол кетишга чоғланди. Эдуард унинг кўлидан тутди-да, хитоб қилди:

– Бу куннинг лазаретда ниҳоясига етишини истамайман! Бу шафқат ҳамширасига тўғри келади. Ҳушидан кетганлар бизсиз ҳам ўзларига келишиб, тирикларнинг кийимлари қурийверади.

Шарлотта индамай нари кетди. Баъзилар унга эргашишди, айримлари Эдуард билан қолишди; ҳеч ким охирида қолишни истамагани учун ниҳоят ҳамма тарқалиб кетди. Эдуард билан Оттилия чинорлар остида ёлғиз қолишди. Оттилия уни қасрга қайтишга кўндиришга қанчалик уринмасин, Эдуард сўзидан қайтмади:

– Йўқ, Оттилия! – хитоб қилди у, – фавқулодда ишлар осонгина содир бўлмайди. Бугунги кутилмаган ҳодиса бизни янада яқинлаштиради. Сен меникисан! Мен сенга буни кўп бор уқтирганман, кел, тинмай шуни такрорлаб, онт ичавермайлик, бу кундек равшан-ку, ахир.

Нариги кирғоқдан қайиқ ҳам етиб келди. Бу хизматкор эди, у энди мушакбозлик нима бўлади, дея тортинибгина сўради.

– Ёндириглар уни! – кичкирди унга Эдуард. – У ёлғиз сен учун буюртирилган эди, Оттилия, мана энди ёлғиз ўзинг томоша қиласан! Ёнингда ўтириб бундан сен билан биргаликда завқланишимга ижозат бер. – У қизнинг ёнига авайлабгина, унга тегмасдан жойлашди.

Ракеталар визиллаб учар, гумбурлаб отилганда ёлқинлари кўкка ўрларди, юмалоқ оловлар илонизи бўлиб бориб, карс-курс ёриларди, ғилдираклар визиллаб айланар, дастлаб битта-биттадан, кейин қўша-қўша бўлиб, кейин ҳаммаси бирлашиб, борган сари зўрайиб бир-бирига улашиб борарди. Қалби аланга олаётган Эдуард, бу ёлқинли манзарани қувонч ва ҳаяжон ичида кузатарди. Бирок гоҳ ёниб, гоҳ ўчаётган бундай олов ва шовқин Оттилиянинг нозик, тўлқинли вужудига қувончдан кўра кўпроқ кўрқув олиб кирарди. У кўрка-писа Эдуардга суянди, бу яқинлик, бу ишонч унга Оттилия тамоман ўзимники, деган туйғуни бағишлади.

Тун ўз ҳукмини ўтказиб улгурмаган ҳам эдики, ой чиқиб уларнинг уйга қайтаётган йўллариغا нур сочди. Шляпасини қўлида тутиб олган бир нусха улар олдини тўсиб садақа сўради, афтидан, шундай тантанали кунда унга ҳеч вақо тегмаган эди. Ой унинг юзини ёритиб турганидан Эдуард қайси бир куни учратган суллох гадойни таниди. Аммо у шу қадар бахтли эдики, бундан ҳафа ҳам бўлмади, бугун садақа сўраш қатъиян манъ этилгани ҳақида ўйлаб ҳам ўтирмади. Чўнтагига қўл тикди-ю, битта тилла тангани олиб гадойга тутқазди. У истаган одамга шундай қувонч бағишлаши мумкин эди, илло ўзи ҳам чексиз қувончу бахт оғушида эди.

Бу орада уйдаги ишлар ҳам кўнгилдагидек яқун топган эди. Табибнинг уринишлари, барча зарурий воситаларнинг мавжудлиги, Шарлоттанинг астойдил ғамхўрлиги – буларнинг барчаси ўз самарасини бердики, бола ниҳоят ҳушига келтирилди. Меҳмонлар

тарқалишди, бирлари узоқдан бўлса-да, мушакбозликни томоша қилмоқчи бўлишса, бошқалари бугунги ҳаяжонли воқеалардан биров дам олиш мақсадида ўзларининг осойишта маконларига қайтишни лозим кўришди.

Ҳўл кийимларини апил-тапил алмаштиргач, Капитан ҳам болага ёрдам кўрсатишда жон куйдириб иштирок этди; мана, ҳаммаёқ тинчиди ва у Шарлотта билан хонада ёлғиз қолди. Яқин орада жўнаб кетишини очиққўнгиллик билан эълон қилди. Бу кеч Шарлотта чунонам кўп нарсани бошдан кечирдики, бу янгилик унга жилла таъсир этмади; дўсти ўзини нақадар қурбон қилиб, бошқаларни ҳам қутқазганига, охир-оқибат ўзи ҳам омон қолганига гувоҳ бўлди. Бу ғаройиб ходисалар, унинг назарида, зинҳор-базинҳор бахтсиз келажакни эмас, аксинча, беҳад мазмундор нарсаларни ваъда қиларди.

Оттилия билан бирга кириб келган Эдуардга ҳам Капитаннинг жўнаб кетиши ҳақида маълум қилишди. У Шарлотта бу ҳақдаги ҳамма гапларни аллақачон билган, деган гумонга борди-ю, аммо ўзи ва ўз фикр-ўйларини билан тамоман банд бўлганидан буни кўнглига яқин олиб ўтирмади.

Аксинча, у Капитан ғоят фахрли ҳамда обрўли лавозимни эгаллаши кутилаётганини эшитиб, бундан беҳад мамнун бўлди. Ундаги яширин истаклар бўлаётган воқеалардан олдинлаб кетишга интиларди. У Капитанни Шарлотта билан, ўзини эса Оттилия билан хаёлан қовуштирарди. Шундай тантанали кунда унга бундан ортиқ инъомнинг кераги йўқ эди.

Оттилия эса ўз хонасига кириб столи устида турган сеҳрли сандиқчага кўзи тушганида ҳайратдан қотиб қолди! Шоша-пиша уни очди. Бунда ҳамма нарса шу қадар санъаткорона жойлаштирилган эдики, уларни қўлга олиш у ёқда турсин, зўрға қўл теккизишга журъат этди. Муслин, батис, шойи матолар, шолрўмоллар, тўрлар нафисликда, қимматбаҳоликда, бежиримликда бир-бири билан рақобат қилишарди. Тақинчоқларни

ҳам эсдан чиқаришмаган эди. Унга кундек равшан эди: уни на фақат бир марта, балки кўп бор бошдан-оёқ кийинтиришни мақсад қилишган; бироқ нарсаларнинг бари шунчалик қимматбаҳо ҳамда бегона эдики, Оттилия буларни ҳаттоки ҳаёлида ҳам ўзиники деёлмасди.

Ўн олтинчи боб

Эртаси куни Капитан дўстларига миннатдорчилик ила йўғрилган хат қолдириб ғойиб бўлди. Шарлотта икковлари кеча кечқурун бир-икки оғиз сўз билан хайрлашишган эди. Шарлотта абадий айрилиқни ҳис этди ва бунга кўникди; чунки Капитан сўнгги сонияларда унга кўрсатгани Графнинг иккинчи мактубида бир манфаатли никоҳга ҳам шама қилинган эди; гарчанд Капитан бу шамага эътибор қилмаган эса-да, барибир Шарлотта масала ҳал бўлган, деб ўйлади ва Капитандан тамоман воз кечди.

Ана энди у бошқалардан ҳам айти шундай қилишни талаб этишга ўзини ҳақли ҳисоблади. Бу унга қийинлик қилмадими, бошқалар ҳам бунга ўзларида куч топишсин. Эри билан суҳбатни худди бу гап-сўзларга батамом чек қўйиш лозим, деган ўй билан очикчасига, ишонч билан бошлади.

– Дўстимиз бизни ташлаб кетди, – деди у, – мана энди икковимиз тагин илгаригидек бирга ўтирибмиз, аввалги ҳолатга яна қайтаолағизми-йўқми, бу бизга боғлиқ.

Ўз эҳтиросларига мос келмаган ҳамма нарсага қулоғи қар бўлган Эдуард, Шарлотта ҳув бева қолиб юрган пайтларга ишора қиляпти, шу йўл билан, ҳарқалай мубҳам бир тарзда бўлса-да, ажралишга умид боғляпти, деган ўйга борди. Шунинг учун қулимсираб жавоб қайтарди:

– Бўлмасам-чи! Гапимиз бир жойдан чиқса бўлди-да.

Аммо Шарлоттанинг жавобидан ҳайратда қолди:

– Оттилиянинг ҳаёт тарзини ўзгартириш ҳам бизга боғлиқ бўлиб турипти; унга мос келиши мумкин бўлган иккита имконият бор: у пансионатга қайтиб бориши мумкин, негаки қизим бувисиникига кетган; бундан ташқари, бир обрўли хонадон унга бағрини очиб турипти, у ерда Оттилия уларнинг яккаю ягона қизлари билан кўнгли тусаганча ҳузур-халоватдан бахраманд бўлиши мумкин.

– Шуниси ҳам борки, – кескин жавоб қайтарди Эдуард, – бизнинг дўстона даврамизда эрка бўлиб юрган Оттилия бошқа шароитга кўниколмаслиги мумкин.

– Ҳаммамиз ҳам эрка бўлиб кетдик, – деди Шарлотта, – шу жумладан сен ҳам. Эс-ҳушимизни йиғиб олиш пайти келди, кичкина даврамиз аъзоларининг қисмати ҳақида қайғуришимиз, бу йўлда анча-мунча қурбон беришимиз ҳам керак бўлади.

– Мен эса, – деди Эдуард, – Оттилияни қурбон бериш инсофдан эмас, деб ўйлайман, борди-ю биз уни бегона одамлар даврасига итариб юборсак, уни қурбон берганимиз бўлади. Капитан бу ерда ўз бахтини топти, биз уни хотиржам, ҳатто мамнуният билан жўната оламиз. Ким билади, Оттилияни нима кутаяпти; шошилиш нимага керак?

– Бизни нима кутаётгани, ҳарҳолда аён, – жавоб берди Шарлотта ҳаяжон билан, масалага узил-кесил нуқта қўйишга қарор қилгани учун гапида давом этди: – Сен Оттилияни севасан, унга боғланиб қоляпсан. Унда ҳам сенга нисбатан интилиш ва эҳтирос туғилиб, ўсиб бормоқда. Нега энди ҳар бир дақиқа бу учун тайёрлаб, исбот қилиб бераётган нарсани ўз номи билан атамайлик? Бу охир-оқибат нимага олиб келади, дея ўз ўзимиздан сўрашга нега бизда куч-ирода етишмайди?

– Бунга дабдурустдан жавоб беришга қодир эмас эканмиз, – деди Эдуард ўзини бирмунча қўлга олиб, – унда, ҳеч бўлмаса ҳозир истиқбол бизга нима ҳозирлаётгани ҳали номаълум бўлганда шошилмаслигимиз керак, деб ўйлайман.

– Буни билиш учун, – жавоб қайтарди Шарлотта, – махсус ақл-заковат зарур эмас, нима бўлганда ҳам ҳозироқ айтиш мумкин, икковимиз ҳам ёш бола эмас-мизки, боришни истамаган, бориш мумкин бўлмаган жойга қадам қўйсак. Биз учун ҳеч ким қайғурмайди; ўз-ўзимизга дўст, ўз-ўзимизга маслаҳатгўй бўлмоғимиз даркор. Бизни мушкул ахволга тушади, гап-сўзга қолади ёки кулги бўлади, деган ўй-фикр ҳеч кимнинг ҳаёлига келмайди.

– Наҳотки, мени қораласанг, – жавоб берди Эдуард хотинининг самимий, очиқчасига айтган сўзларига эътироз билдиришга қурби етмай, – Оттилиянинг бахти учун куйинсам, наҳотки, мени гуноҳкор деб ҳисобласанг? Ҳали қоронғи бўлган келажак бахти учун эмас, айна ҳозирги бахти учун куйинсам? Ўзинг ўйла, чин дилдан, ўз-ўзингни алдамасдан, бизнинг даврамиздан юлиб олинган ва бегона қўлларга топширилган Оттилиянинг аҳволини кўз олдинга келтириб кўр, мен, масалан, уни бундай ахволга солишдек жоҳилликни ўзимга раво кўрмаган бўлардим.

Шарлотта эрининг қувлиги ортида қатъий қарор яширинганини аниқ сезиб турарди. Эри ундан қанчалар узоқлашиб кетганини мана энди ҳис этди. У ҳаяжон ичида хитоб қилди:

– Наҳотки, бизни бир-биримиздан ажратиб, мени эримдан, фарзандларни отасидан жудо қилиб, Оттилия бахтли бўлса?!

– Болаларимиз ҳақида, менимча, куйинишга ҳали эрта, – деди Эдуард совуқ кулимсираб; кейин сал мулойим оҳангда қўшиб қўйди:

– Сўнгги хулосага келишнинг нима кераги бор?

– Эҳтирос шу хулосага олиб келади-да, – қўшиб қўйди Шарлотта, – вақт борлигида менинг тўғри маслаҳатимга қулоқ тут, икковимиз учун ҳам фойдали бўлган кўмагимни рад қилма. Мураккаб вазиятларда оқибатни аниқ кўра оладиган кишигина кўмак бериши, тўғри йўлга солиши лозим. Ҳозир ўшандай одам – менман. Жоним, азизим, Эдуард, менга ишон!

Наҳотки, мени ўзим эришган бахтдан, ўзимнинг энг азиз ҳуқуқларимдан, сендан шундоққина воз кечиб кўяқолади, деб ўйласанг?

– Ким бундай деяпти? – бироз хижолат бўлиб эътироз билдирди Эдуард.

– Сен ўзинг, – жавоб берди Шарлотта. – Ахир Оттилияни ёнимизда қолдириш билан бунинг оқибати нима бўлишига рағбат билдирмаяпсанми? Дилингда борини айт, деб зўрламайман, агар ўзингни қўлга ололмасанг, ҳарҳолда, ўз-ўзингни алдаш ҳам қўлингдан келмайди.

Эдуард унинг ҳақлигини ич-ичидан ҳис этди. Айтилган сўз – даҳшат, айниқса у қалбинг сенга кўпдан сездириб турган гапни бирданига ифода этсаю кўйса; Эдуард айна лаҳзадаги вазиятдан ўзини олиб қочишга уриниб сўради:

– Ахир мен ҳали аниқ тушуниб етганим йўқ, нима қилмоқчисан ўзи?

– Сен билан, – жавоб қилди Шарлотта, – иккала таклифни муҳокама қилмоқчи эдим. Ҳар иккаласи ҳам яхши таклифлар. Пансионат – айна ҳозирги ҳолатида Оттилия учун энг қулай жой. Анави иккинчи, каттароқ, кенгроқ имконият эса, назаримда, келажакда анча нарса ваъда қилади. Кейин у эрига иккала режани батафсил тавсифлади ва ниҳоят деди: – Ўйлашимча, анави хонимнинг хонадони пансионатдан кўра кўп жиҳатдан афзалроқ, айниқса, мен у ерда ҳалиги ёш йигитнинг Оттилияга бўлган интилиши, эҳтимол эҳтиросининг янада кучайишини истамасдим.

Эдуард кўринишдангина, ўзига имкон қолдириш учун унинг фикрига қўшилгандек бўлди. Ҳамма нарсани қатъий ҳал этишга қарор қилган Шарлотта, фикрини Эдуард кескин рад этмагач, имкониятдан фойдаланиб, Оттилияни тез кунда жўнатиб юбормоқчи бўлди, бунга у аввалдан ими-жимида ҳозирлик кўриб ҳам қўйган эди.

Эдуард даҳшатга тушди; у ўзини алданган ҳисоблади ва хотинининг мулойим сўзларида риёкорлик

ва сохталикни, уни бахтидан бир умрга жудо қилувчи режани пайқади. Зоҳиран у ҳамма ишни Шарлоттага ташлаб қўйгандек кўринса-да, ботинда аниқ қарорга келиб қўйган эди. Нафасни ростлаб олиш, Оттилияни жўнатиб юборишдек даҳшатли хавфнинг олдини олиш мақсадида уйдан кетишни ичига туккан эди. Шу билан бирга, буни Шарлоттадан яшириб ўтирмади, шу дақиқадан бошлаб Оттилияни кўрмайман, уни қузатмайман, деб хотинини ишонтиришга эришди. Ўз мақсадимга етдим, деб ўйлаган Шарлотта унинг ҳамма гапига кўнди. Эдуард отларни буюртирди, хизматкорга нималарни жойлаш ва ўзи билан қаерга бориш ҳақида кўрсатма бергач, ҳозирок йўлга тушаётгандек ўтириб ёзишга тутинди.

Эдуарддан Шарлоттага

Азизам, бошимизга тушган бахтсизликнинг даво-си борми-йўқми, билмайману, аммо шуниси сезиб туриб-ман: ҳозирги мушкул вазиятдан қутулиш учун ўзимга ҳам, барчамизга ҳам нафасни ростлашга имкон бери-шим керак. Модомики ўзимни қурбон қилаётган экан-ман, демак, талаб қилишга ҳақлиман. Ўз хонадонимни тарк этяпман, бирмунча тинч, кўнгилдагидек шарт-шароитлардагина қайтиб келаман. Ўйга сен эгалик қилишинг керак, аммо Оттилия билан биргаликда. Мен унинг бегона одамларнинг эмас, сенинг ёнинг-да бўлишини истайман. Уни авайла, у билан худди ҳаммишгаддек, ҳатто янада мулойимроқ, самимийроқ, меҳрибонроқ муносабатда бўл. Оттилия билан мах-фий алоқа боғламасликка сўз бераман. Яхшиси бир-мунча муддат қандай яшаётганларингни билмаганим маъқул; ҳаммаси яхши бўлади, дея ишонишни истай-ман. Мен ҳақимда ҳам шу фикрда бўлинглар. Сендан ягона, қатъий, қалбим тубидан чиққан ўтинчим шуки: Оттилияни бошқа жойга ўтказишга, шароити-ни ўзгартиришга уринма. Сенинг қасрингдан, сенинг боғингдан ташқарида, бегоналар қўлига топширилган ҳолда у меники бўлади, мен унга эгалик қиламан. Агар

менинг муҳаббатимга, менинг истакларимга, менинг дардларимга ҳурмат билан қарасанг, менинг хомхалларимни, орзу-умидларимни рағбатлантирсанг, ўшанда мен ҳам имкон тугилган пайтда дардимга даво топишдан бош тортмайман.

Охирги жумла унинг қалбидан эмас, қаламидан тўкилди. Қоғоз юзида буларни кўргач, аччиқ-аччиқ йиғлади. Қандай бўлмасин, у Оттилияни севишдек бахтдан, борингки, бахтсизликдан воз кечиши лозим эди! Нима қилаётганини мана эндигина у ҳис этди. Охири нима билан тугашини билмаган ҳолда у кетмоқда. Ҳарҳолда, у ҳозир Оттилия билан учрашмаслиги керак, қачондир учрашадими – йўқми, буни ҳам аниқ айтиш қийин! Аммо хат ёзилди, отлар эшик олдида кутиб турибди; у ҳар лаҳзада бирор жойда Оттилияга кўзи тушиб қолишидан ва шу заҳотиёқ ўз қароридан воз кечиши мумкинлигидан титраб туриши керак бўлади. У ўзини қўлга олди; истаган пайтда қайтиб келиш ўзига боғлиқ-ку, қолаверса, унинг кетиши ўз орзуларининг рўёбга чиқишини эҳтимол яқинлаштирар. Борди-ю, у бу ерда қолса, унда Оттилияни кетказишларини тасаввур қилиб кўрди. Хатни конвертга солиб ёпиштириб қўйди-да, зинадан югуриб тушиб, отга ирғиб минди.

Меҳмонхона ёнидан ўтаётиб у кеча кечқурун сахийларча ҳадя берган тиланчининг шийпонча остида ўтирганини кўрди. У хотиржам тушлик қилиб ўтирган жойидан туриб, Эдуардга қараб эҳтиром билан таъзим қилди. Кеча Эдуард Оттилияни қўлтиқлаб келаётганида бу одам унинг олдидан чиққан эди; мана энди эса у Эдуарднинг ҳаётидаги энг бахтли лаҳзаларни эсига солмоқда. Унинг изтироблари янада ортди; у ортда қолдираётган нарсани ҳис этиш чидаб бўлмас ҳолат эди; у гадойга тагин бир бор кўз ташлади.

– О, сенга ҳавас қилса бўлади! – хитоб қилди Эдуард, – сен ҳамон кечаги садақа гашти билан юрибсан, мен эса кечаги бахтимдан энди жудоман!

Ўн еттинчи боб

Кимнингдир отда ўтиб кетганини эшитган Оттилия дераза олдига борди ва отлик Эдуардни оркасидан кўриб қолди. Уни кўрмасдан, унга тонгги салом йўлламасдан Эдуарднинг уйдан кетгани унга ғалати туюлди. У хавотирга тушди ва Шарлотта уни узок сайрга ўзи билан бирга олиб, истаган нарсаси ҳақида гапириб, худди атайлаб қилгандек, эри ҳақида чурқ этмагач, ўйчан бўлиб қолди. Сайрдан қайтишгач, икки кишига мўлжаллаб стол ясатилганини кўрганда Оттилиянинг ҳайрати яна ҳам ортди.

Айрим арзимаган одатларимиздан жудо бўлсак қанчалик куйинамиз, лекин гап бирон бир аҳамиятли нарса ҳақида бўлса, юрак зил кетади. Эдуард билан Капитан йўк, Шарлотта анча вақтдан бери илк бор овқатга ўзи бош-қош бўлди, бу Оттилияга гўё у ўз вазифасидан четлатилгандек туюлди. Мана энди икки аёл юзма-юз ўтиришипти; Шарлотта Капитаннинг янги хизмат вазифаси ҳақида, уни яқин орада қайта кўришга умид деярли йўқлиги ҳақида бемалол сўзларди. Шу лаҳзада Оттилияга фақат бир нарса: Эдуард дўстини сал нарироққача кузатиб қўйиш учун отда кетган, деган фикргина таскин берарди.

Улар столдан туришганда дераза ортида Эдуарднинг йўл каретасига кўзлари тушди, уни бу ерга ким чақиртирди, дея Шарлотта норози оҳангда сўраган эди, унга буни хизматкор келтирди, тагин у-бу нарсаларни олиб кетмоқчи, деб жавоб беришди. Ўзидаги ҳайрат ва дардни кўрсатмаслик учун Оттилияга бутун ирода кучини ишга солишга тўғри келди.

Хизматкор кириб, яна айрим нарсаларни: Эдуарднинг чашкаси, бир жуфт кумуш қошиқ, ҳар хил майда-чуйдаларни сўради, буларнинг бари узок саёҳатга, бирмунча вақт уйда бўлмасликка мўлжалланган нарсалар эканлигига Оттилиянинг фаҳми етди.

Шарлотта бу илтимосларни кескин рад этди, хўжайин нима исташини тушунмайман, чунки ўзига

керакли буюмларнинг барини олган деди. Ягона мақсад-муддаоси Оттилия билан сўзлашиш ва уни бирор баҳона билан хонадан олиб чиқиш бўлган устамон йигит у-бу важ кўрсатиб, ўз талабида туриб олди, шунда Оттилия унинг талабини бажармокқа киришди; Шарлотта бунга йўл қўймади, хизматкорнинг кетишдан ўзга иложи қолмади ва карета жўнаб кетди.

Бу Оттилия учун даҳшатли сониялар бўлди. У гап нимадалигини тушунмас, ҳеч нарсага изоҳ тополмасди; ҳаркалай Эдуардидан узоқ муддатга айрилганини сезиб турарди, Шарлотта унинг аҳволини тушунди ва ёлғиз қолдирди. Қизнинг дард-аламлари, кўз ёшларини тасвирлашдан ожизмиз. Унинг изтироблари беадад эди. У ёлғиз Худогагина нола қилар, ундан мана шу кунга чидашига кўмак беришини ўтинарди; у кунга ҳам, тунга ҳам чидади, эс-ҳушини йиғиб олгач, ўзини бутунлай бошқа одамдек ҳис этди.

У ўз-ўзини идора қилолмас, кўниколмасди; аммо шундай катта йўқотишдан кейин унинг бошига бунданда баттар кун тушиши мумкинлигидан хавфсирарди. Ҳуши ўзига келгач, илк ташвиши, эркаклар кетишгач, энди уни ҳам бу ердан бадарға қилишади, деган ўй бўлди. У Эдуарднинг пўписаларидан, ўшалар туфайли унинг Шарлотта ёнида қолиши таъмин этилганидан беҳабар эди. Шарлоттанинг муносабати уни бир қадар тинчлантирди. Шарлотта бечора қизгинани чалғитишга уринар, унинг ёлғиз қолишига камдан-кам истамайгина рухсат берарди; гарчанд кучли эҳтиросни сўз билан сўндириб бўлмаслигига ақли етса-да, ҳаркалай у мулоҳазакорлик, ақл-фаросат кучининг нималарга қодирлигига фаҳми етар, шу боисдан ўзи ва Оттилияга тегишли кўп нарсалар хусусида сўз очарди. Бир куни Шарлотта нима ҳам бўлиб, аниқ мақсадда, атайлаб оқилона мулоҳаза билдирган эди, бундан Оттилиянинг кўнгли хийла таскин топди:

— Гоҳо биз, — гап бошлади Шарлотта, — кимнидир эҳтирослар бўҳронидан хотиржам олиб чиқсак, миннатдорчилигининг чек-чегараси бўлмайди! Кел, бир-

галашиб, эркакларимиз ниҳоясига етказмай кетган ишларни бардам бўлиб, вақтичоғлик билан давом эттирайлик, улар кизиккон, бесабр феъллари билан бузишга мойил бўлган ишларни биз ўз босиқлигимиз билан асраб, гуллаб-яшнатайликки, токи бу уларнинг қайтишларига энг яхши тортиқ бўлсин.

— Сиз босиқлик ҳақида эслатдингиз, холажон, — жавоб берди Оттилия, — бу меъёрга ҳам тегишлики, эркакларнинг гоҳида меъёрни, айниқса, винога нисбатан, билмасликларини эслатгим келади. Кўпинча бошқалардаги мулоҳазакорлик, фаҳм-фаросат, атрофдагиларга бўлган диққат-эътибор, хушмуомалалик, ҳатто меҳрибонлик соатлаб ғойиб бўлганига, яхши бир инсон ўзгаларга бағишлаши мумкин бўлган яхши кайфият ўрнига унга кўнгилхиралик ҳамда бахтсизлик келтирганига гувоҳ бўлганимда жуда-жуда эзилиб, ҳатто кўрқиб кетганман. Бунақа ҳодисалар кўпинча хавfli хулосаларга олиб келиши мумкин!

Шарлотта унинг фикрига қўшилди-ю, бироқ гапни чўзиб ўтирмади, Оттилия бу ерда ҳам Эдуардни кўзда тутаётганини сезмаслик мумкин эмас эди, чунки Эдуард хамиша бўлмаса ҳам, ҳарҳолда тез-тез, ўзидаги хурсандчилиқни, сўзамолликни, куч-қувватни вино билан кўтаришни меъёрдан ортиқ ёқтирарди.

Шарлоттанинг мулоҳазаси Оттилияни эркакларнинг, кўпроқ Эдуарднинг қайтиши ҳақидаги фикрга етаклаган бўлса, Капитаннинг келгусида уйланиши ҳақида баайни аллақачон ҳал бўлган, барчага маълум ҳодисадек бемалол гапиришидан англадики, қолган нарсалар ҳам илгари Эдуард билдирган фикрлардан кўра тамоман бошқача манзара касб этар экан. Шу босидан Оттилия Шарлоттанинг ҳар бир сўзи, ҳар бир имо-ишораси, ҳар бир ҳаракатини синчковлик билан кузатадиган бўлди. Ўзи ҳам сезмаган ҳолда Оттилия сезгир, шубҳаланадиган, қув бўлиб қолди.

Шу билан бирга Шарлотта уни ўраб турган муҳидаги майда-чуйдаларгача ўткир нигоҳ ила кузатар, ўзига хос абжирлик билан ишларга бош-қош бўлар,

ўз навбатида буларда Оттилияни ҳам иштирок этишга мажбур қиларди. У ҳатто рўзгорни қисиб қўйишдан ҳам тортинмади; буларнинг барини бундок тарозига солиб кўрди-да, аянчли қилиқларини ҳам яхшилиқни кўзловчи ҳолат деб ҳисоблади. Борди-ю, улар эскича йўл тутганларида ҳисобларини йўқотиб қўйишган ва гоҳо ўзлари ҳам билмаган ҳолда, ҳисоб-китобсиз ҳаёт кечириш орқасида турмушлари инқирозга юз тутмаса-да, ҳарқалай заифлашиб қолган бўларди.

Боғда бажарилаётган ишларни у тўхтатмади. Аксинча, келгусида мукаммал ҳолга келтирилиши керак бўлган ишларга замин ясовчи тадбирларни давом эттиришни буюрди ва шу билан чегараланди. Ахир эри қайтиб келгач ҳам кўнгилни ёзадиган машғулотлар топиши керак эди-да.

Бундай ишлар ва режалар қаторида у меъморнинг ишлаш усулини ҳам тинмай мақтарди. Қисқа вақт ичида кўл қирғоқлари ҳам тамоман янгиланди, хилма-хил дарахтлар экилиб, чим ётқизирилиб безатилди. Янги уйда эса фақат уни сақлаб туришгагина керак бўлган ишлар бажарилди, холос, қолганларини эса кейин яна иштиёқ билан янгидан бошлаш учун ҳозирча тўхтатишни буюрди. Шундай жараёнда у ўзини хотиржам ва қувноқ тутарди. Оттилия сиртдан шундай кўринарди; аслида эса у барча бўлаётган ишларда Эдуард тез орада қайтадими ёки йўқми, мана шунинг белгиларини топишга интилар, бундан ўзга нарса уни қизиқтирмасди.

Шунинг учун бошланган бир иш уни қувонтирди, яъни беҳад кенгайиб кетган боғни мудом ораста сақлаб туриш мақсадида атрофдаги деҳқон болалари жалб этилди. Эдуардда илгари шу фикр туғилган эди. Болаларга кечқурун ишдан сўнг ювиниб-тараниб олишгач, киядиган очик рангли либослар тиктиришди. Кийимлар қасрда сақланар, уларни идора қилиш энг абжир, энг ишчан болага топширилган эди; барча ишларга меъмор бошчилик қиларди. Ҳаш-паш дегунча болалар ишнинг ҳадисини олиб қолишди.

Уларни ишга ўргатиш қийин бўлмади, аммо пайтини топишса ўзига хос ҳийла-найранг ҳам ишлатмай қолишмасди. Шубҳасиз, улар кураклари, узун сопли пичоқлари, хаскашлари, кичкина белкурак ва кетмончалари, куракчалари, елпиғичга ўхшаш супургилари билан пайдо бўлишганда, бошқалари уларнинг ортидан ўт-ўланлар ва тошларни йиғиштириб олиш учун саватларини кўтариб ёки катта темир замбилғалтакни итариб жўнашганида, бу ғаройиб бир қувноқ манзара касб этардики, меъмор бу орада боғ шийпонининг хошиялари учун бир қанча ҳолатлар ва ҳаракатларни қоғозга тушириб улгурарди; Оттилия бўлса бунда хўжайиннинг тез орада қайтишига бағишланажак тантанани кўрарди, холос.

Бу нарса унга ҳам Эдуардни шунга ўхшаш нима биландир кутиб олиш истагини ато этди. Улар кўпдан бери қишлоқ қизларини тикиш, тўқиш, ип йиғириш сингари аёллар ҳунарларини ўрганишга жалб этиш истагида эдилар. Қишлоқни ободонлаштириш, тозалаш ишлари бошлангандан бери қизлар ҳам анча ғайратчан бўлиб қолишди. Оттилия ахён-ахёнда, кўнгли тусаган пайтларда уларни руҳлантириб турарди. Бироқ энди у бу иш билан астойдил, мунтазам шуғулланишга жазм этди. Ўғил болалар тўдасидан кўра қизлар тўдасининг бошини бир жойга қўшиш хийла мушкул. У узок ўйлаб ўтирмасдан, ўз фаҳм-фаросати буюрганича йўл тутди: ҳар бир қизга ўз хонадони, ўз ота-онаси, ўз яқинларига меҳр-муҳаббат туйғусини сингдиришга ҳаракат қилди.

Кўплари билан бу иш ўнгидан келди. Фақат битта шўх-шаддотгина қизчадан, қўлидан бирон иш келмайди, уйда ишларга қарашишни истамайди, дея шикоят қилишарди. Оттилия қизчадан хафа бўлолмасди, сабаби қизча уни беҳад яхши кўрарди. У Оттилияга суркалгани-суркалган, агар қўйиб берса, изидан колмай юрарди. Оттилия ёнида ғайратига ғайрат қўшилиб кетар, чарчаш нималигини билмасди. Гўзал бекага меҳрибончилик қилиш қизча учун эҳтиёжга айланган

эди. Бошида Оттилия қизчага чидаб ўтирарди; бора-бора ўзи ҳам унга ўрганиб қолди; ниҳоят, улар ажралмас бўлиб қолишди-да, Нанни мудом ўз бекасига эргашиб юрадиган бўлди.

Оттилия тез-тез боғни айланиб, у ердаги орас-талиқдан севинарди. Қулупнай ва олча пишиғи ўтган, бироқ Нанни қолган-қутган меваларни топиб, хузур қилиб еярди. Куздаги мўл ҳосилдан дарак бериб турган бошқа дарахтларга қараб Боғбон ҳар гал хўжайинни эслар, унинг тезроқ қайтиб келишини истарди. Оттилия кекса Боғбоннинг сўзларига жон деб кулок тутарди. У ўз ишининг устаси эди ва Оттилияга Эдуард хақида сўзлашдан чарчамасди. Оттилия баҳорги қилинган пайвандлар ҳаммаси олганини кўриб қувонч изҳор қилганини кўрганида, Боғбон ўйчанлик билан деди:

– Истагим, меҳрибон хўжайинимиз ҳам буларни кўриб қувонса эди. Агар у кузда келса эди, эски қаср боғида отаси давридан бери сақланиб қолган ажойиб навларни кўрган бўларди. Ҳозирги боғбонлар монах оталарига ўхшашмаган. Каталогларда баландпарвоз навлар кўрсатилган, холос. Уларни экиб, парваришлаб, мевасига етиб келгач, қарабсанки, бундай дарахтларни боғда олиб ўтиришга ҳам арзимайди.

Бу содиқ хизматкор, қачон Оттилияни кўрмасин, хўжайин қачон қайтади, дея сўрайверарди. Шубҳасиз, Оттилия аниқ муддатни айтолмас, шунда софдил чол, менга ростини айтгиси келмаяпти, деган ўйда ундан хафалигини яширолмасди. Оттилия бўлса, ҳамма нарсадан беҳабарлигидан, устига устак буни унга эслатаверишганидан қийналарди. Шунга қарамасдан, у гулпушталару жўяқлардан нари кетолмасди. Эдуард икковлари биргаликда нимаики экишган, ўтқазишган бўлса, мана ҳозир гуллаб яшнаяпти, уларга ортиқ ҳеч қандай парвариш керак эмас, ёлғиз суғориб турилса бас, буни Нанни жон-жон деб бажаради. Ҳали ғунчалаб турган кечки гулларга Оттилия шунақа ҳиссиёт билан назар ташлардики, улар Эдуарднинг та-

валлуд кунигача барқ уриб очилиши керак; Оттилия бу кунни унинг ўзи билан бирга нишонлашни истар, ўшанда бу гуллар унинг муҳаббати ва миннаддорчилиги рамзи бўлишлари мумкин эди! Аммо бу тантанани кўриш умиди уни гоҳо тарк этарди. Иккиланиш ва хавотир ҳисси бечора кизнинг қалбига мудом соя ташлаб тутарди.

Шарлотта билан самимий, очиқ муносабатни тиклашга энди ишонч йўқ эди ҳисоби. Нафсамбирини айтганда, бу икки аёлнинг аҳволи бир-бирига ўхшамасди. Ҳамма нарсаси эскича қолса-ю, турмуш одатдаги изига тушиб кетса эди, Шарлотта чинакам бахтли бўлган, келажак томон ёруғ йўллар очилган бўларди; Оттилия эса, ҳамма нарсадан, ҳа, ҳа, ҳамма нарсадан мосуво бўларди; негаки, у дастлаб бутун ҳаёт қувончларини Эдуардда кўрган, мана энди бўлса, қалбида илгари тасаввурига ҳам сиғдирилмаган беадад бўшлиқни сезарди. Излаётган қалб ўзига нимадир етишмаётганини ҳис этса, жудоликка учраган қалб нима етишмаётганини ҳис этади. Соғинч ҳисси ўкинч ҳамда бетоқатликка айланиб кетар, кутишга ва бунга чидашга кўникиб қолган аёл табиати бундай муҳитдан қутулиб чиқишни, қандайдир ишларни амалга оширишни истаб қоларди.

Оттилия Эдуарддан воз кечмаганди. Шарлотта ўз ишончига қарама-қарши ўларок оқилона йўл тутиб, эри ва Оттилия ўртасида келажакда оддий, дўстона муносабат юзага келишига ишонган тақдирида ҳам, у Эдуарддан қандоқ воз кечиши мумкин эди ахир. У неча марталаб кечалари, хонасини ичдан бекитиб олиб, очиқ сандиқча олдида тиз чўкканча туғилган кунда олган совғаларига тикилиб ўтирар, улардан бирортасини ўзига на ишлатган, на бичтирган, на тиктирган эди. Шўрлик қиз неча марталаб куёш уфқдан бош кўтариши биланок авваллари ўзи учун ҳузур-ҳаловат манбаи бўлган уйдан чиқиб кетишга шошилар, бир вақтлар бефарқ бўлган атроф-далаларга қочиб кетарди. Курук ерда ҳам у ором топмасди.

Шунда қайикқа ўтириб, кўл ўртасига томон сузиб кетарди; у ерда кўйнидан саёхат хотираларини чиқариб, тўлқинлар кўйнида чайқалганча ўкишга тутинар, хаёллари уни узоқ-узоқларга олиб кетарди; у ҳамишагидек дўстининг қалбига, дўсти эса бунинг қалбига яқин бўлиб қолаверишди.

Ўн саккизинчи боб

Сиз билан тариштирганимиз анави ғалати табиатли тинмасак одам, Митлер, дўстлар хонадонига келишмовчиликлардан хабар топгач, гарчи улардан бирортаси ҳам ундан ёрдам сўрамаган бўлса-да, ўз садоқатию маҳоратини исбот қилишга тайёр турарди. Шунга қарамасдан, бироз сабр қилиб туришни маъкул кўрди; чунки рухий-маънавий ишларда оддий одамларга қараганда билимли кишиларга ёрдам кўрсатиш қийин эканлигини у жуда яхши биларди. Шу боисдан бир қанча муддат бу ишни ўз ҳолига ташлаб қўйди; ниҳоят чидаб туролмади-да, Эдуардни излаб топишга шошилди, аввалроқ унинг изини топишга муваффақ ҳам бўлган эди.

Йўл уни ажойиб бир водийга бошлаб борди, у ердаги ям-яшил ўтлок, дарахтзорлар орасида мудом қайнаб турувчи булок гоҳ илонизи бўлиб, гоҳ шовуллаб оқар, тепаликларнинг ёнбағирларида серҳосил далалару бепоён мевазорлар чўзилиб кетган эди. Қишлоқлар бири-биридан хийла узоқ жойлашган, ҳаммаёқ жимжит эди. Айрим гўшалари рассомга мўлжалланмаган бўлса-да, инсонларнинг ҳаёт кечириши учун нақ кўнгилдаги жойлар эди. Ниҳоят, унинг кўзи боғлар билан ўралган бир кўрғончага тушди, у ерда оддийгина, шинамгина уй бор эди. Эдуард шу ерда истикомат қилаётган бўлса керак, деб ўйлади у ва ҳақиқатан ҳам шундай бўлиб чиқди.

Бу ғариб дўстимиз ҳақида нима ҳам дея олардик, у танҳоликда ўз ҳиссиётларига батамом берилган, ўзича режалар тузар, дилида турли орзу-умидларини

ардоқларди. Оттилияни шу ерда кўришни, уни шу ерга олиб келишни, келишга уни кўндиришни исташини ўзидан яширмасди; миясида тагин қанчалаб мумкин бўлган ва мумкин бўлмаган фикрлар кезмасди дейсиз. Хаёллари барча мавжуд имкониятлар оралаб кезарди. Агар у бу ерда Оттилия висолига етишолмаса, унга конуний эришиш қўлидан келмаса, унда шу мулкка эгаликни унга топширади. У бу ерда танҳо, ҳеч кимга қарам бўлмасдан яшасин; у бахтли бўлиши лозим. «Ҳаттоки, – дерди у хаёллари уни янада илгарига етаклаган кезларда, – бошқа биров билан ҳам бахтли бўлса майли».

Унинг кунлари шу тахлит умид ва аламлар, кўз ёшлари ва кўтаринкилик, режалар, ҳозирлик кўришлар, иккиланишлар исканжасида ўтарди. Митлернинг пайдо бўлишидан у ҳайрон қолмади, Уни анчадан бери кутар, ҳаттоки бу ташрифдан суюнди ҳам. Агар уни Шарлотта юборган бўлса, Эдуард турли-туман важдару изохларини, айтиш мумкинки, кескин таклифларини ҳам кўнглида тайёрлаб қўйган эди; борди-ю Митлернинг Оттилиядан сўз очишига умид боғлаш имкони бўлса, унда Митлери Худо марҳамати янглиғ кучоқ очиб кутиб олади.

Митлери бирор киши юбормаганини, у ўз ихтиёри билан келганини эшитганда Эдуард каттиқ ранжиди. Жим бўлиб қолди, суҳбат ҳам дастлаб унча қовушмади. Бироқ Митлер яхши билардики, севгига лиммолим қалб ичидагини изҳор қилишни, дўстига кўнглида кечаётган гапларни тўкиб солишни истайди. Шунинг учун у ёқ-бу ёқдан бироз гаплашиб ўтиришгач, воситачилик ролидан воз кечди-да, сирдош дўст сифатида унинг кўнглига йўл топишга ўтди.

У Эдуардни яқка-ёлғиз яшаётгани туфайли дўстона қойиган эди, шундай жавоб олди:

– О, ростини айтсам, қандай қилиб мен вақтимни бундан гаштлироқ ўтказишим мумкин эди! Мудом у билан бандман, мудом унинг ёнидаман. Менда шундай бебаҳо имконият борки, ҳар дақиқада Оттилия

хозир қаерда, қаёққа боряпти, дея хаёл қила оламан. Уни одатдаги ташвишлар, машғулотлар билан банд ҳолда, нима қилаётганини, нима қилмоқчилигини кўриб тураман, ҳуллас, шу йўл билан ўз-ўзимни ову-таман. Фақат шу билангина чекланмайман; ахир мен ундан йироқда қандоқ бахтли бўлай! Тағин хаёлла-рим кўчасига кириб кетаман, Оттилия нима қилиши мумкинки, менга яқинроқ бўлса. Унинг номидан ўзимга меҳр-муҳаббатга тўла дилбар мактублар ёза-ман; уларга жавоблар қайтараман-да, барчасини асраб қўяман. Унга томон бир қадам ҳам босмасликка сўз берганман, сўзимнинг устидан чиқаман. Лекин нега унинг ўзи мени йўқламайди, уни нима ушлаб турип-ти? Наҳотки, Шарлотта каттиққўллик қилиб, менга ёзмаслиги, ўзи ҳақида хабар бермаслиги учун ваъ-да беришга, қасам ичишга уни мажбур этган бўлса? Бу табиий ҳол, бўлиши мумкин, аммо, барибир, мен буни кўз кўриб, қулоқ эшитмаган зулм деб биламан. Агар у мени севса – мен бунга ишонаман, буни би-ламан, – нега у бир қарорга келмайди, нега қочиб кетишга, менинг кучоғимга отилишга журъат этмай-ди? У шундай қилиши керак эди, деб ўйлаб қоламан гоҳида, шундай қилиш қўлидан келарди. Даҳлизда бирон нарса шитирласа ҳам эшикка кўз тикаман: у кириб келса-я, деб ўйлайман, бунга умид қиламан. Оҳ! Ахир мумкин бўладиган нарса ман қилинган, мен бўлсам, ман қилинган нарса рўёбга чиқишини хаёл қилиб ўтираман. Кечалари, уйкудан уйғониб кетга-нимда, ётоқхонага тунги чироқнинг хира нури таралиб турганида, унинг қиёфаси, унинг руҳи, тепамда сузиб юргандек, гўё ёнимдадек, менга яқинлашаётгандек, фақат бир лаҳзагина менга тегинаётгандек туюлади, шунда, у мен ҳақимда ўйлаяпти, у меники, деган ўйга ишона олсам эди.

Мени биргина қувонч овутади. Унинг ёнида бўлган кезларимда сира тушимга кирмасди; энди бўлса, бир-биримиздан йироқ, мудом тушимда биргамиз; энг қизиғи: бу ерда, қўшни турадиган бир қанча ёқимтой

одамлар билан танишганимдан бери у тушимда ҳозир бўлиб, гўё менга: «Атрофингга қанча қарамагин, мендан ўзга гўзалроқ ва ёқимлироғини тополмайсан!» деяётгандек бўлади. Бирор тушим йўқки, у аралашмаган бўлсин. Икковимиз бошдан кечирган ҳамма нарсалар аралаш-қуралаш бўлиб ётипти. Гоҳо иккаламиз гўё шартнома тузамиз: манави унинг қўли, буниси меники; бу унинг имзоси, буниси меники – улар бир-бирига аралашиб, хиралашиб йўқолиб кетишади. Баъзан хаёлнинг бундай ўйинидан толиқиб, изтироб чекаман. Гоҳо Оттилия тушимда шундай қиладики, у ҳақдаги тасаввурим хиралашгандек бўлади; ўшандай пайтларда мен уни нақадар севишимни ҳис этаман-да, тасвирлаб бўлмас даражада кўрқиб кетаман. Гоҳида табиатига хос бўлмаган бир тарзда мени масхара қилади, қийнайди; аммо дарҳол ўзгаради-да, чиройли, юм-юмалоқ фариштадек чехраси чўзилиб кетади-ю, бошқа бировга айланиб қолади. Нима десангиз денг, мен азоб, ташвиш-тахлика исканжасидаман.

Мендан кулманг, азизим Митлер, ёки кулгингиз келса, кулаверинг! О, мен ўз муҳаббатимдан, айтиш мумкинки, телбаларча, жиловлаб бўлмас эҳтиросимдан уялмайман! Йўқ, мен ҳозиргача севмаган эдим, севги нималигини мана энди билаяпман; шу пайтгача, уни билгунимгача, уни севиб қолгунимгача, ҳа, бутун борлигимла, чинакам севиб қолгунимгача ҳаётимдаги ҳамма нарса фақат мукаддимадан, фақат сусткашликдан, фақат вақт ўтказишдан, фақат вақтни йўқотишдан иборат бўлган. Тўғри, юзимга бўлмаса-да, оркамдан, мени уқувсизликда, қўлимдан иш келмасликда айблаб, таъна қилувчилар ҳам бўлган. Майли, гапиришаверсин; аммо мен ўша пайтда ҳали ўзимни қайси соҳада қобилятга эга эканлигимни исбот қилиб беролмас эдим. Мана энди, муҳаббат бобида мендан ўтадиган одамни кўришни истардим.

Сўзсиз, севги қайғули, дарду изтиробларга тўла санъат; аммо у мен учун шу қадар табиий, шу қадар кадрдонки, мен ундан ҳечам воз кечолмасам керак.

Бундай қайнок дил изҳоридан кейин Эдуард анча енгил тортди; шу билан бирга, ўзидаги ғайриоддий ҳолат бор бўй-басти билан шундок кўз олдида гавдаланди-да, азобли қарама-қаршилиқлар юки остида ўзини тутолмай қолди, дўстига ичида борини тўкиб солганидан кўнгли юмшаб, кўз ёшлари дарёдек оқа бошлади.

Ўз қизиққонлиги ва чўрткесарлигини зўр-базўр яшириб турган Митлерни Эдуарддаги ҳиссиётларнинг бундай портлаб юзага чиқиши ўз ташрифи мавзусидан чекинишга мажбур этди ва эътирозларини очик баён қилди. Айтдики, Эдуард ўзини қўлга олиши, эркаклик шаъни-ғурури ҳақида ўйлаб кўриши, инсоннинг олий бурчи бахтсизликда ўзини қўлга олиш, ғам-қайғуга сабр-бардош билан чидаш эканлигини ёдида сақлаши лозимки, айнан мана шундай хислатлари туфайли одам қадр-қиммат топади, бошқаларга намуна қилиб кўрсатилади.

Азобли ҳиссиётлар, ҳаяжон оғушидаги Эдуардга бу сўзлар пуч ва бемаъни туюлди.

– Хотиржам, бахти бекам одамга гапириш осон, – фиғони чиқиб деди Эдуард, – аммо сўзлари изтироб чекаётган одамга жуда оғир ботишини ўйлаб кўриб, ўз сўзларидан уялса бўларди. Беғам, беташвиш одам бошқалардан беҳад сабр-бардошли бўлишни талаб қилади, беҳад изтиробни эса у тан олишни истамайди. Шундай вазиятлар бўладикки, ҳа, ҳа, бундайлари кўп топилади! Унда ҳар қандай тасалли – тубанлик, куюниш – бурчдир. Ахир ўз қаҳрамонларини чексиз ғам-аламлар исканжасида кўз ёши тўкаётган ҳолатда тас-вирлаган олижаноб юнон бундан ор қилмади-ку. Манави ҳикмат ҳам ўшанга тегишли: «Кўп йиғлайдиган одам – яхши одам!» Кўзидан ёш чиқмайдиган, тошкўнгил одам менинг яқинимга йўламасин! Бахтсизнинг аҳволини томоша қилишдан нарига ўтолмайдиган бахтлига лаънат ўқийман. Жисмоний ва руҳий азоблар юки остида бўлса-да, шўрлик бахтсиз бахтлиларнинг мақтовига сазовор бўлиш учун ўзини хушнуд

килиб кўрсатиши, бунинг ўлимини қарсақлар билан олқишлашлари учун уларнинг кўзлари олдида одоб билан гладиатор сингари жон бериши керак. Азизим Митлер, келганингиз учун ташаккур; лекин Сиз боғда, ён-атрофда бироз айланиб келсангиз менга катта илтифот кўрсатган бўлардингиз. Ҳали тағин учрашамиз. Мен эса, ўзимни босиб олишга, Сизга ўхшашга ҳаракат қиламан.

Митлер суҳбатни бўлишдан кўра яхшиси ён беришга қарор қилди, чунки янгидан гап маромига киришиш осон бўлмасди. Эдуард ҳам ўзини мақсадга яқинлаштираётган суҳбатни давом эттиришга мойил эди.

– Албатта, – деди Эдуард, – ҳар хил керак-нокерак фикрлару баҳс-мунозаралардан фойда йўқ; шунга қарамасдан суҳбатимиз асносида мен илк бор нимага қарор қилишим керагу нима қарорга келганлигимга амин бўлдим, шуни чинакам ҳис этдим. Ҳозирги ва келажакдаги ҳаётим кўз олдимда шундоқ гавдаланди; менга ё азобни ёки ҳузурни танлаш қолди, холос. Барака топинг, ажрашишимизга ёрдам беринг, бу жуда муҳим, аслида биз аллақачон ажрашганмиз; Шарлоттанинг розилигини олиб беринг. Ортиқча гап-сўз тарқатмайман, назаримда, ажрашиш қийин бўлмайди. У ёққа боринг, азизим, барчамизга тасалли беринг ва барчамизни бахтли қилинг!

Митлер нима дейишни билмай қолди. Эдуард давом этди:

– Оттилия иккимизнинг қисматимиз ажралмас, биз нобуд бўлмаймиз. Манави қадаҳни қаранг! Унга исмларимизнинг бош ҳарфлари биргаликда ўйиб ёзилган. Шодиёналик онларида бир бахтиёр киши уни осмонга ирғитди; ундан энди ҳеч ким ичиши мумкин эмасди, у тошлоқ ерга тушиб чил-чил синиши лозим эди, бироқ уни ҳавода тутиб қолишди. Мен уни катта баҳога сотиб олдим ва қисмат ҳукм этган қалб ришталари узилмаслигига ўзимни кун сайин ишонтириш мақсадида ундан ҳар кун ичаяпман.

– Ох, шўргинам курсин, – кичқирди Митлер, – дўстларимга чидаш учун қанчалар сабр-тоқатли бўлишим керак-а! Бунинг устига, тагин аллақандай бидъат билан тўқнаш келиб турсанг-чи, кишиларга одат бўлган нарсалар орасида энг ёмон кўрадиганим мана шу иллат. Биз башоратлар, олдиндан сезиш, тушлар воситасида кундалик ҳаётни гўё аҳамиятлироқ қилишга интиламиз. Бироқ ҳаёт ўзи аҳамиятли бўлиб, атрофимиздаги ҳамма нарса қўзғолиб, тўлқинланган пайтда ўша шарпалар таъсирида момақалдироқ янада кўрқинчлироқ бўлиб кетади.

– Келинг, – хитоб қилди Эдуард, – ҳаётдаги мана шу тўс-тўполонлар гирдобиди, мана шу умид ва ваҳима гирдобиди шўрлик қалбга атиги йўлчи юлдузга ўхшаш бирон нарса қолдиринг, токи у ўшанга томон йўл тополмаса-да, лоақал узоқдан қараб туролсин.

– Агар бу ишда, – жавоб берди Митлер, – бирон мантиқ борлигига ишончим комил бўлганида, эътироз билдириб ўтирмасдим; бироқ мудом сезганман: бирорта одам огоҳлантирувчи белгиларга эътибор қилмайди-да, бутун диққатию умидини ваъдалар бериб ишонтирадиган, алдоқчи нарсаларга қаратади.

Эдуарднинг Шарлотта ҳузурига боришни сўраб қилган илтимосини Митлер хийла қувониб қабул қилди, негаки суҳбат уни бирмунча қоронғи гўшаларга бошлаб кетган, бундай гўшаларда узоқ ушланиб қолса, ўзини анча ёмон ҳис этарди. Ҳозирги лаҳзаларда Эдуардга бирон бир эътироз билдириш имкони борми? Вақтдан ютиш, икки аёлнинг қай аҳволдалигини билиш – унинг фикрича, қилиниши лозим бўлган энг муҳим иш мана шу эди.

Митлер Шарлотта ҳузурига шошилди, уни ҳаммашагидек сокин ва хотиржам кайфиятда топди. Шарлотта бўлиб ўтган воқеаларни батафсил гапириб берди, чунки Митлер Эдуарднинг сўзларидан факат келиб чиқадиган оқибатгагина баҳо бериши мумкин эди. У гапни эҳтиёт бўлиб бошлади, бироқ «никоҳни бекор қилиш» деган сўзни ҳатто гап орасида бўлса-

да айтишга журъат этолмади. Шунча кўнгилсиз гап-сўзлардан кейин ҳам Шарлотта ниҳоят фикрини айтганида Митлер ҳайратдан лол бўлиб қолди, ўз нуктаи назарича қанчалик қувонди:

– Ҳаммаси ўз изига тушади, Эдуард қайтиб келади, дея умид қилишим, ишонишим керак, – деди Шарлотта, – қандай қилиб яна бошқача бўлиши мумкин, шундай хушвақт ҳолатимни кўриб турибсиз-ку!

– Мен Сизни тўғри тушундимми? – гапни бўлди Митлер.

– Мутлақо, – жавоб берди Шарлотта.

– Бу хабарни етказган Худога беадад шукурлар бўлсин! – хитоб қилди у қўлларини силкитиб. – Бундай далил эркак юрагига қандай таъсир этиши менга маълум. Қанча-қанча никоҳлар шу туфайли тезлашган, мустаҳкамланган, қайта тикланган. Мана шундай эзгу умид мингта бошқа сўздан кўра кўпроқ таъсир этади, негаки имконимизда бўлиши мумкин бўлган энг асл умид шу. Шунга қарамасдан, – сўзида давом этди у, – менга келсак, ранжишга барча асосларим бор, деб ўйлайман. Кўриб турганимдек, бу ишда менинг нафсониятимни ҳеч нарса қондиrolмайди. Мен сизларникида хизматимга яраша раҳматга умид боғлаёлмайман. Бир дўхтир дўстимни кўп эслаб турман, у камбағал кимсаларни Худо йўлига осонгина даволарди, бироқ хизматига кўп ҳақ тўлайдиган бадавлат кишиларни даволаб тузатишга ҳамиша ҳам муваффақ бўлавермасди. Яхшиямки, сизларда масала энди ўз-ўзидан ҳал бўлади; менинг бутун уринишлариму панд-насихатларим фойда бермаган бўларди.

Энди Шарлотта ундан бу хабарни Эдуардга етказишни, хатини ҳам элтиб беришни, нима қилиш, қандок тадбир кўриш лозимлигини ҳал қилишни талаб қила бошлади. Бироқ Митлер бунга рози бўлмади.

– Ҳаммаси ҳал бўлган, – хитоб қилди Митлер, – Ёзаверинг! Кимдан бериб юборманг, у бу ишни менда яхшироқ қилиб бажаради. Мен эса, қаерда кўпроқ керак бўлсам, ўша ёкка жўнайман. Энди сизларга

бахт-саодат тилаш учунгина чўқинтириш маросимига қайтиб келаман.

Шарлотта Митлердан норози бўлди, бунақаси илгари ҳам тез-тез бўлиб турарди. Характеридаги жўшқинлик кўпинча ишнинг ўнгидан келишига туртки берар, ортиқча шошқалоқлиги эса баъзан ишни бузиб қўярди. Ҳеч ким унингчалик дабдурустдан юзага келган фикрлар таъсирига берилувчан бўлмаса керак.

Шарлотта юборган одамни кўриб Эдуард анча-мунча кўрқиб кетди. Мактубда «ҳа» жавоби ҳам бўлиши мумкин, «йўқ» жавоби ҳам. У анчагача хатни очишга журъат этолмади, уни ўқиб кўргач эса, беҳад хайратга тушди; мана бу сўнгги сатрларни ўқигач эса, тошдек қотиб қолди: «Ўз хотининг ёнига жазман мисол келганинг ўша тун ёдингдами? Жилов-лаб бўлмас эҳтирос билан уни ўзингга тортиб, худди маъшуқадек, худди ёш келиндек оғушингга олгандинг. Бахтимиз инқирозга юз тутиш хавфи остида турган мана шу дақиқаларда шу ғаройиб тасодиф баҳона оилавий муносабатларимизни янги ришталар билан мустаҳкамлашни истаган Худо марҳаматига, кел, шукроналик келтирайлик».

Ушбу лаҳзаларда Эдуарднинг кўнглидан нималар кечганини тасвирлаш оғир бўларди. Шу тахлит руҳий саросималик онларида, ниҳоят, эски одатлар, эски мойилликларнинг асоратлари сезилиб турадики, булар вақтни ўлдиришга, ҳаётни тўлдириб туришга кўмак беради. Ов ва уруш ҳам зодагон киши учун энг қулай чора. Эдуарднинг кўнгли ички осойишталикни сақлаш учун ташқи хавф-хатарни кўмсарди. У ҳалокатни кўмсарди, негаки ҳаёт унинг учун азобга айланаётганди. Ўз ўлимим билан севгилимга, дўстларимга бахт ато этаман, деган фикр унга тасалли берарди. У қарорини сир сақлагани боис ҳеч ким унга тўсқинлик қилмасди. У барча расмиятчиликларга амал қилган ҳолда васиятнома битди; Оттилияга мулкни васият қилиш имконияти қалбига ҳузур олиб кирди. Шунингдек, у Шарлоттани ҳам, туғилмаган фарзандини ҳам,

Капитанни ҳам, хизматкорларни ҳам эсдан чиқармади. Янгидан бошланган уруш унинг режаларига қулай шароит туғдирди. Ўртамиёна ҳарбий кўмондонлар унинг ёшлик йилларида кўп тўскинлик қилганлари туфайли у хизматни тарк этганди. Мана энди бўлса, лашкарбоши билан жангга кириш ва у ҳақда: унинг раҳнамолиги остида ҳалок бўлиш эҳтимоли бўлса-да, ғалабага шубҳа йўқ, дея олиш Эдуарднинг қалбида кўтаринки туйғулар уйғотарди.

Шарлоттанинг сири Оттилияга ҳам аён бўлгач, у ҳам Эдуард сингари, ҳатто ундан-да баттар ҳайратга тушиб, ўзи билан ўзи бўлиб қолди. Энди гапирадиган гапи ҳам қолмаганди. Бирон нарсага умид боғлаёлмас, орзу қилишга ҳаққи ҳам йўқ эди. Бундан кейин айрим кўчирмалар бермоқчи бўлганимиз кундалик дафтари унинг кўнглига назар ташлашга унчамунча имкон беради, деб ўйлаймиз.

ИККИНЧИ ҚИСМ

Биринчи боб

Кундалик ҳаётда шундай ҳодисалар ҳам тез-тез учраб турадики, буларни биз эпик асарларда ёзувчининг бадиий услуби деб кўкларга кўтарамиз, бош қаҳрамонлар кўздан нари кетиб, биздан узоклашиб, фаолиятдан тўхтаганлари заҳоти, уларнинг ўрнини иккинчиси, учинчиси, ҳозиргача кўзга ташланмаган бирор кимса тўлдиради ҳамда ўзининг бутун хатти-ҳаракатлари билан гўё бизнинг эътиборимиз, ҳамдардлигимиз, мактову таҳсинларимизга сазовор бўлгандек кўринади.

Эдуард билан Капитан жўнаб кетишганиданок анави меъмор кундан-кунга ўзини муҳим одамдек тута бошлади, амалга оширилаётган барча ишларни ўз қўлига олиб, билимдон ва ғайратли одамга айланди; шу билан бирга у хонимларимизнинг ҳам анча-мунча кўнглини топиб, бекорчи, зерикарли онларда улар-

ни суҳбатлар билан чалғитишни ҳам биларди. Ташқи қиёфасининг ўзиданок киши унга ишониб, ёктириб қоларди. Том маънода бўй-басти келишган бу йигит хушқад, бироқ бўйи у қадар узун эмас, камтару, аммо тортинчоқ эмас, киришимли, бироқ пашшахўрда эмас эди. У ҳар қандай иш ва топшириқни қувонч билан бажарарди, ишнинг орқа-ўнгини беҳад яхши билган-лигидан тез орада бутун хўжалик, уй-рўзгор ишларида унга ҳамма нарса ойдин бўлиб қолди, унинг самарали таъсири ҳамма ёқда сезила бошлади. Одатда унга нотаниш меҳмонларни кутиб олиш топширилар, у бундайларни ё қайтариб юборишга ёки бўлмаса бундай ташрифдан бирор бир ноқулайлик келиб чиқмаслиги учун аёлларни иложи борича шунга тайёрлашга муваффақ бўла оларди.

Яқинда бир ёш юрист унга анча-мунча ташвиш орттирди, уни қўшни заминдор айтарли муҳим бўлмаган, аммо Шарлоттанинг кўнглига хийла оғир ботган бир масалани ойдинлаштиришга юборган эди. Шунини таъкидлашимиз керакки, у шу пайтгача эҳтимол кўзгалмай ётиши мумкин бўлган кўплаб нарсаларга туртки берди.

Қабристонда Шарлотта йўлга қўйган ўзгаришлар эсингизда бўлса керак. Барча ёдгорликлар жойларидан олиниб, черков девори тубларига ҳамда панжараларга суяб қўйилган эди. Бошқа жойлар текисланди. Черковга ва у орқали нариги томондаги эшикчага элтадиган кенг йўлак бундан мустасно эди, у ерга беданинг турли навлари экиб ташланган, ҳозир улар гуркираб ўсиб, гуллаб ётарди. Бундан буён янги қабрларни маълум тартибда, қабристоннинг бир чеккасидан бошлаб қазишга, аммо уларни ер билан баравар қилиб, беда экилиши кўрсатма берилган эди. Яқшанба ва байрам кунлари черковга келадиган ҳар қандай одам ҳам бу ердаги манзаранинг муносиблиги ҳамда гўзаллигини инкор қилмасди. Ҳатто эскича урф-одатларга ихлос қиладиган қари руҳоний ҳам дастлаб бундай ўзгаришларни бир қадар ёқтирмади, бироқ кейин унинг орқа эшиги олдидаги кекса эманлар остида худ-

ди Филемон ўз Бавкидаси билан ўтиргандек ўтириб қабр дўнгликлари ўрнида чиройли гулзор гиламни қузатаркан, бундан хурсанд бўлди, қолаверса бу ўзгариш унинг хўжалигига анча-мунча фойда ҳам келтирарди, чунки Шарлотта бу жойдан фойдаланиш ҳукукини руҳонийлар ихтиёрига берган эди.

Шунга қарамасдан черковдаги жамоа аъзоларидан айримлари, аجدодларимиз қўйилган жойлардаги белгилар олиб ташланди, энди улар ҳақидаги хотиралар ҳам ўчиб кетади, дея норозилик ҳам билдиришди; ёдгорликлар яхши сақланаётган бўлса-да, улар фақатгина ким дафн этилганини билдиради, холос, қаерда дафн этилгани эса номаълум, кўпларнинг фикрича, ана шу «қаерда»си энг муҳимдир.

Битта қўшни оиладагилар худди шундай фикрда эди, улар кўп йиллар олдин худди шу қабристондан ўзлари ва ўз яқинлари учун жой эгаллашган, бунинг учун черковга маълум миқдорда пул ҳам тўлаб туришарди. Мана энди ўша шартномани бекор қилиш ҳамда бундан буён пул тўламасликларини билдириш учун ёш юристни юборишган эди, негаки шартноманинг бу шартларини томонларнинг бири бузган ҳамда ҳеч бир эътироз ва далилларга қулоқ солишмаган эди. Бу ўзгаришларнинг сабабчиси бўлган Шарлотта йигитча билан ёлғиз гаплашмоқчи бўлди, юрист ҳарқалай қизишиб бўлса-да, аммо хийла босиқлик билан ўзининг ва хўжайинининг далил-исботларини тушунтирди ва йиғилган одамларни бирмунча ўйлашга мажбур қилди.

– Кўриб турибсиз, – деди у ўзидаги қатъиятликни юмшатиш учун бироз тин олгач, – кўриб турибсиз, нафақат бойвучча, ҳатто энг йўқсил одам ҳам ўз яқинлари дафн этилган жойга бирор белги қўйишни истайди. Ўз фарзандини қабрга қўйган энг камбағал деҳқон ҳам қабр устига кўримсизгина ёғоч қўйишдан, уни гулчамбар билан безатишдан бирмунча юпанч топади, лоақал қайғу-аламлари янги пайтида шу йўл билан марҳум ҳақидаги хотираларни қалбида асрайди, зеро вақт ўтиши билан ғам-алам сингари бу белгилар

ҳам йўқолиб кетади. Бой-бадавлат одамлар бу хочларни темирга алмаштириб, маҳкамлашади ва уларни турли йўллар билан асрашади, булар энди узоқ йилларгача сақланиб туради. Бир кун келиб темир хочлар ҳам кийшайиб, йўқ бўлиб кетади, шунда бадавлат одамлар тошдан ёдгорлик тиклашни ўз бурчлари деб билишади, булар эса бир қанча авлодлар умрига етади ва кейинги авлодлар уларни таъмирлаб, янгилашлари мумкин. Бироқ биз интиладиган нарсa тош эмас, балки унинг остида ётган, биз ерга ишониб топширган марҳумдир. Гап фақат хотирадагина эмас, балки ўша инсон ҳақида ҳам, ўтмиш хотираларидagina эмас, балки ҳозирги кунда ҳам. Азиз марҳумлар руҳини мен ёдгорлик рўпарасида эмас, балки қабр уюми ёнида яқинроқ ва чуқурроқ ҳис этаман, негаки ёдгорлик ҳали ўзича кўп нарсани ифодаламайди; ўша тош белгилаб турган қабр атрофига узоқ вақт эрлари, хотинлари, қариндошлари, дўстлари тўпланишади, ҳаёт бўлган инсон эса ўз яқинларининг қабрлари ёнига бегоналарни ҳамда ёмон одамларни йўлатмаслик ҳуқуқини ўзларида сақлаб қолмоқлари лозим.

Мана шунинг учун ҳам мен хўжайиним битимни бузишга тўла ҳақли деб ҳисоблайман; бу ҳам ҳали ҳеч нарсa эмас, негаки бу оила шундай жудоликка учрадики, буни қоплаш жуда қийин. Энди улар ўз суюкли кишиларини қабрлари олдида хотирлашдан, пайти келиб уларнинг ёнгинасидан жой олиш умидидан маҳрум бўлишяпти.

— Бу энди даъволашиб юришга арзийдиган иш эмас, — эътироз билдирди Шарлотта. — Мен ўз қилган ишимдан пушаймон эмасман, черковга эса йўқотган харажатлари ўрнини қоплайман. Сиз эса, шуни билиб қўйингки, келтирган далилларингиз мени ҳечам қониқтирмади. Бу дунёдан ўтганимиздан кейин барчамизга насиб бўладиган тенглик ҳақидаги тотли туйғу биздаги шахсиятни, меҳр-окибат ва ҳаётий муносабатларни узайтиришга бўлган қатъий ва қайсар уринишдан кўра мен учун кўпроқ тасалли бўлади. Бунга Сиз нима дейсиз? — дея у меъморга мурожаат қилди.

– Бундай ишда, – деди у, – на баҳслашишни, на бирор ҳукм айтишни истамасдим. Рухсат берсангиз, менинг санъатимга, фикрлаш тарзимга тўғри келадиган фикр айтсам. Кули урнага жойланган суюкли кишимизни бағримизга босишдан маҳрум бўлган лаҳзалардан эътиборан, уни гуллар билан безатилган катта саркофагларда сақлашга қурбимиз етадиган даражада бой ва қатъиятли бўлолмаганимиз, ўзимиз ва яқинларимиз учун черковдан жой тополмай, ташқарида ётишга маҳкум бўлганимиз боис, муҳтарама хоним, Сиз қўллаган тартибни маъқуллаймизда. Битта қавм аъзолари бир-бирлари билан ёнма-ён ётишса, улар ўз яқинлари ёнида ва орасида ором олаётгандек бўлишади; пайти келиб замин бизни ҳам ўз бағрига олар экан, унда, менимча, тўсатдан пайдо бўлган ва бора-бора чўкиб кетадиган қабрни ҳеч кечиктирмасдан текислаб, шу йўл билан ер остида ётган марҳумларнинг ҳар бирининг устини енгиллатишдан ҳам табиийроқ ва савоблироқ иш борми!

– Биронта ёдгорлик белгисисиз, хотира уйғотадиган бирон бир нарсасиз ҳамма нарса шундоқкина йўқ бўлиб кетаверадими? – сўради Оттилия.

– Зинҳор базинҳор! – сўзида давом этди Меъмор, – хотиралардан эмас, фақат жойдан воз кечилади, холос. Меъмор ва ҳайкалтарош ўзларидан, уларнинг санъатидан, уларнинг қўлларидан инсонлар ўз ҳаётларининг давомини кутишларидан манфаатдордирлар; шу боисдан менинг истагим шуки, дид ва фаросат билан ишланган ёдгорликлар дуч келган жойда сочилиб ётмасдан, уларнинг умрини узайтирадиган бирор жойда тартибли сақланса, тақводор ва бой-бадавлат одамлар черковда қўйилиш имтиёзидан воз кечишаётган экан, унда черков ичида ҳамда қабристон атрофидаги чиройли залларда ёдгорликларни ва хотира ёзувларини сақласа ҳам бўлади. Уларни безаш учун қўллаш мумкин бўлган саноксиз шакллари усуллар ҳамда нақшлар мавжуд.

– Агар рассомлар шунчалик бой экан, – сўради Оттилия, – унда айтинг-чи: нега улар ўша фақирона обе-

лиск, кўримсиз устунлар ёки урналардан мудом воз кечолмайдилар? Сиз мактаётган минглаб нақшлар ўрнида мен минглаб такрорларни кўраяпман, холос.

– Ростдан ҳам бизда шунақа, – жавоб берди Меъмор, – лекин ҳамма жойда эмас. Сирасини айтганда, бирор нарсани кашф қилиб, уни муносиб тарзда қўллай олиш осон иш эмас. Айниқса ғамгин буюмга кувноқ ранг бағишлаш, мунгли нарса тасвирида мунгга берилиб кетмаслик хийла қийинчиликлар туғдиради. Турли хил ёдгорликлар лойиҳаларига келсак, мен улардан кўпини тўплаганман, мавриди келганда уларни Сизга кўрсатаман, аммо инсон учун энг яхши ёдгорлик ўзининг тасвири бўлиб қолаверади. Бу тасвир бошқа ҳар қандай нарсадан кўра ҳам, унинг қандай бўлгани ҳақида тасаввур бериб туради; бу чўзиқ ёки қисқа ноталар учун энг яхши матн бўлиши мумкин; шуниси борки, у ҳаётнинг энг гуллаган даврида қилиниши керак, афсуски, одатда ҳамиша бу давр ўтказиб юборилади. Жонли кўринишларни сақлаб қолишни ҳеч ким ўйламайди, борди-ю бундай қилинганда ҳам у тўкис бўлмайди. Олайлик, мурданинг юзидан шоша-пиша гипс тасвир олишади-да, уни постамент устига қўйишади ва буни бюст деб аташади. Кейин бунга ҳаётийлик бағишлаш расом учун қанчалар қийинчилик туғдиради!

– Ўзингиз билмаган ва хоҳламаган ҳолда, – деди Шарлотта, – гап мавзусини бутунлай мен истаган томонга бурдингиз. Ахир инсон тасвири бошқаларга боғлиқ эмас-ку; у каерда туришидан қатъий назар ўзи учун туради, ўзи дафн қилинган жойни кўрсатиб туришини биз ундан талаб қилмаймиз-ку. Дилимдаги ғалати туйғуни Сизга айтайми? Портретлардан аллақандай кўнглим қолипти; назаримда улар бизга таъна билан қараётгандек туюлади; улар бизга йирик, ўтиб кетган нарсаларни эслатишади ҳамда бутуннинг кадрига етиш қанчалик оғирлигини сездириб туришади. Умримиз давомида қанча-қанча одамларни кўрганимизни, билганимизни, улар биз учун, биз улар учун қанчалик кадрли бўлганимизни ўйласанг, юра-

гинг эзилиб кетади кишининг! Зукко одамни учратамизу, лекин у билан суҳбатлашмаймиз, олимни учратамизу, ундан бирор нарсa ўрганмаймиз, сайёҳни учратамизу, ундан бирор нарсани билиб олмаймиз; қалби муҳаббатга тўла одамни учратамизу, бироқ ўзимиз унинг кўнглини тополмаймиз.

Бундай ҳолат фақатгина ўткинчи нарсаларга тегишли эмас. Бутун бир жамият ва оилалар ўз суюкли аъзоларига нисбатан, шаҳарлар ўз обрўли фуқароларига нисбатан, халқлар энг яхши подшоҳларига нисбатан, миллатлар ўзларининг энг номдор кишиларига нисбатан шундай йўл тутадилар.

Бир куни, нега марҳумлар ҳақида яхши гапларни бемалол айтаверишади-ю, тириклар ҳақида гапирганда истиҳола қилиб туришади, дея сўрашганларини эшитдим. Жавоб шундай бўлди: негаки биз ўтганлардан хавфсираб ўтирмаймиз, тириклар билан эса бир кун келиб учрашиб қолишимиз мумкин. Мана шунақа, бошқаларнинг хотираси ҳақида қайғуришда самимият йўқ; аслида бу худбинларча найрангбозлик, қанийди бунинг аксича тириклар билан ҳамиша фаол алоқада бўлиб турсак.

Иккинчи боб

Шу воқеа ва шунга боғлиқ гап-сўзлар сабаб бўлиб, эртасига қабристонга боришди, уни янада хушманзара қилиш учун Меъмор йигит яхшигина таклифларни ўртага ташлади. Бундан ташқари, у черковнинг, яъни бошданок унинг диққатини ўзига тортган бинонинг ҳам ташвишини қилди.

Немис услуби руҳида қурилган ушбу черков бир неча асрлардан бери бежирим пардозланган, чиройли мутаносибликда сакланиб турарди. Қўшни монастирни қурган одам ўз меҳри ва салоҳиятини шу мўъжазгина бинода ҳам намоён қилган, дея фараз қилса бўлади, гарчи унинг ҳозирги, протестантча ибодатларга мўлжалланган ички жиҳози черковни аввалги сокинлик ва улуғворликдан маҳрум

қилган бўлса-да, у ҳамон томошабинларга жиддий ва ёқимли таъсир кўрсатарди. Черковнинг ичи ва таши-ни қадимги ҳолатида қайта тикламоқ ҳамда унинг олдида ястаниб ётган қабристон билан мослаштирмоқ учун меъморга Шарлоттадан биров маблағ сўраб олиш қийин бўлмади. Унинг ўзи ҳам эпчилгина эди, уй қурилишида ишлаётган бир қанча ишчиларни ҳам мана шу хайрли иш битгунча ушлаб туришга қарор қилинди.

Черков биносини теварак-атрофидаги иморатлар, ёнма-ён қурилган бинолар билан биргаликда яхшилаб ўрганиб чиқишгач, Меъморни беҳад ҳайратга солган ва хурсанд қилган, унча кўзга ташланмайдиган, кичкина меҳроб борлиги маълум бўлдики, у оҳорли ва жозиб мутаносиблиги, жилвакор ва пишик-пухта нақшлари билан ажралиб турарди. Шу билан бирга унда ўша қадимги ибодат удумларини англатувчи ўймакорлик ва расм қолдиқлари ҳам сақланган бўлиб, ўша удумга кўра бир байрам махсус тасвирлар ва идиш-оёқлар билан ўзига хос тарзда нишонланар эди.

Меъмор ушбу меҳробни ҳам пайсалга солмасдан ўз лойиҳасига киритди, мақсади мозийдан ва ўша пайтдаги удумлардан хотира сифатида уни қайта тиклаш эди. У аллақачон ҳаёлида яланғоч деворларни ўз дидига мослаб безатар, ҳамда ўз рассомлик маҳоратини бунда синаб кўришидан қалби қувончга тўларди; аммо буни Шарлотта ва Оттилиядан ҳозирча сир тутишга қарор қилди.

Ўзи ваъда қилганидек, у аввало аёлларга қабрларга қўйилган эски ёдгорликлар, идиш-оёқлар ва шуларга ўхшаш буюмларнинг хомаки чизгилари ҳамда лойиҳаларини кўрсатди, гап мавзуси шимол халқларининг қабр уюмларига кўчгач, у ўша қабрлардан топилган қуроллар ва идишлардан ташкил топган ўз коллекциясини намойиш қилди. У буларнинг барчасини қутиларга тартиб билан, қулай қилиб жойлаштирган ҳамда деворга ўйиб ўрнатилган, мато билан қопланган тахталарга маҳкамлаган эдики,

шундан бу кўхна, ноёб буюмлар бежирим кўриниш касб этган ва одам уларга баайни безак буюмлар дўконидаги нарсаларга қарагандек кизиқиш билан қарагиси келарди. Киши ёлғизликда ким биландир мулоқотда бўлишни истайди, Меъмор шуни ҳисобга олиб, коллекциясини бир марта кўрсатгач, энди ҳар кечкурун ўз ҳазинасининг бирор бўлагини олиб келиб кўз-кўз қиларди. Бу нарсаларнинг барчаси: брактеатлар¹, қадимги қалин тангалар, муҳрлар ва бошқалар асосан Германияда ишланган эди. Улар инсон ҳаёлотини қадим ўтмишга бурар, Меъмор бўлса, қадимда чоп этилган наشرлар, ёғочга, мисга ўйилган гравюраларни намоиш қилиб, ўз шарҳларига жон киргизарди; черков ҳам ўша қадимий руҳдаги пардоз ва нақшлар туфайли кундан кунга эски замонлардагига ўхшаб борар, шу боисдан ҳам рostaкам янги замонда яшайпмизми ўзи, атрофда содир бўлаётган янги удумлар, урф-одатлар, яшаш тарзи ва тушунчалар туш эмасми, дея беихтиёр ўз-ўзинга савол берасан киши.

Шу тахлит руҳий тайёргарликдан сўнг, Меъмор олиб келган қалингина папка жуда зўр таассурот қолдирди. Папкада фигураларнинг контурлари сақланарди, улар расмлардан айнан кўчирилгани боис ўз қадимий характерларини йўқотмаган эди, булар аёлларни чунонам ҳайратга солдики! Барча образлардан ҳаёт уфуриб турарди; улар улуғвор бўлмасалар-да, ҳарқалай дилни яйратарди. Дикқат, эътиборнинг бир нуқтага жамланганлиги, биздан юқори турадиган нимагадир ихтиёрий иқрорлик, меҳр-муҳаббатни сабртоқат билан кутиш – барча чехраларда, гавдаларнинг ҳолатида шундоққина акс этиб турарди. Ялтирбош мўйсафид, жингалаксоч болакай, тийрак йигитча, жиддий эркак, хотиржам зоҳид, парвоз қилаётган фаришта – буларнинг барчаси эзгу орзу-умидлар, беозор кувонч оғушида ҳузур-ҳаловат гаштини суришарди.

¹ *Брактеат* – бир томонлама зарб этилган ўрта аср тангаси (тарж.)

Энг оддий ҳаётий воқеада ҳам самовий шуъла акс этар ва бу мавжудотлардан ҳар бири гўё Худога шукроналик учун яратилгандек эди.

Бундай оламга айрим одамлар худди ҳойнаҳой изи ҳам ўчиб кетган Олтин асрга, йўқолиб кетган жаннатга қарагандек қарашса керак. Фақат Оттилиягина бунда ўзини қалбига яқин кимсалар орасида тургандек сезса ажаб эмас. Меъмор меҳроб гумбазларини шу намуналар асосида безатиб, бу билан ўзига яхши муносабатда бўлишган жойда ўзидан яхшигина хотира қолдиришга қарор қилган экан, бунга ким ҳам эътироз билдирарди. Бу ҳақда у анча хафа бўлиб гапирди; негаки, бундай дилбар даврадаги ҳаёти бир умр давом этмаслиги кундек равшан, аксинча, бунга тез орада барҳам берилса керак.

Бу кунлар воқеаларга бой бўлмаса-да, бироқ жиддий мулоқотлар кўп бўлди. Шундан келиб чиқиб биз Оттилиянинг кундаликларидаги ёзувлардан айрим жойларини келтиришни лозим топамиз ва улар ҳақида сўз очишни бошлашдан олдин, бу гўзал саҳифаларни ўқиш давомида миямизга келган бир қиёсни айтмай ўтолмаймиз.

Англия денгиз флотидаги махсус бир қоида ҳақида эшитганим бор эди: қиролликка қарашли флотнинг барча анжомлари, энг йўғон канатдан тортиб энг ингичка арқонгача шундай эшиларканки, уларнинг бошидан охиригача орасидан қизил ип ўтаркан, бутун арқонни тарқатмагунча уни тортиб олиб бўлмас экан, ўша арқоннинг кичик бир бўлагидан ҳам унинг Англия денгиз флотига қарашли эканлигини билиш мумкин экан.

Худди шунингдек, Оттилиянинг кундаликларидан ҳам барча ёзувларни бирлаштириб турадиган эҳтиром ва садоқат қизил ип каби ўтган. Ундаги мулоҳазалар, фикр-ўйлар, алоҳида ҳикматли сўзлар, бари-бариси, уларни ёзган инсонга хос ва унинг учун муҳим аҳамият касб этади. Ҳатто биз танлаб олиб бу ерда келтираётган парчаларнинг ҳар бири сўзсиз бунга гувоҳлик беради.

Оттилиянинг кундалик дафтаридан

Қачондир ўзинг севган кишилар ёнига дафн этилмоқ ҳаёллари уни нариги дунёга олиб кетганида инсон қалбида тугилиши мумкин бўлган энг ёқимли умиддир. «Ўз яқинларинг ёнига йиғилмоқ»¹ деган фикр қанчалар ёқимли.

Марҳумларни ва биздан йироқдаги кишиларимизни бизга яқинлаштирадиган ёдгорликлар ва белгилар жуда кўп. Бирортаси ҳам портретга тенг келолмайди. Баъзан дўст билан бўлган баҳсда жозиба бўлганидек, севимли кишининг портрети билан суҳбатда, ҳатто у ўхшамаса ҳам, қандайдир жозиба бор. Киши гоҳида келишолмай қолганида ҳам ажралмас эканлигини ҳис этиш гоятда ёқимли.

Гоҳо ёнингдаги одам билан ҳам портрет билан гаплашгандек гаплашасан киши. У биз билан сўзлашмаслиги, ҳатто бизга эътибор ҳам қилмаслиги мумкин; биз уни кўриб турамиз, унга боғлиқлигимизни ҳис этамиз, бу боғлиқлик мустаҳкамланиб ҳам бориши мумкин, у бунинг учун ҳеч нарса қилмайди, буни ҳис ҳам этмайди, худди портретдек олдимизда тураверади.

Ўзинг билган одамларнинг портрети сени ҳеч қачон қониқтирмайди. Шу сабабли портрет чизувчиларга ҳаминша раҳмим келади.

Оддий одамлардан мумкин бўлмаган нарсаларни ҳеч қачон талаб қилишмайди, портрет чизувчилардан эса буни талаб қилишади. Улар ҳар бир кишининг бошқаларга муносабатини, ҳурмати ёки нафратини портретида акс эттиришлари лозим; улар ўша одамни қандай тасаввур қилишларинигина эмас, балки ҳар қандай бошқа одам уни қандай тасаввур қилиши лозим бўлса, шундай тасвирлашлари талаб қилинади. Бундай рассомлар бора-бора жаҳлдор, ўжар, ҳамма нарсага лоқайд бўлиб қолишса, бунга мен ҳайрон

¹ Инжилдан олинган сўзлар, «Ўлгач ўз аجدодлари дахмасида дафн этилиш» маъносини англатади (тарж.)

бўлмайман. Бунинг бизга аҳамияти йўғ-у, бироқ биз учун суюкли ва қадрли инсонларнинг портретларига эга бўлишдан кўпинча маҳрум бўлиб қоламиз.

Меъморнинг қабр тепалари, тош парчалари бекитиб турган ер остида, мурдалар ёнида ётган қуроллар, қадимий идишлардан тўплаган коллекцияси, шубҳасиз, исботлаб турибдики, инсон ўлиmidан сўнг ўз шахсиятини ҳимоялашга интилиши бефойдадир. Биз қанчалар мураккабмиз-а! Меъморнинг сўзига қараганда, ўша қабрларни ўзи очганмиш, шунга қарамай у келгуси авлодлар учун ёдгорликлар қуришдан бўшамайди.

Бироқ бунчалар қаттиққўл бўлиш нимага керак? Ахир қилаётган барча хатти-ҳаракатларимиз абадиётга дахлдор эмас-ку? Кечқурун ечиниш учун эрталаб кийинмаймизми? Тагин қайтиб келиш учун бирор ёққа кетмаймизми? Нега ўз яқинларимиз ёнида лоақал бир асргина бўлса-да дафн этилишни истамаслигимиз керак?

Дунёдан ўтган кишиларни, зиёратчилар оёғи остида топталган қабртошларни, хатто дахмалар устига қулаган черковларни кўрганимизда, ўлимдан кейинги ҳаётнинг иккинчи ҳаёт бўлиб туюлади, унга ҳайкалчалар ёки қабртошдаги ёзувлар бўлиб кирамиз, у ҳаётда ушбу ёруғ оламдагидан кўра узоқроқ бўламиз. Бироқ бу ҳайкалча ҳам, иккинчи ҳаёт ҳам эртами-кечми йўқ бўлиб ктади. Вақт на фақат одамлар устидан, ёдгорликлар устидан ҳам ҳукмронлик қилади.

Учинчи боб

Ярим-ёрти биладиган иш билан шуғулланиш ёқимли нарса, шунинг учун ҳеч қачон эгаллаёлмайдиган санъатга берилган ишқибозни айбламаслик ёки ўз санъати доирасидан чиқиб, кўшни соҳага ўтиб кетишни истаб қолган рассомни қораламаслик лозим.

Меъморнинг меҳробга нақш бериш ҳақидаги режасига ана шундай кечиримли назар билан қараймиз. Бўёқлар танланган, ўлчовлар олинган, чизмалар тайёр;

янгиликка ҳар қандай даъводан у воз кечди; ўз контурларига суянди: ўтирган ва парвоз қилаётган фаришталарни жой-жойига қўйиш, улар билан бино шифтини санъаткорона безатиш – унинг ташвиши мана шу эди.

Ёғоч-тахталар келтирилди, иш олдинга силжиди, диққатни тортадиган ишлар бажарилгач, у Шарлотта билан Оттилиянинг бу ерга келишига эътироз билдирмади. Фаришталарнинг жонли чехралари, уларнинг ложувард осмон фонида хилпираётган кийимлари кўзни қувонтирарди; улардаги сокинлик ва беозорлик кишининг бор диққатини ўзига тортар ва ғоятда ёқимли таассурот қолдирарди.

Аёллар унинг ёнига, тахтасупага кўтарилишди, Оттилия ишнинг осон, бир маромда, хотиржам кетаётганини айтиб улгурмай, ўқиш даврида ўрганганлари эсига тушиб қолди ва чўтка билан бўёқни олиб, меъмор ўргатганидек қилиб фариштанинг кийимларидан бирини бутун бурмалари билан аниқ ва моҳирона чизди. Оттилиянинг бирор машғулот билан берилиб шуғулланганини кўрганда Шарлотта ҳамиша хурсанд бўлади, ҳозир ҳам уларга халақит бермади ва ўз фикр-ўйларига берилиш ҳамда ҳеч кимга изҳор қилолмайдиган мулоҳаза ва ташвишларини ёлғиз ўзи тарозига солиб кўриш учун бу ердан узоқлашди. Агар ўртамиёна одамлар кундалик келишмовчиликлардан эсанкираб, талвасага тушиб, бизни, аттанг, дея жилмайишга мажбур қилишса, қалбига буюк қисмат уруғи экилган, унинг ниш уришини кутишга мажбур бўлган, аммо ундан яхшилик унадими ёки ёмонликми, бахт унадими ёки бахтсизликми, буни билмайдиган, билишга қодир ҳам бўлмаган инсонга, аксинча, чуқур ҳурмат билан қараймиз.

Шарлотта эрининг ёлғиз яшаётган жойига чопар жўнатганда, Эдуард ўша одам орқали Шарлоттага меҳрибон ва ҳамдард, лекин самимият ва меҳрмуҳаббатдан кўра сипо ва жиддий оҳангдаги жавоб хати юборди. Эжуард уйдан ғойиб бўлгач, хотини ундан анчагача хабар тополмай юрди, охири бир газетада тасодифан унинг исмини ўқиб қолди, у ерда Эду-

ард бир жангда намуна кўрсатганлар қаторида тилга олинган эди. Эри қандай йўлни танлаганини энди у биларди, унинг катта хавф-хатарлардан омон қолгани ҳам энди аён, шу билан бирга, бундан ҳам баттарроқ хавф-хатарларни излашига имони комил эди, шундан келиб чиқиб, ҳар қандай ҳолатда ҳам уни энг хавфли қарордан қайтариш қийин бўлишини Шарлотта аниқ-равшан тасаввур қила оларди. У ана шундай ташвишли хаёллар билан яшар, бу ҳақда оғиз очмас, ҳар хил йўлларни кидирар, аммо ҳеч бири унинг кўнглини тинчитолмасди.

Бу гаплардан хабари ҳам йўқ Оттилия, бутун борлиғи билан ўша ишга шўнғиб кетди ва Шарлотта ҳам унга ҳар куни шуғулланишга осонгина рухсат берди. Иш тез юришиб кетди ва кўп ўтмай кўм-кўк гумбаз ўз муносиб эгалари билан тўлди. Тинмай қилинган машқлар туфайли Оттилия билан меъмор охирги фигураларга келганда бемалол ҳаракат қила бошлашди; маҳоратлари анча ошиб қолди. Меъмор ёлғиз ўзи чизган чехраларда битта ўзига хослик борган сари кўзга ташланаверди: уларнинг бари Оттилияга ўхшай бошлашди. Ҳаётда ёки расмда бирор чехрани ўзига намуна сифатида танламаган ёш йигитнинг қалбига ёнгинасида турган гўзал қиз шу даражада кучли таъсир кўрсатган эдики, кўзи билан кўргани бора-бора қўлига кўчиб, охирида иккаласи ҳам баҳамжиҳат бўлиб ишлай бошлашди. Хуллас калом, сўнгги чизилган чехралардан бири шунчалик мукаммал чиқдики, гўё Оттилиянинг ўзи тепадан пастга қараб тургандек туюларди.

Гумбаздаги иш битди; деворларни шундоқ қолдиришга, фақат оч жигаррангсифат бўёқ суриб чиқишга қарор қилишди; шу билан тўқроқ рангдаги нафис устунлар ва ёпиштирилган сунъий безаклар янада кўзга ташланиб турадиган бўлди. Бир фикр иккинчисини туғдирганидек, тагин гул ва мевалардан гўё еру осмонни бирлаштириб турадиган маржон тизишга қарор қилишди.

Бу Оттилиянинг нақ кўнглидаги иш эди. У боғлардан энг гўзал намуналарни топди, гарчи гулчамбарлар анчагина меҳнат талаб қилган бўлса-да, улар бу ишни мўлжалдагидан ҳам олдин бажаришди.

Шунга қарамай, ҳали ҳаммаёқ бетартиб эди. Тахтасупалар пала-партиш суриб қўйилган, тахталар сочиб ташланган, нотекис пол бўёқлар тўкилиб ётганлигидан янада кўримсизлашган эди. Меъмор хонимлар унга бир ҳафта муддат беришларини ва ўшангача меҳробга кирмасликларини илтимос қилди. Ниҳоят, ажойиб оқшомларнинг бирида уларни ўша ёққа қадам ранжида қилишга таклиф этди; бироқ уларни бошлаб боришга имкон йўқлигини изҳор қилди-да, дарҳол кетди.

– У бизга қандай кутилмаган совға ҳозирлаган бўлмасин, – деди Шарлотта у кетгач, – ҳозир у ёққа боришга менда мутлақо иштиёқ йўқ. Ўзинг бориб келақол, кейин айтиб берасан. Афтидан у бирон ишни қойиллатган кўринади. Аввал сенинг айтганларинг бўйича, сўнгра ўзим кўриб хузуру қиламан.

Шарлоттанинг кўп ҳолларда жуда эҳтиёт бўлиб, ҳис-ҳаяжонлардан ўзини асраб, айниқса, кутилмаган ҳодисалардан қочиб юришини билган Оттилия, дарҳол ёлғиз йўлга тушди, беихтиёр атрофдан Меъморни қидира бошлади, у ҳеч қаерда йўқ эди, афтидан бекиниб олганди. Қиз эшиги очик турган черковга кирди, у ер аллақачон пардозланган, тозалаб, табаррук қилиб қўйилган эди. Меҳробнинг мис билан қопланган оғир эшигини секингина очиб ичкарига кирди ва таниш бинода ҳайратангиз манзарага дуч келди. Яккаю ягона баланд деразадан улуғвор, ранг-баранг ёруғлик тушиб турарди; деразага рангдор ойналар санъаткорона ўрнатилган эди. Натижада ҳаммаёқ ғаройиб ранг касб этган ва кишига ажойиб бир кайфият бахш этарди. Ўзига хос шаклдаги ғиштлар ётқизиilib, гипс эритмаси билан маҳкамланган полнинг беағи билан омухта бўлиб, гумбаз ва деворларнинг гўзаллигига янада гўзаллик қўшилган эди. Ђиштлар ва рангдор

ойналарни меъмор яширикча тайёрлаб, қиска муддатда ўрнаттиришга муваффақ бўлганди. Ўтириш учун жойлар ҳам ҳозирланганди. Черковдаги эски осори-атиқалар ичидан топилган бир нечта чиройли ўймакор стуллар ҳам шу ерга келтирилиб, девор бўйлаб териб қўйилганди.

Оттилия ўзига таниш, бироқ бир бутунлик ичида нотаниш бўлиб кўринаётган манзарани кўриб қувонди. У қараб турди, у ёкка-бу ёкка юрди, кўрди, синчиклаб кузатди; ниҳоят стуллардан бирига ўтирди, ён-атрофига назар ташларкан, унда шундай туйғу бор эдики, гўё у яшаяптими, яшамаяптими, фикрлаяптими, фикрламаяптими билолмас, гўё мана шу кўриб турганлари ҳам, ўзи ҳам ғойиб бўладигандек эди; деразадан куёш нури тушмай қолгачгина Оттилия ўзига келди ва қасрга томон шошилди.

Қандай муҳим кунда уни бунчалик ҳайрат туйғуси камраганини Оттилия ўзидан яширмасди. Бу кун Эдуард туғилган куннинг арафаси бўлиб, уни тамо-ман бошқача нишонлашга умид боғлаганди. Бу байрамга ҳаммаёқ қандай безатилган бўларди! Мана энди боғдаги кузги гуллар ҳам қўл урилмай турипти. Кунгабоқарлар ҳамишагидек бошларини куёшга буриб туришар; астралар ҳам ҳамишагидек қунишибгина туришар, улардан тўқилган гулчамбарлар эса бирор жойни безатиш учун намуна бўлиб хизмат қилишлари, борди-ю улардан бирор максадда фойдаланиш керак бўлиб қолса, агар бу бор-йўғи ижодкорнинг эрмаги бўлмаса, фақатгина бирорта мақбарага қўйиш мумкин, холос.

У ҳозир Эдуард унинг туғилган кунда ташкил қилган дабдабали тадбирларни эслади; янги қурилган уй ҳақида ҳам ўйлади, улар у ерда қанчалаб хушбахт кунларни кечиришган бўларди. Мушакбозлик ҳам унинг кулоқлари остида, кўзи олдида намоён бўлди, ёлғиз туравергани сайин, мушакбозлик унинг хаёлида ўшанча ёрқинроқ гавдаланар ва у ўзини янада ёлғизроқ ҳис этарди. У энди Эдуарднинг қўлига су-

янмас, энди у қўл ўзига суянчиқ бўлишига умид ҳам боғламасди.

Оттилиянинг кундалик дафтаридан

Ёш рассомнинг битта фикрини ёзиб қўйишни истардим: «Хунарманд мисолида ҳам, рассом мисолида ҳам кўриш мумкинки, одам ўзига тегишли бўлган нарсага камдан-кам эгалик қила олади. Ижод намуналари уни худди ўзи бола очган инини тарк этган қушдек тарк этишади».

Шу маънода Меъморнинг қисмати янада ҳайратангиз. Биноларни тиклашга у бутун ақли ва қалбини бағишлайди-ю, аммо эгалик қилишни ҳаёлига ҳам келтирмайди! Қирол қасрлари ўз улугворликлари учун, у ерларда ҳеч қачон ҳузур қилиб ўтиролмайдиган қурувчилар олдида бурчлидир. Ибодатхоналарда у ўзи ва муқаддас орзулари ўртасига чегара тортади; у дабдабали тантаналар учун ўзи тиклаган зиналардан кўтарилишга журъат этолмайди, бу баайни қўли гул уста бўёқ ва қимматбаҳо тошларни моҳирона қўшиб беазаган муқаддас сандиққа фақат узоқдан қарабгина таъзим қилганига ўхшайди. Қурувчи бойга саройнинг калити билан бирга ундаги барча қулайлигу орасталикни ҳам қўшиб топширади, ўзи эса ундан тирноқча ҳам фойдаланмайди. Шу тариқа санъат ижодкордан узоқлашиб, худди унинг мустақил бўлиб кетган ўғли қайтиб келмаганидек, асари ҳам ундан бегона бўлиб кетмайдими?

Санъат умум мулки, шунингдек, ҳаммага, шу жумладан, мусаввирга ҳам тегишли нарсадан иборат бўлса эди, нақадар мукаммаллашган бўларди!

Қадимги халқларнинг тасаввурларидан бири – тантанавор, қўрқинчли бўлиб туюлиши ҳам мумкин. Улар ўз аждодларини улкан зорларда тахтлар устида ўтириб, сокин суҳбат билан машгул ҳолда тасаввур қилишган. Янги келган кишини эса, агар у шунга лойиқ бўлса, ўринларидан туриб, эгилиб кутиб олишган. Кеча мен меҳробда, ўймакор стул-

да ўтирганимда, атрофимда яна бир қанча стуллар турганида, ўша фикр менга гоятда ёқимли ва қувончли туюлди. «Нега шу ерда ўтиравермайсан? – дедим ўзимга ўзим, диққатингни бир ерга жамлаб, жимгина, узоқ-узоқлардаги дўстларинг қайтиб келгунларича ўтирсанг-да, уларнинг истиқболига ўрнингдан туриб, тавозе билан уларга жойларини кўрсатсанг». Рангдор ойналар кундузни гира-шира қилиб қўяди, кимдир абадий ўчмайдиган чироқ топсайди, тунда бу ер қоронғи бўлмасди.

Киши қандай ҳолатда бўлмасин, ҳамиша ўзининг кўраётганини сезади. Назаримда, одам кўришни бас қилсагина туш кўради. Шундай пайт келадикки, ичимиздаги нур ташқарига чиқади-да, шу билан бошқаси бизга керак бўлмай қолади.

Йил охирлаяпти. Шамол ангизларни тебратади, тебратгани бошқа ҳеч нарса ҳам йўқ, анави баланд дарахтлардаги қип-қизил меваларгина бизга аллақандай қувончли нарсани эслатмоқчига ўхшайди, бу галла янчувчининг бир маромдаги уриши бошоқда кишини тўйдирадиган ва ҳаёт берадиган қанчалаб нарсалар борлигини эслашга бизни мажбур қилади.

Тўртинчи боб

Бу воқеалардан сўнг, дунёнинг омонатлиги ва бебақолиги ҳақидаги туйғуларга берилишдан сўнг Эдуарднинг урушда эришиладиган ўткинчи бахтга ишонгани ҳақидаги, энди Оттилиядан яшириб бўлмай қолган хабар уни қандай ларзага солиши аниқ эди. Унинг миясини, бахтга қарши, аниқ асосга эга бўлган ғамгин хаёллар эгаллаб олди. Яхшиямки, одамнинг миясига ғамнинг ҳам маълум қисми жой бўлади; меъёрдан ошиғи ё одамни ҳалок қилади ёки бўлмаса лоқайд қилиб қўяди. Шундай ҳоллар ҳам бўладикки, кўркув ва умид бирга қўшилиб, бир-бирини емиради ва эътиборсизлик қаърида йўқолиб кетади. Акс ҳолда биз суюкли кишиларимиз ҳаёти қаерлардадир биздан йироқда соат

сайин хавф-хатар остида қолишини билатуриб қандай қилиб одатдаги ҳаётимизни давом эттиришимиз мумкин эди?

Шундай бўлдики, гўё ғойибдан бир раҳнамо пайдо бўлиб, Оттилияни қўлади, кутилмаганда Оттилия яккаю-ёлғиз, нима қиларини билмай ўтирган мана шу жимжитликни бузиб, бутун бир ёввойи тўдани бу ерга бошқариб келди ва унга анча-мунча ташвиш орттирган бўлса-да, аммо унинг ҳаёлларини чалғитиб, ўз қучига ишонч пайдо қилди.

Шарлоттанинг қизи Лютсиана, пансионатни тугатиб, олий даврага қадам қўяр-қўймас ҳоласининг уйида дарҳол кўплаб ёр-дўстлар орттириб улгурмай, унинг бахтга эришиш орзуси чиндан-да бахт олиб келди: бир бой-бадавлат йигит қалбида қизни ўзиники қилиш истаги туғилди. Қўлидаги катта бойлик унга ҳар қандай яхши нарсани эгаллашга ҳуқуқ берар, энди бутун олий табақанинг ҳавасини келтириш учун унга қўлидаги бошқа неъматлар билан бир қаторда соҳибжамол хотин етишмасди, ҳолос.

Ушбу оилавий ташвиш Шарлоттанинг анчагина бошини котирди, бутун ўй-фикрлари, ёзишмаларининг мазмунига айланди, Эдуарддан бирон аниқроқ хабар топиш ҳақидаги ёзишма бунга кирмайди; шу боисдан Оттилия ҳам кейинги пайтларда, одатдагидан ҳам кўпроқ ёлғиз қоладиган бўлиб қолди. Лютсиананинг келишини у ҳам биларди; шунинг учун уйда энг муҳим ишларни бажариб қўйганди; бироқ меҳмонлар бунчалик тез келишади деб ўйлашмаганди. Ҳали хатпат ёзишиб, келишамиз, аниқ вақтини белгилаймиз, деб ўйлашганди, ногаҳон қасрга ва Оттилиянинг бошига бостириб келиб қолишди.

Дастлаб чўрилар ва хизматкорлар, сандиқ ва қутилар ортилган аравалар етиб келди; уйда икки-уч карра кўп одам бўлса керак, деб ўйлашган эди; лекин меҳмонларнинг ўзлари пайдо бўлишди: ҳоласи билан Лютсиана бир неча дугоналари, куёвбола ўз шотирлари билан. Кираверишдаги йўлак сандиклар, тутун-

лар ва бошқа буюмларга тўлиб кетган эди. Хизматкорлар кутилар ва ғилофларни базўр ажратиб олишарди. Юкларни ташиб тугатишолмасди. Бу орада шаррос ёмғир куйиб бердики, бундан бесаранжомлик янада ортди. Бу ғала-ғовурли тўс-тўполонни Оттилия хотиржам ғайрат билан қарши олди, ундаги жўшқин ишчанлик бор бўй-басти билан намоён бўлди: бир зумда у ҳаммани жойлаштириб, ҳамма нарсани йиғиштириб бўлди. Ҳар бир одамга бўлма ажратилди, ҳар бир одамга ўзига муносиб тарзда қулайлик яратилди. Ҳаммага гўё уларга яхши хизмат кўрсатаётгандек туюлар, негаки ҳеч кимга ўз-ўзига хизмат қилиш тақиқланмаган эди.

Узоқ йўл азобидан кейин ҳамма ҳам мазза қилиб дам олишни хоҳларди; куёвбола бўлғуси қайнонаси билан яқиндан танишишни, унга ўзининг Лютсианага бўлган муҳаббатини, ўз хайрли мақсадларини изҳор қилишни истарди; лекин Лютсиананинг кутишга сабртоқати етмасди. Мана ниҳоят у ўзининг отга миниш орзусига етишди. Куёвнинг отлари зўр эди, ҳамма дарҳол отларга минишди. Шамол ва ёмғирни, ёмон ҳаво ва бўронни писанд ҳам қилишмади; гўё инсонга ҳаёт фақат ҳўл бўлиш, кейин кийимларни қуритиш учунгина берилгандек эди. Бордию Лютсиананинг ҳаёлига бирор жойга яёв бориш фикри келиб қолса, устидаги кийими, оёғидаги пойафзали тўғри келадими-йўкми, бу ҳақда сўраб ҳам ўтирмаган бўларди: у кўп бора эшитган хиёбонни албатта кўриши лозим эди. Отда ўтиб бўлмайдиган жойлардан пиёда ўтишди. Тез орада у ҳамма нарсаларни кўриб, ўз фикрини айтиб бўлди. Ундаги жўшқинлик туфайли бирон нарсани ман қилиб бўлмасди. Одамлар унинг дастидан анчагина азоб чекишди, ҳаммадан ҳам чўри кизларнинг кир ювиш, дазмол қилиш, бузиш, ямашдан бошлари чиқмай қолди.

У уйни ва атрофни кўриб улгурмай қўшниларни бориб кўришни ўз бурчи ҳисоблади. Отда ва араваларда жуда тез юрганлари боис қўшни қишлоқлар бир-

биридан анча йирок туюлди. Қасрга энди жавоб ташрифлари ёғилди, улар одам йўк пайтда келмасликлари учун аниқ кунлар белгиланди.

Шарлотта холаси ва куёвнинг ишончли киши-си ёрдамида тўй ташвишлари билан банд экан, Оттилия ўз қўл остидагилар кўмагида бу қадар одам кўплигига қарамасдан ҳамма нарса етарли бўлиши учун қайғурди, бунинг учун овчилару боғбонлар, балиқчилару савдогарлар оёққа турғазилди, Лютсиана бўлса баайни ёнаётган узун думли кометадек елиб югурарди. Меҳмонларни одатдагидек банд қилиш кўп ўтмай унга ёкмай қолди. У қарта столи атрофидаги энг кекса кишиларнигина тинч қўярди, холос; озгина бўлса-да ҳаракат қилишга қодир бўлган кишилар эса, — ундаги мафтункор шиддатни кўриб қим ҳам ҳаракатга келмайди дейсиз? — гоҳ рақсда, гоҳ фанта, гоҳ жарима ва бошқа кўнгилочар ўйинларда иштирок этишар эди. Барча тадбирлар давомида Лютсиана ҳамманинг диққат марказида бўлса-да, барибир, ҳеч қим, айниқса биронта эркак, у қим бўлишидан қатъий назар, қизнинг назаридан четда қолмади; ҳатто у бирнеча қолларнинг ҳам эҳтиромига сазовор бўлди: қиз уларнинг айна ўша пайтда уларнинг туғилган ва исм қуналарини билиб олиб, уларни дабдаба билан нишонлади. Бундан ташқари, у ноёб жозибага эга эди; унинг диққат-этиборидан ҳамманинг боши осмонда эди, ҳар бир киши ўзини унинг этиборига кўпроқ сазовор бўлган ҳисобларди: ҳатто даврадиғи энг кекса киши ҳам мана шундай алдовга учди.

Гўё у бирор қувонгга, амалга, шон-шуҳратга ёки бирон бир шунга ўхшаш аҳамиятли мавқега эга бўлган эркакларни ўзига қим қилиш нияти билан ҳаракат қилаётгандек, улардаги қим ва андишани оёқости қилиб, ўзининг қимовсиз танқидларига бўйин эгишга мажбур қилаётган бўлса-да, ёшлар ҳам бундан четда қолмади: ҳар бирининг ўз навбати, ўз қуни, ўз қоти қелардики, қиз ўзига маҳлиё қилиб, ҳа-

ёлини ўғирларди. Кўп ўтмай у диққатини Меъморга ҳам қаратди, Меъмор бўлса, қалин, жингалак сочлари остидан беғараз қараб, бир чеккада хотиржам, бемалол турар, берилган саволларга ҳам лўнда, ўринли жавоб қайтарарди, афтидан, бу ишларга яқиндан аралашини истамасди, ниҳоят қиз, эҳтимол ранжиб, эҳтимол айёрилиги тутиб, Меъморни куннинг қаҳрамонига айлантиришга ва ўз шотирлари сафига тортишга қарор қилди.

Лютсиана бекорга шунча юк билан келмаганди, у нимани хоҳласа шуни қиларди. Кийимларини тинмай алмаштириб туришни кўзда тутган эди. Агар олий давралардаги таомилга кўра эрталабдан кечгача гоҳ у кўйлагини, гоҳ бу кўйлагини кийиб, кунига уч-тўрт марта кийим алмаштиришдан ҳузур қилса, гоҳида ҳақиқий маскаралар кийимида, гоҳ деҳқон аёл, гоҳ балиқчи аёл, гоҳ фаришта, гоҳ гулчи қиз киёфасида пайдо бўларди. У ҳатто капюшонда бўлса ҳам ёшгина чехраси янада ёшроқ кўринишини билса-да, кампир либосида ҳам чиқарди, ўтирганлар кўзи олдида ҳаёл билан ҳақиқат чинакамига шу қадар қоришиб кетардики, улар ҳатто Заал дарёсидан сув париси чиқиб келдими, деб ҳам ўйлаб қолишарди.

Кўпинча у пантомималар ва рақслар учун кийим алмаштиради, бунда турли-туман характерларни ифода этар эди. Унинг шотирлари орасидан бир йигитча фортепианода унинг ҳаракатларига мослаб мусиқа чалмоқчи бўлса, икки оғизгина сўз билан улар бир-бирларини дарҳол тушунишарди.

Бир куни, дабдабали балнинг танаффуси чоғида гўё қутилмаганда, аслида буни ўзи олдиндан тайинлаб қўйганди, ундан шунақа пантомималардан бирини ижро этиб беришни сўраб қолишганида, гўё буни қутмагандек, тортиниб турди, унинг одатига ҳилоф равишда узоқ илтимос қилишди. У бир қарорга келолмай, бошқалардан бадихагўйга ўхшаш мавзу беришларини сўради ва ниҳоят, афтидан келишиб қўйилган ўша йигитча фотепиано олдида ўтириб, битта мотам

куйини чала бошлади, киздан Артемизия¹ ролини ижро этиб беришни сўради, Лютсиана буни койиллатиб бажарди. Бироз ялинтириб тургач, ичкарига кириб кетди-да, дафн куйининг нафис-ғамгин садолари остида, қўлида урнани кўтариб олганча, қиролнинг бева-си киёфасида пайдо бўлди. Унинг ортидан катта қора тахта билан, учи ингичка қилиб йўнилиб, олтин райс-федер²га ўрнатилган бўрни кўтариб чиқишди.

Унинг мухлис ва адъютантларидан бирининг қулоғига киз ниманидир шипшиган эди, у дарҳол ёш Меъмор ёнига бориб, ундан Меъмор сифатида Мавзолнинг мақбарасини чизишни, шу тарика томошада оддий кузатувчи бўлиб эмас, балки ҳақиқий актёр бўлиб иштирок этишини на фақат илтимос қилди, ҳаттоки буюрди. Меъмор қанчалик хижолатли кўринмасин, – негаки унинг замонавий фуқаро кийимидаги кичкина қопқора жуссаси анави шаффоф шойилар, қора ғижим матолар, ипак шокилалар, ранг-баранг мунчоклар, тожларга тамоман зид эди, – шунга қарамай, бу томоша унга ғалати кўринса-да, ўзини дарҳол қўлга олди. Ғоятда жиддийлик билан иккита хизматкор ушлаб турган қора тахта олдига чуқур мулоҳаза билан, аниқ қилиб мақбара чизди, бу Карияникидан кўра кўпроқ лангобард ҳукмдорининг мақбарасига ўхшарди, аммо шаклан гўзал, деталлари аниқ, ажойиб безакли бу расмнинг қандай юзага келишини ҳузур қилиб кузатиб туришди ва у тайёр бўлгач, ундан кўз узолмай қолишди.

Шу муддат давомида у қироличага деярли назар солмади, тамоман ўз машғулотига берилди. Ниҳоят, буйруғингиз бажарилди, деган ишора билан қизга

¹ *Артемизия* – Кария қироличаси (IV аср). Эри Мавзолнинг вафотидан кейин у ҳар куни чойига эрининг қулидан бир чимдимдан кўшиб ичган ва унинг қабри устига дабдабали ёдгорлик ўрнаттирган, бу ёдгорлик «дунёнинг етти мўъжизаларидан бири» деб тан олинган. «Мавзолей» сўзи шундан келиб чиққан (*тарж.*)

² *Райсфедер* – калта қалам сукиб қўйиладиган махсус найча (*тарж.*)

таъзим қилгач, у Меъморга урнани кўрсатиб, буни мавзолей тепасида тасвирланган ҳолатда кўриш истаги борлигини билдирди. Меъмор буни хоҳламасдан бажарди, зеро урна ушбу ният моҳиятига тўғри келмасди. Лютсианага келсак, у ишнинг ниҳоясини сабр-сизлик билан кутарди; чунки мақсади Меъмордан мукаммал расм кутиш эмасди. Агар Меъмор бор-йўғи қабр тошига ўхшаш нарсанигина чизиб, қолган бутун вақтини унга бағишлаганида эди, бу унинг мақсад-муддаосига хийла мос келар эди. Аммо йигитнинг хатти-ҳаракатлари уни ташвишга солди, негаки у гоҳ қайғуни ифода этиб, гоҳ буйруғу кўрсатмалар бериб, гоҳ борган сари қад кўтараётган мавзолейдан ҳайратга тушиб, хилма-хил ҳаракатлар қилишга уринаётган ва бирон йўлини топиб йигит билан бақамти келишга қанчалик ҳаракат қилаётган бўлмасин, Меъмор унга мутлақо бўй бермас, охир-оқибат қизга урнадан паноҳ излашга, уни кўксига босиб, кўзларини кўкка тикишдан бошқа илож қолмади, ва ниҳоят, бундай қийин аҳволда у Кария кироличасидан кўра Эфесс беваси¹га ўхшаб қолди. Томоша узоқ чўзилди, одатда сабр-тоқатли бўлган пианиночи ҳам, қайси оҳангга ўтишни билмай қолди. У урнани пирамида тепасида кўргач, Худога беадад шукурлар қилди, киролича Меъморга ташаккур изҳор қилаётганида, беихтиёр кувнок оҳангни чалиб юборди, натижада томоша бутунлай ўз характерини йўқотди ва одамларнинг кайфияти ҳам кўтарилиб кетди, улар икки гуруҳга бўлиниб, бирлари кизнинг бетакрор ўйинидан, бошқалари Меъмор моҳирона чизган гўзал суратдан ҳайратда эканликларини изҳор қила бошлашди.

Айниқса куёв Меъмор билан берилиб суҳбатлашди.

– Афсуски, – деди у, – бу расмни узоқ саклаб бўлмайди. Рухсат берсангиз, уни мен ўз хонамга олиб бордирсам, у ерда иккимиз бу ҳақда суҳбатлашсак.

¹ Эфесс беваси – Петронийнинг «Сатирикон» ҳикоясидаги аёлга ишора, у эрининг жасадини кўриқлаётган жангчига қабр устида ўзини топширган (тарж.)

– Бу Сизга маъкул экан, – деди Меъмор, – бино ва ёдгорликларнинг худди шундай мукаммал ишланган суратларини кўрсатишим мумкин, бу шунчаки йўлакай ишланган чизма.

Нарирокда турган Оттилия уларга яқинлашди.

– Кечиктирмасдан, – деди у Меъморга, – бир йўлини қилиб баронга ўз коллекциянгизни кўрсатинг; у санъат ва осори-атиқалар шайдоси; Сизлар бир-бирларингиз билан яқиндан танишсаларингиз яхши бўларди.

Лютсиана ҳам уларга яқинлашиб:

– Нима ҳақда гаплашяпсизлар? – деб сўради.

– Манави жанобга тегишли бўлган расмлар коллекцияси ҳақида, – жавоб берди Барон, – уларни бизга пайтини топиб кўрсатмоқчи.

– Уларни ҳозироқ келтирсин! – хитоб қилди Лютсиана. – Ҳозироқ олиб келасиз-а, шундайми? – муғомбирона қўшиб қўйди у Меъморнинг иккала қўлидан дўстона тутаркан.

– Ҳозир бунинг мавриди бўлмаса керак, – жавоб берди Меъмор.

– Нега? – хитоб қилди Лютсиана ҳокимона оҳангда, – Сиз ўз кироличангизнинг буйруғига бўйсунмай-сизми?

Унинг илтимосида масхара оҳангги бор эди.

– Ўжарлик қилманг! – шивирлади Оттилия Меъморга. Меъмор таъзим қилиб узоқлашди; бу на маъқуллашни билдирарди, на инкорни.

Меъмор узоқлашиб улгурмай, Лютсиана зал бўйлаб този ит ортидан югуришга тушди.

– Эҳ, – хитоб қилди у ногаҳон онасига йўлиқиб, – қандай бахтсизман-а! Маймунимни бирга олиб келмабман; одамларим ўз қулайликларини ўйлаб, уни олдиришмади, мен ўйин лаззатидан маҳрум бўлдим. Уни олиб келдираман, бирортаси бориб уни олиб келади. Лоақал расмини кўрсам ҳам роса хурсанд бўлардим. Албатта уни чизишни буюртираман, расм ҳамиша ёнимда бўлади.

– Кутубхонадан сен учун хилма-хил маймунлар сурати чизилган бутун бир китобни олиб келтиргизаман, – деди Шарлотта, – кўнглинг жойига тушар.

Лютсиана қувончдан қичқириб юборди, шу заҳотиёқ қатта қалин китобни келтиришди. Бу одамсимон ва мусаввир томонидан яна ҳам одамга ўхшатиб чизилган бадбашара жонзотларнинг расми Лютсианага бекиёс қувонч бағишлади. Айниқса, бу ҳайвонларнинг ҳар бирида танишларига ўхшаш томонларни топиш унга ҳузур бағишларди.

– Манави амакимга ўхшамайдими ахир? – шафқатсизларча хитоб қилди у, – манавиниси атторга, М.га, буниси руҳоний С.га, буниси эса, ҳаҳ отинима эди, анави ... Аслини олганда, маймунлар *Insroybles*¹нинг ўзи, нега уларни энг яхши давраларга қабул қилишмайди, ҳеч ақлим етмайди.

У бу сўзларни энг яхши даврада айтган бўлса-да, ҳеч ким ундан ранжимади. Ундаги жозибага мафтун бўлган бу ердаги одамлар унинг барча қилиқларини кечиришар, мана ниҳоят одобсизлигини ҳам кечиришди.

Бу орада Оттилия куёв билан гаплашиб турди. У Меъмورнинг қайтишини кутарди, Меъмор жиддий, улуғвор коллекциясини келтирса эди, одамлар маймунвозликдан халос бўлишган бўларди. Шунга ишониб, у Барон билан сўзлашишда давом этди ва унинг диққатини кўп нарсаларга қаратишга муваффақ бўлди. Бироқ меъмордан дарак йўқ эди, ниҳоят қайтиб келди-ю, лекин кўллари куп-қурук ҳолда, гўё ундан ҳеч нарсани сўрашмагандек, одамларга қўшилиб кетди. Оттилия бир зум хафа бўлиб, ҳайратга тушиб, боши котиб турди: буни қандай тушунса бўлади? Ахир у Меъмордан яхши гап билан илтимос қилганди, куёвни руҳига мос нарса билан хурсанд қилмоқчийди, негаки у Лютсианани нечоғлик севмасин, унинг қилиқларидан сиқилаётгани кўриниб турарди.

¹*Insroybles* – Франция республикасининг 1795–1799 йиллардаги ҳукумати, яъни Директория давридаги олифталар (*тарж.*)

Маймунлар кечки овқатга навбатни беришга мажбур бўлишди. Ундан сўнг бошланган ўйинлар, ҳатто рақслар, ниҳоят бир жойда хомуш ўтиришлар ва босилиб қолган ўйин-кулгини тагин бошлашлар, одатдагидек, ярим тунгача давом этди. Чунки Лютсиана эрталаб жойидан вақтида туrolмасликка, кечкурун эса вақтида жойига ётолмасликка кўникиб қолган эди.

Бу орада Оттилиянинг кундалик дафтарида одатий воқеалар камроқ ёритила бошлади, унда кўпроқ ҳаётдан олинган, ҳаётга тегишли бўлган қоида ва ҳикматли сўзлар пайдо бўла бошлади. Уларнинг кўпчилигини у ўзи ўйлаб топмаган бўлса-да, эҳтимол, бирор одамнинг дафтари қўлига тушган бўлса, ўшандан ўзига ёққанларини кўчириб олган бўлиши ҳам мумкин. Айрим ўзи ёзганларини эса услубидан билиб олса бўлади.

Оттилиянинг кундалик дафтарида

Биз келажакка кўз тикишни яхши кўрамиз, чунки унда мавжуд бўлган тасодифларни қалбимиздаги яширин истакларимиз билан ўз фойдамизга йўналтиришга умид боғлаймиз.

Катта даврада шунча одамларнинг бошини қўшган тасодиф бизнинг ҳам дўстларимизни бу ерга келтирса эди, деган ўйга боришдан ўзингни тийёлмайсан киши.

Қанчалик ўз қобизингга ўралиб яшамагин, қандай бўлиб биров сендан қарздор, сен эса бировдан қарздор бўлиб қолганингни сезмай қоласан.

Бизга ташаккур изҳор қилиши лозим бўлган одамни учратиб қолсак, бу ҳақда дарҳол эслаймиз. Ўзимиз ташаккур изҳор қилишимиз лозим бўлган одамни неча бор учратмайлик, бу ҳақда ўйлаб ҳам кўрмаймиз.

Кўнгилдаги гапни айтиш табиий эҳтиёж, айтилган гапни худди ўшандай қабул қилиш эса – билимдонлик белгиси.

Одам кўпчилик орасида ўтирганида бошқаларнинг сўзларини нотўғри тушунганини англаб етса эди, кўп гапирмаган бўларди.

Бировларнинг сўзларини тўғри англаб етишмайди шекилли, бошқаларга кўпинча нотўғри етказишади.

Тингловчиларга ёқадими-ёқмайдими, тинмай гап-раверадиган киши, одамларнинг гашига тегади.

Айтилган ҳар бир сўз қарама-қарши фикр уйғотади.

Қарама-қаршилик ва тилёғламалик аралашган жойда суҳбатнинг бурди кетади.

Гаплари бир жойдан чиқадиган одамлар давраси — энг ёқимли даврадир.

Кулгили ҳолатларга қандай муносабатда бўлишига қараб кишининг феъл-атвори айниқса яхшироқ намоён бўлади.

Кулгили нарса киши идрокида безараз бир тарзда жамланадиган маънавий зиддиятлардан келиб чиқади.

Ҳис-туйғули киши кулгили гап бўлмаса-да, кўпинча кулаверади. Уни нима ҳаяжонга солмасин, манманлиги ҳамини устун келиб туради.

Зийрак одам деярли ҳамма нарсадан кулги топади, мулоҳазали одам эса бундай эмас.

Ёши ўтиб қолган бир одамга, ҳали ҳам ёш аёлларга суйкалиб юрасиз, дея таъна қилишди. «Бу мудом яшариб юришнинг ягона воситаси, ахир ёш кўринишни ким хоҳламайди» дея жавоб қилди у.

Биз хато-камчиликларимизни кўрсатишларига йўл қўямиз, уларнинг дастидан жазо ҳам оламиз; бироқ улардан қутулишга келганда тоқат қилолмай қоламиз.

Маълум камчиликлар айрим шахсларнинг яшаши учун зарурдир. Аммо эски қадрдон дўстларимиз ўзларига хос одатлардан воз кечишса, бизга ёқмаган бўларди.

Агар бирорта одам ўз одатларига тескари ҳаракатлар қила бошласа: «У тез орада ўлади» дейишади.

Қанақа камчиликларни ўзимизда сақлашимиз, ҳатто тарбиялашимиз керак? Одамларни ҳақорат қилишдан кўра яхшиси тилёғламалик қилишни.

Эҳтирослар – олий нуқтага етган камчилик ёки фазилатлардир.

Бизнинг эҳтиросларимиз – Қақнуснинг ўзи. Эскиси ёниб кулга айланган жойдан янгиси пайдо бўлаверади.

Кучли эҳтирослар тузатиб бўлмайдиган дард. Бу дардни даволаш қўлидан келадиган восита уни янада хавфли қилиб қўяди.

Эҳтирос дил изҳори орқали кучаяди ва босилади. Севган кишимиз ёнида дил изҳори қилиш ва жим ўтиришда меъёрга риоя қилиш, эҳтимол, энг тўғри йўл бўлса керак.

Бешинчи боб

Шу тарика Лютсиананинг тантиқликларига чек-чегара йўқ эди. Унинг ихлосмандлари борган сари ортиб борар, эрмак ўйинлари айримларни қизиқтириб қолган бўлса, бошқаларни уларга кўрсатган ёрдам ва эҳтироми билан ром этган эди. У мислсиз даражада сахий эди; холаси ва куёвнинг меҳрибонликлари туфайли унинг қўлига шу кадар кўп гўзал ва қимматбаҳо буюмлар тушдики, булар унинг ўз шахсий мулкидек туюлмас, атрофида уюлиб ётган буюмларнинг қадрини билмас эди. У ҳеч бир иккиланмасдан ўзининг қимматбаҳо шолрўмолини назарида бошқалардан кўра кўримсизроқ кийинган аёлнинг елкасига ёпиб қўяр, буни шу кадар самимий, шўхчан бажарардики, ҳеч ким бундай тортиққа эътироз билдиролмас эди. Унинг шотирларидан бирида мудом ҳамён бўлар ва у кизнинг топшириғига биноан қаерга боришмасин, энг кекса, энг бемор кишиларнинг кўнглини топиши, озгина муддатга бўлса-да, аҳволларини енгиллатиши лозим эди. Бунинг орқасида бутун теварак-атрофда унинг обрў-эътибори ортди, аммо бундан ноқулайликлар ҳам келиб чиқди, яъни гала-гала суллоҳ камбағаллар ёпирилиб кела бошлашди.

Унинг бир бахтсиз йигитга сабот билан, чин дилдан кўрсатган юксак диққат-эътибори ҳаммадан ҳам кўра кўпроқ шон-шуҳрат келтирди. Йигит аслида чиройли ва сохт-сумбати келишган бўлса-да, кўпчиликдан ўзини олиб қочар, чунки муносиб бир тарзда – урушда ўнг кўлидан айрилган эди. Бу мажруҳлик уни шундай сержахл қилиб қўйган эдики, ҳар гал янги таниш орттирганида қандай ярадор бўлгани ҳақидаги саволларга жавоб беравериш жонига теккан, шундан у яшириниб олишни, китоб мутолаа қилишни ёки шунга ўхшаш ишлар билан машғул бўлишни афзал билар, ҳеч қачон одамларга аралашмасликка қарор қилган эди.

Ҳаётда шундай йигитнинг мавжудлиги қиздан пинҳон қолмади. Уни дастлаб кичикроқ даврага, кейин сал каттароқ, охири энг катта даврага ҳам тақлиф қилишди. Лютсиана унга бошқалардан кўра мулойимроқ муносабатда бўларди; айниқса, унинг атрофида гирдикапалак бўлавериш, ниҳоят унинг майиб эканлигини сезмайдиган ҳам қилиб қўйди ва унда майиблигидан ғурурланиш туйғусини уйғотди. Овқат маҳали қиз уни доимо ўз ёнига ўтқазар, егуликларни унинг олдига кесиб қўяр, унга фақат санчқи билан тайёр овқатни олиб ейиш қоларди, холос. Борди-ю унинг ёнидаги жойни кексароқ ёки обрўлироқ бирор одам эгаллаган бўлса, у столнинг нариги тарафидан туриб бўлса ҳам йигитга меҳрибончилик кўрсатар, икковини ажратиш турган масофа маҳрум қилиши мумкин бўлган хизматларнинг ўрнини тўлдиришга хизматкорларни шошилтирар эди. Ниҳоят, у йигитни чап қўлда ёзишга ҳам кўндирди, йигит барча тажрибалари ҳақида унга хабар бериб туриши лозим эди, ҳуллас, у йигитнинг ёнидами ёки узоқдами, доимо у билан алоқа боғлаб туриши керак эди. Йигит ўзига нима бўлаётганини тушунолмас, гапнинг рости, шу дақиқалардан эътиборан ҳаётни янгидан бошлаган эди.

Эҳтимол, бундай қилиқлар куёвга ёқмаслиги мумкин, деб ҳам ўйлашгандир; лекин бундай бўлмади. Бу

хатти-ҳаракатларни у қизнинг улуғ хизмати деб билди ва турли ортиқча таъна-маломатларга нописанд қарайдиган бепарво феълини билгани учун бундан ташвиш тортмади. Лютсиана ҳар қандай одам билан истаганча шўхлик қилиши мумкин эди, ҳар бир одам унинг туртиб юбориши, тортқилаши ёки масҳара қилишидан хавфсираб турарди; лекин ҳеч ким унга бундай муносабатда бўлолмас, ҳеч ким унга тегинишга журъат қилолмас, ҳеч ким у йўл қўйган эркинликларнинг юздан бирича ҳам жавоб қайтаролмас эди, шу тариқа у бошқаларни ўзига нисбатан одоб доирасида тутар, ўзи эса бу чегарани деярли ҳар дақиқада бузарди.

Умуман олганда, шундай тасаввур туғилардики, гўё Лютсиана мактовга ҳам, танбехга ҳам, меҳр-муҳаббатга ҳам бир хилда рўпара бўлишга одатланиб қолган эди. Агар у турли йўллар билан одамларни ўзига жалб қилишга ҳаракат қилса, одатда бир вақтнинг ўзида заҳар тили билан яна уларнинг кайфиятини бузарди. Қайси кўни-кўшниникига ташриф буюришмасин, саройларда ёки оддий хонадонларда уни ва ҳамроҳларини қанчалик кучоқ очиб қаршилашмасин, барибир, қайтишаётганда ўзини тутолмаслиги боис одамлар орасидаги муносабатлар унга нукул кулгили бўлиб туюлишини яширолмасди. Анави ерда «сен олдин уйлан», «сен олдин уйлан», дея бир-бирига изн беравериб қариб қолганларини ҳам сезмай қолган ака-ука бўлса, бошқа ерда кичкинагина ёш аёл барваста, қари эри билан, яна бир жойда, аксинча, кичкина тийрак эркак ўзини ҳам эплотмайдиган девдек хотин билан умр кечиришади. Бир уйда у ҳар қадамида болага дуч келса, бошқа уй одамга тўла бўлса-да, бўм-бўш туюлади, негаки у ерда болалар йўқ эди. Қари чолкампириларни, унинг фикрича, тезроқ дафн қилиш керак, токи уйда тағин кимларнингдир кулгиси янгрисин, ахир уларда меросхўр ҳам йўқ экан. Ёш эр-хотинлар саёҳатга кетишлари лозим, рўзгор ташвишлари уларга тўғри келмайди. Нарсаларга ҳам худди одамлардек,

биноларга худди уй-рўзгор буюмларидек муносабатда бўларди. Айниқса, деворлардаги ҳар қандай безакларни масхара қиларди. Қадимий суратли гиламдан тортиб энг янги гулқоғозларгача, энг табаррук оилавий суратдан тортиб енгил-елпи ишланган замонавий гравюрагача — ҳамма-ҳаммаси унинг масхараомуз назаридан четда қолмас, шу ён-атрофдаги бирон нарса қандай қилиб омон қолганига ҳайрон қолмай иложинг йўқ эди.

Бу тахлит ҳамма нарсага чизик тортишда, эҳтимол, кўнгида бирон бир хусумат бўлмаса керак; бу кўпрок ундаги тантиқлик нишонаси бўлиши мумкин; аммо Оттилияга нисбатан унда чинакам хусумат бор эди. Жимгина тинмай меҳнат қилаётган мулойимгина кизнинг барчанинг диққатини тортиб, мактовларига сазовор бўлиши Лютсиананинг ғазабини кўзгарди; боғларга ва иссиқхоналарга Оттилиянинг қанчалар меҳнати синггани ҳақида сўз борса-чи, гўё ҳозир қаҳратон киш эканлигини унутгандек, на гул, на мева кўринмайди-ку, дея кинояомуз ҳайрат изҳор қилар, бунинг устига хона ва столларни безатиш учун шунчалик кўп кўкарган бутоклар олиб келишни талаб қилардики, Оттилия билан боғбон янаги йилга, эҳтимол, ҳатто узоқ келажакка боғдан кутган умидлари пучга чиқаётганидан ғоятда ташвишга тушишарди.

Бунинг устига, у Оттилияга шу пайтгача тартиб билан қилиб келаятган ҳўжалик ишларида ҳалақит берарди. Оттилия кўнгилочар сайрларда, чанада учишларда иштирок этиши, қўшни кишлоқларда уюштириладиган балларга бирга бориши керак эди; у на қордан, на совуқдан, на тунги аёзли бўронлардан кўркмаслиги лозим, ахир бундан бошқалар ўлмапти-ку. Нозик ниҳолгина қиз бундан кўп азоб тортди, лекин Лютсианага бундан ҳеч бир манфаат йўқ эди; Оттилия жуда оддий кийинса-да, у ҳамиша эркакларга энг гўзал бўлиб кўринар ёки шундай туюларди. У катта залларда биринчи ўринда ўтирадими ёки охир-

ги ўриндами, бундан қатъий назар, ундаги сеҳрли бир нафосат эркакларни унинг атрофига тўпларди, Лютсиананинг куёви ҳам у билан тез-тез суҳбатлашарди, у ўзини банд қилиб турган бир масалада Оттилиянинг маслаҳати ва кўмагига муҳтож эди.

Куёв Меъмор билан яқиндан танишиб олди, санъат асарлари коллексияси муносабати билан тарихий мавзуларда кўпроқ суҳбатлашди, бошқа соҳаларда ҳам, айниқса, меҳроб билан танишгач, унинг маҳоратига юкори баҳо берди. Барон ёш, бадавлат эди; у ҳам коллексия тўплар, қурилиш бошлаш ниятида эди; ундаги санъатга бўлган қизиқиш кучли, аммо билими етарли эмасди; у Меъмор тимсолида ўз мақсадларига кўп бора биргаликда эришиши мумкин бўлган одамни топганига ишонди. У келинга мақсадини маълум қилди; Лютсиана бу таклифни маъқуллади ва бундан ғоятда шодланди, Меъмордаги талантдан ўз мақсадлари йўлида фойдаланишдан ҳам кўра кўпроқ бу ёш йигитни Оттилиядан четлатиш учун ҳам шундай қилди, чунки унга йигитнинг Оттилияга кўнгли бордек туюлди. Гарчи қизнинг тайёргарликсиз уюштирилган тантанали тадбирларида Меъмор фаол қатнашиб, ундок ёки бундок таклифларини манзур этган бўлса-да, Лютсиана барча ишлар ўзининг қўлидан бинойидек келишига ишонарди; одатда унинг ўйлаб топган нарсалари бемаъни бўлганлигидан уларни зийрак ва чаккон хизматкор ҳам энг етук санъаткор даражасида амалга ошира оларди. Борди-ю, у туғилган кунни ёки шунга ўхшаш тантанали кунни нишонлаб, бирор кишига ёкишни истаб қолса, унинг тахайюлотини қурбонлик қилинадиган, гипсдан ясалган ёки тирик бошга гулчамбар кийгизиш маросими ўтказиладиган меҳробдан нарига ўтолмасди.

Куёв Меъморнинг уйдаги мавкеи ҳақида сўраганида Оттилия унга фақат яхши хизматлари ҳақида гапирди. Шарлоттанинг Меъморга дуруст бир иш жойи гаплашиб қўйгани Оттилияга маълум эди; агар меҳмонлар келиб қолишмаганида бу йигит меҳробдаги

ишлар тутагани заҳоти кетиши керак эди, чунки барча қурилиш ишларини киш кириши биланоқ тўхтатишга буйруқ берилган эди; шунинг учун янги хўжайинлар бу қўли гул рассомга муносиб иш топиб беришса ва унинг иктидорини кадрлашса кўнгилдагидек иш бўларди.

Оттилиянинг Меъморга нисбатан шахсий муносабатлари тоза ва самимий эди. Бундай ёқимтой ва ишчан йигитнинг ҳозирлиги қизни худди аканинг яқинлиги сингари қувонтирар ва қалбига малҳам бўларди. Унинг йигитга нисбатан туйғулари покиза ва ҳис-ҳаяжонларсиз бўлиб, қариндошлик доирасидан четга чиқмасди; чунки унинг қалбида бошқа одамга ўрин йўқ эди, у Эдуардга бўлган муҳаббат билан лиммо-лим эди, фақат ҳамма нарсага қодир Худогина, бу қалбга Эдуард билан тенг эгалик қила олиши мумкин эди.

Қиш ўз кучини кўрсата борган сари, бўрон авжига минган сари, йўллар юриб бўлмас даражаги етган сари, қишнинг бир тутам кунларини бундай дилтортар даврада ўтказиш кўнгилга хуш ёкарди гўё. Одамлар оқими сал камайиб улгурмай тагин бир гала меҳмонлар уйни босди. Узоқ гарнизонларнинг зобитлари, ўзи учун катта фойда кўзлаган илмди кишилар, даврага ноқулайликлар олиб кирган маданиятсиз одамлар ёпирилиб кела бошлашди; оддий фуқаролар ҳам кам эмасди, бир куни ҳеч кутмаганда Граф билан Баронесса кириб келишди.

Уларнинг келишлари билан гўё ҳақиқий аслзодалар давраси ҳосил бўлди. Обрў-эътиборли ва аслзода эркаклар Графни ўраб олишди, хонимлар эса Баронессага алоҳида эҳтиром кўрсатишди. Уларни биргаликда ва шундай кайфи чоғ ҳолатда кўришганидан одамларнинг ҳайратлари узоққа чўзилмади; маълум бўлишича, Графнинг хотини вафот этганмиш ва маросимлар ўтганданоқ улар никоҳдан ўтишармиш. Оттилия уларнинг биринчи ташрифларини, никоҳ ва ажралиш, уйланиш ва қўйди-чикди ҳақидаги умид, кутиш, маҳрум бўлиш ва юз ўгириш ҳақида айтилган ҳар бир

сўзни ёдга олди. Ўшанда нимага умид боғлашни билмаган бу икки инсон мана энди ўзлари кутган бахтга эришиш арафасида туришарди, бунини ўйлаб Оттилия беихтиёр ох тортиб юборди.

Граф мусикани яхши кўришини эшитгани захоти Лютсиана дарҳол концерт уюштиришга қарор қилди; ўзи гитара чалиб кўшиқ ҳам айтмоқчи бўлди. Шундоқ қилди ҳам. У гитарани дурустгина чалар, овози ҳам ширалигина эди; кўшиқнинг сўзига келсак, одатда немис гўзали гитара жўрлигида куйлаганида сўзлари қандай тушунарсиз бўлса, бу ҳам худди шундай эди. Шунга қарамай, ҳамма унинг кўшиғи зўр чиққанини таъкидлади ва гулдурас қарсақлар билан олқишлади. Фақатгина бир масалада ғалати омадсизликка дуч келди. Даврада битта шоир ҳам ўтирганди, қиз унинг ўзига бағишлаб бирорта шеър ёзишига умид боғлаганди, шу сабабли ўша кеч фақат унинг шеърларига басталанган кўшиқларни куйлади. Шоир ҳам бошқалар сингари унга ҳурмат-эҳтиром изҳор қилди, лекин қиз кўпроқ нарсани кутганди. У бу ҳақда шоирга бир неча бор шама қилди-ю, лекин ортиқ ҳеч нарсага эришолмади, охири чидаёлмасдан унинг ҳузурига сарой аъёнларидан бирини юбориб, ўзининг ажойиб шеърларини шундай ажойиб ижрода тинглаб ҳаяжонга тушмаяптими, билиб келишга буюрди.

– Менинг шеърларим? – сўради у ҳайратланиб. – Кечирасиз, жаноб, – кўшиб қўйди у, – мен унли товушлардан бўлак ҳеч нарсани эшитмадим, ўшаларнинг ҳам ҳаммасини эмас. Шунга қарамасдан бундай самимий ният учун ўз ташаккуримни изҳор қилишга ўзимни бурчли деб биламан.

Сарой аъёни жим бўлганча қолди. Шоир бўлса аллақандай ёқимли сўзлар билан қийин аҳволдан чиқиб кетишга уринди. Шунда қиз ундан фақат ўзига бағишлаб битилган шеър кутишини очиқ-ойдин айтди. Имкони бўлганида эди, шоир унинг қўлига алифбони шундоқкина тутказиб, ўзинг хоҳлаган мусикага истаган мактов шеърингни тўқиб олавер, деган бўларди.

Аммо бу иш охир-оқибат қизнинг хафалиги билан тугади. Кўп ўтмай унга маълум бўлдики, шоир худди ўша кеч Оттилиянинг суюкли куйларидан бирига истаганидан ҳам зўр, роса ёқимли шеър ёзиб берганмиш.

Ўзига нима тўғри келади-ю, нима тўғри келмайди, фарқига бормайдиган барча ўзига ўхшаган одамлар сингари Лютсиана ҳам ўз омадини шеър айтишда синаб кўрмоқчи бўлди. Унинг хотираси яхши эди, лекин, очигини айтганда, у ҳеч бир ҳис-ҳаяжонсиз, шошилиб ўқирди. У балладаларни, ҳикояларни, одатда сўз усталари учун тузилган тўпламлардаги ҳамма нарсаларни ўқийверарди. Бунинг устига қўлларини силкитишдек ёқимсиз одати бор эдики, натижада эпик, лирик ва драматик элементлар бир-бири билан боғланиш ўрнига аралаш-қуралаш бўлиб кетарди.

Зийрак одам бўлган Граф бу давра иштирокчиларининг қизиқишлари, ҳаваслари ва ўйин-кулгиларининг моҳияти билан танишгач, Лютсианага, ким билади, яхши чиқадими-йўқми, томошанинг янги бир турини, қизга айни мос тушадиганини таклиф қилди.

— Бу ерда, — деди у, — ғоятда келишган кўплаб қоматларни кўряпман, менимча, образли ҳолат ва ҳаракатларни ифода эта олишса керак. Сиз ҳақиқатда мавжуд бўлган машҳур картиналарни ўзингиз намоён қилишга уриниб кўрганмисиз? Бундай қайта яратиш, гарчанд у катта меҳнат талаб қилса-да, шу билан бирга, мислсиз нафосатни ҳам намоёйиш этади.

Лютсиана бу иш ўзига айнан мос келишини дарҳол англаб етди. Унинг хушбичим қомати, гавдаси, келишган ва маъноли чехраси, оч жигарранг соч ўримлари, текис бўйни — барча-барчаси гўё расм учун яратилгандек эди; у ҳаракатланишдан кўра тек турганида гўзалроқ кўринишини, ҳаракатларида баъзан ёқимсиз белгилар кўзга ташланиб қолишини билганида эди, эҳтимол, жон-жон деб тирик расмга айланиб қоларди.

Ҳаммалари машҳур расмлар ўйилган гравюра-ларни қидиришга тушишди; дастлаб Ван Дайкнинг

«Велизарий»¹ расмини танлашди. Ёши анча ўтган, узун бўйли, қад-қомати келишган бир киши ўтирган кўр генерални, меъмор унинг олдида раҳми келиб, хо-муш турган, ўзи ҳам жуда ўхшаб кетадиган жангчини ифодалаш керак эди. Лютсиана бўлса, ўзини гўё кам-тар кўрсатиб, орқа томонда турган аёлни танлади, у ҳамёнидан кафтига садақа учун тангаларни солар, бир кампир эса, афтидан унга исрофгарчилик қилма, дея танбех бераётганди. Расмда тиланчига садақа узатаётган тагин бир аёл ҳам бор эди.

Бу ва бошқа расмлар билан ҳаммалари жиддий шуғулланишди. Уларни қай тахлит намоёиш қилиш ҳақида Граф айрим кўрсатмалар бергач, Меъмор саҳна куриш ва чироқни тартибга келтиришга киришди. Анча-мунча нарсалар тайёр бўлгач маълум бўлдики, бундай табдир катта сарф-харажатларни талаб қиларкан, бунинг устига нақ кишининг чилласида кўплаб зарур буюмлар кишлоқда топилавермас экан, шу сабабли Лютсиана ҳеч бир иккиланиб ўтирмасдан, деярли барча кийимларини, рассомлар ҳафсала билан режалаштирган турли-туман костюмлар учун кесиб ишлатишга рухсат берди.

Кеч ҳам кирди; тирик расмлар кўп сонли томошабинларга намоёиш қилинди ва барчанинг олқишига сазовор бўлди. Ёқимли мусиқа томоша олдидаги бетокатликни янада кучайтирди. Спектакл «Велизарий» билан бошланди. Гавдалар шунчалик мос келар, ранглар шунчалик тўғри танланган, ёруғлик шунчалик санъаткорона ўрнатилган эдики, назарингда ўзингни гўё бошқа дунёга ўтиб қолгандек ҳис этасан киши, тасаввурдан кўра мавжуд воқелик кишида аллақандай кўрқинчли туйғу уйғотарди.

Парда туширилди, лекин томошабинлар талабларига биноан қайта-қайта тагин кўтарилди. Улар бундан-

¹ Ван Дайк (1599–1641) – машҳур фламанд рассоми, Гёте уни гравюра орқали билган; расмда мағлуб бўлган византиялик лашкарбоши Велизарий кўр тиланчи ҳолида тасвирланган (тарж.).

да зўр сурат тасвири билан одамларни хайратга солиш учун тайёр бўлгунларича мусикали танаффус томошабинларни банд қилиб турди. Бу Пуссеннинг машхур картинаси «Аҳасфер ва Эсфер»¹ эди. Бу сафар Лютсиана кўпроқ ўзига эътибор берган эди. У беҳуш йиқилган қиролича тимсолида ўзидаги бор нафосатни намоён қила олган, оқилона бир тарзда атрофига энг гўзал, энг ёқимтой қизларни танлаб олган, бироқ уларнинг бирортаси ҳам гўзалликда у билан тенглаша, олмас эди. Оттилия бошқа расмлар сингари бу картинада ҳам иштирок этишдан четлаштирилди. Олтин тахтда Зевс мисол савлат тўкиб ўтирган қирол ролига сохт-сумбати келишган, чиройли одамни танлашди, натижада бу картина ҳам мислсиз мукамаллик касб этди.

Учинчисига Торбург²нинг «Ота ўғитлари» деб номланган картинасини танлашди, ахир ким ҳам шу картина бўйича бизнинг Вилле ишлаган гравюрани билмайди!

Оёқларини бир-бирига чалиштириб ўтирган олижаноб, мард келбатли ота, олдида турган қизини афтидан тартибга чақирарди. Қизнинг шойи кўйлак кийган хушбичим гавдаси орқа томондан кўриниб турган бўлса-да, бироқ у ҳаяжонини зўрға босиб турганини сезиш қийин эмасди. Отанинг панд-насихатлари қўпол ва хафа қиладиган эмас шекилли, бу унинг юз ифодаси ва ўтиришидан сезилиб турарди; онасига келсак, у сипқориб юборгиси келиб турган бир стакан винога

¹ «Аҳасфер ва Эсфир» – «Таврот»да ёзилишича, форс қироли Аҳасфер вазирининг иғвосига учиб ҳамма яҳудийларни ўлдиришни буюради. Унинг яҳудий хотини Эсфир қиролдан ўз халқини сақлаб қолишни ўтинади. Фаранг рассоми Николас Пуссин (1565–1593) чизган суратда бу илтимоснинг рад қилиниши ва қироличанинг беҳуш бўлиб йиқилиши тасвир этилган (*тарж.*)

² Торбург (асли Герард Тербарх) (1617–1681) – голланд рассоми, турмуш манзараларини акс эттирувчи расмлар устаси. Вилле Йохан Георг (1715–1808) – XVIII аср немис гравюрачиси, асосан Парижда яшаган. (*Тарж.*)

тикилганча гўё ўзидаги хижолатпазликни яширишга уринарди.

Шу аснода Лютсиана бор гўзаллиги билан намоён бўлди. Унинг соч ўримлари, бошининг шакли, бўйни, энсаси тасвирлаб бўлмас даражада жозиба касб этган эди, антик услубда тикилган кўйлақлардаги ҳозирги аёлларда деярли билинмайдиган беҳад назокатли, хипча бели қадимий русумдаги костюмда якқол кўзга ташланиб турарди; бунинг устига Меъмор оқ шойининг тигиз бурмаларига моҳирона бир табиийлик бағишлашга ҳаракат қилдики, расмнинг бу жонли нусхаси асл нусхадан ҳам ўтиб тушди ва ҳамманинг олқишига сазовор бўлди. Такрор кўринишни талаб қилишларнинг чеки йўқ эди, орқа томондан тўйгунча кўриб бўлишга гўзал вужудни энди юзини ҳам кўришга бўлган томошабинлардаги табиий истак орта борди, шунда қайси бир бесабр ҳазилкаш кимса ҳамманинг кўнглидаги гапни, яъни одатда баъзан саҳифа охирида ёзиладиган «*Tournez s'il vous plait*»¹ сўзларини баланд овозда айтиб юборди. Ижрочилар бўлса ўз устунликларини яхши англашар, ўз роллари мазмунига бор вужудлари билан берилиб кетишганидан бу чақирикларга парво қилиш хаёлларига ҳам келмасди. Хижолатда қолган қиз юзини томошабинлар тарафга буришни ўйлаб ҳам кўрмай хотиржам турар, ота аввалгидек панд-насихат қилаётган ҳолатда ўтирар, онаси бўлса бурни ва кўзини тип-тиник стакандан узмас, ҳозиргина винодан ичгандек туюлса-да, вино камаймас эди. Кейин тасвирга тортилган, ошхона ва бозорлар акс этган нидерланд рассомларининг майдачуйда картиналари ҳақида гапиришимизга ҳам арзимаса керак.

Граф билан Баронесса никоҳларининг биринчи бахтли ҳафтасидаёқ қайтиб келишга ваъда бериб жўнаб кетишди, Шарлотта бўлса, азоб-укубатларга тўла икки ойдан сўнг ниҳоят бошқа меҳмонлардан ҳам

¹ «Илтимос, бурилиш» (французча). (Тарж.)

халос бўлишга умид боғлади. У ёшлик шўхликлари ва қалликлик даври ўтгач, кизининг бахтли бўлишига тўла ишонарди; куёв эса ўзини дунёдаги бахтлиларнинг бахтлиси ҳисобларди. Беҳисоб бойлиги ва хотиржам феъл-атвориға қарамасдан у ўзига бутун оламни ром этган аёлға эға бўлаётганидан бағоят ғурурланарди. Йигит ҳамма нарсани у билан боғлашға ва у орқалиғина ўзига тегишли деб ҳисоблашға шунчалик одатланиб қолдики, ҳатто бирорта янги меҳмон келиб дарҳол кизға эътибор қаратмаса ва унинг фазилатларини алоҳида қадрламаса, бу куёвға ёқмасди, йигитдаги яхши хислатларнинг қадрига етадиган айрим кекса кишилар одатда кўпроқ куёвға мулозимат қилишарди. Меҳмор билан ҳам тез орада гапни бир жойға қўйишди. У янги йилға уларнинг ёниға келиши ва карнавални бирға ўтказиши керак эди. Лютсиана бу ерда муваффақиятли қўйилган жонли картиналарни ва юзлаб шунға ўхшаш томошаларни ўша шаҳарда тагин такрор қўйиш шавқ-завқи билан ёнар, бунинг устиға холаси ҳам, куёви ҳам кизнинг хурсандчиликлари учун кетадиган сарф-харажатни ҳеч бир аяшмасди.

Жўнаб кетадиган кун ҳам келди, лекин одатдагидек ҳайрлашиб бўлмайди-ку ахир. Бир куни кимдир баланд овозда, Шарлоттанинг ҳам кишки захираларини кўп ўтмай еб битиришса керак, деб ҳазиллашганди, мана ҳозир Велизарий ролини бажарган битта бой-бадавлат, обрўли, Лютсиананинг фазилатларини илгаридан қадрлаб юрадиган одам ўйлаб ўтирмасдан хитоб қилди: «Келинлар, полякча одатни қиламиз! Юринлар меникиға, мени еб битиришға, шу тахлит ҳамманикини айланамиз!» Айтилган сўз – отилган ўк: Лютсиана рози бўлди. Эртаси куни ҳамма нарса йиғиштирилди ва тўда бошқа мулкка ташланди. У ерда ҳам жой етарли, аммо қулайлик ва шинамлик етишмасди. Бундан кўп ўнғайсизликлар келиб чиқдики, айни мана шулардан Лютсиана хурсанд бўлди. Ҳаёт тамоман тартибсиз ва бесаранжом бўла

борди. Қалин қорда ит билан ов қилиш, бундан ҳам баттар ёқимсиз тадбирлар ўйлаб топилди. На фақат эркаклар, ҳатто хотинлар ҳам уларда иштирок этишдан четда қолишмади, ҳаммалари шу тахлит ов қилиб, отда ва чаналарда, шовкин-сурон билан бир мулкдан иккинчисига ўтишиб, ниҳоят қароргоҳга яқинлашишди; у ерда шаҳар ва саройда қандай қилиб кўнгил очишлари ҳақидаги гап-сўзлар ва хабарлар тасаввурга бошқача йўналиш берди ва Лютсианани барча шотирлари ҳамроҳлигида, олдинда холаси, бутунлай бошқа муҳитга олиб кириб кетди.

Оттилиянинг кундалик дафтаридан

Ҳаётда одам ўзини қандай қилиб кўрсатса, шундай қабул қилишади; аммо у ўзини бирон арзигулик қилиб кўрсатиши керак. Ҳақир одамдан кўра биров билан чиқишолмайдигани нисбатан чидамлироқ бўлади.

Бирон бир оқибатни келтириб чиқарадиган нарсадан бошқа ҳамма нарсани жамиятнинг бўйнига ортиш мумкин.

Бизнинг ёнимизга келадиган одамларни билиб ололмаймиз; уларнинг қандайлигини билмоқ учун олдиларига боришимиз керак.

Мен уйимизга келган меҳмонларнинг нимасидандир айб топишимизни табиий бир ҳол деб ўйлайман, кетиб улгурмаслариданоқ улар ҳақида ўта мулоим қилиб ҳукм чиқарамиз; чунки уларни гўё ўз қаричимиз билан ўлчаш ҳуқуқига эгамиз. Ҳатто энг мулоҳазали ва кечиримли одамлар ҳам бундай пайтларда қаттиқ танқидга камдан-кам чидайдилар.

Аксинча, одам бошқаларникида бўлса-да, уларни ўз даврасида, ўз одатлари билан, ўзгармас, кундалик табиий шароитларда кўрсанг, уларнинг атрофдагиларга қандай таъсир кўрсатишлари ёки ўзларига бўйсундиришларидан воқиф бўлсанг, кўп жиҳатдан эътиборга лойиқ бўлган бу ҳолатларни кулгили ҳисобласанг, бу энди бераҳмлик ёки ичқоралик оқибатидир.

Ўзни идора қилиш ва яхши хулқ-атвор деб аталувчи нарсалар орқали бошқа пайт куч билан ёки бошқа йўл билан эришиладиган нарсага эришиш мумкин.

Аёллар билан муносабат – яхши хулқ-атворнинг бир кўринишидир.

Инсон характери, шахсиятининг ўзига хослиги яшаи тарзи билан қандай қилиб мос келиши мумкин?

Шахсиятнинг ўзига хослиги айнан яшаи тарзи туфайли юзага чиқиши мумкин, деса бўлади. Ҳар бир одам катта нарсаларни хоҳлайди, бироқ бу ноқулайликлар эвазига бўлмаслиги керак.

Олий даврада бўлганидек умуман ҳаётда ҳам билимли аскар катта устунликларга эга бўлади.

Тарбия кўрмаган аскарлар ҳеч бўлмаганда феъл-атворларини намоиш қилишмайди, куч-қудрат ортида очиққўнғиллик яширингани боис керак бўлганда улар билан ҳам чиқишса бўлади.

Маданиятсиз фуқародан ҳам бадҳазмроқ одам бўлмайди. Ундан сезгирликни талаб қилса бўлади, негаки бунинг қўполликка ҳеч қандай алоқаси йўқ.

Хушхулқликни беҳад нозик ҳис этадиган одамлар билан яшасанг, бирон одобсизлик содир бўлиб қолса, улар учун титраб турасан киши. Худди шунингдек, бирор одам стулда тебраниб ўтирса, Шарлотта учун у билан бирга азоб чекаман, чунки у бундай қилиқни ўлгудек ёмон кўради.

Бурнига кўзойнагини кўндириб олганча тор дўстона даврага кириб келган одамни ҳам, у билан биз аёллар сўзлашишини ҳам истамаслигимизни билганида эди, бундай қилмаган бўларди.

Ҳурмат-эҳтиром ўрнига расмиятчилик кўрсатиш ҳамиша кулгилидир. Таъзим қилганданоқ иляпани олиб қўйиш қанчалик кулгили бўлишини билганда эди, одам бундай қилмаган бўларди.

Назокатлиликнинг чуқур маънавий асосга эга бўлмаган бирон бир ташқи белгиси йўқ. Мана шу белгини ва асосни сингдирадиган тарбия энг тўғри тарбиядир.

Халқ — бу кўзгу, унда ҳар бир одам ўз аксини кўради.

Қалб назокати деган нарса бор; у муҳаббат билан қондош. Ундан ташиқи хулқнинг энг ёқимли назокати ҳосил бўлади.

Ихтиёрий бўйсунуш — энг гўзал ҳолат, у қандай қилиб муҳаббатсиз юзага келиши мумкин эди.

Биз истагимиз гўё амалга ошган, дея хаёл қилмагунимизча, ўз истакларимиздан ҳеч қачон узоқлашолмаймиз.

Озод бўлмай туриб ўзини озодман, деб ҳисоблаш — қуликдан ҳам баттардир.

Одам ўзини озодман, деб эълон қилган заҳотиёқ ўзини тобе ҳис қила бошлайди. Борди-ю ўзини тобе деб эълон қилишга жсуръати етса, дарҳол ўзини озоддек ҳис этади.

Ўзга киши эга бўлган улкан устунликка қарши бирдан-бир восита севгидир.

Таниқли киши устидан нодонларнинг қулишаётганига гувоҳ бўлиш даҳшатли ҳолатдир.

Айтишларича, хизматкор учун ҳеч қандай қаҳрамон йўқ. Сабаби, фақат қаҳрамонгина қаҳрамонни тан олади. Эҳтимол хизматкор ҳам ўзига ўхшаганларни қадрлар.

Истеъдодсиз одам учун даҳо ҳам абадий барҳаёт эмас, дейишдан кўра улканроқ юпанч йўқ.

Буюк одамлар қандайдир бир заиф тарафлари орқали ўз даври билан боғлиқ бўлишади.

Одатда одамларни аслида қандайлигидан кўра хавфлироқ ҳисоблашади. Аҳмоқлару ақллилар бирдек хавфсиздир. Ярим аҳмогу ярим ақллилар, мана шулар энг хавфли одамлардир.

Олий табақадан четлашишнинг энг қулай йўли — санъатдир, у билан боғланишнинг энг қулай йўли ҳам санъат.

Ҳатто энг қувончли ва энг қайғули дақиқаларда ҳам биз санъаткорга муҳтож бўламиз.

Санъат — энг қийин ва энг хавфли соҳадир.

Қийин ишининг осон бажарилаётганини кўриш бизга номумкинлик ҳақида тасаввур беради.

Мақсадга яқинлашганимиз сайин қийинчилик ортаверади.

Экишдан кўра ҳосилни йиғиш қийинроқ.

Олтинчи боб

Келиб кетган меҳмонларнинг Шарлоттага келтирган катта нотинчликлари шу жиҳатдан фойдали бўлдики, у қизини тўла-тўқис билиб олди, бунда унинг олий ҳаётдан хабардорлиги жуда яхши ёрдам берди. Бунчалик ғаройиб хулқ-атвори у эндигина учратаётган бўлмаса-да, бироқ бу қадар меъёридан ошган ҳолатни ҳеч қачон кўрмаганди. Шу билан бирга, тажрибадан маълумки, бундай одамлар ҳаётни шарт-шароитлар таъсирида, ота-оналар таъсирида чиниқиб катта бўлган сари ёқимли ва хушфеъл бўла боришади, худбинликдан қутулиб, фаолликка бўлган қайноқ интилиш борган сари аниқ йўналиш касб этади.

Шарлотта она сифатида бошқаларга ёқимсиз бўлиб туюлган кўплаб ҳолатларга жон-жон деб чидади, негаки бегоналар борида фойдаланишни хуш кўрадиган ёки ҳеч бўлмаганда нохушликларга тоқат қилишни ис-тамаган пайтда ота-оналарга умид қилиш хусусияти ҳосдир.

Бироқ қизи жўнаб кетганидан кейин Шарлотта ғалати ва қутилмаган нохуш ҳолатга тушдики, энг ёмони – бу ёқимсиз гап-сўзлар, хулқ-атворидаги номуносиб жиҳатлар эмас, балки мақтовга лойиқ жиҳатлар тугайли келиб чиқди.

Лютсиана нафақат қувноқлар билан қувноқ, ғамгинлар билан ғамгин бўлишни ўзига қоида қилиб олган эди, балки қарама-қаршиликлар талабидан келиб чиқиб, гоҳида қувноқларни хафа, ғамгинларни қувноқ қилиб ҳам юборарди. Қайси оилага бормасин, аввало, меҳмонлар ёнига чиқолмайдиган нимжон ва бемор аъзоларни суриштирарди. Улар ётган хоналарга ки-

риб, гўё дўхтирдек, ҳамиша каретада олиб юрадиган ўз дори кутисидан уларнинг ҳар бирига кучли таъсир этувчи дорилардан буюрарди; бундай муолажа яхши натижа берадими ёки ёмонми, ўз-ўзидан аёнки, тасодифга боғлиқ бўларди.

Бу тахлит хайрияларга у беҳад қаттиққўллик билан ёндошар, ҳеч кимга қулоқ солмас, ўз хатти-ҳаракатларини тамоман тўғри деб биларди. Аммо бир гал биттасининг руҳий дардини даволашда хатога йўл қўйди, бу ҳодиса Шарлоттага анчагина ташвиш келтирди, негаки бу оқибатсиз қолмади ва ҳамма шу ҳақда гапириб юрди. Буни Шарлотта кизи жўнаб кетгандан кейин эшитди; ўша ҳодисага гувоҳ бўлган Оттилия бу ҳақда Шарлоттага муфассал ҳисобот беришга мажбур бўлди.

Обрў-эътиборли оилалардан бирининг қизи ўз ука-сингилларидан бирининг ўлимида ўзини айбдор санаб, ҳалигача ўзига келолмай, ўзини кечиролмай ётаркан. У хонасидан чиқмай нима биландир машғул бўларкан ва ўз яқинларига ҳам улар якка-якка киришсагина тоқат қиларкан; борди-ю олдига бир вақтда бир неча киши кирса, улар менинг аҳволимни муҳокама қилишяпти, деб гумон қиларкан. Ёлғиз кирган ҳар бир одамга ўз фикрларини бемалол билдирар, у билан соатлаб сўзлашиб ўтираркан.

Лютсиана бу ҳақда эшитганиданок бу уйга борган заҳоти мўъжиза содир қилишни ва қизни одамлар даврасига қайтаришни ичида ўйлаб қўйди. Бу гал у одатдагидан кўра эҳтиёткорроқ ҳаракат қилди, руҳий бемор ёнига киришга ҳамда мусиқа билан унинг ишончини қозонишга муваффақ бўлди. Аммо охирида у хатога йўл қўйди; ўзича ҳаммани қойил қолдириш мақсадида чиройли, рангпаргина қизни бир куни кечкурун, етарлича тайёр бўлди, деган ўйда ялтир-юлтир серодам даврага олиб чиқди; борди-ю меҳмонлар кўрқув ва кизиқишдан ўзларини ножўя тутмаганларида, аввалига беморнинг атрофини ўраб олишиб, кейин яна тарқалишиб, шивир-шивир қилган-

ча бошларини чайқатишиб қизни гарангситиб, ҳаяжон-лантириб қўйишмаганда эҳтимол яхши бўларди. Ҳиссиётли вужуд бунга бардош беролмади. У гўё даҳшатли махлуқдан кўркқанда кичқиргандек овозининг борица дод солганча қочиб кетди. Кўркиб кетган меҳмонлар ҳар томонга отилишди, Оттилия беҳуш қизни ўз хонасига олиб киришга ёрдам берди.

Бу орада Лютсиана меҳмонларга қаттиқ танбех берди, бунга ёлғиз ўзи айбдор эканлиги ҳақида ўйлаб кўрмади, бу ва бошқа муваффақиятсизликларидан ҳеч бир хижолат бўлмай, тагин аввалгича ўзини тутиш ва ҳаракат қилишда давом этди.

Ўшандан кейин беморнинг аҳволи ёмонлашган, касаллик шу даражада авж олганки, бечора қизнинг ота-онаси уни касалхонага жойлаштиришга мажбур бўлишган. Шарлоттага эса бу оила бошига қизи томонидан етказилган аламни ўта босиқлик билан енгиллатишдан ўзга илож қолмади. Бу ҳодиса Оттилияга жуда қаттиқ таъсир қилди; у қизга шу даражада ачиндики, мунтазам даволаш орқали беморни оёққа турғизиш мумкин бўларди, деган фикрга батамом ишонар, буни Шарлоттадан ҳам яшириб ўтирмади.

Одатда бўлиб ўтган ёқимли воқеалардан кўра ёқимсизлари ҳақида кўп гапиришганидек, ўша кеч Оттилияни хафа қилган бир тушунмовчиликка ҳам тил тегизишди, ўшанда Оттилия самимий илтимос қилган бўлса-да, Меъмор ўз коллексиясини кўрсатишни истамаган эди. Бу рад жавобни Оттилия сира кўнглидан чиқаролмас, негалигини ўзи ҳам билмасди. Унинг туйғулари тамоман табиий эди; чунки Оттилиядек қиз илтимос қилдими, Меъмордек йигит рад қилмаслиги лозим эди. Бироқ Оттилия пайтини топиб қилган мулойимгина таъналарига Меъмор бир қатор жўяли сабабларни кўрсатганди.

— Ҳатто маълумотли одамлар ҳам, — деди у, — ноёб санъат асарларига қандай муносабатда бўлишларини билсангиз эди, уларни жамоат жойида намоиш қилишни истамаслигимни кечирган бўлардингиз. Ҳеч

ким бирор медални четидан ушлаб кўрмайди; ҳамма энг гўзал зарбларни, нозик фонни кўли билан силаб кўради, энг камёб буюмларни бош ва кўрсаткич бармоғи орасига олиб у ёқ-бу ёққа айлантиради, гўё бадий шаклни шу йўл билан баҳоламоқчи бўлишади. Катта варақни икки кўллаб ушлаш лозимлиги ҳақида ўйлаб ҳам ўтирмасдан, бирор димоғдор сиёсатдон газетани кўлига олиб, уни ғижимлаганча жаҳон янгиликлари ҳақида олдиндан ўз фикрларини билдиргани сингари, бебаҳо гравюрани, бирон қиёси йўқ расмни бир кўллаб ушлашади. Санъат асари билан йигирма киши шундай муомала қилишса, йигирма биринчи учун ҳеч вақо қолмаслиги ҳақида ҳеч ким ўйлаб ҳам ўтирмайди.

– Мен ҳам баъзан, – сўради Оттилия, – Сизни шундай аҳволга солмаганманми? Ўзим билмаган ҳолда кимматбаҳо асарларингизнинг бирортасига зарар етказмаганманми?

– Ҳеч қачон, – жавоб берди Меъмор, – ҳеч қачон! Сиз бундай ишни қилмайсиз; одоб сиздаги туғма ҳислат.

– Ҳарқалай, – деди Оттилия, – одоб-ахлоқ қоидалари ҳақидаги китобнинг кўпчилик орасида ейиш-ичиш қоидалари бобидан кейин музейларда ва санъат асарларини томоша қилаётганда одам ўзини қандай тутиши ҳақида муфассал битта боб киритилса ёмон бўлмасди.

– Албатта, – жавоб берди Меъмор, – ўшанда музей ходимлари ва ҳаваскорлар ўз коллексияларини бемалол намоиш қилишган бўларди.

Оттилия уни аллақачон кечирган эди; бироқ Меъмор унинг таънасини юрагига яқин олгандек туюлиб, дўстлардан ҳеч нарсасини аямаслиги ҳақида тинмай унга уқтиравергач, у Меъморнинг нозик қалбини яралаб қўйганини тушунди ва унинг олдида ўзини бурчли ҳис қилди. Шу суҳбат асносида Меъморнинг унга қилган бир илтимосини кескин рад қилиш кўлидан келмади, ҳарқалай ўз ҳисларини дарҳол чамалаб

кўрса-да, унинг истакларини қандай бажариши мумкинлигини тасаввур қилолмади.

Мана, гап нимада эди. Лютсиананинг ғайирликдан Оттилияни жонли расм томошаларидан четлаштиргани меъморга каттик ботган эди; Шарлоттанинг ўзини ёмон ҳис этиб кўнгил очар тадбирларнинг мана шу энг ажойиб қисмида кам қатнашганини ҳам афсус билан таъкидлаб қўйди. Мана энди у улардан бирининг шарафига, иккинчисининг кўнгил очиши учун шу пайтгача ўтказилган тадбирлардан ҳам афзалроқ бирон томоша ташкил қилиш орқали ўз эҳтиромини изҳор қилмасдан кетишни хоҳламасди. Эҳтимол, бунга ўзи ҳам дуруст англаб етмаган бошқа, яширин бир истак кўшилгандир: бу хонадонни, бу оилани тарк этиш унга жуда оғир эди, Оттилиянинг кўзларини ортик кўрмасликни у ақлига сиғдиролмас, негаки у кейинги пайтларда Оттилиянинг самимий ва мулойим боқувчи назари билангина яшаган эди.

Рождество байрами яқинлашарди, тўсатдан унга маълум бўлдики, ўша инсон жисмларидан иборат жонли картиналар праесере¹ деб аталмиш, мана шу муқаддас кунда Биби Марям ва унинг боласига бағишланган, уларнинг гўё фақирлардек аввал чўпонларга, кейин қиролларга эҳтиром кўрсатишини ифода этувчи тасвирдан пайдо бўлишган.

Бундай манзаранинг мумкинлигини у яққол тасаввур этди. Келишган, соғломгина бола топишди; аёл ва эркак чўпонларни топиш ҳам қийин бўлмади; аммо Оттилиясиз иш юришмасди. Йигит ўз тасаввурида уни Биби Марям даражасига кўтарди ва борди-ю у рад жавобини берса, режа амалга ошмай қолишини биларди. Бундай таклифдан довдираб қолган Оттилия Меъморни рухсат олиш учун Шарлоттага юборди. Шарлотта жон деб рухсат берди ва бундай муқаддас ролга журъати етмаётган Оттилиядаги кўркувни мулойимлик билан босишга муваффақ бўлди. Меъмор бўлса,

¹ *Praesere* – (лот. ясли дегани) – Исо туғилишини тасвирловчи расмнинг техник белгиси (тарж.)

рождество кечасига ҳамма нарса тахт бўлсин учун кечаю кундуз тинмай ишлади.

У том маънода кечаю кундуз ишлади. У кўп нарса талаб қилмас, Оттилиянинг ҳозирлиги унинг учун гўё барча қувончларнинг ўрнини босарди; у Оттилия учун ишлар экан, Оттилия учун нима биландир машғул бўлар экан, на уйқута, на еб-ичишга муҳтожлик сезарди. Тантанали кечага ҳамма нарса тайёр бўлган эди. У духовой оркестр тўплашга ҳам муваффақ бўлдики, улар хушоҳанг увертюра билан томошабинларда кўтаринки кайфият ҳосил қилишга муваффақ бўлишди. Парда кўтарилганда Шарлотта ҳайратдан қотиб қолди. Намойиш қилинаётган картина кўп бора такрор кўрсатилган, ундан у қадар катта таассурот кутмаса ҳам бўларди. Аммо бу гал картина тарзидаги воқелик бошқача кўринишга эга эди. Хонада кечкидан кўра кўпроқ тунги манзара ҳоким эди, шунга қарамаздан, у ердаги ҳар бир нарса аниқ кўриниб турарди. Бутун нур боладан чиқиб келиши керак, деган тенгсиз фикрни меъмор зукко ўйланган ёритиш механизми ёрдамида амалга оширишга эришди, бу механизмни томошабинлардан олд томондаги заиф нурлар тушиб турган фигуралар тўсиб турарди. Қувноқ ўғил ва қиз болалар давра олиб туришар, уларнинг ол юзлари паст томондан равшан ёритилган эди. Бунда фаришталар ҳам йўқ эмасди, уларнинг нури Худо нури олдида хиралашган, нафис таналари Худо-одамникига нисбатан нурсиз ва бўғик туюларди.

Бахтни қарангки, бола энг ёқимли ҳолатда ухлаб қолган, натижада томошабиннинг назари онага тушганда маҳлиё бўлиб кузатишга ҳеч нарса халақит бермасди, она бола кўринсин деб назокатли ҳаракат билан унинг устидаги ёпқични кўтаради. Худди мана шу лаҳза расмда михланиб қолган эди. Жисмонан сўқир, рухан ҳайратга чўмган атрофдаги халқ гўё нурдан қамашган кўзларини четга олиш учун эндигина ҳаракатга келгандек бўлди, қувончли қизиқиш билан тағин болага қарашди, гарчи айрим кексаларнинг юз-

ларида ҳайрат ва эҳтиром акс этган бўлса-да, бошқа одамларда бу туйғудан кўра ажабланиш ва қувонч кучлироқ эди.

Оттилиянинг кўриниши, туриши, юз ифодаси, назари қачонлардир рассом тасвир этган ҳамма нарсани босиб кетди. Бирорта зукко билимдон бу манзарани кўрса эди, бирон бир ҳаракат уни бузиб юборишидан кўрқувга тушган, бундай гўзал нарсани ортиқ кўриш насиб қилмайди, дея ташвишланган бўларди. Афсуски, бу ерда бундай таассуротдан тўйгунча ҳузур қиладиган бирон киши йўқ эди.

Фақат Меъморгина узун бўйли, келишган чўпон ролида тиз чўкиб турганларни ён тарафдангина кўрар, нокулай жойдан бўлса-да, ҳаммадан ортиқ мазза қиларди. Осмондан тушган маликанинг юз ифодасини ким ҳам тасвирлаб бера оларди? Ақлга сиғмас улкан бахт олдидаги, ўзи лойик бўлмаган ҳолда насиб этган мислсиз эъзоз олдидаги жозибали камсуқумлик — мана унинг чехрасида нима акс этган эди, шунингдек, унда ўз туйғулари билан бирга бажараётган роли туфайли пайдо бўлган тасаввурлари ҳам намоён эди.

Шарлотта бу мўъжизакор картинадан қувончга тўлди, айникса, бола унга қаттиқ таъсир қилди. Кўзларидан ёш қуйилди, яқин орада ўзи ҳам шундай ёқимтой гўдакни тиззаларида олиб ўтиришини яққол тасаввур қилди.

Пардани туширишди, бир томондан ижрочиларга бироз дам бериб, бошқа томондан, саҳнада айрим ўзгаришлар қилмоқчи бўлишди. Рассом дастлабки намоишдаги тун ва ночорлик саҳнасини кун ва шоншавкат саҳнасига айлантиришни режалаштирди, шу мақсадда саҳнани ҳар тарафдан ёритадиган ва танаффус пайтида ёқиш мўлжалланган чироқларни тайёрлашди.

Ярим сохта киёфадаги Оттилияни шу пайтгача хотиржам қилган нарса бу диний томошани Шарлотта ва уйдагиларнинг бир нечтасидан бошқа ҳеч кимнинг

кўрмаганлиги эди. Шунинг учун танаффус маҳали бир бегона киши келганлигини, уни залда Шарлотта очик чеҳра билан кутиб олганини эшитиб, хийла ҳаяжонланди. Унинг кимлигини қизга айтишолмади. У томошага ҳалақит бермаслик учун эзиб сўраб ўтирмади. Шам ва чироқларни ёқишди ва қиз нурлар оғушида колди. Парда кўтарилди, томошабинлар кўзи олдида ажойиб манзара намоён бўлди: бутун картина нур қўйнида эди, ғойиб бўлган соялар ўрнида фақат ранглар қолган бўлиб, улар муносиб танлангани боис нурни мўътадил қилиб турарди. Пастга қараган узун киприклари оша Оттилия Шарлотта ёнида ўтирган бир эркакни кўрди. Унинг юзини кўролмади, лекин овозидан пансионат бошлиғининг ёрдамчиси деб ўйлади. Уни ғалати ҳиссиёт қамраб олди. Бу садоқатли устознинг овозини эшитмаганидан бери қанча-қанча воқеалар бўлиб ўтди! Унинг қалбида қувонч ва қайғулари занжири яшин мисол ярқ этди-ю, уни шу саволни ўз-ўзига беришга ундади: «Унга ҳамма нарса ҳақида иқроқ бўлиш, ҳаммасини айтиб бериш қўлингдан келадими? Унинг олдида бундай муқаддас тимсол сифатида кўринишга қанчалик лойиқсан, ҳамиша оддий ва табиий ҳолатда кўриб юргани сени, ҳа сени, бундай ниқобда учратиш унга қанчалик ғалати туюларкин?» Ҳеч нарса билан қиёслаб бўлмайдиган тезликда унинг ҳислари ва ақли кураша бошлади. Юраги сиқилди, кўзлари ёшга тўлди, шундай бўлса-да, у худди расмдагидек қилт этмай туришга ҳаракат қилди; бола қимирлай бошлаганини кўриб у ғоятда қувонди ва Меъмор пардани яна туширинглар, деб имлашга мажбур бўлди.

Қадрдон дўстининг истикболига чиқолмаслик ҳақидаги азобли туйғу сўнгги лаҳзалардаги бошқа ҳисларига қўшилиб, Оттилияни янада кўпроқ хижолат қиларди. У мана шу бегона либос ва безакда унинг ёнига чикса бўладими? Кийимини алмаштирсинми? Узоқ ўйлаб ўтирмасдан кейинги фикрни танлади ва танаффус чоғида ўзини қўлга олиб, хотир-

жам бўлишга, ва ниҳоят, одатдаги кийимида меҳмон билан саломлашгунига қадар ўз ички мувозанатини қайта тиклаб олишга ҳаракат қилди.

Еттинчи боб

Хайрихоҳ дўстларига энг яхши тилаклар тилаб кетар экан, Меъмор уларнинг ҳурматли ўқитувчи билан бирга қолишаётганидан мамнун эди; шунга қарамасдан, уларнинг ўзига қанчалик меҳрибонлик кўрсатишганини ўйларкан, бошқа бир киши тез орада, муносиб тарзда, тўлиқ унинг ўрнини босиши мумкин, деган шундай камсуқум одамларга хос фикр қалбини кийноққа солди. У шу пайтгача кетишга иккиланиб юрганди, мана энди тезроқ жўнашга шошилди; чунки ўзи кетганидан сўнг содир бўладиган воқеаларга гувоҳ бўлишни истамасди.

Шу тахлит ярим қайғули ҳис-туйғулар орасида жўнаш олдидан унга хонимлар қилган ҳадя катта юпанч бўлди, совға қилишган ушбу нимчани унинг кўзи олдида хонимлар узоқ вақт тўқишган, охири бунга эга бўладиган бахтли инсонга у ғойибона ҳавас қилиб юрарди. Севгувчи садоқатли инсонга қилинган бундай тортиқ кўнгилга ғоятда хуш ёқади, чунки нозик бармоқларнинг бетиним ҳаракатини эсларкан, қалби ҳам бундай узлуксиз меҳнатда иштирок этмай қолмаган-ку, деган тотли хаёлга боришдан ўзини тутолмайди.

Энди хонимлар янги кишига меҳмондўстлик қилишлари, унга илтифот кўрсатишлари, у ҳам бу ерда эмин-эркин бўлиши керак эди. Аёл зотининг ўз ички, ўзгармас қизиқишлари борки, уларни дунёда ҳеч нарса ўзгартира олмайди, очик, юракдан бўлган мулоқот пайтида улар ўзларини айна чоғда банд қилиб турган эркакнинг таъсирига осон ва жон деб берилишлари мумкин; шундай қилиб, такаббурлигу мойиллик, қатъийлигу кўнгилчанлик билан улар ҳукмронликни ўз қўлларида тутиб туришадики, маданиятли дав-

радаги биронта эркак бундан бош тортишга журъат қилолмайди.

Агар Меъмор ўз истаги ва қизиқиши орқасида иктидорини шу икки аёлнинг ҳузур-ҳаловати, истаклари учун сарфлаган, барча машғулоти ва тадбирлар шу руҳ ва шу мақсадда уюштирилган бўлса, муаллимнинг келиши билан кўп ўтмай ҳаёт тарзи ўзгарди. У гурунглашиб ўтиришга, одамлар орасидаги муносабатлар, айниқса, ёшлар тарбияси масаласини муҳокама қилишга уста эди. Шу тариқа ҳозиргача бўлган ҳаётга нисбатан сезиларли фарқ келиб чиқди, бунинг устига муаллим бундан олдин бу ерда қилинган ишларнинг барчасини деярли маъқулламади.

Уни кутиб олган жонли картина ҳақида бирон оғиз гапирмади. Унга черков, меҳроб ва шуларга тегишли нарсаларни мамнунлик ҳисси билан кўрсатишганида бу ҳақдаги фикр ва қарашларини изҳор қилмай туролмади.

– Менинг фикримга келсак, – деди у, – илоҳий нарсани ақлий нарсага бу тахлит яқинлаштириш, бу тахлит аралаштириш маъқул эмас, одамларда илоҳий ҳис-туйғуларни кўзгатиш ва сақлаб туриш мақсадида маълум бир хоналарни махсус ажратиб, муқаддаслаштириб, безатиб қўйишлари ҳам менга маъқул эмас. Ҳеч қандай жиҳоз, ҳатто энг оддийси ҳам, бизга мудом ҳамроҳлик қилиб юрадиган, ҳар қандай жойни ибодатхонага айлантиришга қодир бўлган биздаги илоҳий туйғуга ҳалақит бермаслиги лозим. Уйдаги ибодатлар ҳар куни овқат ейиладиган, меҳмон кутиладиган, ўйин ва рақслар билан кўнгил очиладиган залда қилиниши менга ёқади. Одамдаги энг олий, энг етук нарса бирон шаклга эга эмас; уни олийжаноб мақсадлардан бошқасига ишлатишдан эҳтиёт бўлмоқ кетак.

Унинг ўй-фикрларини умуман аллақачон билган, киска фурсат ичида янада кўпроқ танишиб олган Шарлотта, дарҳол уни ўз фаолияти доирасига бошлади, меъмор кетишидан олдин кўриқдан ўтказган боғбон болаларини чақириб, катта залда саф тортиш-

ни буюрди, топ-тоза, чиройли формалардаги болалар бир хил ҳаракатлари ҳамда эркин, жўшқин табиатлари билан кишида яхши таассурот қолдиришарди. Муаллим уларни ўз усули бўйича имтиҳондан ўтказди ва турли-туман саволлар билан уларга хос хусусиятлар ва қобилиятларини бир зумда билиб олди, таҳминан бир соатга ҳам етмасдан у болаларга кўп нарсаларни ўргатиб, айна вақтда тўғри йўлга йўналтиролди ҳам.

– Бу қандай қўлингиздан келади? – сўради Шарлотта болалар кетишгач. – Мен диққат билан тинглаб ўтирдим; энг оддий нарсалар ҳақида сўз борди, шундай қисқа муддатда, шунча кўп савол-жавоблар орқали бу тариқа ҳамма нарса ҳақида изчил тўхталиш менинг қўлимдан келмасди, деб ўйлайман.

– Эҳтимол, – жавоб берди муаллим, – одам ўз касбининг сир-асрорларини очмаса яхши бўларди дейман. Бироқ мен Сизга жуда кўп нарсаларга эришишга кўмак берадиган битта ҳақиқатни очмасдан туролмайман. Бирор буюм, тушунча, масалани олинг-да, уни хоҳлаган ном билан атанг; ҳамиша ўшани кўз остингизда тутинг; уни бутун икир-чикирларигача аниқлаб олинг, ўшанда бир тўда болалар билан мулоқот чоғида, ўша нарса ҳақида болаларда қандай фикрлар туғилди, уларга тағин нималарни сингдириш, нималарни айтиш кераклигини осонгина билиб оласиз. Саволларингизга берилган жавоблар беаъни бўлса ҳам майли, улар аравани курук олиб қочишса ҳам майли, энг муҳими, Сизнинг навбатдаги саволингиз уларнинг ақли ва қалбини асосий нуқтага қайтарсин, муҳими Сиз уларни ўз нуқтаи назарингиздан четга чиқишга йўл қўйманг, шундагина болалар ўқитувчи нима ни ва қандай қилишни хоҳлаётганини ўйлашга, тушунишга, ишонч ҳосил қилишга мажбур бўлишади. Ўқитувчининг энг катта хатоси – ўзини ўқувчиларга қалғитишга йўл қўйиб беришида, уларнинг диққатини таҳлил қилинаётган масала атрофида тутиб туролмаслигида. Ўзингиз ҳам бир шундай тажриба ўтказиб

кўринг, бунинг жуда марокли иш эканлигини билиб оласиз.

– Қойил, – деди Шарлотта, – яхши педагогика мулойим муомаланинг тамоман тескариси. Аслзодалар даврасида бирон нарса устида чуқур тўхталиб ўтирилмайди, таълимда эса талаб – ҳаёл тарқоклигига қарши курашишдир.

– Ҳаёлни бўлмасдан хилма-хилликка эришиш, агар бу мақтовга лойиқ мувозанатни осон эгаллаш имкони бўлса, таълимда ҳам, ҳаётда ҳам энг зўр шиор бўлган бўларди, – деди муаллим ва гапини давом эттирмоқчи эди, ҳовли бўйлаб шахдам қадам ташлаб боришаётган болаларга тагин бир бор қараб олиш учун Шарлотта уни тўхтатди. Муаллим болаларни ҳарбий кийимда юришга мажбур қилишларидан мамнунлигини изҳор қилди. – Эркаклар, – деди у, – ёшликдан ҳарбий кийимда юришса бўларди, негаки улар биргаликда ҳаракат қилишга, ўзини тенглар орасида тенг ҳис қилиб, итоат этишга ва кўпчилик учун хизмат қилишга одатланишлари зарур. Шу билан бирга, ҳар қандай форма ҳарбий руҳни ҳамда қадди-коматни тик тутиб юришни таъминлайди, шусиз ҳам ўғил болалар туғма аскарлардир; уларнинг қандай кураш тушишларига, уруш-уруш ўйнашларига, ҳужумга ўтишларию ҳамла қилишларига бир қараб кўринг.

– Қизларимни хилма-хил кийинтирганимни кўриб, гапга қўшилди Оттилия, – мени қораламайсиз деб ўйлайман, уларни Сизга рўбарў қилай, ишонаманки, ранг-барангликдан кўзингиз қувонади.

– Бу менга жуда маъқул, – жавоб берди муаллим, – аёллар албатта хилма-хил, ўз дидига мос кийимда юришлари керак, ҳар бири қайси кийим унга ярашишини, тўғри келишини фарқлашга ўрганиши зарур. Бунга энг муҳим сабаб тагин шуки, улар умр бўйи якка ҳолда яшаш ва ҳаракат қилишларини билишади.

– Бу фикр унча тўғри бўлмаса керак, – деди Шарлотта, – ахир биз ҳеч қачон ёлғиз ўтирмаймиз-ку.

– О, ҳа! – жавоб берди муаллим, – агар бошқа аёлларга нисбатан олиб қарасак, менинг гапим тўғри. Истаган аёлни олиб қаранг, маъшуқами у, келинми, хотинми, уй бекасими, онами, фарқи йўқ, мудом бир ўзи, мудом ўз бошига ёлғиз ва ёлғизликни хоҳлайди. Ҳатто энг такаббурлари ҳам шуни истайди. Ҳар бир аёл ўз табиатига кўра бошқасидан фарқ қилади; ҳар бир аёлдан бутун аёл жинси қилиши керак бўлган ҳамма нарса талаб қилинади. Эркакларда эса бундай эмас. Эркакнинг ёнига эркак керак; агар у дунёда мавжуд бўлмасайди, у иккинчи эркакни ўзи яратган бўларди; аёл эса, ўзига ўхшашини яшашни хаёлига келтирмасдан бир умр яшаши мумкин.

– Ҳақиқатни ғаройиб тарзда ифодаласанг бўлди, – деди Шарлотта, – ўшанда ғаройиб нарса ҳақиқат бўлиб туюлади. Биз Сизнинг фикрларингиздан энг яхши томонларини ажратиб оламиз, аёл сифатида аёллар билан биргалашиб, эркакларнинг биздан баланд келишларига имкон бермаслик учун ҳамжиҳат бўлиб ҳаракат қиламиз. Эркакларнинг ўзаро келишмовчиликларидан бундан буён янада кўпроқ қувонсак, бизни қораламассиз, деб ўйлайман.

Таҷрибали муаллим Оттилиянинг ўз қўл остидаги қизчалар билан қандай муносабатда бўлишини диққат билан кузатиб, буни чин дилдан маъқуллади.

– Ўз қўл остингиздагиларга, – деди у, – энг зарур нарсаларни ўргатиб тўғри қилилсиз. Орасталик болаларда ўз кадр-қимматини сақлаш туйғусини уйғотади, агар уларга ўзлари қилаётган ишни онгли ва дадил қилишга ўргатилса, мақсадга эришилган бўлади.

У катта қониқиш билан таъкидладики, бунда ҳеч нарса шунчаки юзаки, хўжакўрсинга эмас, балки зарурий ички талаблар асосида қилиняпти.

– Одамларда эшитишга қулоқ бўлганида эди, – хитоб қилди у, – тарбиянинг моҳиятини ифода қилмоқ учун қанчалик оз сўз зарур бўлар эди.

– Буни менда синаб кўрмайсизми? – деди Оттилия мулойимлик билан.

– Жоним билан, – жавоб берди муаллим; – бироқ бу сирни очиб қўймайсиз. Ўғил болаларни хизматкорликка, қизларни оналикка тайёрлаш керак, ўшанда ҳамма ерда ишлар яхши бўлади.

– Она бўлишга, – жавоб берди Оттилия, – аёллар харқалай рози бўлишса керак, чунки она бўлишмаса ҳам, улар харҳолда тарбиячи бўлишлари мумкин; лекин йигитларимиз хизматкор бўлишга кўп ҳам рози бўлаверишмасе керак, чунки уларнинг ҳар бири буйруқ беришни ёктириши шундоққина сезилиб туради-ку.

– Шунинг учун биз буни уларга айтмаймиз, – деди муаллим, – биз ҳаётга қадам қўярканмиз, ўз-ўзимизни алдаймиз, ҳаёт эса бизни алдамайди. Қанча одам охир-оқибат мажбур бўладиган нарсага ўз ихтиёри билан рози бўлиши мумкин? Келинг, асосий масалага тегишли бўлмаган бу фикрларни ҳозирча қўйиб турайлик. Сизнинг ўз тарбияланувчиларингиз билан тўғри муомала усулини топа олганингиз – Сизнинг ютуғингиздир. Қизларингиздан кичиклари кўғирчок ўйнаб, қийқимлардан уларга бирон нарса тикишса, катта опалари кичикларига ғамхўрлик қилишса ва хонадон ўз оғирини ўзи енгил қилса, ҳаётда ташланган навбатдаги қадам қийин кечмайди ва бундай қиз ота уйида қолдириб кетган нарсани эриникида топа олади.

Бироқ юқори табақаларда вазифа анчагина мушкуллашади. Биз бунда хийла дабдабали, нозик, назокатли, энг қийини ижтимоий муносабатлар билан ҳисоблашишга мажбур бўламиз. Шу сабабли ўз тарбияланувчиларимизда ташқи фазилатларни ҳам шакллантириш керак бўлади; бу зарур, бу жуда ажойиб, агар бунда меъёрдан ошилмаса жуда яхши бўларди; негаки болаларни бир мунча кенгрок давралар учун тайёрлашни мақсад қилиб олинса, уларнинг табиати аслида нимани хоҳлаши назарда тутилмаса, уларни осонгина чексизликка тортиб кетиш мумкин. Асосий масала мана шу бўлиб, буни тарбиячилар у ёки бу даражада ечишади, ё ечишолмайди.

Биз пансионатда ўқувчи қизларимизга сингдирадиган кўплаб нарсалар юрагимга ғулғула солади, чунки улардан жуда ози келажакда асқотиши тажрибадан маълум-да, ахир. Улар уй бекаси ёки она бўлишдими, бас, улардан воз кечишади ёки унутиб юборишади. Шунга қарамай, ўзимни шу соҳага бағишлаган эканман, бир кун келиб, бирорта садоқатли ёрдамчи билан биргаликда ўқувчи қизларимда, улар мустақил ҳаётга қадам қўйганларида зарур бўладиган хислатларни камол топтиришга муваффақ бўламан, деган милтиллаган умиддан воз кечолмайман; ўшанда ўз-ўзимга: шу жиҳатдан уларнинг тарбияси поёнига етди, деб айта олардим. Бундан кейин бошқа тарбия келиб чиқиши мумкин, албатта, бунга энди ҳаётимизнинг ҳар бир даврида ё ўзимиз сабабчи бўламиз, ёки турли шарт-шароитлар сабаб бўлади.

Бу фикрлар Оттилияга қанчалар ҳақиқат бўлиб туюлди! Ўтган йили ҳаёлга ҳам келмаган эҳтирос мана энди уни нечоғлик ўзгартириб юборди! Яқин, жуда яқин келажакка назар ташлар экан, ўзини қандай синовлар кутаётганини тасаввур қилди!

Бу йигит ёрдамчи аёл, рафиқа ҳақида бекорга эслатгани йўқ; негаки қанчалик камсуқум бўлмасин, имо-ишора билан бўлса-да, ўз ниятини сездириб қўйишдан ўзини тиёлмади; шу билан бирга, айрим воқеалар ва шарт-шароитлар унга шу келишида ўз мақсадига яқинлашишга туртки берди.

Пансионат бошлиғи энди анча қариб қолди; у кўпдан бери ўз қўли остида ишловчилар орасидан ўзига ўринбосар бўлишга арзийдиган одамни излаб юрарди, ниҳоят, ҳар томонлама ишончини қозонган ёрдамчисига бу вазифани таклиф қилди. У бошлиқ билан бирга ўқув юртини бошқариши, бу жойга худди ўзиникидек муносабатда бўлиши ва аёлнинг вафотидан кейин худди меросхўрдек унга раҳбарлик қилиши керак эди. Энди энг асосий иш унинг ўзига ҳамфикр рафиқа топишда қолган эди. Ғойибона унинг кўз олдига ва қалбига Оттилия гавдаланар эди; тўғриси, уни

айрим шубҳалар қийнарни, энди эса қулай имкониятлар туғилиб, шубҳа-гумонларни тарқатди. Лютсиана пансионатдан кетган, Оттилия у ерга бемалол қайтиб бораверса бўлади; унинг Эдуард билан муносабатлари ҳақида айрим миш-мишлар ҳам тарқалганди, аммо одатда бундай ҳолларда бўлганидек, бу гапларга бепарво қарашди, аслида Оттилиянинг қайтишига шу воқеа йўл очиб бериши ҳам мумкин. Борди-ю, кутилмаган меҳмонларнинг ташрифи бунга туртки бермаганда у аниқ бир қарорга келмаган, бирон қадам ташлаёлмаган бўларди, ахир обрў-эътиборли одамларнинг биронта даврада пайдо бўлиши ҳеч қачон самарасиз қолмайди-да.

Граф билан Баронессага кўпинча турли пансионатларнинг афзалликлари ҳақидаги саволларни эшитишга тўғри келарди, негаки ҳар бир одам ўз фарзандларининг тарбияси ҳақида қайғуради-да, булар бўлса, жуда кўп мақтовлар айтишадиган мана шу пансионат билан танишишни ният қилишганди, мана энди улар ўзларининг янги мавқеларида бу ишни биргаликда адо этишса бўларди. Баронесса эса тағин бошқа бир нарсани кўзда тутган эди. Ўзининг сўнгги ташрифи чоғида Шарлотта икковлари Эдуард билан Оттилияга тегишли ҳамма гапларни муфассал муҳокама қилишган эди. Оттилияни бу ердан кеткизишни узил-кесил талаб қилганди. Эдуарднинг дўқ-пўписаларидан кўрққан Шарлоттага далда беришга уринганди. Улар турли йўллари қидиришганди, пансионат ҳақида сўз кетганда бошлиқ ёрдамчисининг Оттилияни ўзига яқин олиб юришини эслашган, шунда Баронессанинг у ерга бориш ҳақидаги қарори янада мустаҳкамланган эди.

У пансионатга бориб, бошлиқ ёрдамчиси билан танишади, ўқув юртини кўради ва Оттилия ҳақида суҳбатлашади. Улар ҳам у ҳақда тўлиб-тошиб гапиришарди, чунки у Оттилияни ўша келганида билиб олганди. Оттилия унга ўзини яқин олиб, ҳатто Графни ёқтириб ҳам қолган, чунки у Графнинг сермазмун

сухбатларидан ўзига шу пайтгача номаълум бўлган нарсаларни кўриб, билиб олишга умид боғлаган эди. Агар Эдуард билан муносабатда бутун дунёни унутса, Графнинг ҳозирлигида дунё унга ғоятда жозибадор бўлиб туюларди. Ҳар қандай интилиш икки томонламадир. Граф Оттилияни худди қизидек ўзига яқин оларди. Шу билан Оттилия энди иккинчи бор, аввалгидан ҳам баттар Баронесса йўлига тўғаноқ бўлганди. Ким билади дейсиз, бу қиз эхтирос онларида Баронессага қарши нималар қилмайди! Ана энди оилали аёлларни ундан халос қилиш учун уни эрга бериш кифоядир.

Баронесса сездирмасдан, аммо усталик билан муаллимни саройга бир бор ташриф буюришни ундади, муаллим ундан яшириб ҳам ўтирмаган режа ва орзуларини шу йўл билан амалга ошириши мумкинлигини уқтирди.

Бошлиқ аёлнинг тўлиқ розилиги билан у йўлга тушар экан, қалбида энг яхши орзуларни сақларди. Оттилиянинг ўзига ихлоси баландлигини биларди; улар ўртасида табақа туфайли фарқ бўлса-да, ҳозирги давр дунёқараши бунга ҳам чек қўйиши аниқ. Баронесса бўлса, Оттилиянинг ҳамон камбағал қиз эканлигини сездириб қўйишни унутмади. Унингча, бой хонадон билан қариндош бўлиш ҳеч кимга манфаат келтирмайди; чунки улар қанчалик бой бўлишмасин, яқин қариндош бўлгач, меросга янада кўпроқ ҳуқуққа эга бўлишса-да, уларни салмоқдор суммадан маҳрум қилишга кишининг виждони йўл қўймайди. Шунга хайрон қоласанки, одам вафотидан сўнг камдан-кам ҳолларда ўз бойлигини суюкли кишилари учун сарфлаш имтиёзига эга бўлади, афтидан, анъаналарга ҳурмат юзасидан, агар васият қилувчи истак билдирмаса ҳам, унинг мероси маълум кишиларга ўтишини афзал билишса керак.

Йўлда бораркан, у Оттилияни ўз туйғуларига муносиб деб ўйлади. Қизгин кутиб олиши, унинг умидларига янада қанот бағишлади. Шунга қарамай Отти-

лиянинг ўзига нисбатан аввалгидек очиқ эмаслигини сезди; лекин у анча етилган, билими ошган, айтиш мумкинки, уни билганига нисбатан хийла киришувчан бўлган эди. Муаллимнинг касбига нима тегишли бўлса, ҳаммаси билан самимий таништиришди. Бирок ҳар гал у мақсадга яқинлашишни истаганда, қандайдир ички бир ҳадик уни тўхтатиб қоларди.

Лекин бир куни Шарлота Оттилия ҳузурида гап очиб бунга имкон туғдирди: – Хўш, мана менинг мулкимда қад ростлаётган ҳамма нарсани деярли кўриб чиқдингиз. Энди Оттилия ҳақида нима дейсиз? Унинг олдида бемалол гапираверишингиз мумкин.

Муаллим ўта синчковлик ва чуқур мулоҳаза билан айтдики, Оттилия яхши томонга хийла ўзгарган, ўзини анча эркин тутадиган, жуда киришимли, дунё ишларига юксак назар билан қарайдиган бўлипти, булар унинг сўзларидан кўра ҳаракатларида кўпроқ сезилади, у тагин кўшиб кўйдики, унингча, агар Оттилия маълум муддатга пансионатга қайтиб борса эди, у ерда ҳамма нарсани пухта, аниқ бир йўналишда миясига сингдириб олган бўларди, чунки олий давра бизга бу нарсаларни мунтазам ўргатмайди, балки кониктиришдан кўра кўпроқ фикримизни чалғитади, гоҳида эса керак бўлмаган пайтда ўргатади. У бу ҳақда гапни чўзиб ўтирмаслигини айтди; Оттилиянинг ўзи ўша пайтда ўзаро боғлиқ бўлган қайси машғулотлардан узиб олинганини яхши билади.

Оттилия ҳам буни рад қилмади; аммо бу сўзларни эшитиб нимани ҳис қилганини ҳеч кимга айтолмасди, зеро буни қандай изҳор қилишни-да билмасди. У суюкли одами ҳақида ўйлаганида дунёдаги бирор нарсани алоқадорликда кўрмасди, усиз қандай қилиб бирон нарса алоқадорликда бўлиши мумкинлигини тасаввур қилолмасди.

Шарлотта бу таклифга мулойимлик билан оқилона жавоб қайтарди. У айтдики, улар икковлари ҳам Оттилиянинг пансионатга қайтишини анчадан бери исташарди. Шу муддат ичида у ўзининг суюкли дўсти

ва ёрдамчисидан ажралолмаган; бироқ у бундан буён, борди-ю Оттилия пансионатга қайтиб бориб, узилиб қолган ўқишини давом эттириб, тамомлашни жуда истайдиган бўлса, қаршилик қилмайди.

Бу сўзлардан муаллим хурсанд бўлди; гарчи бу ҳақда ўйлашнинг ўзиданоқ юраги орқага тортиб кетган бўлса-да, Оттилия бирон оғиз сўз айтолмади. Шарлотта бўлса вақтдан ютмоқчи эди; унинг фикрича, Эдуард уйга қайтади, бахтли ота бўлиб уйда қолади, кейин эса – бунга унинг ишончи комил эди – ҳаммаси ўз изиги тушади, Оттилия ҳам қандай бўлмасин ўз йўлини топиб олади.

Ҳаммани ўйлашга мажбур қилган узоқ суҳбатдан сўнг одатда барчани хижолатли ҳолатга солиб қўядиган ғалати жимлик бошланди. Аёллар залда у ёқдан бу ёққа юра бошлашди, муаллим бўлса айрим китобларни варақлашга тушди ва ниҳоят Лютсиана давридан шу ерда қолиб кетган катта китобни қўлга олди. Унда нуқул маймунлар чизилганини кўриб дарҳол ёпиб қўйди. Шу ходиса афтидан суҳбатга туртки берган шекилли, бунинг изларини Оттилиянинг кундалик дафтарида кўрамиз.

Оттилиянинг кундалик дафтарида

Қандай қилиб одам шундай хунук маймунлар расмини чизишни ақлига сиздирарларкин? Ҳатто уларга ҳайвонларга қарагандек қарасак, қанчалар тубанлашамиз; борди-ю, гуноҳга ботиб, таниш одамларни шуларга қиёслазудек бўлсак, рости гап, жоҳил бўлиб кетамиз.

Карикатура ва пародиялар билан машғул бўладиган одам маълум маънода руҳан етук бўлмайди. Устозимга ташаккурлар бўлсинки, мени табиат тарихи билан қийнашмади; қуртлар, қўнғизлар билан ошначиликка тобу тоқатим йўқ.

Мана энди у ҳам шундай эканлигига иқрор бўлдим. «Табиатдаги, – деди у, – бизни ўраб турган нарсалардан бошқаси билан таниш бўлишимизнинг кераги йўқ.

Атрофимизда гуллаб-яшнаётган, мева бераётган, биз ёнидан тинмай ўтиб турадиган ҳар бир дарахт, биз устидан юриб ўтадиган ҳар бир гиёҳ билан чиндан ҳам алоқадамиз; улар бизнинг ҳақиқий ҳамгўшаларимиз. Шохдан-шоҳга сакраб юрган, тепамиздаги бутоқда сайраётган қушлар бизга тегишли, болалигимиздан биз билан суҳбат қуришади ва биз уларнинг тилига тушунишни ўрганамиз. Ахир ўз муҳитидан узилган ҳар қандай бегона жонзот бизда фақат кўникиш йўли билангина бартараф қилинадиган ёқимсиз таассурот қолдирмайдими? Маймунлар, тўтилар, ҳар хил қаланги-қасангиларга тоқат қилмоқ учун одам нечоғлик шовқин-суронли ҳаёт кечирishi керак.

Гоҳида мени шундай гаройиб нарсаларни кўришга бўлган қизиқиш ўзига тортса, шундай ажойиботларни тирик, одатдаги ҳолатида бошқа ажойиботлар билан алоқадорликда кўрадиган сайёҳга ҳавасим келади. Унинг ўзи ҳам бундай пайтда бошқача одам бўлиб қолса керак. Ҳеч ким палмалар остида жазосиз тентирамайди, эҳтимол фил ва йўлбарслар ўз ватанларида бўлишса ҳиссиётлар ҳам бошқача бўлса керак.

Ҳурмат-эҳтиромга шундай тибиатишунос сазоворки, токи у ҳар қандай бегона, гаройиб нарсани ўз шароитида, ўз атроф-муҳити билан бирга қўшиб тасвирлаб, таҳлил қилиб бера олсин. Ҳумболд¹нинг ҳикоя қилишини бир мартагина эшитишни чунонам хоҳлардимки!

Табиат тарихи хонаси бизга худди турли хил мўмийёланган ҳайвонлар ва дарахтлар қўйиб ташиланган Миср мақбарасидек туюлган бўларди. Коҳинлар табақасига эҳтимол сирли гира-шираликда бундай иш билан шуғулланиш тўғри келар; бироқ умумий таълимда бунга йўл қўйиб бўлмайди, улар бизга энг яқин ва энг эътиборга молик нарсани осонгина сиқиб чиқаришлари мумкин.

¹Жаҳонгашта табиатшунос Александр фон Хумболд (1769–1859) 1795 йилдан эътиборан Гёте билан дўст бўлган (тарж.)

Бирорта хайрли иш ёки бирорта яхши шеър билан ҳис – туйғуларимизни уйғота олган ўқитувчи табиат мавжудотининг бутун бир галасини номлари ва турларига қараб шарҳлаб берадиган одамдан кўра кўпроқ нарсга беради; чунки охир-оқибат бусиз ҳам биз билишимиз мумкин бўлган ҳақиқат – инсон Худо тимсолининг энг мукаммал, яккаю-ягона кўриниши эканлигидир.

Ҳар бир одамга ўзини қизиқтирган, ўзига қувонч бахш этадиган, ўзи учун фойдали деб билган иш билан шуғулланиш учун эркинлик берилиши керак; бироқ инсоният ўрганадиган ҳақиқий объект инсондир.

Саккизинчи боб

Яқинда бўлиб ўтган ҳодисаларга диққатни жалб этиш камдан-кам одамларнинг қўлидан келади. Ё бизни ҳозирги кун каттиқ ўзига тортади, ё бўлмаса биз ўтмишда йўқолиб кетамиз ва тамоман йўқ бўлиб кетган нарсаларни қайта тиклашга иложи борица уринамиз. Ҳатто энг бой ва обрўли оилаларда ҳам, ўз аждодлари олдида қанчалик бурчли бўлишмасин, оталарига нисбатан боболарини кўпроқ хотирлашади.

Мана шундай ўй-хаёллар билан банд бўлган муаллимимиз тугаётган киш баҳор билан бекинмачок ўйнаётган ажойиб кунларнинг бирида қасрнинг кўҳна, улкан боғи бўйлаб айланиб юраркан, баланд ўсган липа дарахтлари, Эдуарднинг отаси даврига тегишли бўлган биртекис хиёбонларни кўриб кўнгли завқ-шавққа тўларди. Улар ўша эккан одамларнинг кўнглидагидек бўлиб бир текисда шохлаб ўсиб кетишган, мана энди уларнинг гўзаллигига мафтун бўлиб, завқланадиган пайтда эса, ҳеч ким бу ҳақда оғиз очмасди; бу ерларга деярли ҳеч ким келмас, барча ўйинкулгилару сарф-харажатлар бошқа томонга, очик ва кенг тарафларга йўналтирилган эди.

Қасрга қайтиб келгач, у Шарлоттага ўз мулоҳазаларини изҳор қилди ва Шарлотта бунини хайрихоҳлик билан қабул қилди.

– Ҳаёт бизни ўз оқимиға тортар экан, – деди у, – гўё ўзимиз мустақил ҳаракат қиялпмиз, ўз машғулотларимизни, ўйин-кулгиларимизни ўзимиз танлаялпмиз, деб ўйлаймиз; лекин бундок кўзни каттарок очиб зеҳн солсак, мана шу даврнинг режаларини, интилишларини амалга оширишга бўйсундирилганимизни кўрамиз.

– Шубҳасиз, – деди муаллим, – ким ҳам ўз муҳити оқимиға қарши тура олади? Вақт олға силжияпти, у билан бирга қарашлар, мулоҳазалар, тўғри-нотўғри фикрлар, дидлар ҳам ўзгаряпти. Борди-ю, ўғилнинг ёшлиғи айна мана шу бурилиш даврига тўғри келса, унда ота ва ўғил ўртасида ҳеч қандай умумийлик бўлмаслиғи кундек равшан. Агар ота яшаган даврда одамлар ниманидир ўзлаштиришни, мулкини ўзига биркитиб қўйишни, ҳар бир нарсани чегаралаб, меъёрини билишни, дунёдан узилиб, ўз хузур-ҳаловати билан бўлишни ёктирадиган бўлишса, унда ўғил қулочни кенг отишга, фикрлашишга, беркитиб ташланган нарсаларни очиб, бўлишишга интилади.

– Бутун-бутун даврлар, – жавоб берди Шарлотта, – худди ана шу Сиз тасвирлаган ота ва ўғилга ўхшайди. Ҳар бир шаҳар ўз деворлари ва хандақларига эга бўлгани, ҳар қандай дворяннинг мулки қайсидир ботқоқликка қурилгани, кўримсизгина саройга фақат осма кўприк орқали ўтиш мумкин бўлгани ҳақида биз ҳатто аниқ тасаввурга ҳам эга эмасмиз. Ҳозир ҳатто катта шаҳарларнинг деворлари ҳам олиб ташланиб, князь саройлари атрофидаги хандақлар кўмиб ташланмоқда, шаҳарлар йирик манзилгоҳларга айланмоқда ва саёҳат қилиб юриб буларни кўраркансан, оммавий тотувлик юзага келган ва олтин аср эшик қоқмоқда, деб ўйлайсан киши. Борди-ю, бирорта боғ кенг гўшага ўхшамаса, у ҳеч кимга ёқимли кўринмайди; ҳеч нарса сунъийликни, зўрма-зўракиликни эслатмаслиғи керак; ҳаммамиз ҳам ўзимизни эркин сезиб, бемалол нафас олиш-

ни истаймиз. Одам мана шу ҳолатдан бошқа, эскича ҳолатга ўтаолиши мумкин, деб ўйлайсизми, дўстим?

– Нега бўлмасин, – жавоб берди муаллим, – ҳар қандай ҳолатнинг ҳам, у чегараланганми ёки эркинми, қатъий назар, ўз қийинчиликлари бор. Кейингиси тўкин-сочинликка эрк беради ва бу исрофгарчиликка олиб келади. Келинг, энг қулайи, буни Сизнинг мисолингизда олиб кўрайлик. Етишмовчилик бошландими, киши дарҳол ўз-ўзини чегаралашга ўтади. Ўз еридан фойда олишни истаган одамлар етиштирган ҳосилидан маҳрум бўлмаслик учун боғни тағин ўраб олишади. Шу тариқа нарсаларга янгича қараш аста-секин юзага келади. Фойда кўриш яна ўз ҳукмини ўтказди ва ҳатто бой одам ҳам ниҳоят ҳамма нарсадан фойда чиқариш йўлини қидира бошлайди. Менга ишонаверинг: Сизнинг ўғлингиз мана бу янги хиёбонлардан воз кечиб, ўша баланд деворларга ва бобосининг улкан липалари остига кетиши эҳтимолдан холи эмас.

Шарлотта олдиндан ўғил туғасан, дейишларидан ичида хурсанд бўлди ва шу боисдан бир кун келиб муаллимнинг севимли боғи бошига тушиши мумкин бўлган қўполрок башоратини кечирди. Шунинг учун у мулойимгина қилиб деди:

– Икковимиз ҳам у қадар қари эмасмиз, шу сабабли бундай карама-қаршиликларга ҳали дуч келмаганмиз; бироқ хаёлан узоқ болаликка қайтиб, ўша пайтда эшитганларимиз кекса одамларнинг шикоятларини эсласак, бутун мамлакатлар ва шаҳарлар қисматини ҳам эътиборга олсак, Сизнинг фикрларингизга эътироз билдиришга ҳеч бир асос қолмайди. Наҳотки, мана шундай ҳолатни ўзгартириб бўлмаса, наҳотки, ота билан ўғилни, ота-оналар билан фарзандларни мурсага келтириб бўлмаса? Сиз менга бирам яхши қилиб ўғилни башорат қилдингиз; наҳотки у билан отаси ўртасида келишмовчилик юз берса? Наҳотки, ота-онаси қурган нарсани худди ўша руҳда давом эт-

тириб поёнига етказиш ва янада юксалтириш ўрнига уни бузса?

– Бунинг битта оқилона йўли бор, – жавоб қайтарди муаллим, – бироқ одамлар буни камдан-кам қўллашади. Ота ўғилни ўзига шерик қилиб олмоғи, ўзи билан биргаликда қуришга, экишга имкон яратмоғи, ўзида ҳам бўлганидек ўғлининг айрим бериёни инжиқликларига ҳам рухсат бермоғи лозим. Бир фаолият иккинчиси билан чатишиб кетиши керак, ҳеч қачон уларни бир-бирига ёпиштириш ярамайди. Ёш новдача катта танага тез ва соз бирикади, йўғон шохча эса ҳеч қачон қўшилиб битиб кетмайди.

Муаллим жўнаб кетиш олдидан Шарлоттага тасодифан ёқимли гап айтганидан севинди ва бу билан ўзига нисбатан унинг ихлосини оширди. Уйдан чиққанига анча бўлган бўлса-да, Оттилия ҳақида узил-кесил жавоб олмагунча жўнашга журъати етмай турарди, Шарлоттанинг кўзи ёримагунча бунинг иложи йўқлигига ишончи комил эди. Мавжуд шарт-шароитларга бўйин эгиб, келажакка умид боғлаганча бошлиқ аёл ҳузурига қайтди.

Шарлоттанинг ой-куни яқинлашарди. У хонасидан деярли чиқмасди. Унинг атрофида тўпланган аёллар тор даврани ташкил қилишарди. Оттилия уй-рўзгор ишлари билан банд бўлар, бироқ нима қилаётганини идрок қилмасди. У тақдирига тамоман тан берган эди; бундан кейин ҳам Шарлоттага, боласига, Эдуардга хизмат қилишга аҳд қилган, аммо бу қандай юз беради, ўзи ҳам билмасди. Кун бўйи иш-ташвиш билан банд бўлиш унинг учун бундай чигалликлар ботқоғидан қутулишнинг бирдан-бир йўли эди.

Шарлотта эсон-омон ўғил туғиб олди, аёлларнинг фикрича у отасининг қуйиб қўйган ўзи эди. Фақат Оттилия бўшанган кимсани қутлаб, бекага бахт тиларкан, ичида бу фикрга қўшилмади. Ҳали ҳам қизининг тўйи тараддудлари билан банд бўлган Шарлотта эрининг йўқлигидан жуда куйинди; ўғли туғилганда ҳам

отаси уйда бўлмади; болага қандай исм беришни ҳам отаси ҳал қилмайди энди.

Табриклагани энг аввал етиб келган дўстлардан бири Митлер бўлди, у ўз айғокчиларига бу воқеа ҳақидаги хабарни ўзига кечиктирмай етказишни таъинлаган эди. У дарҳол зўр кайфиятда етиб келди. Оттилиянинг хузурида хурсандчилигини зўрға яширди, Шарлоттага бўлса бунини баралла изҳор қилди ва барча ташвишларни ўртадан кўтаришга ҳамда ўткинчи қийинчиликларни бартараф қилишга қодир одам бўлиб кўринди. Чўқинтириш маросимини кечиктирмасликка қарор қилишди. Бир оёғи гўрда бўлган қари руҳоний ўз дуолари билан ўтмишни келажак билан боғлаши лозим эди; болага Отто исмини беришга қилишишди; уни отаси ва дўстининг исмидан бошқа исм билан аташ мумкин эмас эди. Юзлаб иккиланишлар, эътирозлар, сусткашликлар, фикрдан қайтишлар, гоҳ оқил, гоҳ ўзгача маслаҳатлар беришлар, фикрдан қайтиб тағин кўнишларни бартараф қилиш учун руҳонийга анча-мунча уринишга тўғри келди, негаки бундай вазиятларда бир қийинчиликни енгсанг, бошқаси пайдо бўлаверади ва барчанинг кўнглини топаман, дейсану ҳамиша кимнидир хафа қилиб кўясан.

Барча хабарлару қариндошларга жўнатиладиган хатларни Митлер ўз бўйнига олди; буларнинг барчаси зудлик билан тайёрланиши керак эди, чунки ушбу оила бошига қўнган бахтни ҳамма, ҳатто ичикора, бошқаларни кўролмайдиганлар ҳам билишини жуда-жуда истарди. Тўғриси айтганда, яқинда бўлиб ўтган севги можаролари ҳали одамларнинг эсидан чиқмаган, бусиз ҳам улар нима содир бўлмасин, одамларнинг гап-сўз қилишларига баҳона бўлади, деб ўйлашарди.

Чўқинтириш маросимини кўнгилдагидек, аммо камтарона, чўзмасдан ўтказишга қарор қилишди. Митлер билан Оттилияни бир овоздан чўқинтирган отоналикка танлашди. Черков хизматчилари етаклаб олган қари руҳоний аста-секин кириб келди. Дуо ўқилди,

болани Оттилиянинг кўлига беришди, у болага меҳр билан тикилди ва унинг очик турган кўзларига қараб титраб кетди; баайни ўз кўзларига қараб тургандек ҳис этди ўзини; бундай ўхшашлик ҳар кимни ҳам ҳайратга солиши аниқ эди. Болани кўлига олган Митлер ҳам эсанкираб қолди: боланинг бутун қиёфаси Капитанга шундоққина қуйиб қўйгандек ўхшаши кўзга ташланиб турар, бунакасини у шу пайтгача ҳечам кўрмаган эди.

Очиккўнгил қари руҳонийнинг нимжонлиги чўқинтириш маросими учун Митлерга черковдаги катта ибодатдан ўзга бирон тадбир уюштириш имкони бормади. Митлер бўлаётган ҳодисалар таъсирида қачонлардир ўзи ҳам ибодат қилганини эслади, умуман олганда, ҳар қандай ҳолатда ҳам у нимани гапиришни, фикрини қандай изҳор қилишни биларди. Бу сафар эса, тор давра фақатгина дўстларидан иборат бўлганлиги туфайли гапиришга янада кўпроқ иштиёқ сезди. Шунинг учун маросим сўнггида у руҳонийнинг ўрнини хотиржам эгаллаб, чўқинтирган ота сифатидаги ўз бурчлари ва умидларини қизғин изҳор қилишга тушди, Шарлоттанинг мамнун чехрасида бу гапларни маъқуллаш аломатларини пайкагач, янада берилиб сўзлади.

Қари руҳонийнинг жон-жон деб ўтиргиси келаётганини жўшқин нотик пайқамас, ҳадемай бир фалокатни бошлаш арафасида эканлиги ҳақида ўйлаб ҳам кўрмасди; у шу ерда ҳозир бўлганлардан ҳар бирининг гўдакка муносабатини тавсифлаб, Оттилиянинг сабр-тоқатини синовдан ўтказиб бўлгач, ниҳоят, мана бу сўзлар билан руҳонийга мурожаат қилди:

– Сиз эса, меҳрибон отахон, энди Симеон билан бирга такрорлашингиз мумкин: «Яратган Роббим, ўз қулингга бу дунёни тинчгина тарк этишга имкон бер, чунки менинг кўзларим бу хонадоннинг асровчисини кўриб турибди».

У сўзини тантанавор тугатиш арафасида эди, лекин гўдакни узатаётганида кўрдикки, чол гўё болага

томон энгашгандек туюлди-ю, бироқ кескин орқага чайқалиб кетди. Уни зўрға тутиб қолишди ва оромкур-сига ўтказишди, дарҳол керакли ёрдамни кўрсатишса-да, фойдаси бўлмади, у жон таслим қилган эди.

Туғилиш ва ўлимни, тобут ва бешикни шундоккина ёнма-ён кўриш ва ҳис этиш, бундай улкан қарама-каршилиқни на фақат тасаввурга сиғдириш, балки ўз кўзлари билан кўриб туриш бу ердаги одамлар учун оғир синов эди, бунинг устига бу ҳодиса кутилмаган-да юз берганди. Ёлғиз Оттилиягина юзида ҳалигача самимий меҳрибон ифода сақланиб турган марҳумга қандайдир ҳавас билан қаради. Қизнинг жисмидаги ҳаёт сўнган эди, нега тана сақланиб қолавераркин-а? Шу тахлит кундузги нохуш ҳодисалар уни ҳаётнинг бебақолиғи, ўлим, жудолик ҳақида ўйлашга мажбур қилса, тундаги ажойиб-ғаройиб тушларидан юпанч топар, улар севгилисининг ҳаёт эканлигидан хабар бериб, ўзидаги ҳаётий кучни ҳам мустаҳкамларди. Кечалари тўшакка ётиб, уйқу ва бедорлик ўртасида ширин ҳислар оғушида сузаркан, гўё ёп-ёруғ, нафис нурлар билан тўлган бўшлиққа қараб тургандек бўларди. У ерда Эдуардни аниқ кўрар, аммо Оттилия уни авваллари кўрган кийимда эмас, балки ҳарбий кийимда бўлар, ҳар гал ҳар хил ҳолатда, бироқ тамоман табиий, ҳеч қандай ҳаёлий бўлиб кўринмасди; тик турар, юрар, ётар, от устида бўларди. Бу тимсол майда-чуйда тафсилотларигача унинг кўз олдида ҳаракат қилар, буни кўриш учун қиз ўзини сира зўриқтирмас, бундай қилишга на жисмоний, на ҳаёл кучини сарфламасди. Гоҳида у Эдуардни ўраб олинган аҳволда, аллақандай ҳаракатланаётган коронғи, ёруғ бўлмаган фонда кўрарди; бироқ кўзига гоҳ одамлар, гоҳ отлар, гоҳ дарахтлар, гоҳида эса тоғлар бўлиб кўринадиган сояларни фарқлаёлмасди. Одатда у мана шундай ҳаёлотлар кўйнида ухлар, тонг отгач, азонлаб уйғонганида ўзини дадил, хотиржам ҳис этарди; Эдуарднинг тирик эканлигига, ўзининг у билан ҳали ҳам қалбан ягона эканлигига ишончи комил эди.

Тўққизинчи боб

Баҳор келди, кечроқ, лекин одатдагидан кўра жўшқинроқ, кувноқроқ келди. Оттилия боғда ўз меҳнатларининг мевасини кўрди: ҳамма нарса ўз вақтида куртак ёзиб, кўкарди ва гуллади; шинам оранжереялар ҳамда иссиқхоналарнинг жўякларида ҳозирланган нарсалар ниҳоят уйғонган табиатга дарҳол пешвоз чикди, қилиниши лозим бўлган барча ишлар илгаригидек келажакка умид билан тўлган меҳнатни эмас, балки айна пайтдаги қувончли қониқишни англатарди.

Лютсиананинг жинниликлари орқасида туваклардаги ўсимликлар орасида содир бўлган йўқотишлар, айрим дарахт шохларидаги мутаносибликнинг бузилиши туфайли Оттилия боғбонни анча юпатишга мажбур бўлди, ҳадемай ҳаммаси қайтадан тикланади, дея уни руҳлантирди; аммо боғбон ўз касбини шу қадар яхши билар, шу қадар чуқур ҳис этардики, бу юпатишлар унинг дилини ёзолмасди. Боғбонга ҳар хил иштиёқу ишқивозликлар ҳалақит бериши мумкин бўлмаганидек, ўсимликнинг бир маромдаги ўсиши ҳам издан чиқмаслиги керак, чунки ўсимлик шу тариқа доимий ва вақтинчалик етукликка эришади. Ўсимлик ҳам баайни қайсар одамнинг ўзгинаси. Агар у билан муомала қилишни билсанг, ҳамма нарсага эришасан. Самимий нигоҳ, осойишта изчиллик, йилнинг ҳар фаслида, ҳар соатда қилиниши лозим бўлган иш, эҳтимол, боғбондан ўзга бирорта бошқа одамдан талаб қилинмаса керак.

Дилкаш қария бу хислатларнинг барчасини эгаллаган, шу боисдан ҳам Оттилия у билан ишлашни хуш кўрарди; шуниси борки, анчадан бери у ўз маҳоратини хотиржам ишга сололмаётганди. Бир одамнинг қўлидан бир ҳунар, бошқанинг қўлидан бошқа ҳунар келгани сингари, у мевачилик ва сабзавотчиликни, эскича русумдаги боғдорчиликни беш кўлдай билсада, оранжерея билан муомалада, пиёзли гуллар, чиннигул ва наврўзгуллар етиштиришда ҳатто табиат билан

беллаша олса-да, янги пайдо бўлган манзарали дарахтлар ва кенг расм бўлган гуллар унга бир қадар бегона бўлиб қолаверди ва ботаниканинг унинг кўз олдида вақт ўтиши билан очилган чексиз майдони ҳамда унда қалашиб ётган нотаниш номлар уни бирмунча чўчитар ва кўнглини хира қиларди. Хўжайинлар ўтган йили буюртириб олишган ўсимликларни у маблағни беҳудаги елга совуриш деб ҳисобларди, бу қимматбаҳо гулларнинг айримлари қуриб қолганини кўп бора кўрган, назарида, боғ ишлари савдогарлари билан муносабатлари яхши эмас, улар бунга ҳалол хизмат қилишмасди.

Шу сабабли у кўплаб тажрибалардан сўнг ўзига хос бир режа туздики, буни Оттилия ҳам астойдил қувватлади, бу режа Эдуарднинг қайтишига мўлжалланган бўлиб, унинг йўқлиги шу ва бошқа кўплаб ҳолларда кундан-кунга ғоятда сезилаётганди.

Ўсимликлар қанчалик чуқур томир отган, қанчалик ўсиб-улғайган сайин Оттилия ҳам шунчалик бу жойларга боғланиб қолди. Роппа-роса бир йил муқаддам у бу ерга бир бегона, ҳеч бир кўзга ташланмайдиган кимса сингари кирган эди; шу муддат ичида у қанча нарсаларга эришди! Бироқ, афсус, шу вақт мобайнида қанча нарсани йўқотмади дейсиз! У ҳеч қачон бунчалар бой-бадавлат ва бунчалар ночор бўлмаган эди. Шу икки тушунча ҳақидаги туйғу унинг қалбида бир зум ичида шу қадар қоришиб, аралаш-қуралаш бўлиб кетдики, бундай ҳолатдан қутулишнинг ягона йўли уй ишларига жон-жаҳди билан киришиш эканлигини англади.

Эдуард нимани ёқирса, Оттилия ўша ҳақда қайғуришини жуда яхши тушунса бўлади; ахир у Эдуарднинг тез орада қайтиб келиб, у бўлмаган пайтларда Оттилиянинг жонкуярлик билан қилган хизматларини кўриб ундан миннатдор бўлишига нега ҳам умид боғламасин!

У Эдуардга тагин бошқача йўллар билан ҳам фойда келтиришга ҳаракат қилди. Болага ғамхўрлик

қилишни деярли бутунлай ўз бўйнига олди, унинг бевосита боқувчисига айланди, шу тариқа ҳеч қандай энага ёлламасликка, болани сув аралаштирилган сут билан боқишга қарор қилишди. Бола ўша гўзал фаслда тоза ҳаводан нафас олиши керак эди. Оттилия уни меҳр билан қўлида кўтариб юрар, ухлаб ётган, ҳали ҳеч нимани тушунмайдиган гўдакнинг болалигини қувонч билан қутлаётган чамандек очилган гуллар орасида гўё гўдак билан бирга ўсиб-улғайиши керак бўлган бутоклар ва ниҳоллар орасида олиб юрарди. Атрофга назар соларкан, у боланинг нечоғлик бойбадавлат муҳитда дунёга келгани ҳақида беихтиёр ўйлаб қўярди; негаки кўз илғаши мумкин бўлган ҳамма нарсалар вақти келиб шунга тегишли бўлади. Илоҳим, у ота-онасининг кўзи олдида катта йигит бўлсин ва улар ўртасида янгидан вужудга келган иттифокни оқласин!

Оттилия буни шу қадар аниқ ҳис этдики, бу қарорнинг узил-кесил ҳақ эканлигига иқрор бўлди ва ўзи ҳақида ўйламади ҳам. Мана шу мусаффо осмон остида, қуёшнинг мана шу ёрқин нурлари қўйнида у шунга амин бўлдики, унинг севгиси ҳеч нарса таъма қилмасагина мукаммал бўлиши мумкин; гоҳида у шундай мукаммалликка эришдим, деб ҳам ўйларди. У дўстига фақат яхшилик тиларди, ундан воз кечишга ҳам ўзида қуч топишига ишонарди, унинг бахтли эканлигини билса бўлди, ҳатто уни ҳечам кўрмасликка-да рози эди. Аммо бир нарсада унинг қарори қатъий эди: ҳеч қачон бошқа бировга ўзини бағишламайди.

Куз ҳам гўзалликда баҳордан қолишмаслиги ҳақида қайғуришди. Барча ёзда ўсадиган, кузда ҳам очилишда давом этадиган, совуқни писанд қилмайдиган гулларни, айниқса, астриани роса кўп экишдики, буларнинг хилма-хил навлари ер юзида баайни юлдузли осмондек ёйилиши керак эди.

Оттилиянинг кундалик дафтаридан

Бирор жойда ўқиган ёки эшитган, диққатимизни тортган бирорта яхши фикрни дарҳол кундалик дафтаримизда қайд этамиз. Борди-ю, шу билан бирга дўстларимизнинг хатларида келтирилган қизиқ фикрларни, ўзига хос мулоҳазаларни, йўлакай қистириб ўтилган доно сузларни кучириб қўйишга фурсат топганимизда эди, маънан жуда бойиб кетган бўлар эдик. Хатларни ҳеч қачон қайта ўқимаслик учун сақлашади, охир-оқибат уларни эҳтиёткорлик юзасидан йўқ қилиб юборишади, шу тариқа ҳаётнинг энг гўзал, энг самимий нафаси биз учун ҳам, бошқалар учун ҳам қайтмас бўлиб йўқолиб кетади. Мен бундай йўқотишга йўл қўймасликка қарор қилдим.

Ҳар йилнинг эртаги тагин бошидан бошланаяпти. Биз эса, Худога шукур, унинг энг ёқимли саҳифасини ўқиямиз. Бинафша ва марваридгуллар гўё уларга сарлавҳа ёки виньетка¹дир. Ҳаёт китобини очганимизда улардан чексиз завқ оламиз.

Камбагалларни, айниқса, болаларни кўчаларда ўтириб олиб тиланчилик қилишса қийин. Бирон қиладиган юмуш топилиб қолса, улар дарҳол ишга киришиб кетишларини сезмаймизми? Табиат ўз роҳатбахш бойликларини очган заҳотиёқ болалар биронта ишни бошлаш учун пайдо бўлишади; ҳеч бири тиланчилик қилмайди, ҳар бири сенга гулдаста тутади; бола уни сен ҳали уйқуда ётганингда тўплаган, ўтинувчи кимса худди қўлидаги тортиғи сингари сенга мунис назар ташлаб турипти. Талаб қилишга озгина ҳақ-ҳуқуқи бўлган одам кўзга аянчли кўринмайди.

Нега йил гоҳида қисқа, гоҳида узун келади, нега у қисқа туюлади-ю, хотираларда эса узун! Мен учун ўтган йил шундай бўлди, ўтқинчи ва абадий нарсалар бир-бири билан чатишиб кетган боғда буни ўта

¹ Виньетка – китобнинг бош ва охирги саҳифасига ишланган гул (таржс.)

қаттиқ ҳис этаман. Ахир ўзига монанд бирон бир из қолдирмайдиган ҳеч бир ўткинчи нарса йўқ-ку.

Қиш ҳам ўзига хос ёқимли. Дарахтлар кўз олдимизда шундай сирли ва ялангоч ҳолда туришса, ҳаммаёқ кенгайиб қолгандек туюлади. Улар ҳеч нарса эмас, биздан ҳеч нарсани бекитишмайди ҳам. Улар бўртиб, қуртак ёзабошлагани замон, сабримиз етмай қолади: тезроқ барг ёзишса, атроф-теварақ тезроқ яшнаса, дарахт ҳам аниқ бир шаклга кирса, деймиз.

Ҳар бир етук нарса маълум даражада ўз туридан ўзиб кетиши керак, у қандайдир ўзгача, беқийс бўлмоғи лозим. Айрим товушлар нуқтаи назаридан булбул ҳам бир қуш; кейин у ўз синфидан юқори кўтарилади-да, қуйлаш аслида нима эканлигини ҳар бир паррандага уқтириб қўймоқчи бўлади.

Севгисиз ҳаёт, сеvgилингдан йироқда яшаш *Comedit a tiroir*¹, яъни сурилма қутилар ҳақидаги ёмон пьеса. Бир қутини суриб чиқарасан-да, иккинчисини суриб киргизасан ва кейингисига ўтасан. Бу ерда юз берадиган барча яхши ва аҳамиятли нарсалар бир-бири билан деярли боғланмайди. Ҳар гал янгидан бошлашинг ва ҳар гал шундай тугаллашинг керак.

Ўнинчи боб

Шарлоттага келсак, у соғлом ва қувноқ. У дўмбоқкина боласини кўриб қувонади, унинг кўп нарсани ваъда қилувчи қиёфасидан кўзини ва кўнглини узоқламайди. У ана шу бола туфайли ёруғ олам билан, ўз мулки билан янгича муносабатга эга бўлди; унда илгариги ҳаракатчанлиги яна уйғона бошлади; каёкка қарамасин, ўтган йили кўп ишлар қилинганига гувоҳ бўлар, қилинган ишлардан қалби қувонарди. Қалби беғубор ҳисларга тўлган ҳолда у Оттилия ва бола билан чимчайлага кўтарилди; гўдакни худди уйдаги

¹ *Comedit a tiroir* – сўзма-сўз таржимаси: Сурилма қутилар комедияси (французча), яъни кўринишлари бир-бири билан боғланмаган пьеса (тарж.)

мехробга қўйгандек столча устига қўяркан, иккита ўриндик бўш қолганини кўриб, ўтган даврларни эслаб кетди ва ўзи ҳамда Оттилия учун кўнглида янги умид учкунлари уйғонди.

Ёш қизлар кўпинча у ёки бу ёш йигитни кўришса, ичларида, ўшанга турмушга чиқсам бўладими, дея ўз-ўзларига савол беришади; бироқ ўз қизи ёки асранди қизи ҳақида қайғурадиган кимса эса, янада кенгрок даврага назар ташлайди. Мана шу лаҳзаларда Шарлотта ҳам шундай кайфиятда эди, унга Оттилия билан Капитаннинг никоҳи номумкин туюлмасди, ахир улар худди мана шу чайлада бир вақтлар ёнма-ён ўтиришганди-ку. Анали манфаатли никоҳ умиди йўққа чиққани Шарлоттага маълум эди.

Шарлотта юқорига кўтарилар, Оттилия кўлида бола билан унинг кетидан борарди. Шарлоттанинг миясидан хилма-хил ўйлар кечарди. Ҳатто қуруқликда ҳам кема ҳалокати юз бериши мумкин; унинг жуда тез ўзини тутиб олиши ва куч тўплаши энг муҳим иш эди. Ахир, ҳаёт ютуқлару йўқотишлардан иборат-да! Ким ҳам хилма-хил режалар тузмайди-ю, тўсиқларга дуч келмайди! Кўпинча бирор йўлни танлаймиз-у, тагин ундан воз кечамиз! Аксарият ҳолларда унданда юқориёғини эгаллаш учун аниқ кўзлаган мақсадимиздан воз кечамиз! Йўлда сайёхнинг ғилдираги синади-да, кўнгли хижил бўлади, мана шу ёқимсиз ҳодиса сабаб бўлиб, бутун келгуси ҳаётига таъсир этадиган дилкаш таниш-билишлар орттиради. Қисмат орзуларимизни рўёбга чиқаради, аммо ўзига хос тарзда, ўйлаганимиздан ҳам ортиқрокни беради.

Шу ва шунга ўхшаш ўй-хаёллар оғушида Шарлотта тоғ тепасидаги янги бино олдиға етиб борди ва ўз ўйларининг исботини кўрди. Негаки атроф тасаввур қилганидан ҳам кўра чиройлироқ эди. Халакит берадиган барча майда-чуйда нарсалар йиғиштириб олинган. Табиат ва вақт кўли билан яратилган барча гўзал нарсалар шундок ажралиб, кўзни қувонтириб турарди, айрим қисмларни бир-бирига боғлаб туришлари ва

очик қолган жойларни тўлдириш учун экилган кўплаб ниҳоллар ям-яшил бўлган эди.

Уйнинг ўзи деярли яшашга тайёр, деразалардан, айниқса, юқори хоналардан қарагандаги манзара беҳад ранг-баранг эди. Одам қанча узоқ тикилиб турса, шунча кўпроқ гўзаллик кашф этиларди. Бу ерда куннинг турли вақтларида қандай кўринишлар, ой ва қуёш нури таъсирида қандай жилвалар ҳосил бўлмасди дейсиз! Шу ерда қолишни чунонам истади, Шарлоттанинг кўнглида тагин қуриш, тагин бунёд этиш истаги туғилди, чунки барча қора ишлар ниҳоясига етган эди! Битта дурадгор, битта гулқоғозларни ёпиштирувчи уста, андоза ёрдамида деворга енгил олтин ранг берувчи уста керак эди, холос, шу билан қисқа муддат ичида бино тайёр бўларди. Ертўла билан ошхона тезда жиҳозланди; негаки қасрдан узоқ жойда барча зарур нарсалар қўл остида бўлиши керак эди-да. Иккала аёл бола билан юқorigа жойлашишди. Бу жойдан уларга худди янги марказ сингари қутилмаган сайр қилиш йўллари намоён бўлди. Улар бундай юксакликда, об-хавоси ажойиб мусавффо жойда очик ҳаводан ҳузур қилиб нафас олишарди.

Оттилия гоҳ ёлғиз, гоҳ бола билан чинорлар ёнига тушишни жуда ёқтирарди, бу қулайгина йўлак кўлнинг нариги соҳилига сузиб ўтишга мўлжалланган қайиқ боғлаб қўйилган жойга элтарди. Баъзан у мазза қилиб қайиқда сузарди, бола билан эмас, ёлғиз ўзи, чунки Шарлотта бунга рухсат бермасди. Оттилия бирор кун ҳам қаср олдидаги бокка боғбон ҳузурига боришни қанда қилмас, ҳозирда усти очиб қўйилган кўплаб кўчатларни парвариш қилишга астойдил кўмаклашарди.

Мана шу гўзал фаслда бир инглизнинг ташриф буюриши Шарлоттага жуда қўл келди, у саёҳат пайтида Эдуард билан танишган, кейин ҳам бир неча бор у билан учрашган ва энди бўлса хушманзара боғларни кўришга қизиқарди, бу ҳақда унга Эдуард кўп гапирган эди. У Графнинг тавсияномасини олиб кел-

ган, шу билан бирга Шарлоттага бир камгап, аммо ёқимтойгина кишини ҳамроҳим деб таништирди. Гоҳ Шарлотта ва Оттилия ҳузурида, гоҳ боғбон ва овчилар, кўпроқ ўз ҳамроҳи билан, баъзан якка ўзи теварак-атрофдаги жойларда кезиб юрар, у билдирган фикр-мулоҳазалардан, унинг бундай боғларнинг ихлосманди ва билимдони эканлигини, афтидан ўзи ҳам шундай боғлар яратганини англаса бўларди. Хийла ёши ўтган бўлса-да, ҳаётни безаши ва мазмунли қилиши мумкин бўлган ҳамма ишларда қизгин иштирок этарди. Унинг ҳузурида аёллар ўзларини ўраб турган ҳамма нарсадан ҳаловат топишарди. Унинг тажрибали нигоҳи ҳар бир таассуротни соф ҳолида қабул қилар, бу ерда вужудга келтирилган нарсалардан роса қувонарди, бу жойларни у илгари кўрмаганлигидан, нималар инсон қўли билан қилингану, нималар табиат томонидан яратилганини фарқлай олмасди.

Айтиш мумкинки, боғ унинг кўрсатмалари орқасида гўё ўсди ва бойиди. Янги ўсиб келаётган ниҳоллар келажакда нима беришларини у ҳозироқ айтиб берди. Бирон-бир гўзалликни бўрттириш ёки янгидан ҳосил қилиш мумкин бўлган ҳеч бир жой унинг назаридан четда қолмасди. Бир жойда ариқчани кўрсатиб, агар у тозаланса, анави бутазорнинг безаги бўлиши мумкин, деди, бошқа бир жойдаги тепаликни тозалаб, кенгайтирилса, яхшигина дам оладиган жой бўлиши мумкин, бор-йўғи бир нечтагина дарахтлар кесиб ташланса, бу ердан сервикор тоғ чўққиларини томоша қилса бўлади, деди. У хонадон эгаларига ҳали кўп ишлар қилишларида яхши тилаклар билдирди ва уларни бу ишда шошилмасликка, қуриш ва бунёд қилиш ҳузурини кейинги йилларга ҳам асрашга ундади.

Гурунглاردан ташқари пайтларда у одамларни ҳеч ҳам безор қилмасди; чунки у куннинг асосий қисмида кўчма камера ёрдамида боғнинг энг хушманзара жойларини суратга олиш ва расм чизиш билан шуғулланар, шу билан ўзи ва бошқалар учун

саёхатлари ҳақида ҳосил тўпларди. Бу ишни у бир неча йиллардан бери барча диққатга сазовор жойларда қилар, шу тариқа жуда қизиқ ва ёқимли коллекция тўплаган эди. У ўзи билан олиб юрган катта портфелини очиб, аёлларга кўрсатди ва гоҳ расмлар билан, гоҳ изоҳлари билан уларнинг диққатини жалб қилди. Улар хилват гўшаларидан туриб осонгина дунёни кезаётганларидан, кўз олдиларидан лип-лип ўтаётган соҳиллар ва портларни, тоғлар, денгиз ва дарёларни, шаҳарлару қасрларни ҳамда тарихдан маълум бошқа жуда кўп жойларни томоша қилаётганларидан хурсанд эдилар.

Хонимлардан ҳар бирининг қизиқишлари ҳар хил эди, Шарлоттани умуман диққатга сазовор тарихий жойлар, нарсалар қизиқтирса, Оттилия кўпроқ Эдуард жўшиб ҳикоя қилган, ўша ерларга қайта-қайта боришни, узоқ муддат бўлишни яхши кўрган жойларга диққатини қаратарди; зеро, ҳар бир одамнинг яқиндами, узоқдами, у ёки бу гўшаларга интилиши бўладики, бу гўшалар илк хотиралар туфайлими, маълум бир сабаблар ёки бўлмаса одат туфайлими дидига ўтириб, қалбини ҳаяжонга солиб туради.

Шу боисдан у лорддан, унга энг ёқадиган жойлар қайси, борди-ю унга танлаш имкони берилса, қаерга жойлашган бўларди, деб сўради. У ҳеч иккиланмасдан бир қанча кўркем манзилларни кўрсатди ва француз тилидаги ўзига хос аксент билан, нега у ерлар унга қадрли ва суюкли эканлигини шошилмасдан тушунтириб берди.

Унинг одатдаги яшаш жойи қаер, у энг кўп қаерга қайтиб боришни истайди, деган саволга ҳеч иккиланмай хонимлар учун кутилмаган қуйидаги жавобни берди:

– Мен ҳамма жойда ўзимни уйимдагидай ҳис этишга одатланиб қолганман, бошқалар мен учун қуришса, экиб-тикишса, уй ишлари билан шуғулланишса, мана шу менга қулайроқ. Ўз хусусий мулкимга боргим келмайди, бир жиҳатдан сиёсий сабабларга кўра шундай

бўлса, кўпрок бунга ўғлим сабабчи, мен аслида уни деб меҳнат қилдим, ҳаммасини унга бераман, у билан бирга ҳузур-ҳаловатда яшайман, деб умид боғладим, у бўлса ҳамма нарсага бефарқ, ана энди Ҳиндистонга жўнаб кетди, у ерда бошқа кўплаб ўзи сингарилар қатори ҳаётдан баҳра олмоқчи ёки бор-будини елга совурмоқчи.

Тўғри, биз ҳаётга тайёрланиш учун беҳад кўп кучу маблағ сарфлаймиз. Дастлабки қадамларимизда камгина бориға шукур қилиш ўрнига борган сари кенгликларга интилаверамиз ва шу билан ҳаётимизни янада ноқулай қилиб қўямиз. Мен қурган уйда, менинг боғ-роғларимда, хиёбонларимда ким ҳузур қилиб яшайпти? Мен эмас, менинг яқинларим эмас: бегона меҳмонлар, текинтомоқлар, тиниб-тинчимас сайёҳлар яшашайпти.

Ҳатто бой-бадавлат бўлсак-да, ўзимизни ҳамиша, айникса қишлоқ жойда, ярим-ёрти ҳис этамиз, бу ерда, шаҳарда одатланган нарсалар етишмай туради. Энг севиб ўқийдиган китобинг ёнингда эмас, энг зарур бўлган буюмни олишни унутгансан. Биз тағин кетиш учун мудом уйимизни жиҳозлаймиз, борди-ю, буни ўзимиз чин дилдан истаб қилмасак, бунга бизни ва-зият, истак, тасодиф, мажбурият, тағин шунга ўхшаш нималардир мажбур қилади.

Ўз сўзлари иккала аёлнинг кўнглига қанчалик қаттиқ текканини тасаввур ҳам қилолмасди. Аҳвол-руҳияти ўзига маълум бўлган бирон даврада ҳаттоки умумий бир фикрни айтиб юборган ҳар қандай одам ҳам шундай ҳавф остида қолади-ку! Шарлотта учун бундай нафсониятга тегишлар, борингки, кўнглида кири йўқ, очиккўнгил одамлар томонидан айтилган бўлса-да, янгилик эмасди; ҳаёт бор бўй-басти билан унинг кўзи олдида намоён эдики, мабодо бирор кимса эҳтиётсизлик билан, мулоҳаза қилиб ўтирмасдан уни ёқимсиз бир жойга назар ташлашга мажбур қилган тақдирда ҳам унчалик кўнгли оғримасди. Кўришдан кўра кўпроқ ҳис этадиган Оттилия бўлса, тажрибасиз-

лигига бориб кўришни хоҳламаган, тўғрироғи, кўриш мумкин бўлмаган нарсага назар солмаслиги керак эди, Оттилияни бу самимий сўзлар даҳшатли аҳволга солиб қўйди; негаки кимдир бир силташ билан унинг кўзи олдидаги юпанч пардасини йиртиб ташлагандек бўлди ва гўё шу пайтгача уй ва ҳовли учун, боғ, парк ва бутун теварак-атроф учун амалга оширилган ишлар беҳудадек туюлиб кетди, чунки буларнинг барчаси тегишли бўлган кимса булардан фойдаланмайди, у ҳам, худди манави меҳмон сингари, энг яқинлар ва суюкли кишилари томонидан дунё бўйлаб кезишга, энг ёмони хавф остида қолишга мажбур этилган. У сукут саклашга ва тинглашга одатланганди, аммо бу гал у ичдан азоб чекар, бу азоб меҳмон сўзлагани сайин босилишдан кўра янада кучайиб борар, меҳмон бўлса, ўзига хос оқиллик ва сермулоҳазалик билан сўзида давом этарди.

– Назаримда, – деди у, – энди мен ўз йўлимни топиб олдим, ўзимни мудом, нимадандир ҳузур қилиш мақсадида бошқа кўп нарсадан воз кечадиган сайёҳ деб ҳисоблайман. Ўзгаришларга кўникиб қолдим, булар мен учун эҳтиёжга айланди, бу-гўё операда декорациялар роса кўп бўлса ҳам одам тағин янгиларини кутганга қиёслаш мумкин. Энг яхши ва энг ёмон меҳмонхонадан нима кутишим ўзимга аён; у ҳар қанча яхши ё ёмон бўлгани билан ўзим одатланган нарсани ҳеч қаердан тополмайман, охир-оқибат зарурий одатга ёки ихтиёрий тасодифга боғлиқ бўлиб қолганинг маълум бўлиб қолади. Ҳарҳолда энди бирон нарсамни жойига қўйишмаганидан ёки йўқолганидан, доимий яшайдиган хонам ишдан чиқиб қолганидан, уни таъмирлаш лозимлигидан, яхши кўрган чашкамни синдириб қўйишганидан, анча вақтгача бошқасидан кўнглим тортмай чой ичиб юрганимдан кўнглим хижил бўлмайди. Буларнинг барчасидан энди халос бўлганман, мабодо мен турган уй ёна бошласа, хизматкорлар буюмларимни йиғиштиришади ва биз ҳовлидан ҳамда шаҳардан чиқиб кетаверамиз. Мана шундай аф-

залликлардан келиб чиқиб ҳисоб-китоб қилсак, йил охирида мен қилган харажат шу муддат ичида уйда қилган харажатимдан ошмагани маълум бўлади.

Бу сўзларни эшитаркан, Оттилиянинг кўз олди-га нукул Эдуард келарди, унинг қийинчиликлар ва йўқотишларга чидаб, нотаниш йўлларда кезишини, очик далада хавф-хатарлар остида ётишини, узлуксиз нотинчлик ва таҳлика қуршовида фақатгина ҳеч нима йўқотмаслик учун, ҳамма нарсани бартараф қилиш учун ватансиз ва ёру дўстларсиз яшашга кўникишни тасаввур қилди. Яхшиямки, суҳбатдошлар бир муддатга тарқалишди. Оттилия ёлғизликда тўйиб йиғлаб олиш учун ичкарига кириб кетди. Ҳеч қачон қалбни кемирувчи оғриқ уни мана шу аниқликчалик қийнамаган эди, бунини Оттилия ўзи учун янада аниқлаштиришга интилди, негаки ҳамиша кимдир сени қийнамоқчи бўлса, сен ўз-ўзингни қийнашга тушасан.

Эдуарднинг аҳволи унга шу даражада аянчли, шу даражада ташвишли туюлдики, нима қилиб бўлса-да унинг Шарлотта билан қайта ярашишлари учун ҳамма нарсани қилишга, бирон-бир хилватгоҳда ўз дарди ва севгисини бекитиб, қандайдир юмуш билан машғул бўлишга жазм қилди.

Бу орада лорднинг мулоҳазали, камгап, яхшигина синчков ҳамроҳи суҳбатда йўл қўйилган хатоликни сезиб, дўстига вазиятлардаги ўхшашликни тушунтирди. Бу оиладаги аҳволдан лорднинг хабари йўқ эди; ҳамроҳини эса, сирасини айтганда, саёҳатларда шунга ўхшаш, атайлаб ёки табиий ҳолда юз берадиган, қонун ёки ўзбошимчаликнинг, ақл-хуш ва фахм-фаросатнинг, эҳтирос ва нотўғри хулосанинг тўқнашувидан келиб чиқадиган воқеалар қизиқтирар, у аввалданок, кўпроқ шу хонадонда бўлган даврида, нималар бўлиб ўтгану нималар бўлди, ҳаммасини билиб олганди.

Лорд жуда афсусланди, бироқ бундан хижолат чекиб ўтирмади. Бундай аҳволга тушиб ўтирмаслик учун даврада ҳамиша жим ўтириш лозим; негаки нафақат

жиддий фикрлар, балки олди-қочди гаплар ҳам даврада ўтирганларни қаттиқ хафа қилиб қўйиши мумкин.

– Бугун кечкурун бу хатомизни тузатамиз, – деди лорд, – умумий мавзуларда гаплашмасликка уринамиз. Бугун хонимларга, саёҳатимиз давомида портфелингизга ва хотирангизга тўплаб олган биронта дилтортар саргузаштними, кизиқарли воқеаними айтиб беринг!

Ниятлари ҳар қанча холис бўлмасин, меҳмонлар бу гал ҳам дўстларини самимий суҳбат билан банд қилишга муваффақ бўлишолмади. Лорднинг ҳамроҳи бир қанча ғаройиб, ибратли, қувноқ, таъсирчан, кўркинчли ҳикояларни айтиб, уларнинг диққат-этиборларини тамоман ўзига қаратиб олгандан сўнг суҳбатни бир ажойиб, ёқимли воқеа ҳақидаги ҳикоя билан якунлашга қарор қилди, бу воқеа тингловчиларининг қалбига нечоғлик яқинлигини тасаввур ҳам қилмади.

Ажойиб қўшни болалар

Новелла

Қўшни яшайдиган иккита обрўли оиланинг фарзандлари, бир ўғил билан бир қиз келажакда эр-хотин бўлишга муносиб эдилар, бунга ёшлари ҳам тўғри келарди, шундай хайрли мақсадда уларни биргаликда тарбия қилишар, ҳар икковининг ота-оналари келгусидаги никоҳдан ҳозирок хурсанд эдилар. Бирок шу орада маълум бўлдики, бу ният амалга ошмайди, боиси ҳар иккала ажойиб болалар ўртасида ғалати бир душманлик пайдо бўлган эди. Ҳарқалай улар бир-бирларига жуда ўхшашарди. Икковлари ҳам ўз-ўзига жуда ишонган, нима хоҳлашини биладиган, ўз қарорида қатъий эди; уларнинг ҳар қайсисини тенгдошлари бирдек севишар ва қадрлашарди; аммо бирга бўлишганда ҳамиша рақибларга айланишарди, ҳар бири фақат ўзи учун қурашар, ҳамиша дуч келиб қолишса, бир-бирининг қурган нарсасини бузар, битта мақсад йўлида интилишмас, бироқ битта нарсани деб қурашишарди; одатда ювош ва хушмуомала бўлишса-

да, дуч келиб қолишса бир-бирини кўролмас, баджаҳл бўлиб қолишарди.

Бундай ғалати муносабатлар болаликдаги ўйинлар пайтидаёқ кўзга ташланган, йиллар ўтиши билан кескинлашиб борарди. Уруш-уруш ўйнашаркан, икки лагерга бўлиниб олиб бир-бирларига қарши жанг қилишган ўғил болаларга эргашиб, бу жасур киз отрядлардан бирига бошлиқ бўлиб олди-да, рақиб қисмга қарши шундай мардонавор ва шиддатли хужум қилдики, агар кизнинг доимий рақибни каттик туриб қаршилиқ кўрсатмаганида ва рақибасини қуролсизлантириб, асирга олмаганида, уларнинг бошлиғи аниқ куён бўларди. Ўшанда ҳам киз ўзини шу қадар ҳимоя қилдики, бола кўзларидан хавотир олиб ҳамда кизни ярадор қилиб қўймаслик учун шойи бўйинбоғини юлиб олиб, унинг қўлларини орқасига қайириб боғлаб қўйишга мажбур бўлди.

Буни киз ҳеч қачон кечиролмади ва кейин ҳам болага зарар етказиш учун зимдан турли йўллари қидира бошлади, бундай тажовузкор муносабатни билиб қолган ота-оналар бир-бирлари билан келишиб, иккала рақибни ажратишга ва аввалги ширин орзуларидан воз кечишга қарор қилишди.

Бола янги муҳитга тушгач, ўзини яхши томондан намоён қилди. Таълимнинг ҳар қандай тури унга фойда келтирарди. Қўллаб-қувватловчиларнинг ундаши ва ўз кизиқиши уни ҳарбий соҳага етаклади. Қарда бўлмасин, ҳамма жойда уни севишар ва қадрлашарди. Табиатан ёқимли бўлган бола гўё бошқаларга яхшилиқ қилиш, манфаат келтириш учунгина ҳаракат қилаётгандек бўлар, ўзи ҳам англамаган ҳолда унга табиат ато қилган бирдан-бир рақибидан халос бўлганига бахтлидек эди.

Киз бўлса бирданига кескин ўзгарди. Ёши, муносиб тарбия, айниқса, қалбидаги ички бир туйғу туфайли бўлса керак, ўғил болалар билан биргаликдаги бебош ўйинлардан четлашди. Умуман олганда, унга нимадир етишмаётгандек бўлар, агрофида унинг нафра-

тини қўзғашга арзийдиган ҳеч нарса йўқ эди. Унинг муҳаббатига ҳали ҳеч ким сазовор бўлмаганди.

Қизнинг аввалги қўшни-рақибидан каттарок, зодагон, бой, обрўли, давраларнинг гули, аёлларнинг суюклиси бўлган бир ёш йигит уни бор вужуди билан ёқтириб қолди. Умрида илк бора қизга бир дўст, ошиқ, жазман эътибор қилди. Ундан кўра ёшлари ҳам каттарок, маълумотлироқ бўлган, ички ва ташқи жиҳатдан ҳам яққол қўзга ташлагиб турадиган бошқа жуда кўп аёллардан кўра йигит уни афзал билгани қизга хуш ёқди. Унинг ҳар қандай хираликлардан холи бўлган доимий диққат-эътибори, ҳар хил ёқимсиз ҳолатлардаги ёрдамга тайёрлиги, садоқати, қизнинг ота-онасига айтган, келажакда қиз билан бирга бўлишга чин дилдан умид боғлаши ҳақидаги сўзлари – негаки қиз ҳали жуда ёш эди – буларнинг барчаси қизда унга нисбатан илиқлик уйғотди, одатланиш, юқори табақа томонидан тан олинган муносабатлар ҳам бунга қўмак берди. Уни кўпинча келин дейишарди, ниҳоят ўзи ҳам бунга қўниқиб қолди ва у анчадан бери унинг куёви ҳисобланиб келган йигит билан узук алмашишганда на унинг ўзи, на бошқа бирон киши ҳали бу севги синовдан ўтиши кераклиги ҳақида ўйлаб ҳам кўрмади.

Унаштирилгандан кейин ҳам воқеаларнинг тинч оқими ўзгармади. Иккала тараф ҳам ишни ўз оқимига ташлаб қўйди, биргаликдаги ҳаётдан улар хурсанд эдилар ва бу ёқимли дамлардан келгусидаги жиддий ҳаётнинг баҳори сифатида роҳатланишга жазм қилишди.

Бу орада анави йигитча ўқишини муваффақиятли адо қилиб, ҳаёт йўлида янги поғонага кўтарилиб, туғишганларини кўриш учун таътилга келди. Ўз-ўзидан аёнки, у гўзал қўшни қизнинг йўлида тагин пайдо бўлди. Қиз охирги пайтларда фақат самимий, келинларга хос оилавий ҳис-туйғулар оғушида яшар, атрофидагилар билан иноқ-иттифокда ўзини бахтли ҳис қилар, маълум маънода бахтли ҳам эди. Мана энди эса анча вақтдан бери биринчи марта йўлида

нимадир пайдо бўлди: мана шу «нимадир» унинг нафратини кўзгамади; энди нафратланиш унинг кўлидан келмасди; аслида йигитчадаги ички фази-латларни ғира-шира тан олиш бўлган болаларга хос нафрат энди масрур хайратга, завқ билан кузатиш-га, ошкора кизикувчанликка, гоҳ истаб, гоҳ истамай, бироқ муқаррар бир тарзда яқинлашишга айландики, буларнинг барчаси икки тарафлама эди. Анча вақт кўришмаганлари узок суҳбатларга имкон яратди. Энди анча ақллари кириб қолганда ўша болаларча келиш-мовчиликларни ҳам кулиб-кулиб эслашди, гўё ўша пайтдаги кескин муносабатлар ўрнини энди худди ўшандай эътироф эгаллаши лозимдек, ўша кибрли наф-ратни ҳеч бўлмаса мулойим, дўстона муносабат билан юмшатиш зарурдек туюларди.

Йигитга келсак, у ҳеч бир ақл-мулоҳаза чегараси-дан нарига ўтмади. Мавқеи, таниш-билишлар доира-си, ғурури, келажакдан умиди уни шу даражада банд қилган эдики, у ёқимтой келиннинг дўстона илтифот-ларини миннатдорлик ҳисси билан қабул қилди, бунда ўзига нисбатан ҳеч бир ортиқча нарсани кўрмади, уни куёвидан тортиб олиш истагида ҳам эмасди, бунинг устига куёв билан муносабатлари яхши эди.

Қизнинг аҳволи тамоман ўзгача эди. У худди уйқудан уйғонгандек эди. Унинг қўшни бола билан кураши совуқ муносабат остига яширинган кучли, чинакам севгидан ўзга нарса эмас эди. Мана энди, хотираларида ҳам, у ҳамиша йигитни севгандек тую-ларди. Қўлида қурол билан болага қарши душманлар-дек курашганини эслаб энди жилмайиб кўяди; бола уни қуролсизлантирганида энг тотли туйғуларни ҳис этганини хотирлайди; қўлларини боғлагани ҳам унга беҳад ёқиб тушганини аниқ тасаввур қилади, болага азоб бериш учун қилган барча қилгиликлари унинг диққатини ўзига тортиш мақсадидаги беғараз восита-лар эди, холос. У ўша айрилиқни лаънатлади, ғафлатда қолганидан афсус чекди, мудроқ босган, зерикарли одатларни қоралади, шулар оқибатида арзимас бир

одам унга куёв бўлиб ўтирипти; у ўзгарган, икки карра ўзгарган, буни энди ким қандай қабул қилишига қараб олдинга ҳам, орқага ҳам ўзгарган эди.

Борди-ю, бирор кимса қиз қалбининг тубида асраётган туйғуларини таҳлил қилиб, уларни англаб етишга уринса эди, ҳечам уни қораламаган бўларди; чунки, гапнинг рости, агар қўшни йигит билан ёнма-ён қўйиб солиштирилса, куёвнинг ютқазishi аниқ эди: агар иккинчиси маълум маънода ишончга лойиқ бўлса, биринчисига эса тўлиқ ишонса бўларди; агар одам иккинчиси билан жон-жон деб суҳбатлашишни истаса, биринчисини ҳамроҳликка танлаган бўларди; борди-ю гап қийинроқ синов ҳақида, фавқулудда ҳолатлар ҳақида кетадиган бўлса, унда иккинчисидан умид камроқ, биринчисига тўлиқ ишонса бўларди. Бундай фарқларни аёллар туғма сезги билан ҳис этишади ва буни ўстиришга уларда сабаб ҳам, асос ҳам бор.

Гўзал келин қалбининг тубида шундай туйғуларни қанчалик кўп ардокласа, кимдир куёвнинг фойдасига тегишли бўлган, вазият, бурч келтириб чиқарган, дилга солган нарсаларни қанчалик кам тилга олса, гўё ўзгартириб бўлмайдиган мажбурият ана шу бурч томон етаклаётгандек туюлса, кизнинг гўзал қалби фақат битта нарсани шунчалик кўп қўмсарди; бир томондан олий давра ва оиласи, куёв ва унга берган ваъдаси оёқ-қўлини маҳкам боғлаб турган бўлса, иккинчи томондан, мағрур йигит ўз ўйлари, режа ва ниятлари ҳақида сир сақлаб ўтирмас, ўзини гўё қизга садоқатли ва меҳрибон акадек тутар, ҳатто яқинда жўнаб кетиши ҳақида ҳам гап орасида айтиб қўйди, натижада гўё қиздаги болаликдаги руҳ бутун маккорлигу тажовузкорлиги билан қайта уйғонгандек бўлди ва мана энди у ҳаётнинг хийла юқори поғонасида қаҳр-ғазабга тўлиб ўзини янада сезиларлироқ, янада ҳалокатлироқ намоён этишга чоғланарди. У ўлишга қарор қилди, бу билан ўзи бир вақтлар нафратланган, энди эса қаттиқ севиб қолган кишини бефарқлиги учун жазоламоқчи ва ҳамонки ўзи унга эга бўлолмас

экан, ҳеч бўлмаса бир умр унинг хаёлида, афсус-надоматларида муҳрланиб қолмоқчи бўлди. У истар-дики, ўзининг жонсиз қиёфаси йигитнинг кўз олдидан кетмасин, у қизнинг ҳис-туйғуларини англаб етмагани, тушунмагани, етарлича кадрламагани учун ўзига тинмай таъна қилсин.

Мана шундай даҳшатли хаёл уни мудом тарқ этмасди. У бу ҳолатни нима қилиб бўлса ҳам сездирмас, гарчи у одамлар кўзига ғалати кўринса-да, барибир бирор киши ундаги изтиробнинг ички, асл сабабларини тушуниб етиш учун етарлича эътибор ва зийракликка эга эмасди.

Бу орада дўстлар, қариндошлару танишлар турлитуман байрамлар уюштиришга киришиб кетишди. Бирор кун йўқ эдики, қандайдир янги, қутилмаган маросим ташкил қилинмасин. Табиатнинг бирон-бир хушманзара жойи йўқ эдики, чиройли безатилиб, кўплаб дилкаш меҳмонлар учун тайёрлаб қўйилмаган бўлсин. Бизнинг йигитчамиз ҳам жўнаб кетишидан олдин бир тадбир уюштирмоқчи бўлди ва ёш жуфтларни яқин оила аъзолари билан бирга дарё бўйлаб кўнгилочар сайрга таклиф қилди. Меҳмонлар катта, чиройли, зўр безатилган кемага кўтарилишди, бу кичкина зали, бирқанча каюталари бўлган, сувда ҳам қуруқликдаги қулайликлар билан таъминлай оладиган яхталардан бири эди.

Мусика садолари остида катта дарё бўйлаб сузиб боришарди; одамлар кундузги иссиқдан қочиб пастки каюталарга кириб олишганча ҳар хил қувноқ ўйинлар билан банд бўлишди. Ҳеч бекор ўтиролмайдиган ёш мезбон бўлса, рулни, кекса капитан ўрнини эгаллади, буниси эса бемалол уйқуга кетди; уйғоқ бошқарувчига эса бор эҳтиёткорлигини ишга солишга тўғри келарди, чунки шундай жойга яқинлашишаётган эдики, у ерда дарё ўзанини иккита орол қисиб қўйган, майда тошлар билан қопланган текис қирғоқлар бири у ёқдан, бири бу ёқдан ёриб кириб, оқимни хавфли қилиб қўйган эди. Ғамхўр ва сергак рул бошқарувчиси

капитанни уйғотиш фикрига ҳам борди, аммо ўзига ишонгани учун кемани тор бўғозга томон ҳайдади. Шу лаҳзада унинг соҳибжамол рақибаси бошида гулчамбар билан пайдо бўлди. У гулчамбарини олди-да, рул бошқарувчига ирғитди.

– Ма, эсдаликка олиб қўй! – дея кичқирди қиз, – мени ортиқ кўрмайсан! – Шу сўзлар билан у яхтанинг олд томонига ўтди-да, ўзини сувга отди.

– Қутқаринглар! Қутқаринглар! Чўкаяпти! – деган овозлар эшитилди, Йигит ҳаддан ташқари саросимада қолди. Шовқиндан уйғониб кетган капитан рулни қўлга олишга, йигит эса беришга ҳаракат қилишди, мана шу лаҳзада йигит устки кийимини ечиб улоқтирди-да, ўзини сувга отди ва соҳибжамол рақибаси томон сузиб кетди. Сув – уни билган ва у билан муомала қилиш қўлидан келадиган одамга дўст бўлади. У йигитни суриб кетди, моҳир сузувчи эса унинг ҳокимига айланди. Тез орада йигит оқим суриб кетган соҳибжамолга етиб олди; қизни тутиб олди-да, сув юзасида кўтарганча суза кетди; ороллар ва тошлар ортда қолиб кетгунча ва дарё яна ўзининг кенг ўзанига тушиб олгунча оқим уларни суриб кетаверди. Ниҳоят у ўзига келди, дастлабки таҳликадан сўнг мана энди тин олди, шу пайтгача ўйлаб ҳам ўтирмасдан беихтиёр ҳаракат қилган эди; у сувдан бошини кўтариб атрофни кўздан кечирди ва бор кучини тўплаб, текис, буталар билан қопланган, дарёга шундоққина қулай улашиб кетган қирғоқ томон сузиб кетди. Ўша ерда қўлидаги гўзал юкни ерга қўйди; лекин унда ҳаёт асари сезилмасди. Йигит саросимада қолди, бироқ шу пайт кўзига бутазор томон кириб кетган йўлака кўринди, Қимматли юкини яна елкасига ортиб олди, кўп ўтмай ягона уйчага кўзи тушди ва ўша томонга йўналди. У ерда яхши одамлар – ёш эр-хотинлар туришаркан. Бахтсизлик, қийинчилик пайтида ортиқча сўзнинг кераги йўқ. У ҳаёлида нимани сўрамоқчи бўлса, ҳаммаси муҳайё қилинди. Гуриллаб олов ёнар, дарҳол тахта каравот устига жун адёл ёзилди,

пўстинми, мўйнами, қандай иситадиган нарса бўлса, ҳозир қилишди. Қутқазишга бўлган интилиш ҳар қандай бошқа ҳаёлни суриб чиқарди. Ярим музлаган, гўзал, яланғоч вужудни тағин ҳаётга қайтариш учун ҳамма нарсани қилишди. Буни уддалашди ҳам. Қиз кўзларини очди, дўстини кўрди ва илоҳий қўллари билан унинг бўйнидан кучоқлаб олди. Шу ҳолатда узоқ қолди; кўз ёшлари дарёдек оқди ва дардини ювиб кетди.

– Сени эндигина топганимда, – хитоб қилди у, – наҳотки, мени ташлаб кетасан?

– Зинҳор, – жўшиб деди йигит, – зинҳор! – нима деяётганини ва нима қилаётганини англаб ҳам етмай. – Ўзингни асра, – қўшиб қўйди у. – ўзингни асра! Ўзинг учун, мен учун ўзингни ўйла.

Шундагина қиз ўзи ҳақида ўйлади ва қандай аҳволда эканлигини энди пайқади. У севгилиси, халоскоридан уялишни ҳам ўйламасди; лекин уни қўлидан бўшатди, ахир йигит ўзи ҳақида ҳам қайғуриши керак эди-да, унинг устидаги бутун кийими жикка ҳўл эди.

Ёш эр-хотинлар маслаҳатлашиб олишди-да, эри йигитга, хотини соҳибжамол қизга ўз тўй либосларини таклиф қилишди, у жуда яхши сақланган, шундоқ осиглиқ турарди; уларни бошдан-оёқ кийинтиришди. Кўп ўтмай иккала саргузашт изловчиларни нафақат кийинтиришди, балки безантиришди ҳам. Кўринишлари мислсиз гўзал эди, тағин бир жойга йиғилишгач, бир-бирларини кўриб хайратга тушишди, жиловлаб бўлмас эхтирос оғушида, шу билан бирга, ўз қилиқларидан жилмайишиб, бир-бирининг кучоғига отилишди. Ёшлик қуввати ва муҳаббат берган кўтаринкилик уларнинг кучини қайта тиклади; уларни рақсга чорловчи мусиқа етишмасди, холос.

Сувдан қуруқликка, ўлимдан ҳаётга, оила даврасидан кимсасиз ўрмонга, таҳликадан ҳузур-ҳаловатга, лоқайдликдан муҳаббатга, эхтиросга кўчиш, барчасининг кўз очиб юмгунча содир бўлиши – буни идрок қилишга миянинг кучи етмасди; у жойидан отилиб чиқиб кетиши ёки жинни бўлиши мумкин эди. Бундай

ходисани ҳазм қилмоқ учун юрак кўмакка келиши керак.

Тамоман бир-бири билан бўлиб қолишган ёшлар бироз фурсат ўтгачгина ортида қолганларнинг қандай кўркув, қандай хавотир чангалида қолишганини ўйлашди ва ўзлари ҳам энди бошқалар кўзига қандай кўринишлари мумкинлиги ҳақида кам қайғуришмади ва кам хавотирга тушишмади.

– Қочиб кетамизми? Бекинамизми? – сўради йигит.

– Бирга бўламиз, – деди қиз унинг бўйнига осилиб олганча.

Улардан саёзликка ўтириб қолган кема ҳақида эшитган заҳотиёқ деҳқон ортиқ савол бериб ўтирмасдан қирғоққа томон шошилди.

Яхта эсон-омон дарёда сузиб борарди; уни чақириб олиш осон бўлмади. Йўқолганларни топиш умидида тахминан сузиб боришарди. Шунинг учун деҳқон қичқириб, имо-ишоралар қилиб, тўхташ учун қулай бўлган жойни кўрсатиб, тинмай қичқириб ва имо-ишоралар қилишда давом этавергач, кема қирғоққа томон бурилди, тўхташганда уларни қандай манзара кутарди! Ёшларнинг ота-оналари биринчи бўлиб қирғоққа сакрашди, куёвнинг ақлдан озишига оз қолганди. Ота-оналар суюкли фарзандлари қутқазилганини эшитиб ҳам улгурмасдан уларнинг ўзлари буталар орасидан чиқиб келишди. Яқин келмагунларича уларни таниёлишмади.

– Кимларни кўряпмиз? – қичқаришди оналар.

– Нималарни кўряпмиз? – қичқаришди оталар.

Омон қолганлар уларнинг оёқларига йиқирилишди.

– Ўз фарзандларингизмиз, – дейишди улар, – битта жуфтмиз!

– Бизни афв этинглар, – хитоб қилди қиз.

– Бизга оқ фотиҳа беринглар, – хитоб қилди йигит.

– Бизга оқ фотиҳа беринглар, – дейишди ҳар икковлари, ҳамма жим бўлиб қолган эди.

– Оқ фотиҳа беринглар! – дейишди учинчи бор, ким ҳам буни рад этарди дейсиз!

Ўн биринчи боб

Ҳикоя қилувчи тинганида ёки тўғрироғи тугатганида Шарлоттанинг хийла ҳаяжонда эканлигини пайкади; у ўрнидан турди-да, секин узр сўраб ташқарига чиқди; бу ҳикоя унга таниш эди. Бундай воқеа Капитан ва унга қўшни қиз билан ростдан ҳам содир бўлган, айнан инглиз айтиб берганидек бўлмаса ҳам, ҳар қалай асосий воқеалар шундай кечган, айрим тафсилотлари қўшиб-чатилган эди. Одатда шунга ўхшаш воқеалар юз берганда аввал одамларнинг оғзидан ўтиб, кейин ҳикоячининг хаёлоти билан бирмунча безатилиб тингловчига етказилади. Охиروқибатда асл воқеа қандай кечганлиги ҳам номаълум бўлиб қолади. Оттилия ҳам меҳмонларнинг илтимоси билан Шарлоттанинг ортидан чиқди, шунда лорд, бу сафар ҳам хатога йўл қўймаганмикин, буларга маълум бўлган ёки тегиб кетадиган воқеани айтиб бердик шеклилли, дея гап қистирди.

— Эҳтиёт бўлишимиз керак, — давом этди у, — тагин бирон хато иш қилиб қўймайлик. Бу ерда кўрган барча яхшиликлар ва қулайликлар учун уй бекаларига етарлича жавоб қайтаролмадик чамамда; бу ердан жўнаб кетиш учун бирон ишонарли важ топишимиз лозим.

— Айтиб қўяй, — жавоб берди ҳамроҳи, — бир нарса мени бу ерда ушлаб турибдики, ўшани аниқлаб олмагунимча бу уйни тарк этолмайман. Кеча биз кўчма камера билан парк оркали ўтаётганимизда, милорд, энг хушманзара жойларни танлаш билан банд бўлиб, ёнгинангизда нима бўлганини сезмай ҳам қолдингиз. Сиз асосий йўлдан четга бурилиб, нариги қирғоқ қафтдек кўриниб турадиган, қўлнинг одам кам борадиган жойига йўл олдингиз. Биз билан бораётган Оттилия тўхтаб қолди-да, ўша томонга қайиқда сузиб ўтишимизни илтимос қилди. Мен бунга рози бўлдим ва дилбар эшкакчининг дадил ҳаракатларини мазза қилиб томоша қилдим. Мен унга, Шветсариядан кейин

тўлқинлар узра бу қадар ҳузур қилиб чайқалмаганимга иқрор бўлдим, у ерда ҳам қайиқчи ўрнида гўзалдан гўзал қизлар ўтиришади, дедим. Ҳар ҳолда нега у ёнлама йўлдан юришни истамаганини сўрашдан ўзимни тиёлмадим, чунки бунда аллақандай кўркувга ўхшаш саросималик бор эди.

— Агар устимдан кулмасангиз, — деди у самимиёт билан, — гарчи бу мен учун сир бўлса-да, Сизга бу ҳақда у-бу нарсаларни айтишим мумкин. Ҳамиша ўша ёнлама йўлдан юрсам аллақандай титроқ босади, бошқа ҳеч қаерда бундай ҳолатга тушмайман ва буни тушунтириб ҳам беролмайман. Шу боисдан ўшандай туйғуни ҳис этмаслик учун ўша йўлдан юрмайман, бунинг устига ўшандан сўнг чап чаккамда оғриқ бошлади, бошқа пайтлари ҳам гоҳида шундай оғриқдан азоб чекиб тураман.

Биз қирғоққа етиб келдик, Оттилия Сиз билан суҳбатга берилди, мен бўлсам, у менга узоқдан туриб аниқ кўрсатган жойни кузатдим. Ўша ерда тошкўмирнинг аниқ белгиларини пайкаганимда қандай ҳайратланганимни билсангиз эди, ишончим комилки, агар ўша жойда қазииш ишлари олиб борилса, ер остида тошкўмирнинг бой захирасини топиш мумкин.

Узр, милорд, кўраяпман, қулаяпсиз, биламанки, Сиз бу нарсаларга ишонмасангиз ҳам, менинг бунга чин дилдан берилганимни оқил инсон ва дўст сифатида маъқуллайсиз; аммо мен бу дилбар қиз билан маятник тебраниши тажрибасини ўтказмай туриб бу ердан кетолмайман.

Бирон пайт йўқ эдики, шу нарса ҳақида сўз кетганда лорд ҳар гал шунга қарши ўз эътирозларини билдирмасин, ҳамроҳи буларни сабр-токат ва камсуқумлик билан қабул қилар, аммо барибир охири ўз фикри ва ўз билганида қолаверарди. Шу билан бирга, у узлуксиз таъкидлардики, бундай тажрибалар ҳар қандай одам билан амалга ошмаслиги мумкин, бироқ ишни тўхтатмаслик керак, аксинча, тажрибани яна ҳам

жиддийрок ва чукуррок ўтказавериш керак, негаки, эҳтимол, бизга ҳозиргача номаълум бўлган, ноорганик моддалар ўртасидаги ўзаро ҳамда органик моддалар, шунингдек, кейингиларининг ўзаро яқинлиги ва муносабатлари юзага чиқиши мумкин.

У чиройли қутичада мудом ўзи билан бирга олиб юрадиган буюмлар йиғиндиси – тилла узуклар, темир колчедан¹ бўлаклари ва бошқа металлларни ёйиб қўйди ва синов учун ишга тизилган бир хил металлларни бошқа металллар устига тушира бошлади.

– Менда ҳеч нарса ҳаракатга келмаётгани учун, – деди у шунда, – ичингизда қувонаётганингиз, милорд, юзингиздан кўриниб турибди, мен бундан хафа эмасман. Менинг қилаётган ишим шунчаки бир эрмак. Хонимлар келишса биз бу ерда қанақа ғаройиб ишларни бошлаётганимизга қизиқиб қолишлари аник.

Аёллар қайтиб келишди. Шарлотта гап нимадалигига дарҳол тушунди.

– Мен булар ҳақида у-бу нарсаларни эшитганман, – деди у, – лекин уларнинг ҳаракатини бирор марта кўрмаганман. Мана Сизда ҳаммаси тап-тайёр экан, келинг, синаб кўрамиз, менга таъсир қиладими-йўкми.

У ипни қўлига олди, у бу ишга жиддий ёндошгани учун ипни ҳеч бир ҳаяжонсиз ушлаб турди; бироқ ҳеч қандай тебраниш сезилмади. Оттилияга навбат келди. У маятникни ерда ётган металллар устида мутлақо бемалол, мутлақо хотиржам ва ҳис-ҳаяжонсиз тутиб турди. Шу лаҳзада маятник гўё катта бир куч билан ҳаракатга келди ва ерга қандай метал қўйишганига қараб гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга, доира бўйлаб, эгри-бугри бўлиб айлана бошлади, ёки тўғри чизик бўйлаб ҳаракатга келарди, бу меҳмон кутган натижадан ҳам ортиқрок эди.

¹ Колчедан – металлларнинг олтингугурт, маргимуш билан бирикувидан ҳосил бўлган маъданларнинг умумий номи ва шундай маъданли рудалар (тарж.)

Лорд бироз довдираб қолди, лекин унинг ҳамроҳи шундай мамнун, ўз ишига берилган эдики, тажрибани тинмай такрорлаш ва шаклини ўзгартиришни талаб қиларди. Оттилия мулойимлик билан унинг илтимосини бажарар, ниҳоят боши қайтадан оғрий бошлаганини айтиб, унга рухсат беришини сўради. Ҳайратга тушиб, ҳатто илҳомланиб кетган меҳмон, борди-ю Оттилия унинг даволаш усулига ихлос қилса, уни бу дарддан халос қилиши мумкинлигини завқ-шавқ билан уқтирарди. Бирпас жим қолишди, шунда гап нимадалигини фаҳмлаган Шарлотта холис ният билан қилинган бу таклифни рад этди, негаки ўзи ҳамиша қаттиқ рад этиб келган ишга кўзи олдида йўл қўйишни истамасди.

Меҳмонлар кетишди, гарчи улар ғалати бир тарзда хонимларнинг иззат-нафсларига бир қадар тегиб ўтишган бўлса-да, ҳарҳолда уларда қачонлардир тагин учрашиб қолиш истагини ҳам уйғотиб кетишди. Энди Шарлотта очик кунлардан фойдаланиб, қўни-қўшниларникига жавоб ташрифлари қилди, буни ҳеч ниҳоясига етказолмас, чунки бутун атрофдагилар, кимлар чин кўнгилдан, кимлар одатга кўра унга ҳалигача алоҳида эътибор кўрсатишарди. Уйда эса болани кўриб кўнгли яйрарди; уни суймай, унга ғамхўрлик қилмай бўлмасди, У ростдан ҳам Худо берган ҳайратангиз бир бола эди, унинг бўйи, қомаги, кучи, саломатлиги кўзни қувонтирарди; ундаги кишини ҳайратга соладиган яна бир нарса борган сари кўзга яққолроқ ташланиб бораётган икки карра ўхшашлик эди. Юз ифодалари ва гавда тузилиши билан бола борган сари Капитанга ўхшаса, кўзларини Оттилиянинг кўзларидан фарқлаш қийин эди.

Мана шу ғайритабиий яқинлик ва эҳтимол яна ҳам кўпроқ суюкли кишининг боласига меҳр-муҳаббат кўрсатувчи аёлдаги нозик туйғулар туфайлими, Оттилия, гарчи болани бошқа аёл тукқан бўлса-да, улғаяётган гўдакка она ўрнини босар, тўғрироғи, унинг иккинчи онаси эди. Шарлотта бўлмаса Отти-

лия энага ва бола ёнида ўзи қоларди. Нанни болани ундан рашк қилиб, бекаси бутун қалб кўрини унга бағишлаётганини кўриб уни тарк этган ва ота-онаси ёнига кетиб қолган эди. Оттилия болани тоза ҳавога олиб чиқишда давом этар ва узоқ-узоқларга сайр қиларди. Керак бўлганда болани овқатлантириш учун сут солинган шишачани ҳам бирга олиб юрарди. Бирорта китоб олволишни ҳам унутмас, қўлида бола, китоб ўқий-ўқий сайр қилиб юраркан, нақ Пенсероза¹-нинг ўзига айланарди.

Ўн иккинчи боб

Урушнинг асосий мақсади амалга ошди ва орденларга кўмилган Эдуард иззат-икром билан хизматдан бўшатилади. У дарҳол ўзининг ихчамгина мулкига йўл олди, у ерда уни уйидагилар ҳақидаги муфассал хабарлар кутарди; уларга сезилмайдиган қилиб қаттиқ кузатув тайинланган эди. Жимжитгина гўша уни кучок очиб кутиб олди, унинг кўрсатмасига биноан бу ерда кўп нарсалар ўзгартирилган, тузатилган ва янада яхшилланган, мулкнинг ичида ва атрофида очик, кенг жойлар етишмаётган бўлса, буларнинг ўрни ички тартиб ва қулайликлар билан тўлдирилган эди. Жўшқин ҳаёт оқими туфайли дадил ҳаракатлар қилишга ўрганган Эдуард, мана энди узоқ вақтлардан бери кўнглига тугиб юрган ишни амалга оширмоқчи бўлди. Энг аввало у ёнига Майорни таклиф қилди. Учрашув ғоятда қувончли бўлди, Ёшликдаги дўстлик худди қон-қариндошликка ўхшаб шундай улуғ кучга эгаки, на йўл қўйилган хатоликлар, на тушунмовчиликлар, улар қай тарзда содир бўлган бўлмасин, ҳеч қачон ҳалакит беролмайди ва муносабатлар ҳаял ўтмай тикланиб кетаверади.

¹ Пенсероза – италянча сўз бўлиб, «хаёлга ботган, хаёлга берилган» деган маънони англатади. Қадимги рассомларнинг сеvimли мотиви (тарж.)

Дўстини хурсанд кутиб олган Эдуард дарҳол унинг ишлари ва аҳволи ҳақида сўрашга тушиб кетди ва ишлари кўнгилдагидек эканлигини, бахт унга кулиб бокқанини эшитди. Кейин Эдуард ярим ҳазил тариқасида дўстона оҳангда нозик иттифок ҳақида гап борми-йўкми, деб сўради. Дўсти буни қатъий рад этди.

– Сендан яшириб ўтирадиган гапим йўк, бундай қилмайман ҳам, – сўзида давом этди Эдуард, – сен билан фикр ва режаларим ҳақида ўртоқлашишим керак. Оттилияни қаттиқ севишимни биласан, фақат у туфайли, уруш оловини кечиб юрганимни ҳам аллақачон фахмлаган бўлсанг керак. Усиз мен учун ўз мазмунини йўқотган ҳаётдан кетмоқчи бўлганимни ҳам яшириб ўтирмайман; тагин шуни ҳам таъкидлаб ўтайки, ҳеч қачон бунга тўлиқ журъат этолмаганман. У билан кечган бахтли онлар шу қадар ёқимли, ардоқли эдики, ундан воз кечишга ўзимда зинҳор куч тополмадим. Шунчалик таскин берувчи ҳаёллар, аниқ аломатлар, Оттилия меники бўлади, деган ишончини кўнглимга соларди. Исmlаримизнинг бош ҳарфи ўйилган қадах уйнинг асоси қуйилаётган пайтда ҳавога ирғитилган, лекин чил-чил синмасдан ҳавода тутиб олинган эди, ҳозир у менинг қўлимда. Мана шу кимсасиз гўшада ишончсизликларга тўла соатларни бошдан кечирарканман, бир куни ўзимга-ўзим: «Майли, мен ўзим, шу қадах ўрнига ўзим, бизнинг ковушишимиз мумкинми ёки йўкми, ўзим шуни билдирадиган аломат бўлай, дея хитоб қилдим, – бораман, беақлларча эмас, балки яшашдан умиди бор одамга ўхшаб ажал қидираман. Оттилия учун жанг қиламан, у эса менга мукофот бўлади; мен уни ҳар бир жанговор юриш, ҳар бир траншеяда, ҳар бир босиб олинган қалъада қўлга киритаман, унга эришаман. Соғ-саломат қолиш учун, Оттилияни қўлга киритиш, уни йўқотмаслик учун мўъжизалар яратаман» дедим.

Мана шундай туйғулар менга йўл кўрсатди, барча хавф-хатарлар қуршовида улар менга тиргак бўлди; мана энди ўзимни қийинчиликларни енгиб ўтган, ўз

мақсадига эришган одамдек ҳис қиляпман, гўё ҳеч нарсa менинг йўлимни тўсолмайдигандек. Оттилия меники, бу фикрнинг амалга ошишига тўсқинлик қиладиган бирор нарсани тан олмайман.

– Бир чизик тортиш билан, – деди Майор, – сенга қаршилиқ қилиши мумкин бўлган ҳамма нарсани ўчириб ташламоқчи бўляпсан; унутмаки, бу қаршилиқ яна такрорланиши мумкин. Хотинингга муносабатинг ҳақида том маънода ўйлаб кўришни ўз ихтиёрингга қолдираман, лекин унинг олдида, ўз олдинда қарздор эканлигининг унутмаслигинг зарур. Қисмат сизларга ўғил ато этгани ҳақида ўйлаганим заҳоти сизлар бир умрга бир-бирларингга бахшида этилганликларингни, ўша норасида учун бирга яшашларинг, унинг тарбияси, келажак ҳаёти ҳақида бирга қайғуришларинг лозимлигини сенга уқтиришга ўзимни бурчли деб биламан.

– Гўё ўзларининг мавжудлиги болалар учун муҳим деб ҳисоблаш – ота-оналарнинг хомхаёлидир. Тирик жон борки, ўзи учун егулик ва кўмакни топади; агар отасидан эрта жудо бўлган ўғил ёшлиқда қулайлик ва яхши таъминотга эга бўлолмаса, эҳтимол, шу туфайли тезроқ етилиб, катта ҳаётга барвақт кадам қўяди, атрофидаги одамларга мослашиш кераклигини ўрганеди, ахир эртами-кечми буни барчамиз ўрганишимиз керак. Ҳозир гап бу ҳақда эмас; бир нечта болани боқишга ҳам бойлигимиз етиб ортади, битта бошга шунча бойликни сочиш – бу зинҳор бизнинг бурчимиз ҳам, хайр-саховатимиз ҳам эмас.

Майор Шарлоттанинг фазилатлари, Эдуардга нисбатан собит, синовдан ўтган муносабатлари ҳақида икки оғиз гапирмоқчи эди, бу унинг гапини кесиб ташлади:

– Биз аҳмоқлик қилдик, мен буни жуда яхши англаб етдим. Кимки маълум ёшга етганда ёшлиқдаги орзу-истакларини амалга оширмоқчи бўлса, бу ўз-ўзини алдаш бўлади; чунки инсон ҳаётининг ҳар бир ўн йиллиги ўз бахти, умид ва режаларига эга. Шартшароитлар ёки ўз аҳмоқлиги туфайли гоҳ ўтмишга,

гоҳ келажакка ўзини урадиган одамнинг ҳолига вой! Биз аҳмоқлик қилдик, наҳотки бу бир умрлик бўлса? Наҳотки, биз аллақандай шубҳа-гумонларни деб давримиз удумлари бизга ман этмаган нарсалардан воз кечсак? Қанчалик кўп ҳолларда одам ўз қилмишлари, ўз режаларидан юз ўгирса, айни мана шу ҳолатда бундай қилмаслиги керак, ахир бу ерда гап жузъийлик эмас, балки умумийлик устида, у ёки бу вазият ҳақида эмас, балки умуман ҳаёт ҳақида кетяпти-ку.

Майор ҳам зукколик билан, ҳам қатъий тарзда Эдуардга уни хотини билан, иккала оила билан, юқори давра билан, ер-мулки билан боғлаб турган кўплаб ришталар ҳақида тушунтиришга уринди, бироқ унда бирон бир хайрихоҳликни кўрмади.

– Буларнинг ҳаммаси, дўстгинам, – жавоб берди Эдуард, – кўз олдимдан лип-лип ўтиб турди: кизғин жанг пайтида ҳам, гумбур-гумбурлардан ер титраганда ҳам, атрофимда ўқлар визиллаб учганида ҳам, ўнгу сўлимда дўстларим ҳалок бўлишганда ҳам, остимдаги отим ярадор бўлганида ҳам, бошимдаги шляпамни ўқ тешиб ўтганида ҳам; буларнинг барчаси тинч оқшомларда, юлдузлар чарақлаб турган осмон остида, гулхан атрофида ўтирганимда ҳам ёдимдан чикмади. Кейин мен алоқада бўлган барча одамлар ҳаёлимда намоён бўлди; уларнинг барчасини фикрим, туйғуларим элагидан ўтказдим; буларнинг барчасига кўникдим, барчасини кўп марталаб кўнглимдан чиқардим, менимча, энди бир умрга бўлса керак.

Сендан қандоқ қилиб яширай, шундай лаҳзаларда сен ҳам менинг ёнимда, мен билан бирга бўлдинг; ахир биз кўпдан бери бир одамдек эмасмизми? Агар олдинда қарздор бўлсам, мана энди уни ортиғи билан узадиган пайт келди; борди-ю, сен менинг олдимда қарздор бўлсанг, энди мен билан ҳисоб-китоб қилишинг мумкин. Биламан, Шарлоттани севасан, у бунга арзийди; биламан, у ҳам сенга бефарқ эмас, ахир қандай қилиб сенинг қадрингни билмасин! Қабул қил уни менинг қўлимдан, Оттилияни менга бер! Шунда биз ер юзидаги энг бахтли одамлар бўламиз.

– Сен мени шундай бебаҳо тортиқ эвазига сотиб олмоқчи бўлганинг учун ҳам, – жавоб берди Майор, – мен янада эхтиёткоррок, янада каттиққўлрок бўлишим керак. Сенинг таклифингга жимгина қуллук қиламан, зеро у ишни енгиллатиш ўрнига баттар қийинлаштиради. Гап на фақат сен ҳақингда, балки мен ҳақимда ҳам боряпти, қисмат ҳақидагина эмас, яхши ном ҳақида ҳам, шу пайтгача номига доғ тушмаган иккита эркакнинг ор-номуси ҳақида ҳам боряпти, булар мана шундай ҳайратомуз қилиқлари билан, буни бошқача атаб ҳам бўлмайди, ўзларини хавф остига қўйиб, жамият олдида ғалати бир кўринишда намоён бўлишмоқда.

– Айни шундай покдомон бўлганимиз учун ҳам, – жавоб берди Эдуард, – энди одамларнинг таънадашномларига имкон яратишимиз керак. Бир умр ҳурмат-эътибор қозониб келган одам бирон ножўя иш қилса ҳам обрўсидан тушмайди, борди-ю шу ишни бошқа одам қилса, унга шубҳа билан қарашади. Менга келсак, яқинда ўтган синовларим ҳаққи, бошқалар учун қилган оғир, хавф-хатарларга тўла ишларим ҳаққи, энди ўзим учун ҳам нимадир қилишга ҳақлиман деб ўйлайман. Сен ва Шарлоттага келсак, буни келажак қўлига топширамыз; мени эса, сен ҳам, бошқа биров ҳам ўйлаган режамдан қайтаролмайди. Менга ёрдам қўлини чўзган одамдан мен ҳам ёрдамимни аямайман, борди-ю мени ўз ҳолимга ташлаб қўйишса ёки қаршилик кўрсатмоқчи бўлишса, мен ҳам жим ўтирмайман, нима бўлса бўлаверсин.

Майор Эдуарднинг ниятига иложи борица қаршилик қилишни ўз бурчи деб билди ва дўстига қарши оқилона усул қўллади, сиртдан унга ён босгандек бўлди-да, никоҳ ва қўйди-чикди ишларини амалга оширишнинг расмий жиҳатлари ва йўл-йўриқлари ҳақида сўз очди. Шунда кўплаб кўнгилни хира қиладиган, мураккаб, ноқулай ҳолатлар мавжудлиги маълум бўлдики, натижада Эдуарднинг кайфияти тамоман бузилди.

– Кўриниб турипти, – хитоб қилди у ниҳоят, – бирор ҳақингни нафақат душманларингдан, балки дўстларингдан ҳам ҳужум билан олишингга тўғри келади. Ўзим хоҳлаган, ўзим учун зарур бўлган нарсадан зинҳор воз кечмайман; шубҳасиз, унга эга бўламан, тез орада, сўзим қатъий. Биламан, бундай муносабатларни на йўқ қилиб бўлади, на янгилаб бўлади, уларнинг кўпини яксон қилишга, қотиб қолганларини силжитишга тўғри келади. Мулоҳаза билан бирон нарсага эришиб бўлмайди; ақл-идрок барча муаммони ҳал қилади, тарозининг бир палласи кўтарилиб кетса, босиб қўйишнинг йўли топилади. Ўзинг учун, мен учун ҳаракат қилишга шошил, дўстим, ўзинг учун, мен учун тугунларни еч, ипларни тарқат ва яна боғла! Бошқаларнинг фикрига қулоқ солиб ўтирма; шусиз ҳам юқори даврада биз ҳақимизда тўйгунча гапиришди; яна бир бор гапиришади, бошқа эскирган нарсалар ҳақида гапиришни бас қилганлари сингари бизни ҳам унутишади ва ўз ҳолимизга қўйишади, ишларимизга ортиқ аралашишмайди.

Майорнинг бу ишга худди олдиндан узил-кесил ҳал қилиб қўйилгандек қараётган Эдуардга ён беришдан ўзга иложи қолмади, Эдуард бўлса ҳамма ишларни қандай ташкил қилишни эринмай муҳокама қилар, келажак ҳақида қувониб, ҳатто ҳазил-ҳузул қилиб сўзларди.

Кейин тағин жиддий тортиб қолди ва ўйчан оҳангда сўзида давом этди: – Агар биз умидга кўз тутиб, тасодиф юз беради-ю, ишимизни осонлаштиради, бизга йўл очади, ўшанда ҳаммаси ўз-ўзидан ҳал бўлади, деб ўтираверсак, бу ўз-ўзимизни жинояткорона алдаш бўлади. Бу аҳволда мушкулликдан чиқолмаймиз, хотиржамлигимизни тиклаёлмаймиз; йўқ жойдан ҳамма ишда айбдор бўлиб ўтирсам, қандоқ қилиб ўзимга юпанч топай! Шарлоттани ўзим зўрлаб, сени уйимизга олиб келдим, Оттилия ҳам шу ўзгаришдан бизнинг уйимизда пайдо бўлди, Бунинг оқибатида келиб чиққан натижага биз энди зўравонлик қилолмаймиз, аммо буни зарарсизланти-

риш, шарт-шароитдан ўз манфаатимиз йўлида фойдаланиш қўлимиздан келади. Мен барчамизнинг кела-жагимиз учун очаётган гўзал ва ёқимли манзаралардан юз ўтиришинг мумкин, менга, барчамизга бундан ихтиёрий воз кечишни таклиф этишинг мумкин, негаки сен буни мумкин деб ҳисоблайсан, негаки бу нараса умуман мумкин; борди-ю биз эски ҳолатимизга қайтишга қарор қилган тақдиримизда ҳам баъзибир ноқулайликлар, кўнгилхираликлар, хафагарчиликлар бошимизга тушарди-ку, бундан ҳеч бир яхшилик ёки шодмонлик келиб чиқмасди-ку? Агар сен менинг ёнимга келиш, мен билан бирга туриш имконидан маҳрум этилганингда эди, шу дабдабали ҳаётинг сенга татирмиди? Бўлиб ўтган воқеалардан кейин бундай яшаш азобли бўларди, албатта. Шарлотта икковимиз нечоғлик бой-бадавлат бўлмайлик, қайғули бир аҳволда қолган бўлардик. Агар сен ва олий даврадагилар, бир-биридан узоқлашиш йиллар давомида юракдан чуқур жой олган бундай туйғуларни ўчиради, ўтмаслаштиради, деб ҳисоблайдиган бўлсаларинг, гап айни мана шу, азоб ва айрилиқда эмас, балки хурсандчиликда, ҳаётдан қониқиб яшаш мумкин бўлган йиллар ҳақида кетмоқда. Ниҳоят, энг муҳим гапни айтай: биз ички-ташки шарт-шароитимиз ва ҳолатимизга қараб ҳамма нарасага чидашимиз мумкин, аммо Оттилия нима бўлади, у бизнинг уйимиздан кетишга, бизнинг кўмагимиздан маҳрум бўлишга, совуқдан-совуқ лаънати олий даврада аянчли ҳаёт кечиришга маҳкум этиладими! Менга шундай бир шароитни кўрсатки, токи Оттилия у ерда менсиз, бизсиз бахтли бўла олсин, ўшанда бу ҳаммасидан ҳам кўра кучлироқ асос бўлади, бу мени кўнишга мажбур қилолмаса-да, ҳарҳолда уни ўйлаб, мулоҳаза қилиб кўрай.

Бу муаммони ечиш осон эмас эди; нима бўлганда ҳам дўсти билан чўмичга илинадиган бирор жавоб топа олмади ва Эдуардга тағин бир бор бу ишнинг нечоғлик жиддий, нозик, маълум маънода хавфли ҳам эканлигини, ҳарқалай, буни қандай амалга ошириш йўлларини муфассал ўйлаб кўриш лозимлиги-

ни уктиришга уринди. Эдуард рози бўлди, шу шарт биланки, бу ишда аниқ бир қарорга келиб, дастлабки қадамлар ташланмагунча дўсти уни ташлаб кетмаслиги керак.

Ўн учинчи боб

Тамоман бегона, бир-бирига бефарқ бўлган кишилар ҳам бир муддат бирга туришгач, ўзаро дардлашишга тушиб кетишади ва улар орасида маълум маънода яқинлик пайдо бўлади. Шунингдек, дўстларимиз ҳам анча вақт бир жойда, ҳар кун, ҳар соатда мулоқотда бўлиб, бирга тирикчилик қилишгач, ораларида ҳеч бир сир қолмади. Улар бўлиб ўтган эски воқеаларни хотирлашди, Эдуард саёҳатдан қайтиб келганидан сўнг Шарлотта Оттилияни унга тўғриламоқчи ва охири бу дилбар қизни Эдуардга эрга бериш ниятида бўлганини ҳам Майор яшириб ўтирмади. Бу янгиликдан эсанкираб, хурсанд бўлиб кетган Эдуард ҳеч тортинмасдан Шарлотта билан Майор ўртасидаги ўзаро интилиш ҳақида гапирди ва бу унинг кўнглидаги иш бўлгани учун буни ўта ёрқин бўёқларда тавсифлади.

Бунга тўлиқ иқдор бўлиш ҳам, тўлиқ рад этиш ҳам Майорнинг кўлидан келмади; лекин Эдуард ўз фикрини қатъий туриб маъқулларди. Ҳамма нарса унга на фақат мумкиндек, балки аллақачон содир бўлгандек туюларди. Ўзлари хоҳлаган ишга ҳамма томонларнинг розилик беришлари қолганди, холос; ажрашиш, шубҳасиз, қийин эмас, дарҳол никоҳдан ўтишади ва Эдуард Оттилия билан саёҳатга жўнаб кетади.

Инсоннинг ҳаёл кучи яратадиган энг ёқимли нарсалар ичида, эҳтимол, икки ошиқ-маъшук ҳаёл қиладиган жозибадан ўтадигани бўлмаса керак, ёш эр-хотинлар ўзлари қадам қўядиган янги, соф оламдаги ўзгача, тоза ҳаётларидан завқланишга, хилма-хил шарт-шароитларда кечадиган давомли турмушларида синовдан ўтиб, томир отишга умид боғлайдилар. Бу орада Майор билан Шарлотта чегараланмаган ҳуқуққа эга бўлишади, яъни бойлик, ер-мулк ва бошқа барча

дунёвий неъматларга нима тегишли бўлса, ҳаммасига ҳуқук ва адолат юзасидан эгалик қилишлари керак бўладики, бунга барча томонлар рози бўлишади. Эдуард ҳаммадан кўпроқ эътибор қилиб, айниқса, каттиқ туриб уқдирган нарсга мана бу эди: модомики бола онасида қолар экан, уни майор тарбия қилиши, ўз қарашлари асосида боладаги қобилиятни ўстириши керак бўлади. Чўқинтириш чоғида унга бекорга буларнинг умумий номи бўлган Отто исмини беришмаган.

Бу гаплар Эдуарднинг миясига шу қадар сингдики, буларни амалга оширишни бирор кунга ҳам кечиктиришни истамасди. Ўз ер-мулкига олиб борадиган йўлда улар бир шаҳарчага кириб келишди, бу ерда Эдуарднинг уйи бўлиб, ўша уйда у Майорнинг қайтиб келишини кутмоқчи эди. Бирок у ўзини енголмади ва дўстини тагин бироз бошлаб боришга қарор қилди. Улар отда эдилар, муҳим гаплар билан бўлиб, анча нарига бориб қолишди.

Тўсатдан улар узоқдаги тепалик устида яп-янги уйни кўриб қолишди, унинг кип-қизил ялтироқ ғиштлари илк бор уларнинг кўзларини камаштирди, Эдуардни енгиб бўлмас истак эгаллаб олди; шу бугун кечқуруноқ ҳамма иш ҳал бўлиши керак. У яқин орадаги бир қишлоқда бекиниб ётмоқчи бўлди; Майор эса кўкқисдан кириб келади-да, Шарлотта олдига масалани кескин қўяди, кутилмаган таклифга ўз фикрини очиқ-ойдин, бемалол айтишга мажбур қилади. Чунки Эдуард худди ўзидаги истаклар Шарлоттада ҳам бор деб ўйлар, унинг истакларига ҳамоҳанг иш қилаётганига ишонар, тез орада унинг розилигини олишига умид боғлар, негаки ўзида бундан ўзга истак йўқ эди.

У қувончли натижани кўз олдига келтирар, пистирмасида кўнгилдаги хабарни тезроқ олиш учун Майордан, розилик олинса, буни бир неча бор ўқ узиш ёки кеч кириб қолса, ракета отиш орқали билдиришни сўради.

Майор қасрга отда етиб келди. Шарлотта уйда йўқ эди, айтишларича, ҳозирги пайтда у тепадаги янги уйда яшаркан, ҳозир эса қўшни кишлоққа меҳмон бўлиб кетган, ҳали-бери уйга қайтмасмиш. У отини қолдирган меҳмонхонага қайтиб кетди.

Бу орада бетоқатликдан юраги тарс ёрилаёзган Эдуард ўз бошпанасидан чикди-да, фақат овчилар ва балиқчиларгина юрадиган ёлғизоёқ сўқмоқ бўйлаб ўз паркига томон борди ва кечга томон қўл яқинидаги бутазорга етиб келди, ойнадек яраклаб турган тип-тиник қўл илк бор яққол кўзга ташланди.

Шу кеч Оттилия қўл атрофида сайр қилар, қўлида бола билан, одати бўйича китоб ўқиб юарди. Шу тариқа у кечув олдидаги эманга яқинлашди. Гўдак ухлаб қолганди; у ерга ўтирди-да, болани ёнига ётқизиб, ўқишда давом этди. Бу китоб нозик дилларни титратиб, ўзига ром қилиб қўядиган хилидан эди. У вақт тушунчасини тамоман унутган, янги уйга етиб боргунча ҳали анча-мунча йўл юриши лозимлиги ҳақида ўйламасди ҳам, китобга берилганча, ўз-ўзини унутганча ўтирар, шу қадар жозибали кўринардик, гўё атрофидаги дарахтлару буталар уни кўраётганлигидан қувониб, янада жонланишлари лозимдек эди. Шу чок ботиб бораётган куёшнинг қизғиш нурлари унга орқа томондан тушди-да, юзи ва елкасини олтин рангга бўяди.

Ҳеч кимга сезилмасдан шу ергача келишга муваффақ бўлган Эдуард, паркда ҳам, атроф-теваракда ҳам ҳеч кимни кўрмади ва йўлида давом этди. Мана у худди ўша эманлар ёнидаги бутазордан чикди ва Оттилияни кўрди, қиз ҳам уни кўрди; у қизнинг ёнига отилиб бориб, оёқларига ўзини ташлади. Иккови ҳам ўзларини қўлга олиш учун узок жим қолишди, кейин Эдуард қандай қилиб ва нега бу ерларга келганини икки оғиз сўзда тушунтирди, Майор Шарлотта ҳузурига кетган, эҳтимол, шу дақиқаларда уларнинг тақдири ҳал бўлаётгандир. У Оттилиянинг севгисига ҳеч қачон шубҳа билан қарамаган, албатта қиз ҳам бунинг севгисидан шубҳаланмайди. У қизнинг розили-

гини сўради. Қиз иккиланди, Эдуард ёлворди; ўзининг илгариги ҳуқуқларидан фойдаланиб, уни ўз бағрига олди; қиз болага ишора қилди.

Эдуард уни кўриб хайратда қолди.

– Қудратингдан ўргилай, – хитоб қилди у, – агар ўз хотинимдан, ўз дўстимдан шубҳаланишга асосим бўлсайди, бу гўдак уларга қарши даҳшатли далил бўларди. Ахир бу Майорнинг ўзгинаси эмасми? Бундай ўхшашликни ҳеч қачон кўрмагандим.

– Ундоқ эмас, – жавоб берди Оттилия, – ҳамма уни менга ўхшайди дейишади.

– Қандай қилиб? – сўради Эдуард, шу лаҳзада бола кўзларини очди, катта-катта, қоп-қора, ўткир, чуқур ва мулойим боқувчи кўзлар. Бола атрофга маъноли назар билан боқарди; гўё олдида турган одамларни танийдигандек эди. Эдуард боланинг олдида ўзини отди, кейин Оттилия олдида тиз чўкди.

– Ҳа, бу сенсан! – хитоб қилди у. – Булар сенинг кўзларинг! Эҳ! Кўзларингга қарашга менга изн бер. Бу гўдакка ҳаёт ато этган ўша машъум лаҳзаларга парда тортишга изн бер. Наҳотки, мен сенинг биллурдек тоза қалбингни, ўзаро бегонадек эр-хотин бир-бирларини кўксиларига босиб, қонуний иттифоқни эхтиросли истаклари билан булғашга журъат этишлари мумкин, деган ёқимсиз фикр билан хира қилсам? Ёки йўқми, модомики иш шу даражага бориб етган экан, модомики менинг Шарлотта билан муносабатим бекор бўлаётган экан, модомики сен меники бўлар экансан, нега энди буни айтмай? Нега энди шафқатсиз сўзни айтмаслигим керак экан? Бу бола икки томонлама хиёнатнинг мевасидир! У бир-биримизга боғлаш ўрнига мени хотинимдан, хотинимни мендан ажратади. Майли, у менга қарши гувоҳлик берсин, майли, бу ажойиб кўзлар айтсин: мен бошқа бировнинг қучоғида сенга тегишли эдим, билиб қўй, Оттилия, ўша жиноятимни фақат сенинг қучоғингда ювишим мумкин.

– Э, ана! – дея хитоб қилганча ўрнидан отилиб турди, ўқ овози эшитилгани учун Майор белги беряпти, деб ўйлади. Бу яқин жойдаги тоғдан бир овчи отган

ўқ овози эди. Ўқ бошқа отилмади; Эдуард бесаранжом бўла бошлади.

Оттилия куёш тоғлар ортига ботиб бораётганини эндигина пайқади. Унинг сўнгги нурлари тепаликдаги уйнинг дераза ойналарида акс этди.

– Кет, Эдуард! – ўтинди Оттилия, – Биз қанча вақт айрилиқда бўлдик, қанча вақт чидадик. Шарлотта олдида қанчалик қарздор эканлигимиз эсингда бўлсин. Бизнинг тақдиримизни у ҳал қилади, ундан ўтиб бирор иш қилмайлик. Агар у рози бўлса, мен сеникиман; акс ҳолда, мен сендан воз кечаман. Агар тез орада иш ҳал бўлишига ишонсанг, унда кутамиз. Майор сени кутаётган қишлоққа қайт. Изоҳ талаб қиладиган ҳар нарса содир бўлиши мумкин. Совуқ бир ўқ овози сенга музокаранинг муваффақиятли тугаганидан хабар беришига ишонасанми? Эҳтимол, у ҳозир сени кидириб юргандир. У Шарлоттани учратолмаган, буни биламан; у Шарлоттага пешвоз чиқиш учун кетган бўлиши ҳам мумкин, чунки унинг қаерга кетгани маълум эди. Тасодифлар тўлиб ётипти! Мени қўй! У ҳозир қайтиши керак. У бола икковимизни ҳув тепада кутяпти.

Бу гапларни у шоша-пиша гапирди. Хаёлида барча имкониятларни чамалаб чиқди. У Эдуарднинг ёнида ўзини бахтли сезар, лекин ҳозир уни жўнатиб юбориши кераклигини ҳам биларди.

– Ялинаман сенга, севгилим, ёлвораман! – хитоб қилди у, – уйингга қайтиб бор-да, Майорни кут!

– Сенинг буйруғингга бўйсунаман! – жавоб берди Эдуард унга эҳтирос билан боқаркан, кейин эса уни қаттиқ кучди. Қиз унинг бўйнидан кучоқлаб олди-да, меҳр билан бағрига босди. Умид баайни кўкда учган юлдуздек уларнинг бошлари узра лип этиб ўтди. Улар ўзларини бир-бирлариники деб ўйладилар, тасаввур қилдилар; улар биринчи марта бемалол, тортинмай ўпишишди ва зўрға, дилда дард билан ажрашишди.

Куёш ботиб, қош қорайди, кўлдан нам ҳаво эса бошлади. Оттилия хижолатда, ҳаяжонда эди; у тепаликдаги уйга назар ташлади, назарида пешайвонда

Шарлоттанинг оқ кўйлаги кўрингандек бўлди. Кўлни айланиб ўтадиган йўл узок эди; Шарлотта ҳамиша болани сабрсизлик билан кутишини у биларди. Рўпарасидаги чинорларни шундоқкина кўриб турипти, уйга тўғри олиб борадиган ёлғизоёқ йўлдан уни кўл ажратиб турипти, холос. Кўзию хаёли билан ҳам у ўша ерда. Бола билан қайиққа тушиш хавфи ҳам бу шошилишда ортга чекинди. У қайиққа томон шошилди, юраги дукуллаб ураётганини, қадамлари чалкашиб кетаётганини, ҳушдан кетиш хавфи борлигини сезмасди ҳам.

У қайиққа сакраб чиқди-да, эшакларни олиб, қирғоқдан узилди. Иккинчи марта қайиқни зўрлик билан итарди, қайиқ қалқиб кетди-да, суза кетди. Чап кўлида ҳам болани, ҳам китобни ушлаб олган, ўнг кўлида эшак билан ўзи ҳам қалқиб кетди ва қайиқ ичига йиқилди. Бир томонга эшакни тушириб юборди, ўрнидан турмоқчи бўлган эди, иккинчи томонда бола ҳам, китоб ҳам сувга тушиб кетди, у боланинг кийимидан ушлаб қолишга улгурди, бироқ ноқулай ҳолат ўзига ўрнидан туришга ҳалакит берарди. Ўзини ўнглаб, ўрнидан туриб олишга бўш ўнг кўли етарли эмасди, ниҳоят у болани сувдан тортиб олишга муваффақ бўлди, аммо унинг кўзлари юмук, нафас ҳам олмасди.

Шу лаҳзада у тамоман ҳушёр тортди, лекин қайғуси ошиб тошган эди. Қайиқ кўлнинг ўртасида, эшак нарига кетиб қолган, қирғоқда ҳеч ким кўринмасди, биров кўринганида ҳам бунинг унга нима фойдаси тегарди! Ҳаммадан узилган қиз умидсиз бир ҳолда хиёнаткор офат кўйнида сузиб юарди.

У ўз-ўзидан кўмак қидирди. Тез-тез чўккан одамларни қутқазиш ҳақида эшитарди. У ўз туғилган кунида кечқурун бўлган ҳодисани эслади. Болани ечинтирди-да, ўзининг юпқа кўйлаги билан артди. У устидаги кийимини йиртиб, илк бор кўкрагини очиқ осмон олдида яланғоч қилди; илк бор у тирик жонотни яланғоч кўксига босди, афсус! Бола тирик эмас эди, Шўрлик гўдакнинг совуқ тани уни ич-ичига музла-

тиб юборди. Кўзларидан дув-дув қуйилаётган ёшлар котиб қолган бола устига қуйилиб гўё унга илиқлик ва ҳаёт бағишлагандек бўларди. У умидини узмас, болани жун рўмолига ўраб, силаб-сийпар, кўксига босар, унга пуфлар, ўпар, кўз ёшлари билан ҳеч бўлмаса ҳозир, танҳоликда, маҳрум бўлган кўмакни беришга уринарди.

Ҳаммаси беҳуда! Бола унинг қўлларида ҳаракатсиз ётар, кайик ҳам сув юзида ҳаракатсиз турарди; бироқ Оттилиянинг тоза қалби шунда ҳам уни мададсиз қолдирмади. У кўкка илтижо қилди. Қайик ичида тиз чўкканча тошдек қотган болани иккала қўли билан мрамардек оппоқ, афсуски, ҳозир муздек кўкси узра кўтарди. У ёшли нигоҳини кўкка тикканча, нажотни ўша ёқдан кутар, унинг нозик қалби атрофида ҳеч бир нажот қолмаган бир пайтда карами кенг Худога умид боғларди.

У беҳудага юлдузларга ҳам илтижо қилмади, улар ҳам битта-битта милтираб кўрина бошлашди. Енгил шамол кўзғалди ва қайикни чинорлар томонга суриб кетди.

Ўн тўртинчи боб

У янги уйга томон шошилди, табибни чақирдида, болани унга тутқазди. Табиб довдираб қолмасдан одатдаги усуллари бирин-кетин қўллаб, нозик жонсиз танани жонлантиришга уринди. Оттилия унга ёрдам бериб турди; у ҳамма нарсани келтирар, узатиб турар, гирдикапалак бўлар, аммо худди бошқа бир дунёга тушиб қолгандек эди, чунки энг улкан бахтсизлик ҳам энг улкан бахт сингари ҳамма нарсанинг тусини ўзгартириб юборади; мана шундай уринишлардан сўнг бу меҳрибон инсон бошини чайқагач, қизнинг умидвор саволларига аввал сукут сақлаб, кейин секингина «йўқ» жавобини бергач, Оттилия, барча ишлар бўлиб ўтган Шарлоттанинг ётоқхонасини тарк этди ва меҳмонхонага зўрға кириб бориб, диванга ҳам етмасдан гилам устига юзтубан беҳол кулади.

Шу чоқ Шарлоттанинг келгани эшитилди. Табиб ҳаммани шу ерда қолишга ундади, ўзи эса унга ётиғи билан тушунтириш учун чиқиб кетди, лекин аллақачон у хонага кирганди. У ерда ётган Оттилияни кўрди, хизматкор қизлардан бири дод-вой солиб унинг истикболига ташланди. Табиб кирди ва Шарлотта дарҳол гап нимадалигини тушунди, Лекин, наҳотки, у бутунлай умидини узса! Бу тажрибали, қўли енгил, ақлли табиб бир нарсани – болага қарамасликни ўтинди; ўзи эса қайта уринишлар билан унинг кўзини алдаш учун бола ёнига кетди. Шарлотта оромкурсига ўтирди, Оттилия ҳали ҳам ерда ётар, аммо энди гўзал бошини дугонасининг тиззасига суяб олган эди. Бечора табиб гоҳ келар, гоҳ кетар, гўё болага ғамхўрлик қилаётгандек кўринар, аслида эса аёлларга ғамхўрлик қиларди. Ярим тун бўлди, метин сукунат борган сари чуқурлашарди. Болани энди ҳаётга қайтариб бўлмаслигига Шарлотта иқрор бўлди; у болани кўрмоқчилигини айтди. Иссиққина жун аёлга авайлабгина ўраб, саватга солинган болани оромкурси ёнига олиб келиб қўйишди; фақат юзчаси кўриниб турар, мана у чиройлиққина бўлиб, жимгина ётарди.

Бахтсизлик ҳақидаги хабар қишлоқни ларзага солди ва ўша заҳоти меҳмонхонага ҳам етиб борди. Майор таниш йўлака орқали юқорига чиқиб келди; уйни айланиб ўтиб, ёндаги бинодан нимадир олишга чиққан хизматкорни тўхтатди, ундан аниқ маълумотларни олгач, табибни чақириб беришни сўради. Табиб чиқди, ўзининг собиқ ҳомийсини кўриб ҳайрон бўлди, унга гап нимадалигини тушунтирди ва Шарлоттани у билан учрашувга тайёрлашни бўйнига олди. У ичкарига кирди, гапни узоқдан бошлаб, диққатини бир нарсадан иккинчи нарсага тортаркан, ниҳоят, унга дўстини эслатди, унинг доимо хайрихоҳ бўлганлигини, руҳан, қалбан яқинлигини таъкидлади ва ҳозир ҳам ёнгинасида пайдо бўлиши мумкинлигини айтди. Қисқаси, Шарлотта дўстининг эшик ортида турганлигини, ҳамма гапдан хабардорлигини, киришга изн сўраётганини англади.

Майор кириб келди; Шарлотта у билан қайғули жилмайиш орқали саломлашди. У мурданинг юзига ёпилган яшил шойи адёлни кўтарди, Майор хира шам нурида ички титроқ билан ўзининг жонсиз нусхасини кўрди. Шарлотта унга стулни кўрсатди, шу тахлит улар жимгина тун бўйи ўтиришди. Оттилия хануз Шарлоттанинг тиззасида ётар, секин нафас олар, ухлалати ёки ухлаганга ўхшайдими, билиб бўлмасди.

Ғира-шира тонг отди, шам ўчди, иккала дўст худди оғир уйқудан уйғонгандек эдилар. Шарлотта Майордан хотиржам оҳангда сўради:

– Айтинг-чи, дўстим. бу қайғули маросимда иштирок этмоқ учун қайси шамол учуриб бу ерларга келдингиз?

– Ҳозир, – жавоб берди Майор сўраганидек паст овозда, гўё Оттилияни уйғотиб юборишни истамагандек, – ҳозир жим туришининг, гапнинг даромадига киришишининг, аста-секин мақсадга ўтишининг на ўрни, на пайти эмас. Бошингизга тушган қайғу шу даражада улканки, менинг келишимга туртки берган сабаб бунинг олдида ўз қимматини йўқотади.

Эдуард уни нима мақсадда бу ёққа юборганини майор хотиржам, қисқа қилиб тушунтирди, бу ёққа келишдан ўз шахсий истак ва манфаати ҳам йўқ эмаслигини таъкидлади. Ҳар икковларининг мақсадларини ҳам жуда мулоим, шу билан бирга очиқчасига тушунтирди; Шарлотта жимгина тинглади ва на ҳайронлигини, на ранжиганини сездирмади.

Майор сўзини тугатгач, Шарлотта унга шу қадар секин жавоб қайтардики, Майор уни яхшироқ эшитиш учун студини унга яқинроқ суришга мажбур бўлди.

– Ҳеч қачон мен бундай аҳволга тушмаганман, аммо шунга ўхшаш воқеаларни кўрганимда ҳамиша ўз-ўзимга: «Эртага нима бўлади?» дея савол берганман. Бир неча одамнинг қисмати менинг қўлимда эканлигини яхши сезиб турибман; нима қилишим кераклигига менда ҳеч бир шубҳа йўқ, ҳозир буни айтаман. Мен ажрашишга розиман. Олдинроқ шу қарорга келишим керак эди; иккиланишим, қаршилиқ кўрсатишим

туфайли болани ўлдирдим. Шундай нарсалар борки, уларга қисмат каттик эваз талаб қилади. Ақл, саховат, бурч ва шу каби илоҳий жиҳатлар бекорга унинг йўлига ғов бўлади: қисмат тўғри деб ҳисоблаган, аммо бизга нотўғри бўлиб кўринган ҳамма ишлар содир бўлиши керак; биз нима чора кўрмайлик, охир-оқибат у ўз мақсадига эришади.

Мен нималар деяпман ўзи! Аслида қисмат менинг ўз мақсадим, ўз истагимни, мен уларга қарши қанча ҳаракат қилмайин, амалга оширяпти-ку. Ахир, ўзим Оттилия билан Эдуардни энг муносиб жуфт деб ўйламаганмидим? Ахир, уларни яқинлаштиришга ўзим уринмаганмидим? Ахир, Сиз ўзингиз, дўстим, бу режанинг гувоҳи эмасмидингиз? Нега энди мен эркакнинг қайсарлигини ҳақиқий севгидан ажратолмадим? Нега мен унинг дўсти бўлатуриб, унга рози бўлдим, бунинг ўрнига уни ва бошқа бир аёлни бахтли қилишим мумкин эди-ку? Бир қаранг, мана бу мудраб ётган шўрликка! У ўлик ҳолидаги уйқудан ҳушига келадиган лаҳзани ўйлаб ваҳимага тушыпман. Даҳшатли тасодиф қўлидаги қурол бўлиб Эдуардни тортиб олган нарсани энди ўз севгиси билан унга қайтаролмаса, бу шўрлик энди қандай яшайди, ўзини қандай юпатади? У Эдуардга бўлган севгиси, эҳтирос орқали унга ҳамма нарсани қайтариши мумкин. Агар севги ҳамма нарсага чидайдиган бўлса, Оттилия янада чидамлироқ, у ҳамма нарсани қайтара олади. Мен ҳақимда эса ҳозир ўйламанглар ҳам.

Жимгина жўнаб кетинг, кимматли Майор! Эдуардга айтинг, ажрашишга розиман, бутун ишни олиб боришни унга, Сизга, Митлерга топшираман, келажак аҳволим мени заррача безовта қилмайди, бундан ҳар томонлама хотиржамман. Менга келтиришадиган ҳар қандай қоғозга имзо чекаман; фақат бирор нарса қилишни, ўйлаб кўришни, маслаҳат беришни мендан талаб қилишмаса бўлди.

Майор ўрнидан турди. Шарлотта унга Оттилия устидан қўлини узатди. У бу суюкли қўлни лабларига босди.

– Мен-чи? Мен нимага умид боғлай? – шивирлади у секингина.

– Рухсат этсангиз, кейинроқ жавоб берсам, – деди Шарлотта. – Биз гуноҳкор эмасмизки, бахтсиз бўлсак, лекин бирга бахтли бўлишга ҳам лойиқ эмасмиз.

Майор чиқиб кетди, шўрлик ўлган гўдак учун қайғуриш ҳам қўлидан келмасдан Шарлоттага ичидан ачинди. Ҳаммаларининг бахти учун бундай қурбонлик зарурдек туюлди унга. У Оттилияни қўлида ўз боласи билан, Эдуарддан тортиб олган ҳамма нарсани қайтарган ҳолатда тасаввур қилди; у тиззасида ўз ўғлини, ўзига ўхшаш жиҳатлари билан ўлган боладан кўра кўпроқ ҳуқуққа эга бўладиган боласини тасаввур қилди.

У меҳмонхонага қайтиш йўлида Эдуардни учратганида мана шундай умидбахш хаёллар дилини банд этганди, Эдуард бўлса, ракета отилиб ёки ўк узилиб ишнинг ижобий якунидан хабар беради, дея бекорга Майорни ташқарида ухламай кутган эди. У бахтсиз ходисани эшитган, шўрлик гўдакка унинг ҳам раҳми келмаган, бу ходисада, ҳарқалай бутунлай иқрор бўлмаган ҳолда, унинг бахтга эришиш йўлидаги тўсиқни бир зумда олиб ташлаши мумкин бўлган тақдир аралашуви деб ҳисоблади. Унга хотинининг қарорини етказган Майор уни қишлоққа, кейин шаҳарчага қайтишга, у ерда қилинадиган ишларни муҳокама қилиб олишга Эдуардни осонгина кўндирди.

Майор чиқиб кетгандан кейин Шарлотта бир неча дақиқагина ўз хаёллари оғушида ўтирди; катта-катта кўзларини дўстига тикканча Оттилия ўрнидан кўзгалди. Аввал Шарлоттанинг тиззасидан бошини кўтарди, кейин полдан кўтарилди ва унинг олдида тик турди.

– Иккинчи бор! – сўз бошлади дилбар қиз, беҳад ёқимли жиддийлик билан, – иккинчи бор мен билан бир хил ҳодиса содир бўлди. Сен менга бир вақтлар, одамнинг ҳаётида бир хил нарса бир хил ҳолатда, бир хил вазиятларда содир бўлади, деб айтгандинг.

Кўряпманки, гапинг тўғри экан, шу муносабат билан икроримни сенга баён қилмоқчиман. Онамнинг вафотидан кейин бир куни, унда мен ҳали ёш қизча эдим, курсичамни сенга яқинроқ сурдим: сен ҳозиргидек оромкурсида ўтиргандинг; бошимни сенинг тиззангга қўйганча на уйқуда эмас, на уйғоқ эмас эдим: мудраб ётардим. Атрофимда кечаётган ҳамма нарсани, айниқса, гап-сўзларни аниқ эшитиб ётардим; аммо қимирлашга, бирон сўз айтишга мажолим йўқ, ҳатто хоҳлаган тақдиримда ҳам ҳушим ўзимда эканлигини сездира оладиган ҳолатда эмасдим. Ўшанда бир дугонанг билан мен ҳақимда сўзлашгандинг; дунёда ёлғиз қолган мендек бир етим қизнинг қисматига қуйинган эдинг; ўшанда, борди-ю менинг бошимда биронта бахт юлдузи порламаса, бировларга муте бўлиб, аҳволим қандай кечиши ҳақида гапиргандинг; сен менга нима тилаганингни, кўринишдан мендан нима талаб қилганингни ўшанда тўғри ва аниқ, эҳтимол, ўта жиддий миямга қуйиб олганман.

Ўша пайтдаги содда тушунчам бўйича бу гаплардан ўзимга қонун яратиб олганман; шу қонунлар асосида яшадим, нима қилмайин, улар билан ҳисоблашдим, сен мени севган, менга ғамхўрлик қилган, мени ўз хонадонингга қабул қилган пайтингда ҳам, ундан кейин ҳам. Бироқ йўлдан адашдим, ўз қонунларимни буздим, ҳатто уларни тан олмай қўйдим; мана бу даҳшатли воқеадан сўнг менинг аҳволимни ёдимга солиб қўяяпсан, ҳолбуки, энди аҳволим ўшандагидан кўра минг марта аянчлироқ. Тиззангда ётарканман, ярим ўлик ҳолда кулоқларим остидаги сенинг сокин овозингни худди ўзга дунёдан келаётгандек эшитдим; менга нималар бўлаётганини билиб олдим; ўз-ўзимдан кўрқиб кетдим; худди ўша биринчи марта бўлганидек, ярим ўлик ҳолдаги уйқумда ўзим учун янги йўл кашф этдим.

Худди ўшандагидай бир қарорга келдим, қандай қарорга келганимни ҳозир билиб оласан. Ҳеч қачон мен Эдуардга тегмайман! Худо даҳшатли бир тарзда менинг гуноҳимни кўзимга яхшилаб кўрсатиб қўйди.

Мен уни юваман; ҳеч ким мени бу йўлдан қайтаришга уринмасин! Сен, азизим, қимматлигим, буни ҳисобга ол. Майорни ортига қайтар; унга ёзиб юбор, ҳеч қандай ортиқча қадам қўймасин. У кетган пайтда на қимирлашга, на туришга ҳолим етмай, қанчалар азобландим. Ўрнимдан турмоқчи, қичқирмоқчи бўлдим: сен уни бу қадар таҳкирловчи ваъдалар билан жўнат-маслигинг керак эди.

Шарлотта Оттилиянинг қандай аҳволда эканлигини кўриб, сезиб турарди; аммо у вақт ўтиши билан панд-насихатлар унга таъсир кўрсатар, деб ишонарди. Шунга қарамай, келажак ҳақида, янги умидлар, ғамнинг унутилиши ҳақида сўз бошламоқчи бўлганди, Оттилия хитоб қилди:

– Йўк! – деди у куйиниб, – мени сўзимдан қайтаришга, мени кулдиришга уринманглар! Сен ажрашишга рози бўлган лаҳзагда мен ўша кўлда ўз гуноҳимни, ўз жиноятимни юваман.

Ўн бешинчи боб

Биргаликдаги ҳаётнинг тинч, бахтли дамларида қариндошлар, дўстлар, оила аъзолари атрофда содир бўлаётган ва содир бўлиши лозим бўлган воқеалар ҳақида керагидан ҳам ортиқ гапиришса, орзу-ниятлари, бошлаган ишлари, машғулотлари ҳақида бир-бирларига хабар қилиб, бевосита маслаҳат қилишмаса-да, ҳарҳолда ҳамиша ҳаётий муаммолар хусусида хабарлашиб туришса-да, аммо энг қалтис вазиятларда, аксинча, одам бировнинг мададига энг кўп муҳтож бўлган лаҳзаларда ҳар ким ўз-ўзи билан бўлади, ҳар ким ўзича ҳаракат қилади, ўз билганича интилади, ўзи қўллаётган воситаларни ўзгалардан сир тутати, фақат сўнгги эришилган натижани бошқаларга маълум қилади, холос.

Бир қатор ғаройиб ва қайгули воқеалардан кейин ҳамширалар ҳаётида аллақандай жиддийлик ва ўйчанлик пайдо бўлди, улар бир-бирларини аяр ва меҳрибонлик кўрсатишарди. Шарлотта боланинг то-

бутини ими-жимида черковнинг меҳробига жўнатди. У ўша жойда аччиқ қисматнинг дастлабки қурбони сифатида абадий уйкуда ётарди.

Шарлотта иложи борица турмуш ташвишларига қайтди, унинг кўмагига муҳтож бўлган биринчи одам Оттилия деб билди. Унга сездирмаган ҳолда бутун диққат эътиборини шу қизга қаратди ва мўъжизакор қиз Эдуардни нечоғлик севишини у биларди; бахтсизлик юз беришидан олдин нималар бўлганини аста-секин, бир қисмини Майорнинг хатларидан билиб олди. Оттилия ҳам ўз навбатида Шарлоттанинг кундалик ҳаётини енгиллатишга уринарди. У хийла очилиб, сўзамол бўлиб қолган, зинҳор ҳозирги ёки сал олдинги воқеалар ҳақида гапирмасди. У ҳамиша эътиборли, ҳамиша кузатувчан эди, кўп нарсани биларди; буларнинг бари мана энди юзага чиқаяпти. У ҳануз ўзича бу дилбар жуфтни қовуштириш умиди билан яшаётган Шарлоттанинг кўнглини топиш, уни чалғитишга уринарди.

Аммо Оттилиянинг қалбини бошқа нарсалар банд этганди. У дугонасига ўз ҳаёт йўлининг сирини очди; илгариги тортинчоқлик, тобелик одатларини тарк этди. Ўз пушаймони туфайли, ўз қатъийлиги туфайли ўзини гуноҳи, ўз бахтсиз қисмати юкидан озод бўлгандек ҳис этди. У энди ўз-ўзини зўрламасди; қалбининг туб-тубидан фақат маҳрум этиш шарти билангина ўз гуноҳини кечирди ва бу шартни умрбод бузмасликка онт ичди.

Шу тахлит хийла вақт ўтди ва Шарлоттага уй, парк, кўл, қоялару дарахтлар икковининг ҳам ғамли хотираларини кундан-кунга янгилаётгандек туюлди. Уларга жойни ўзгартириш кераклиги аниқ эди, лекин буни қандай қилиш йўлини топиш осон эмасди.

Иккала аёл бирга қолаверишсинми? Эдуарднинг дастлабки истаги шу эди, унинг изоҳларию таҳдидлари шуни талаб қиларди; иккала аёлнинг диллари ҳар қанча соф бўлмасин, ҳар қанча мулоҳазали бўлмасинлар, ҳар қанча ҳаракат қилмасинлар, ахир қандай қилиб улар қийин аҳволда ёнма-ён яшашлари

мумкин? Сўзлашишганда ҳам улар ҳамма гапни очик-ойдин айтишмасди. Гоҳида бирор гапни тўлик тушунишни ҳам хоҳлашмас, кўпинча бирорта тушунча ақл билан бўлмаса ҳам, ҳиссиёт билан нотўғри талқин қилинади. Улар бир-бирларини ранжитиб қўйишдан кўркиб туришар, айна мана шу кўркув энг аввало ранжишга сабаб бўларди.

Борди-ю, жойни ўзгартириш, ҳеч бўлмаса қисқа муддатга айрилиш ҳақида гап кетса, Оттилияни қаёққа жўнатиш керак, деган эски муаммо яна кўндаланг бўларди. Анави обрўли, бой оила, яккаю-ягона меросхўр қизлари тарбияси учун киришимли, иқтидорли қизларни қидиришарди. Охирги ташрифлари чоғидаёқ, кейин хатларида ҳам Баронесса Оттилияни ўша ёққа юборишни Шарлоттага таклиф қилган эди, энди Шарлотта тағин шу ҳақда оғиз очди.

Оттилия олий табақа деб аташ расм бўлган даврага дуч келадиган жойга боришдан кескин бош тортди.

– Қимматли хола, менга имкон беринг, – ўтинди у, – аҳмоқ ёки кайсар бўлиб кўринмаслигим учун бошқа вазиятларда тилга чиқармаслигим, ичимда сақлашим лозим бўлган гапни айтай. Батамом бахтсиз бир одамга, ҳатто унинг ҳечам гуноҳи бўлмасада, ёмонлик тамғаси босилади. У қаерда ҳозир бўлса, уни кўрган, уни билган одамларда даҳшат туйғусини уйғотади. Ҳар қандай одам гўё унда елкасига тушган даҳшатли юкни кўраётгандек бўлади; ҳар қандай одам ҳам қизиқади, ҳам даҳшатга тушади. Бирон ваҳимали ҳодиса содир бўлган ҳар қандай хонадон, ҳар қандай шаҳарга кирадиган одам кўркувга тушади. У ерда кундуз куни ҳам ёруғ эмасдек, кечалари юлдузлар ҳам яракламаётгандек туюлади.

Бундай бахтсизларга нисбатан одамларнинг ножўя муносабатлари, бемаъни суллоҳликлари, аҳмокона меҳрибончиликлари қай даражада эканлиги, эҳтимол, маълум маънода кечиримлидир! Бундай гапираётганим учун афв этинг; лекин мен хув ҳалиги шўрлик қиз учун озмунча қийналувдимми, Лютсиана уни энг яхши ниятлар билан бекиниб олган хонасидан

олиб чиқиб, унга меҳрибонликлар кўрсатиб, ўйинга, рақсга аралаштирмоқчи бўлганди. Шўрлик қизчанинг кўркуви борган сари ортиб, охири беҳуш йиқилганида, мен уни ушлаб қолганимда, даврадагилар кўрқиб, ҳаяжонланиб, ҳаммалари бахтсиз қизга қизиқиш билан қараганларида, бир кун келиб, мен ҳам шу ҳолга тушаман, деб ҳеч ўйламагандим; аммо унга жуда-жуда раҳмим келгани ҳозир ҳам аниқ-тиниқ эсимда. Энди ўша раҳм-шафқатимни ўзимга қаратишим ва худди ўшандай аҳволга тушишга йўл қўймаслик учун эҳтиёт бўлишим керак.

– Лекин сен, азизим, – жавоб берди Шарлотта, – одамларнинг назаридан ҳеч қаерда кутулолмайсан. Илгарилари шундай туйғулар билан паноҳ топиладиган монастирлар бўларди, ҳозир шулар ҳам йўқ.

– Ёлғизлик – паноҳ эмас, холажон, – деди Оттилия, – энг яхши паноҳ – биз бемалол, фаол меҳнат қиладиган жой. Ҳеч қандай тавба-тазаррулару ҳеч қандай жудоликлар ҳам, агар пешанамизга ёзилган бўлса, аччиқ қисматдан бизни қутқазолмайди. Мен олий даврадан кўрқаман, уни ёмон кўраман, бирор иш қилмай фақат унга томоша бўлиб ўтиришни хоҳламайман. Кўнглимга ёқадиган иш, ўз бурчимни бажариш устида ҳар қандай кишининг назарига бардош бера оламан, негаки унда Худонинг назаридан кўркмайман.

– Пансионатга қайтиб боришга кўнглинг борми, – деди Шарлотта, – ёки мен адашяпманми?

– Ҳа, – деди Оттилия, – инкор қилмайман; агар одам ўзи ҳаддан ташқари бошқача йўл билан тарбия қилинган бўлса-да, бошқаларни одатий йўл билан тарбия қиладиган одамни бахтли инсон деб ҳисоблайман. Улкан руҳий изтиробларга дучор бўлган одамларнинг саҳрога бош олиб кетишгани, аммо у ерлардан ўзлари умид қилган бошпанани, паноҳни тополмаганлари бизга тарихдан маълум эмасми, ахир? Адашганларни тўғри қўлга солмоқ учун уларни яна қайтариб олиб келишган; ҳаётда йўлдан тойиш нималигини билганлардан кўра ким ҳам буни яхшироқ англади! Уларни

бахтсизларга кўмак беришга чақиришди; бу дунёнинг азоблари бошига тушмаган одамдан ўзга кимнинг ҳам бу иш қўлидан келарди!

– Сен одатдан ташқари йўлни танлаяпсан, – деди Шарлотта, – сенга қаршилик қилмайман; майли, шундай бўлақолсин, ҳар қалай киска муддатга деб умид қиламан.

– Сиздан беҳад миннаддорман, – деди Оттилия, – Сиз менга бу тажрибани синаб кўришга рухсат беряпсиз. Мақтанчоқлик бўлмасин-у, бу қўлимдан келади, деб ўйлайман. У ерда айрим имтиҳонларни қандай топширганимни, улар кейинчалик менинг бошимга тушган синовлар олдида арзимас майда-чуйда нарсалар эканлигини хотирлайман. Ёш шоғирдларимнинг доводиранларини жилмайиб кузатаман, болаларча ташвишларидан куламан ва уларни майда-чуйда адашишларидан меҳрибонлик билан халос этаман. Бахтли одам бахтлиларни бошқариш учун яратилмаган: ўзи қанчалик кўп нарсага эга бўлса, ундан ҳам кўпроқни ўзидан ва ўзгалардан талаб қилиш одамнинг табиати-га хос нарса. Кўргуликларни бошдан кечирган жабрдийда одамгина арзимаган яхшиликларни ҳам шуқроналик билан қабул қилиш лозимлигини ўзига ва ўзгаларга сингдиришни билади.

– Рухсат берсанг, – деди Шарлотта бироз ўйланиб тургач, – сенинг ниятингга қарши мен учун муҳим туюлган бир фикрни билдирсам. Гап сен ҳақингда эмас, учинчи бир киши ҳақида. Меҳрибон, камтар, кўнгли очик устозингнинг туйғулари сенга маълум; ўзинг танлаган йўлда сен кундан-кунга унинг учун азизроқ ва зарурроқ бўла борасан. Унинг хис-туйғуларига қараганда ҳозироқ сенсиз яшаёлмаётган экан, демак у келажакда ҳам, сенинг ёрдамларингга одатланиб қолгач, ортиқ ўз юмушини бошқаролмай қолиши мумкин. Сен дастлаб унинг ишларида мададкор бўласан, кейин ўша иш унга азобга айланади.

– Такдир менга кулиб бокмади, – деди Оттилия, – мени севадиган одам пировардида бундан ҳеч бир яхшилик қутмаслиги керак. У дўст сифатида шундай

яхши, ақлли, ишонаманки, унда менга нисбатан худди шундай тоза туйғу ҳам юзага келади; агар у ўзини атрофимизни ўраб турган, бизни бало-казолардан, ёвуз кучлардан асрайдиган ягона Худога бағишлаган бўлса, унда шу оркали эҳтимол ўзини ҳам, ўзгаларни ҳам барча ёмонликлардан халос қила оладиган, илоҳий қудратга эга бўлган шахсни менда кўради.

Шарлотта бу дилбар қиз чин юракдан изҳор қилган сўзларни мулоҳаза қилиб кўришга қарор қилди. У бир амаллаб, беҳад эҳтиёткорлик билан, Оттилия ва Эдуардни яқинлаштиришнинг иложи бор-йўқлигини билишга уриниб кўрди; бироқ энг сезилмас эслатиш ҳам, озгина умидворлик ҳам, арзимаган шубҳа ҳам Оттилиянинг дилини қаттиқ оғритарди, охири у бир куни чидаёлмасдан бу ҳақда очиқ-ойдин гапирди-қўйди:

— Борди-ю, Эдуарддан воз кечиш ҳақидаги қароринг қатъий ва ўзгармас бўлса, унда у билан учрашиш хавфидан эҳтиёт бўл. Ҳиссиётларимиз қанчалик чуқур бўлса, севган кишимиздан узоқда ўз-ўзимизни идора қилишимиз шунчалик осон бўлади, ўшанда илгари юзага чиқиб келган туйғуларимизнинг бутун қудратини ичга ютамыз; аммо бундай хато тасаввуримиз нақадар тез, бир лаҳзада ғойиб бўлади-да, воз кечамиз деб ишонган одамимиз тағин кўз олдимизда шундоқ намоён бўлади. Ҳозирги аҳволингда нимани лозим кўрсанг ўшани қил; ўзингни синаб кўр, яхшиси ҳозирги режангни ўзгартир; фақат шуниси борки, бу ишни эмин-эркин, қалбинг буюрганидек қил. Эҳтиёт бўл, бирор қутилмаган ҳодиса сени аввалги ҳолингга қайта тушириб қўймасин; унда қалбингга енгиб бўлмас иккиланиш пайдо бўлади. Айтиб ўтилганидек, модомики, сен шу қадамни қўяр экансан, модомики, сени, Худо билади, қай йўлларга етаклайдиган янги ҳаёт бошлар экансан, тағин бир бор ўйлаб кўр, ростдан ҳам Эдуарддан бир умрга воз кеча оласанми. Ростдан ҳам шу қарорга келган бўлсанг, унда келишиб олайлик, сен у билан ҳеч қандай алоқа қилмайсан, ҳатто у сени излаб топса ҳам, ҳатто у зўрлаб ёнингга келса ҳам, у билан гаплашмайсан.

Оттилия ҳеч иккиланмасдан шу заҳотиёк, илгари ўз-ўзига сўз берганидек Шарлоттага сўз берди.

Эдуарднинг ўша таҳдиди туфайли Шарлотта ичдан хижолатда эдики, ўшанда у, ҳамонки Оттилия Шарлоттанинг ёнида қолаверар экан, ундан ҳечам воз кеча олмаслигини айтган эди. Ундан бери, албатта, вазият шу қадар ўзгариб, шу қадар кўп воқеалар бўлиб ўтдики, айти пайтдаги кайфият таъсирида оғиздан чиқиб кетган сўзларни бундан кейин аҳамиятини йўқотган, деб ҳисобласа ҳам бўлаверарди; шунга қарамай, унинг на бирон ҳаракатга журъати етар, на ўзича бирон иш қила олар, салгина бўлса-да, Эдуардни хафа қилиб қўйишдан чўчирди, шунинг учун Эдуарднинг бу борадаги фикрини билиб келишни Митлер ўз бўйнига олди.

Гўдак ўлгандан кейин Митлер Шарлотта олди-га, бир зумга бўлса-да, тез-тез келиб турарди. Эр-хотиннинг қайта ярашишини энди гумон қилиб қўйган бу бахтсиз ҳодиса унга жуда қаттиқ таъсир қилди; лекин ўз тушунча тарзига кўра ҳамон умид узмай ҳаракат қилар, шу сабабли Оттилиянинг қароридан хурсанд бўлди. У вақтнинг даволовчи қудратига ишонар, эр-хотинларни қайта яраштириш ҳақида му-дом тиришар, бўлаётган эҳтиросли хатти-ҳаракат-ларга икки қалб севги ва садокатининг синови деб қарарди.

Шарлотта Оттилиянинг дастлабки дил изҳоридан кейиноқ Майорга хат орқали маълум қилди, Эдуард-га буни тушунтириб қўйишни, унинг ортиқча би-рон қадам қўймасдан, дилбар қизнинг руҳиятида ўзгариш бўлиш-бўлмаслигини жимгина кузатишни ундан ўтиниб сўради. Кейинги воқеалар ва ниятлар ҳақида ҳам энг муҳим гапларни етказди ва, шубҳасиз, Митлерга, энг қийин вазият ўзгарганлигини Эдуард-га ётиғи билан тушунтириш вазифаси юкланган эди. Митлер яхши билардики, одам ҳали юз бермаган воқеаларга розилик беришдан кўра бўлиб ўтганларига осонроқ кўникиши мумкин, шуни ҳисобга олиб,

Шарлоттадан, Оттилияни зудлик билан пансионатга жўнатиб юборишни илтимос қилди.

Шу сабабли, у жўнаб кетганиданоқ йўл тадориғи кўрила бошланди. Оттилия нарсаларни йиғиштиришга тушди, Шарлотта пайқадики, Оттилия на чиройли сандикчани, на унинг ичидаги буюмлардан бирон-тасини олишга уринмасди. Шарлотта индамай нима қилишни қизнинг ўзига кўйиб берди. Жўнаб кетадиган кун етиб келди; Шарлоттанинг каретаси Оттилияни биринчи куни таниш меҳмонхонагача, иккинчи куни пансионатгача элтиб кўйиши керак эди. Нанни ҳамроҳ бўлиб бориши ва унга хизматкор бўлиб қолиши лозим эди. Жўшқин табиатли қиз гўдак ўлгандан кейинок Оттилия олдига қайтиб келиб, унга худди илгаригидек бутун қалбию вужуди билан боғланиб қолди; у сўзамоллиғи билан Оттилияни чалғитиб, гўё бўлиб ўтган воқеаларни унинг кўнглидан чиқармоқчи, ўзини суюкли бекасига тамоман бағишламоқчидек эди. У бекаси билан бирга кетаётганидан, янги жойларни кўришидан ўзида йўқ хурсанд эди, чунки шу пайтгача туғилиб ўсган гўшасидан ҳеч қаёққа чикмаганди, у қасрдан қишлоғига қараб, ўз қувончини ота-оналари, қариндошларига билдириш ва улар билан хайрлашиш учун югуриб кетди. Бахтга қарши у йўлакай қизамиқ билан оғриган беморлар ётган хонага кирди ва қасалликни юктириб олди. Саёхатни кейинга қолдириб бўлмасди; Оттилия ҳам буни талаб қилди; у бу йўлдан илгари юрган, тунаши керак бўлган меҳмонхона ходимларини ҳам биларди. Уни Шарлоттанинг ҳайдовчиси олиб борар, хавотирланишга ўрин йўқ эди.

Шарлотта қаршилиқ қилмади; хаёлан унинг ўзи ҳам бу ерлардан кетишга ошиқар, фақат қасрдаги Оттилия яшаган хоналарни Эдуарднинг келишига тайёрлаб, Капитан келгунга қадар улар қандай бўлса, шундай ҳолатга келтириб қўймоқчи эди. Қадимги бахтсаодатни қайта тиклаш умиди одамда ҳаминша алангаланиб туради, Шарлоттанинг ҳам бундай умидга ҳаққи бор эди, вазият шуни тақозо қиларди.

Ўн олтинчи боб

Митлер Эдуард билан гаплашгани келганида у ёлғиз, столга суяниб, ўнг қўлини бошига тираганча ўтирарди. Кўринишдан изтироб чекарди.

– Бош оғриғингиз тагин қийнаяптими? – сўради Митлер.

– Ҳа, қийнаяпти, – жавоб берди у, – лекин бундан шикоят қилмайман, чунки у менга Оттилияни эслатади. Эҳтимол у ҳам ҳозир азобланаётгандир, деб ўйлайман, чап қўлини бошига тираганча мендан ҳам баттар азоб чекаётгандир. Нега энди мен ҳам у сингари оғриққа тоқат қилмайин? Бу оғриқлар менга гўё малҳам, айтишим мумкинки, ҳатто кўнглимдаги истак; негаки ундаги сабр-тоқат бошқа барча хислатлари билан бирга қўшилиб, кўз олдимда янада кучлироқ, аниқроқ, яққолроқ намоён бўлади; биз қайғу-алам чоғидагина уларни енгишда жуда зарур бўладиган улуғ сифатларни бутун борлиғича ҳис этамиз.

Митлер дўстини бу даражада тақдирга тан берган ҳолатда кўргач, дарҳол ўзига берилган топшириқни бажаришга киришди, у гапни шошилмай, аёлларда бу фикр қандай пайдо бўлганидан бошлаб, аста-секин қай тарзда пишиб етилганигача бир бошдан тушунтирди. Эдуард деярли гап қўшмади. У айтган бир-икки оғиз сўздан маълум бўлдики, у бутун ихтиёрни ўшаларга қолдиради; бошидаги ҳозирги оғриқ гўё уни ҳамма нарсага нисбатан бефарқ қилиб қўйган эди.

Аммо ёлғиз қолган заҳотиёк ўрнидан сакраб турдида, хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. У оғриқни ортиқ ҳис этмас, ўзини тамоман унутган эди. Митлернинг ҳикоясини тингларкан, бутунлай хаёл оламига шўнғиди. У Оттилияни ёлғиз ёки деярли ёлғиз ўша таниш йўлкада, хоналарида кўп марталаб бўлган таниш меҳмонхонада тасаввур қиларди; у ўйлар, мулоҳаза юритар ёки бўлмаса тўғрироғи ўйламасди ҳам, мулоҳаза ҳам қилмасди, у хоҳларди, истарди, холос. У Оттилияни кўриши, у билан гаплашиши керак эди.

Нега, нима сабабдан, бунинг натижаси нима бўлади, бу ҳақда ўйламасди. У ўз-ўзига қаршилиқ қилмас, шундай қилиши керак, вассалом.

Унинг мақсадини тушунган хизматкори Оттилия жўнайдиган кун ва соатни дарҳол билиб келди. Тонг отди; Эдуард ҳеч қандай кузатувчисиз, Оттилия тунайдиган жойга отда жўнаб кетди. У айни вақтида ўша ерга етиб борди; ҳайрон бўлган меҳмонхона бекаси уни қувониб кутиб олди; у Эдуард олдида катта оилавий қувонч учун бурчли эди: Эдуард бу аёлнинг жангда жасорат кўрсатган аскар ўғлига елиб-югуриб жасорат медали олиб берган, унинг қахрамонлигига ёлғиз гувоҳ бўлганлигидан, айрим тўсиқ бўлувчиларни енгиб ўтиб, бу ҳақда ўзи лашкарбошигача хабар қилган эди. Бека қандай қилиб Эдуарднинг кўнглини топишни билмасди. У дарҳол ювиниш-тараниш хонасини тартибга келтирди, шу ер кийим илиш ва буюмларни сақлаш учун ҳам хизмат қиларди; лекин Эдуард унга бир хонимнинг келиши, шу ерда тўхташи ҳақида хабар берди-да, ўзи учун орқа тарафдаги эшиги коридорга очиладиган хонани наридан-бери тайёрлашни илтимос қилди. Булар бекага ғалати туюлди, аммо барча ишларга қизиқиб аралашаётган ҳомийсига маъқул бўладиган бирон нарса қилиш унга хуш ёқарди. Эдуард бўлса! Кеч тушгунга қадар йилдек чўзилган вақтни қандай ҳиссиётлар билан ўтказди у! Оттилияни кўриши керак бўлган хонани синчиклаб кўздан кечирди; хона беҳад оддий бўлса-да, унга илоҳий бир гўша бўлиб туюларди. У нималарни ўйламади дейсиз, кутилмаганда учраб Оттилияни ҳайрон қолдирсинми ёки уни огоҳлантирсинми! Ниҳоят, кейинги фикр енгди; ўтирди-да, ёзишга тушди. Оттилияни мана шу қоғоз қарши олиши керак эди.

Эдуарддан Оттилияга

«Сен бу мактубни ўқиётганингда, маҳбубам, мен яқингинангда бўламан. Қўрқма, даҳшатга тушма; мендан қўрқишингга ҳождат йўқ. Мен ёнингга бостириб қирмайман. Ўзинг рухсат берсанггина қўринаман.

Аввало ўзингнинг ҳам, менинг ҳам аҳволимизни ўйлаб кўр. Ҳали қатъий қарорга келмаганинг учун сендан қанчалар миннатдорман, аммо ўша қабул қилган қароринг ўта жиддий. Ундай қилма! Шу ерда, ўзига хос икки йўл ўртасида тагин бир ўйлаб кўр: меники бўла оласанми, меники бўлишни истайсанми? О, сен ҳаммамиз учун улуг савоб иш қилишинг мумкин, мен учун эса чексиз-чегарасиз савоб иш.

Рухсат этсанг, мен сени тагин кўрай, қувонч билан кўрай. Рухсат этсанг, мен сенга шу илоҳий саволни ўзим берай, сен ҳам менга жавобни ўз илоҳий оғзинг билан бер. Кел менинг бағримга, бу ерда сен неча бор тин олгансан, бу ер сенинг ўз ўрнинг!»

Ёзаркан, уни шундай ҳиссиёт чулғадики, гўё энг юксак орзуси мана-мана ушаладигандек, истаги рўёбга чиқадигандек эди. У мана шу эшиқдан киради, хатни ўқийди, мен унинг сиймосини кўришни жуда-жуда орзу қилганимдек, у чиндан ҳам мана шу ерда, менинг рўпарамда туради. У ҳамон ўша-ўшамикан? Унинг қиёфаси, ҳис-туйғулари ўзгармадимикан? У ҳали ҳам ручкани кўлида ушлаб турар, хаёлида кечган гапларни ёзмокчи эди, аммо шу аснода карета ҳовлига кириб келди; у шоша-пиша хатига кўшимча қилди: «Етиб келганингни эшитдим. Бир зумга хайр!»

У хатни буклаб устига ёзди; сурғичлашга энди кеч эди. Коридорга чиқиб кетиш мумкин бўлган хонага ўзини урди, шунда бирданига стол устида соат билан муҳрни қолдирганини эслади. Оттилия аввал уларни кўрмаслиги керак эди; у лип этиб ортга кайтди-да, буюмларни олиб кетишга улгурди. Аллақачон йўлакадан меҳмонни хонасига бошлаб келаётган беканинг овози эшитилди. Эдуард хонасига шошилди, лекин эшик бекилиб қолганди. У хонага отилиб кираётганда калит ерга тушиб кетган, ҳозир ичкарида қолганди; кулф шарақлаб бекилди ва у эшик олдида михлангандек қолди. Эшикни зўр бериб итарди, аммо фойдаси бўлмади. О, у шарпага айланиб, кулфнинг тешигидан ўтиб кетишни шунчалар истардики! Аммо бефойда!

У юзини эшик кесакисига томон бурди. Оттилия кириб келди, Эдуардга кўзи тушган бека чикиб кетди. Ортик Оттилиядан яширинишга унинг иложи йўқ эди. У қизга томон бурилди ва иккала ошиқ-маъшуклар ғалати бир тарзда юзма-юз туриб қолишди. Оттилия на олдинга, на орқага бир қадам ҳам ташламай тинч ва хотиржам унга тикилганча турарди, у қизга томон яқинлашишга ҳаракат қилганди, қиз бир-икки қадам орқага чекинди. У ҳам ортига қайтди.

– Оттилия, – хитоб қилди у, – изн бер, бу дахшатли сукунатни бузай! Наҳотки, биз юзма-юз турган соялар бўлсак? Аввало гапимга қулоқ сол! Мени бу ерда кўриб турганинг – бу тасодиф. Ёнингда хат ётипти, у сени огохлантириши керак эди. Ўқи уни, ўтинаман сендан, уни ўқи! Ундан кейин нимани лозим топсанг, шуни қил.

Оттилия хатга назар ташлади, бироз ўйланиб тургач уни очди-да, ўкиди. Хатни ўқиркан, юзидаги ифодаси ҳам ўзгармади ва уни тагин бир четга суриб қўйди; кейин қўлларини юқорига кўтариб, кафтларини бир-бирига жипслаштирди-да, кўксига қўйиб, бироз олдинга энгашди ва ўтинаётган кимсага шундай нигоҳ билан боқдики, у нима истайдиган, нима талаб қиладиган бўлса, ҳаммасидан воз кечишга мажбур бўлди. Оттилиянинг имоси унинг юрагини эзиб юборди. У қизнинг қиёфасига, туришига тоқат қилолмасди. Қиз шундай ҳолатда эдики, агар у зўрлайдиган бўлса, тиз чўкарди гўё. У саросимада эшикка томон шошилди ва қиз ёлғиз қолмаслиги учун унинг ёнига бекани юборди.

Ўзи йўлакада у ёқдан-бу ёққа юрарди. Тун чўқди, хона ичи жимжит эди. Ниҳоят, бека чикиб келди-да, ердан калитни олди. Шўрлик аёл ҳаяжонланган, саросимада нима қилишини билмасди. Охири кетаётиб калитни Эдуардга узатди, бу олмади. Бека шамни колдирди-да, ўзи кетди.

Ғам-ғуссага ботган Эдуард ўзини Оттилиянинг остонасига ташлади ва у ерни кўз ёшлари билан ҳўл қилди. Бирор марта ҳам икки ошиқ-маъшук тунни

шунчалик яқин жойда, қайғу билан ўтказишмаган бўлса керак.

Тонг отди; кучер кетишга шошиларди, бека хонани очди-да, ичкарига кирди. Оттилия ечинмасдан ухлаб ётарди, бека қайтиб чиқиб, Эдуардни меҳрибонларча жилмайиб имлади. Икковлари ухлаётган кимса ёнига киришди; шу манзарага ҳам Эдуард тоқат қилолмасди. Бека уйкудаги қизни уйғотишга кўнгли бўлмай рўпарасига ўтирди. Ниҳоят, Оттилия чиройли кўзларини очиб ўрнидан турди. У нонуштани рад қилди, шу аснода Эдуард кириб келди. У Оттилиядан атиги бир оғиз сўз айтишини, ўз истагини баён қилишини ўтиниб сўради. Унинг барча истакларига бўйсунини айтиб ялинди; аммо қиз жим. Эдуард тагин бир бор ундан мулойим ва қатъий оҳангда, қиз унга ўзини бағишлашни хоҳлайдимийўқми деб сўради. Қиз бениҳоя мафтункорлик билан назарини ерга олиб боши билан рад жавобини берди! Эдуард ундан пансионатга кетаяпсанми, деб сўради. Қиз лоқайдлик билан «йўқ» ишорасини қилди. Эдуард ундан, Шарлоттанинг ёнига қайтариб олиб бориб қўйишимга рухсат берасанми, деб сўраганида, дарҳол бош силкиб розилик берди. Эдуард кучерга буйрук бериш учун деразага томон шошилди; бироқ Оттилия хонадан яшин тезлигида отилиб чиқиб зинадан югуриб тушди-да, каретага ўтирди. Кучер йўлни қасрга томон бурди; Эдуард отда улардан сал кейинда йўлга тушди.

Ўн еттинчи боб

Оттилиянинг қасрга қайтганини ва Эдуард ҳам отда қаср ҳовлисига унинг изидан кириб келганини кўрган Шарлотта шунчалик ҳайратландики! У эшикка томон шошилди: Оттилия каретадан тушиб, Эдуард билан бирга унга яқинлашарди. У қаттиқ ҳаяжон ичида эр-хотинларнинг қўлларидан тутиб, уларни бирлаштирди-да, ўз хонасига югуриб кириб кетди. Эдуард Шарлоттанинг бўйнига осилиб юм-юм

йиғлади; у ҳеч нарсани тушунтиролмас, унга нисбатан сабрли бўлишини, Оттилияга ғамхўрлик қилишини, унга ёрдам беришини ўтинарди. Шарлотта Оттилиянинг хонасига шошилди, у ерга кириб ҳайратдан қотиб қолди: ҳамма нарса йиғиштирилган, фақат яланғоч деворлар қолган эди. Хона кенгайиб, файзсиз бўлиб қолганди. Ҳамма нарса олиб чиқиб кетилган, ёлғиз сандиқчагина, қаерга қўйишни билишмаган шекилли, хона ўртасида турарди. Оттилия боши ва қўлларини сандиқча устига қўйганча полда ётарди. Шарлотта унинг тепасида гирдикапалак бўлиб, нима бўлганини сўради, аммо жавоб ололмади.

У Оттилия ёнида нонушта кўтариб кирган хизматкор кизни қолдириб, Эдуард томон шошилди. Уни залдан топди, у ҳам ҳеч нима гапирмасди. У Шарлотта олдида тиз чўкиб, қўлларини кўз ёшларига кўмди, кейин ўз хонасига учиб кириб кетди, Шарлотта кетидан кирмоқчи эди, унинг хизматкорига дуч келди, у бўлган воқеани билганича айтиб берди. Қолган гапларни ўзи хаёлан мулоҳаза қилди-да, вазият нимани талаб қилса, зудлик билан амалга оширишга киришди. Оттилиянинг хонаси тезда қайта жиҳозланди. Эдуарднинг хонаси эса, қандай таштаб кетган бўлса, шундайлигича, ҳатто бир парча қоғозгача сақланган эди.

Мана энди уювлари ҳам қайта топишгандек, фақат Оттилия ҳамон жим, Эдуарднинг бўлса, ўзида адо бўлган сабр-тоқатни нукул хотинидан сўрашдан бошқа нарсага кучи етмасди. Шарлотта Митлер билан Майорга одам жўнатди. Унисини топишолмапти, буниси етиб келди. Эдуард Майорга юрагида борини тўкиб солди, майда-чуйда тафсилотларгача айтиб берди, шу тахлит Шарлотта нима бўлганини билиб олди, бу нарса аҳволни тамоман ўзгартирди ва кўнгилларни нотинч қилди.

Шарлотта эрига ўта меҳрибонлик билан муомала қиларди. У эридан фақат битта нарсани: ҳозирча кизни безовта қилмасликни ўтинди. Эдуард хотинининг қадр-қимматини, меҳр-муҳаббатини, ақл-фаросатини ҳис этар, аммо ундаги эҳтирос ҳаммасидан кучлилик

киларди. Шарлотта уни ишонтирди, ажрашишга розилик бераман, дея ваъда берди. Эдуард ишонмади; у шу даражада бемор эдики, умид ва ишонч уни бирдек тарк этганди; Майорга кўлингни таклиф қил, дея у Шарлоттани зўрлашга тушди; уни телбаларча тажанглик чулғаб олганди. Уни юмшатиш, тинчлантириш мақсадида Шарлотта унинг таклифини бажарди. У Майорга кўлини ваъда қилди, шу шарт биланки, Оттилия ҳам Эдуардга турмушга чиқишга рози бўлсин, бундан ташқари, эркакларнинг ҳозирча бирор ёкка саёхатга жўнаб кетишларини ҳам талаб қилди. Майорга саройдан топшириқ берилган. У чет элга кетмоқчи экан, Эдуард унга ҳамроҳлик қилишга ваъда берди. Тайёргарлик кўриш асносида анча тинчланишди, ахир ҳарқалай нимадир қилинаётган эди-да.

Бу орада Оттилиянинг ҳеч нарсаси еб-ичмаётгани сезилмай қолмади, у ҳамон жим эди. Уни гапга солишга уринишса, безовталанар, шунда уни тинч қўйишарди. Ахир ҳаммамизда ҳам шунақа ожизлик бор эмасми, одамнинг кўнглини оғритмаслик учун уни қийнамасликка ҳаракат қилмаймизми? Шарлотта жуда кўп йўлларини ўйлаб кўрди, ниҳоят пансионат бошлиғининг ёрдамчисини таклиф қилиш керак, деган фикрда тўхтади, негаки у Оттилияга таъсир ўтказа олар, Оттилиянинг у ёкка бормагани туфайли дўстона мактуб ёзган, аммо мактуб жавобсиз қолган эди.

У тўсатдан келиб қолса Оттилия ҳайрон бўлмаслиги учун бу режа ҳақида Оттилия ҳузурида сўз очишди. У афтидан бунга рози эмас шекилли, ўйга чўмиб қолди; охири бир қарорга келди чоғи, хонасига югуриб кириб кетди ва кеч тушмасдан олдин йиғилганларга куйидаги битикни юборди:

Оттилиядан дўстларига

«Ўз-ўзидан тушунарли бўлган нарсани, азизларим, очиқ айтишнинг нима кераги бор? Мен ўз йўлимдан четга чиқдим, энди унга қайтмайман. Ҳаттоки ўз-ўзимни енгган тақдиримда ҳам менга ҳукмини ўтказиб

олган ёвуз бир куч ташқи томондан халақит бераётганга ўхшайди.

Эдуардга рад жавоби бериш, ундан узоқлашиш истаги менда тамоман соф эди. Уни қайта учратаман деб ўйламагандим. Вазият бошқача бўлди; у ўз иродасига қарама-қарши ўлароқ менинг йўлимда пайдо бўлди. У билан гаплашмаслик ҳақидаги ваъдамни, эҳтимол, мен сўзма-сўз қабул қилгандирман. Ўша пайтда ҳис-туйғу ва виждон амрига қулоқ тутиб гапирмадим, дўстимнинг ҳузурида гунг бўлиб турдим, мана энди гапирадиган гапим ҳам йўқ. Эҳтимол, кимдир билиб туриб, чуқур мулоҳаза билан ўз бўйнимга оладиган роҳибона қасамни тасодифан, ҳиссиётларга берилиб елкамга олгандирман. Қалбим буюрганича унга риоя қилишимга имкон беринглар. Ҳеч кимни воситачи қилманглар! Мени зўрлаб гапиришига, эҳтиёжимдан ортиқ еб-ичишига мажбур қилманглар. Шу муддатни ўтказиб олишимга сабр-тоқатларинг, марҳаматларинг билан кўмак беринглар. Мен ёшман, ёшликда соғайиш осон кечади. Ўз ҳузурларингда менга тоқат қилинглар, муҳаббатларинг билан мени севинтиринглар, суҳбатларинг билан менга таъсир ўтказинглар, аммо ички оламимни ўзимга қўйиб беринглар!»

Эркакларнинг кўпдан бери тайёргарлик кўрилаётган саёҳати қолдирилди, чунки Майорнинг чет элга берилган топшириғи кечиктирилган эди. Эдуард учун айни муддао! Оттилиянинг хати туфайли янгидан хаяжонга тушган, унинг таскин берувчи, умид бағишловчи сўзларидан қайтадан руҳланган, кутишга тагин қатъий қарор қилган Эдуард тўсатдан ҳеч қаёққа кетмаслигини айтди.

— Қандай аҳмоқлик, — хитоб қилди, — энг муҳим, энг керакли нарсани атайлаб, бемахал улоқтириб ташласанг, гарчи бизга йўқотиш хавф солиб турганида ҳам, эҳтимол уни сақлаб қолиш имкони бўлар! Буни нима деб аташ керак? Фақат одам танлаш, хоҳлаш имконига эга бўлганлигини гўё кўрсатмоқчи бўлса керакда. Ўзим ҳам мана шунақа аҳмоқона ўзбошимчаликка

берилиб, сўнги, муқаррар муддатга тақалиб қолмаслик учун дўстларим билан соатлар, ҳатто бир неча кунлар олдин хайрлашиб кетардим. Бу гал энди кетмайман. Нега энди кетишим керак экан? Ахир энди у мендан узоқлашмадими? Унинг қўлларидан тутиш, бағримга босиш ҳатто ҳаёлимга ҳам келмайди, бу ҳақда ўйлаёлмайман ҳам, ўйласам даҳшатга тушаман. У мендан йироқлашмади, у мендан юкори кўтарилди.

Шундай қилиб, у кетмади, шуни хоҳлади, бошқача йўл тутолмади. Оттилия билан ёнма-ён кезлардаги у ҳис этган туйғуни ҳеч нарсага қиёслаб бўлмасди. Оттилияда ҳам худди шундай туйғу ҳукмрон эди; у ҳам бундай тотли заруриятдан воз кечолмасди. Худди илгаригидек, ҳозир ҳам улар бир-бирларига тасвирга сиғмайдиган, сеҳрли таъсир кўрсатишарди, улар бир уйда истиқомат қилишарди; бироқ бир-бирлари ҳақида мутлақо ўйламасдан, ҳар хил ишлар билан банд бўлиб, гоҳ унга, гоҳ бунга чалғиган ҳолда бир-бирларига яқинлашишарди. Битта залда пайдо бўлиб қолишар, бу ҳам узоққа чўзилмас, гоҳ ёнма-ён туриб қолишар, ўтиришар эди. Жуда яқин келиб қолишсагина хотиржам бўлишар, мутлақо хотиржам бўлишлари учун мана шу яқинликнинг ўзи кифоя эди; уларга на бир нигоҳ, на сўз, на имо-ишора, на сал тегиб туришнинг кераги йўқ эди, мана шу оддийгина яқинликнинг ўзи етарли эди. Ўшанда бу иккита одам эмас, балки ғайришуурий тўлик бахт-саодат оғушидаги, ўзларидан ҳам, бутун ёруғ оламдан ҳам мамнун битта одамга айланарди. Ҳа, борди-ю биттаси уйнинг бир чеккасида бирор сабаб билан ушланиб қолса, иккинчиси секин-аста, ўзи сезмаган ҳолда унга яқинлашарди. Ҳаёт улар учун жумбоққа айланган, унинг ечимини фақат икковлари биргаликда топишарди.

Оттилия қувноқ ва хотиржам эди, у ҳақда умуман ташвиш тортмаса бўларди. У одамлардан кам узоқлашар, фақатгина овқатни ўзига алоҳида беришларини сўрарди. Ёлғиз Наннигина унга хизмат қиларди.

Ҳар бир одам дуч келадиган нарсалар ўйлагандан ҳам ортиқроқ такрорланиб туради, чунки унинг табиа-

ти шуни тақозо қилади. Феъл-атвор, индивидуаллик, иштиёқ, тараққиёт йўналиши, макон, муҳит ва одатлар ҳаммаси биргаликда бир бутунликни ташкил этадики, ҳар бир одам унинг ичида худди ўзи ўрганган гўша ёки муҳитдагидек қоришиб кетади, ўшанинг ичи унга қулай ва ёқимлидир. Шу тариқа, ғоят ўзгарувчан, дея шикоят қилган одамларимиз бир қанча йиллар ўтгач ҳам ўзгармаганларини, қанча-қанча ички, ташқи таъсирларга қарамай мутлақо ўзгармасликларини кўриб ҳайрон қоламиз.

Шунингдек, дўстларимизнинг ҳам кундалик биргаликдаги ҳаётларида ҳамма нарса деярли худди аввалгидек давом этарди. Оттилия ҳамишагидек жим юрса-да, ҳаммага илтифот кўрсатишга, ёқадиган бирор иш қилишга уринарди; қолганлар ҳам худди шундай эди. Шу тариқа уйда кечаётган ҳаёт тегирмони кўринишдан худди эскича айланаётгандек бўлар, ҳамма нарса эски ҳолида қолди, дея хом хаёл қилишни кечирса бўларди.

Узунлиги баҳор кунларига тўғри келадиган куз кунлари дўстларни айна ўша соатларда ташқаридан уйга чорлади. Бу даврнинг безаги бўлган мевалар ва гуллар гўё бу куз ўша биринчи баҳорнинг давомидек таассурот қолдирарди: орада ўтган вақт гўё унутилган эди. Ахир ўша биринчи кунларда ўтказилган гуллар чамандек очилиб, ўшанда гуллаб ётган дарахтлардаги мевалар энди пишиб ётарди.

Майор келиб-кешиб турар, Митлер ҳам тез-тез кўриниб турарди. Дўстлар кечқурунлари деярли мунтазам тўпланишарди. Одатда Эдуард ўқирди: аввалги пайтлардан кўра ифодалироқ, ҳиссиётлироқ, яхшироқ, айтиш мумкинки, ҳатто анча жонлироқ ўқирди. Гўё у ўз қувноқлиги билан, ҳиссиёт кучи билан Оттилияни беҳушлик ҳолатидан уйғотмоқчи, унинг сукут сақлашига чек қўймоқчи бўларди. У қадимгидек, Оттилия китобга қарай оладиган ҳолатда ўтирар, борди-ю киз қарамаётган бўлса, унинг сўзларини нигоҳи билан қузатаётганига ишончи қомил бўлмаса, безовталаниб, хаёлпаризиш бўлиб қоларди.

Оралик даврнинг барча қайғули, оғир ўйлари таркалди. Биров бировдан хафа эмасди; ҳар қандай жиззакиликлар ғойиб бўлди. Майор Шарлоттанинг фортепианодаги куйига скрипкада жўр бўлар, Эдуарднинг сибизғаси, ҳув аввалгидек, Оттилиянинг мусиқа асбоби билан ҳамоҳанглик касб этарди. Шу тахлит Эдуарднинг, ўтган йили нишонлаш насиб этмаган таваллуд куни яқинлашарди. Бу гал уни ортиқча тантаналарсиз, жимгина, дўстлар даврасида нишонлаш ниятида эдилар. Улар гоҳ сўзда, гоҳ сўзсиз, мана шу умумий қарорга келишган эди. Аммо бу кун яқинлашган сари Оттилиянинг киёфасида шу пайтгача сезилмаган, кўпроқ ҳис этилган қандайдир тантанаворлик кўзга ташлана бошлади. У тез-тез боғда гулларни кузатгандек бўларди; боғбонга барча турдаги ёз гулларини авайлашни тайинлар ва бу йил ҳаддан ташқари кўп очилган астралар олдида айникса кўпроқ тўхтарди.

Ўн саккизинчи боб

Дўстларнинг синчков назаридан четда қолмаган энг муҳим нарсаси шу бўлдики, Оттилия илк бор сандикчани очиб, унинг ичидаги буюмлардан анчасини ажратиб олди ва бош-оёқ кийимга етадиганини бичди. У Наннининг кўмагида қолган нарсаларни сандикчага қайтадан жойлаштирмоқчи бўлганида роса қийналди; бир қисми олинган бўлса ҳам ҳали сандикча тўла эди. Ёш очкўз қиз буларга қараб тўймас, айникса, бу ердаги майда-чуйда буюмлар: шиппаклар, шойи пайпоқлар, пайпоқ бандлари, қўлқоплар, хуллас, шу кабилар унинг кўзини оларди. У Оттилиядан, шулар ичидан бирон нарсани совға қилишини сўради. Оттилия рад қилди, лекин ёнидаги жавонлардан бирининг тортмасини очиб, кизга, ўзинг танлаб олавер, деди, у шоша-пиша дуч келган бир нарсани оласолиб, уйидагиларга ўз қувончини маълум ва намоёйиш қилиш учун ўлжасини кучоқлаганча югуриб чиқиб кетди.

Ниҳоят Оттилия ҳамма нарсани кўнгилдагидек қайтадан жойлаштиришга муваффақ бўлди; кейин

копқоққа жойлаштирилган яширин бир бўлмачани очди. У ерга Оттилия Эдуарднинг хатчалари ва мактубларини, илгариги сайрлардан эсдалик – қуриб қолган гулларни, севгилисининг бир бўлак сочини ва ҳар хил бошқа буюмларни бекитиб қўйган эди. Буларга у тагин бир нарсани – отасининг суратини қўшди ва сандиқчани бекитди, калитчани эса бўйнида осилиб турган тилла занжирга илиб қўйди.

Дўстларнинг кўнглида умид учкунлри пайдо бўлди. Оттилиянинг ўша куни гапира бошлашига Шарлотта ишонарди; чунки у ҳозиргача билдирмасдан нималардир қилар, ўзидан кониққан бир қиёфада юрар, юзида гўё яширинча севгилисига аллақандай ёқимли, яхши бир нима ҳозирлаётгандек табассум қалқирди. Оттилиянинг кўпинча тинкаси қуриб соатлаб сулайиб ётишини, кўпчилик олдида чиққан пайтларидагина ўзини зўрлаб дадил тутишга уринишини ҳеч ким билмасди.

Бу орада Митлер тез-тез кўринадиган ва одатдагидан кўра узоқроқ қоладиган бўлди. Бу қайсар одам яхши билардики, шундай бир қулай фурсат етиладики, ўшанда дарҳол темирни уриб қолиш керак бўлади. Оттилиянинг жим юришию рад жавобини у ўзича талқин қилди. Ажрашиш учун ҳозиргача бирон қадам қўйилмади; у дилбар кизнинг қисматини қандайдир бошқача, қулай бир тарзда белгилашга умид боғларди; у фикрларга қулоқ солар, ён берар, тушунтиришга уринар ва одатига кўра ўзини хийла мулоҳазали тутарди.

У катта аҳамият берадиган нарсалар ҳақида фикр билдиришга имкон туғилиб қолса, ўзини тутолмай қоларди. У кўпроқ ёлғизликда яшарди, бошқалар билан бўлганда эса, уларга муносабатини фақат ҳаракати билан ифода этрди. Бирор пайт дўстлар даврасида сўз бошладими, бўлди, кўпинча бунга, гувоҳ бўлганимиздек, уни тўхтатиб бўлмасди, хафа қиладими ёки хурсандми, фойда келтирадими ёки зарарми, барибир, вазиятга қараб гапираверарди.

Эдуарднинг туғилган куни арафасида, кечқурун Шарлотта билан Майор қаёққадир отда кетган Эду-

ардни кутиб ўтиришарди; Митлер хонада у ёқдан-бу ёққа кезиб юарди; Оттилия ўз хонасидан чиқмай, эртанги кунга тайёрланган безакларни кўздан кечирар, хизматкорига кўрсатмалар берар, буниси бўлса бекасининг сўзсиз буйруқларини зийраклик билан тушуниб, чаққон-чаққон бажарарди.

Митлер ўзи яхши кўрадиган мавзулардан бири ҳақида сўз бошлади. У тинмай укдираддики, халқни бошқаришда бўлгани сингари бола тарбиясида ҳам тақикловчи қонунлар ва кўрсатмалардан, ҳуллас, ман қилишдан бошқа қўпол ва жоҳил нарса йўқ.

– Одам боласи табиатан ҳаракатчан, – деди у, – агар йўлини топиб унга иш буюрсангиз, у дарҳол ишга киришиб кетади, буюрганингизни бажаради. Ўзимга келсак, атрофимда йўл қўйиладиган хато ва камчиликларга ўзим ўшаларга қарама-қарши бирорта эзгу ишга йўл кўрсатмагунимча чидашга одатланганман, ахир бирор тўғри йўл билан ўрнини қопламагунча хатони тузатиб бўлмайди-да. Инсон қўлидан келганча яхши, мақсадга мувофиқ ишларни қилади, у буни бирор нарса қилиши керак бўлгани учун қилади ва бу ҳақда бекорчиликдан ёки зерикишдан қиладиган аҳмоқона қилмишлари сингари кўпам ўйланиб ўтирмайди.

Болаларни Инжилдаги ўнта ақидани ёдлашга мажбур қилишларини баъзан эшитсам, хафа бўлиб кетаман. Тўртинчи ақидани энди майли, дуруст, ўргатса бўлади: «Ота-онангга ҳурмат қил». Агар болалар буни яхшилаб ёдлаб олишса, кун бўйи амалда қўллашади. Энди манави бешинчи ақидани олайлик, бунга энди нима деса бўлади? «Ўлдирма». Гўё бирорта одамнинг кўнглида бошқа бировни ўлдиришга тарикча истак бордек. Одамлар нафратланишади, ёмон кўришади, ўйламасдан қадам ташлашади, шу ва шунга ўхшаш кўп нарсалар оқибатида охири одам кимнидир ўлдиради. Ахир болага одам ўлдиришни ман қилиш жоҳиллик эмасми? Ундан кўра: «Ўз яқинларинг ҳаёти учун ғамхўрлик қил, унга хавф соладиган ҳамма нарсани четлаштир, ўзингга зарар қилиб бўлса-да, уларни

кутқаз, борди-ю, уларга бирон ёмонлик қилсанг, билгинки, ўзингга ёмонлик қилган бўласан» дейилса эди, ҳақиқий ақида бўларди, ўқиган, ақл-фаросатли кишилар шундай қилишади, аммо катехизис¹га бағишланган машғулотларда «Буни қандай тушунмоқ керак?»² деган савол қўйилганда бундай ақидалар ўтмаса ҳам керак.

Мана, олтинчи ақидани олайлик, буни мен ярамас ақида деб ҳисоблайман! Нега? Ҳамма нарсани олдиндан билишга интилувчи болалардаги қизиқишни хавфли томонларга буриш, улардан узоқлаштириш керак бўлган нарсаларни зўрлаб уларнинг тасаввурига сингдирадиган, болаларча ҳаёлотни жунбушга келтирадиган ғайритабiiй тимсолларни ўргатиш – энди бунақаси кетмайди-да! Черков ва қавмлар олдида булар ҳақида вайсагандан кўра бундай ишлар учун ўз билганича жазолашга, яширин судга имкон берилса, яхшироқ бўларди менимча.

Шу аснода Оттилия кириб келди.

– «Оилангга хиёнат қилма!» – давом этди Митлер, – қанчалар уят, қанчалар қўпол! Мана бундоқ деса, менимча, яхши бўларди: «Сен никоҳни муқаддас билишинг керак, бир-бирини севувчи эр-хотинларни кўрсанг, бундан қувонишинг, баайни қуёшли кун сингари уларнинг бахтига шерик бўлишинг керак. Мабо-до улар ўртасида бирон хиралик сезсанг, уни бартараф қилишга интилишинг лозим; уларни раҳм-шафқатли қилишга, мулойимлаштиришга ҳаракат қилишинг, уларга ўзаро имкониятларини англашларида кўмак беришинг, яқинларинг равнақи учун ғоятда холисона ҳисса қўшишинг, ҳар қандай бурчдан, айниқса, эр-хотинни узвий боғлаб турадиган бурчдан қандай бахт-саодат келиб чиқишини ҳис қилишга уларни ундашинг керак».

¹ *Катехизис* – диний ақидаларнинг савол-жавоб тарзидаги қисқача баёни (*тарж.*)

² «Буни қандай тушунмоқ керак?» – диний ақидаларга Лютер ёзган шарҳларнинг барчаси шу савол билан бошланади (*тарж.*)

Шарлотта игна устида ўтиргандек ўтирар, унинг имони комил эдики, Митлер қаерда, нимани гапираётганини фаҳмламасди, шу боисдан Шарлоттага вазият янада хавотирли туюларди, у Митлерни тўхтатишга улгурмай, кўрдик, Оттилия қиёфаси ўзгариб хонадан чиқиб кетди.

– Еттинчи акидадан ҳарқалай бизни халос этарсиз, – деди Шарлотта юзида сохта табассум билан.

– Бошқа ҳамма акидаларга асос бўлганини кутказолсам эдим, – жавоб берди Митлер, – ҳаммасидан халос этардим.

Шу пайт дод-вой солиб Нанни югуриб кирди:

– Ўлаяпти! Бекам ўлаяпти! Ёрдам! Ёрдам беринглар!

Оттилия гандираклаганча хонасига келганида эртанги кунга тайёрлаб қўйилган кийим-кечаклар бир нечта стуллар устига ёйилган, хизматкор қиз гоҳ уни-си, гоҳ бунисининг олдига бориб уларни берилиб томоша қиларкан, қувониб хитоб қилди:

– Бир қаранг, суюкли бекам, келин либосининг ўзи, нақ Сизга муносиб!

Бу сўзларни эшитган Оттилия диванга чўкди. Нанни бекасининг ранги оқариб, бўзрайиб бораётганини кўрди; у Шарлоттага югурди; улар келишди. Хонадон табиби ҳам тез етиб келди; бу ҳолат унга беҳоллик белгиси бўлиб кўринди. У бақувват шўрва келтиришларини буюрди. Оттилия буни кескин рад этди, ҳатто пиёлани оғзига тутишганида жонсарак бўлиб қолаёзди. Буни кўрган табиб, жиддий оҳангда сўради: Оттилия бугун нима еди? Қиз тутилиб қолди; табиб саволини такрорлади; қиз иқрор бўлдики, Оттилия бугун ҳеч нарса емаган.

Табибга Нанни қандайдир хижолат бўлаётгандек туюлди. У қизни қўшни хонага етаклаб кирди, Шарлотта унга эргаши, қиз тиз чўкиб иқрор бўлди: Оттилия кўпдан бери деярли ҳеч нарса емаган. Оттилиянинг зўрлаши билан ҳамма овқатни у еган; бекасининг сўзсиз илтимоси ва таҳдидлари сабабли чурқ

этмаган, тагин соддадиллик билан кўшиб кўйдики, овқатларнинг бариси беҳад мазали эди.

Майор билан Митлер киришди; Шарлоттанинг табиб ёнида куймаланаётганини кўришди. Ранги оппок, мислсиз гўзал Оттилия, кўринишдан ҳуши ўзида, диваннинг бурчагида ўтирарди. Уни ётишга ундашди, у рад этди, бироқ сандиқчани келтиринглар, деган ишорани қилди. Унинг устига оёқларини кўйиб, ярим ётган қулай ҳолатга келди. У гўё видолашаётгандек, имо-ишоралари бутун атрофидагиларга нисбатан меҳр-муҳаббатни, миннатдорчиликни, ўтинчини, юракдан чиққан видони ифода этарди.

Эдуард отдан тушаркан, воқеадан хабар топасолиб хонага югурди, қизнинг оёқларига ўзини отиб, кўлларида ушлади, уларни тилсиз кўз ёшларига кўмди. У анча вақт шу аҳволда қолди. Ниҳоят хитоб қилди:

– Наҳотки, овозингни ортиқ эшитмасам? Наҳотки, менга бир оғиз сўз айтиш учун ҳаётга қайтмасанг? Майли, майли! Мен ҳам ортингдан бораман, ўша ёқда биз бошқача тилда сўзлашамиз.

Қиз унинг кўлларини қаттиқ қисди, ҳаёт ва муҳаббат тўла нигоҳ билан боқаркан, чуқур нафас олдида, лабларининг пинҳоний, илоҳий бир ҳаракатидан сўнг, майин мусиқадек бир овозда деди:

– Яшайман, деб ваъда бер!

– Ваъда бераман! – хитоб қилди Эдуард, лекин қиз уни эшитмади; унинг жони узилган эди.

Кўз ёши тўкиб ўтказилган тундан сўнг Шарлоттанинг елкасига қадрдон жасадни дафн этиш ташвиши тушди. Майор билан Митлер унга ёрдам беришди. Эдуарднинг аҳволи ташвишли эди. Беҳад умидсизлик чангалидан бироз қутулиб, унча-мунча ўзига келгач, у Оттилияни қасрдан чиқармасликларини, уни қатордан кўймай, ғамхўрлик қилишларини, худди тирикдек муомала қилишларини талаб қилди; негаки у ўлмаган, ўлиши мумкин эмас. Унинг иродасига бўйсунди, ҳеч бўлмаганда у ман қилган ишлардан ўзларини тийишди. У Оттилияни кўришга интилмади.

Дўстларни тагин бошқа кўркув қамради, бошқа янги ташвиш безовта қилди. Табиб қаттиқ уришган, таҳдид билан айбига иқрор бўлишга мажбур қилган, бунинг устига устак танбех берган Нанни қочиб кетганди. Узоқ қидиришлардан сўнг уни топишди, у ақлдан озганга ўхшарди. Ота-онаси уни ўз ёнларига олишди. Энг яхши муомала ҳам унга таъсир қилмади, уни қамаб қўйишга тўғри келди, негаки у яна қочиб кетмокчи бўлган эди.

Эдуардни жуда чуқур руҳий тушқунликдан аста-секин олиб чиқишга муваффақ бўлишди, аммо бу унинг зарарига бўлди: у ўз бахтидан бир умрга жудо бўлганлигини англаб етди, бунга ишончи комил бўлди. Уни ишонтиришга журъат қилишдики, Оттилия ўша меҳробга қўйилса, абадий тириклар қаторида бўлади ҳамда ўзига шинам ва жимжитгина гўша топади. Бунга унинг розилигини олиш осон бўлмади, у шу шарт билан кўндикки, Оттилия у ерга очик тобутда олиб кирилади; дахмада устини шиша қопқоқ билан ёпишади ва ёнига мудом ўчмайдиган чироқ ёкиб қўйишади, шу билан тақдирга тан бергандек бўлди.

Мархуманинг гўзал танасига унинг ўзи ўзи учун тайёрлаган ўша либосни кийгизишди, бошига эса байни ғамгин юлдузлар тўдасидек сирли милтиллаган астра гулларидан қилинган гулчамбар қўйишди. Тобутни, черковни, меҳробни безатмоқ учун боғлардаги барча гулларни узишди. Боғлар гўё аллақачон киш келиб ҳамма пушталарни қувончдан маҳрум этгандек бўм-бўш ётарди. Эрта тонгда Оттилияни очик тобутда қасрдан олиб чиқишди, эндигина бош кўтарган қуёш унинг илоҳий чехрасига тагин бир бора қизиллик ато этди. Кузатиб борувчилар тобутни кўтарганлар атрофида уймаланишар, ҳеч ким на олдинга ўтишни, на орқада қолишни истамас, ҳар бири унинг ёнида бўлишни, ҳар бири сўнгги бор унинг ҳозирлигидан яйрашни истарди. Ўғил болалар, эркаклар, аёллар, хуллас, ҳеч ким бефарқ қолмади. Қизларнинг қайғуси чексиз эди, улар жудоликни ҳаммадан ҳам кўра чуқурроқ ҳис этишарди.

Нанни йўқ эди. Уни уйдан чиқаришмади, тўғрироғи дафн этиш кунини ва соатини ундан яширишиб, ота-онасиникида, деразаси боққа томон очиладиган хоначада тутиб туришарди. Лекин у черков кўнгириги овозини эшитгач, гап нимадалигига дарҳол ақли етди, уни кўриқлаб турган аёл қизиқишини босолмай маросимни кўриш учун уни тарк этганида, қиз деразадан йўлакка тушиб, у ердан ҳамма эшиклар ёпиқлигини кўргач, чердакка чиқди.

Айни шу чоқ одамлар қишлоқнинг барглар тўшалган топ-тоза йўлакаси бўйлаб силжирди. Нанни бекасини аниқ кўрди, унинг атрофида бораётган барча одамлардан ҳам кўра аниқроқ, етукроқ, яна ҳам гўзалроқ ҳолатда кўрди. Гўё самовий бир нарсасидек, булутлар ёки тўлқин ўрқачлари устида сузаётгандек, ўз хизматкорини имлаётгандек бўлди ва қиз тамоман эсини йўкотгандек гандираклаб кетди-да, пастга ўзини отди.

Кўрқиб кетган оломон қичқирганча ҳар ёққа тарқаб кетди. Ур-сур, шовқин-сурондан эсанкираб қолган тобут кўтарувчилар тобутни ерга қўйишга мажбур бўлишди. Қиз деярли тобут ёнида ётарди; унинг бутун танаси парча-парча бўлди деб ўйлашди. Уни кўтариб олишди-да, бу тасодифмиди ёки Яратганнинг иродасимиди, мурданинг шундоққина ёнига ётқизишди, ҳатто шундай туюлдики, гўё у ўзидаги сўнгги куч-қувват билан бекасига интилгандек бўлди. Унинг титраётган қўллари, кучсиз бармоқлари Оттилиянинг кийимига, кўкрагига қўйилган қўлларига теккан заҳотиёқ қиз ўрнидан сакраб турди-да, нигоҳини кўкка қаратиб, қўлларини баланд кўтарганча, тобут ёнида тиз чўкди ва ҳурмат-эҳтиромга тўла қувонч билан бекасига назар солди.

Ниҳоят, гўё илҳом оғушида ўрнидан турди ва илоҳий бир қувонч билан хитоб қилди:

— Ҳа, у мени афв этди! Бирорта одам, ҳатто ўзим ҳам кечирмайдиган гуноҳимни Худо унинг назари, унинг қиёфаси, унинг лаблари орқали кечирди. Мана энди у тагин тинч ва осуда ҳолда ётипти; ахир

хаммаларинг кўрдинлар-ку, у ўрнидан кўзғалиб, менга қўлларини чўзиб оқ фотиҳа берди, менга муло-йим назар билан боқди! Ҳаммаларинг эшитдинлар, унинг менга қараб: «Сен афв этилдинг!» деганига хаммаларинг гувоҳсизлар. Энди мен сизларнинг ора-ларингда қотил сифатида турмаяпман: у мени кечирди, Худо мени кечирди, ҳеч ким энди менга бирон нарсa деб таъна қилолмайди.

Оломон атрофда тўпланишиб турарди; ҳамма хайрон бўлиб қолган, улар ҳар тарафга аланглашар, гапга қулоқ солишар, энди нима қилиш кераклигини ҳеч ким билмасди.

– Ана энди бемалол бораверинлар! – деди қиз, – у ўз вазифасини бажарди ва азоблардан қутулди; у биз-нинг орамизда ортиқ яшаёлмайди.

Тобут яна олдинга силжиди, Нанни биринчи бўлиб унинг ортидан борди, черковга, меҳробга етиб келиш-ди.

Оттилиянинг тобутини шу ерга қўйишди, уни дуб ёғочидан ишланган катта қутига жойлашди, бош то-монида боланинг тобути, оёқ томонида сандиқча ту-рарди. Шиша қопқоқ остида гўзалдан-гўзал бўлиб ёт-ган мурдага дастлабки пайтда қўриқчилик қиладиган аёлни топишди. Бироқ Нанни бу вазифани ҳеч ким-га ишонишни истамасди; у ёлғиз ўзи, ҳеч бир ёрдам-чисиз қолишни, ҳозиргина илк бора ёқилган чироққа жон-жон деб қараб туришни хоҳлади. У буни шундай иштиёқ, шундай қатъийлик билан талаб қилдики, ун-даги руҳий касаллик тағин баттар қайталаб қолмасин, деган хавотирда кўниб қўя қолишди.

Аммо у узоқ вақт ёлғиз қолмасди; тун чўккан захоти липиллаб ёнаётган чироқнинг нури бор ҳуқуқни ўз қўлига олиб, янада равшанроқ нур тарата бошлаган пайтда, эшик очилиб, меҳробга Меъмoр кириб келди, меҳробнинг диний руҳда безатилган деворлари бу на-фис нур қўйнида шундай кўҳна ва сирли туюлдики, бунақасини у ҳатто хаёлига ҳам келтирмаган бўларди.

Нанни тобутнинг ёнида ўтирарди. У меъмoр-ни дарҳол таниди; жимгина жонсиз бекасини имлаб

кўрсатди. Мана у тобутнинг нариги ёнида турипти, ёш, бакувват, гўзал, ўз хаёли билан банд, қимир этмай, фикри-зикри бир нуқтада, қўллари осилган, бармоқлари алам ичида букилган, бошини эгиб, назарини марҳумга қаратганча турипти. Бир вақтлар у худди шу тахлит Велизарий олдида турганди. Беихтиёр яна ўша ҳолатга кирди; бу гал ҳам ҳолат шунчалик табиий чикдики! Ахир бу ерда ҳам бебаҳо бир кимсанинг жасади ётипти; агар у пайтда қаҳрамон тимсолида изсиз йўқолиб кетган жасорат, ақл, куч-қудрат, юксак мартаба, бойлик учун афсус-надомат чекилган бўлса, агар у пайтда ҳал қилувчи дақиқаларда миллат учун, монарх учун зарур бўлган фазилатлар етарлича баҳоланмаган, балки инкор этилган, йўқ қилинган бўлса, бу ерда эса табиатнинг ҳосилдор қаъридан эндигина униб чиққан бутунлай бошқача, оддийгина неъмат табиатнинг бераҳм қўли билан қайтадан нобуд қилинган, бундай ноёб, гўзал, меҳр-муҳаббатга лойиқ неъматнинг оромбахш таъсирига бу ночор олам ҳар лаҳзада жон-жон деб кучоқ очади ва бундайлардан жудо бўлганига ҳамиша мотам тутади.

Йигит ҳам, қизча ҳам бир муддат жим туришди; киз унинг кўзларидан ёшлар тинимсиз қуйилаётганини, у ғам-алам гирдобидида гўё йўқ бўлиб кетаётганини кўргач, сўз котди, қизнинг сўзлари шу қадар куч-қудрат ва самимиятга, шу қадар меҳрибонлик ва ишончга тўлиқ эдики, Меъмор унинг қуйилиб келаётган сўзларидан ҳайратга тушиб, ўзини қўлга олишга муваффақ бўлди ва унинг дилбар дўсти маълум бир юксакликда фаол ҳаракат қилиб тирик юргандек туюлди. Кўз ёшлари қуриди, ғамлари енгиллашди, тиз чўкиб Оттилия билан видолашди, сўнгра Наннининг қўлларини қисиб хайрлашди-да, ортиқ ҳеч ким билан кўришмасдан, ўша кечасиёк отда жўнаб кетди.

Табиб ҳам қизга билдирмасдан шу кеча черковда қолганди, эрталаб қиздан хабар олишга кирганда, уни қувноқ, кўтаринки кайфиятда кўрди. Табиб рухий тушқунлик ҳолатини кутган эди, у қиз Оттилия билан қилган тунги суҳбатлари ва шу каби ҳодисалар ҳақида

гапира бошлайди, деб хаёл қилган эди, аммо у ўзини табиий, хотиржам тутди, эс-хуши тамоман ўзида эди. У илгари бўлиб ўтган ва ҳозирги бўлган воқеаларни аниқ-равшан эслар, сўзлаганда ҳақиқат чегарасидан четга чиқмас, фақатгина дафн маросими пайтидаги воқеани тез-тез, кувонч билан такрорларди: Оттилия қандай қилиб ўрнидан қўзғолгани, уни дуо қилгани, гуноҳидан ўтганию шу билан уни бир умрга кечирганини гапирарди.

Оттилия ўлгандан кўра кўпроқ ухлаётганга ўхшаб, ҳамишагидек гўзал киёфада ётар, бу кўплаб одамлар диққатини тортди. Шу қишлоқда ва теvarак-атрофда яшовчи аҳоли уни тагин бир бор кўришга ошиқар, уларнинг ҳар бири Наннидан ақлга сиғмас воқеани қизиқиш билан тинглашар, бирлари унинг устидан кулиш учун, кўпчилиги бундан шубҳаланмоқ учун, бошқалари эса унга ишониш учун кулок солишарди.

Аслида қондирилиши мумкин бўлмаган ҳар қандай эҳтиёж ишонишга мажбур қилади. Ҳамманинг кўзи ўнгида майиб бўлган Нанни мурдани силагандан сўнг соппа-соғ бўлди-қолди; нега энди худди шундай омад бу ерда бошқа бировга ҳам насиб қилмасин? Меҳрибон оналар бирор касаллик билан оғриган болаларини яшириқча бу ерга олиб келишар, гўё болалари бирданига соғайиб қоладигандек туюларди. Ишонч ортиб борди, охири биронта ҳам кекса ёки бемор қолмадики, бу ердан ўзига юпанч ёки енгиллик қидирмаган бўлса. Келувчилар сони кўпая борди, шу боис меҳробни, ибодат пайтларидан ташқари вақтда черковни ҳам ёпиб қўйишга мажбур бўлишди.

Эдуард марҳума ёнига боришга журъат этолмасди. У ўзи билан ўзи бўлиб қолган, кўз ёшлари ҳам куриб қолгандек, ҳатто изтироб чекишга ҳам ортик кодир эмас эди. Унинг суҳбатларда иштирок этиши ҳам, еб-ичишга рағбати ҳам кундан-кунга камайиб борарди. У ҳарқалай хайрли соҳибкаромат бўлолмаган ўша қадахдан бирон нарса ичса бироз хузур топарди. У қадахдаги ўйиб ёзилган ҳарфларни кузатишни яхши кўрар, унинг ўйчан-очиқ чехраси гўё ҳамон

севгилиси билан қовушишга ишонч белгиларини ифода этаётгандек эди. Бахтли одамни ҳар қандай майда-чуйдалар қувонтириб, ҳар қандай тасодиф ҳам илҳомлантиргани сингари, арзимаган воқеа ҳам бахтсиз одамнинг кўнглини оғритиб, унинг ҳалокатига сабаб бўлиши мумкин. Бир куни Эдуард сеvimли қадаҳни лабига яқинлаштирганида даҳшат ичида уни ўзидан узоқлаштирди: бу ўша қадаҳми ёки бошқами; нимадир унда етишмасди. Зудлик билан хизматкорни чақиришди, бу шўрлик, ҳақиқий қадаҳ яқинда синиб қолгани, уни Эдуарднинг ёшлигидан қолган худди ўшандай қадаҳ билан алмаштиришганига иқрор бўлди. Эдуарднинг аччиқланишга ҳам ҳоли йўқ эди, унинг қисматини мана шу ҳодиса белгилади – бу аломат унга қандай таъсир қилиши мумкин? Шу кундан бошлаб у ичишни ҳам ёқтирмай қўйди, ейишдан, суҳбатдан ҳам ўзини торта бошлади.

Лекин маълум муддат ўтгач, унда қандайдир ўзгариш бошланди. Ёгулик сўрай бошлади, гап-сўзларга ҳам аралашадиган бўлди.

– Эҳ! – деди у бир куни унинг ёнидан деярли жилмайдиган Майорга, – мен қандай бахтсизман, бутун интилишларим фақат таклиддан, бесамар уринишдан нарига ўтмайди! Оттилияга ҳаловат бағишлаган нарсасиз, менинг азобимга айланган; аммо ўша ҳаловат ҳаққи мен азобларни бўйнимга олишим керак. Унинг кетидан, унинг йўлидан боришим лозим; бироқ мени ўз табиатим, берган ваъдам ушлаб турипти. Мослашиб бўлмайдиган нарсага мослашиш – қандай даҳшатли вазифа. Сезяпман, азизим, ҳамма нарсага, ҳатто азоб-укубат чекишга ҳам маҳорат керак...

Эдуарднинг умидсиз аҳволини кўриб хотини, дўстлари, табибнинг қуюнишлари, барча яқинларининг югуриб-елишлари ҳақида нима ҳам дея оламиз? Охири-оқибат уни жонсиз ҳолда топишди. Биринчи бўлиб буни Митлер билди. У табибни чақирди ва одатдагидек ўзини йўқотмасдан марҳум ётган жойни синчковлик билан текшириб чиқди. Шарлотта чопачопача етиб келди; у Эдуард ўз жонига қасд қилдимикан, деган

хавотирда эди; у ўзини ҳам, бошқаларни ҳам кечириб бўлмас эҳтиётсизликда айбламоқчи бўлди. Бирок табиб табиий, Митлер эса ахлокий асосларга таяниб, уни тинчлантиришга муваффақ бўлишди. Эдуарднинг тўсатдан ўлиб қолганлиги аниқ эди. Оттилиядан унга ёдгор бўлиб қолган, шу пайтгача авайлаб сақлаб келган ҳамма нарсаларни ёлғиз ўзи қолганида қутичадан ва катмонидан чиқариб олдига ёйиб қўйганди: бир тутам соч, бахтли онларда узилган гуллар, Оттилия унга ёзган хатчалар, хув ўша, тасодифан хотинининг қўлига тушиб қолган, кейин унга берган энг биринчи хатчадан тортиб ҳаммаси бунда ётарди. Буларнинг барчасини у ўз истаги билан намоийшга қўйган бўлса керак. Яқиндагина ҳадсиз ғалаён гирдобиди бўлган қалб мана энди абадий ором топганди; модомики у Худо раҳмат қилгур марҳума хаёли билан жон берган экан, буни хушбахт ўлим деса бўлади. Шарлотта унга Оттилия ёнидан жой ажратди ва бундан буён бу дахмага ҳеч кимни дафн этмасликларини буюрди. Шу шарт билан у черковга, мактабга, руҳонийга ва муаллимга анчагина хайрия ажратди.

Мана энди икки севишганлар ёнма-ён ётишипти. Уларнинг қабри тепасида сукунат ҳукм суради, қувноқ, қадрдон малоикалар дахма тепасидан уларга назар ташлашади ва улар тонгла тагин бирга уйғонишганда қандай ажойиб лаҳза бўлади бу!

ГЕТЕ АБАДИЯТИ

Хар қайси миллат адабиётида ўша халқни жаҳонга танитган улкан сиймолар бўлади. Агар немис адабиёти ҳақида сўз юритмоқчи бўлсак, кўз олдимизга дарҳол комусий билим соҳиби Йоҳанн Волфганг Гёте келади. Ундан бизни 260 йилдан ортиқ вақт масофаси ажратиб турган бўлса-да, у ёзиб қолдирган сўзлар худди бизнинг ўй-фикрларимизни, атрофимизда кечаётган воқеа-ҳодисаларни, айти замондошларимизнинг ўзаро муносабатларини ифода этаётган каби қалбимизга яқиндир. Зеро, улкан сўз санъаткорлари қаламининг қудрати ҳам, асарларининг умрбоқийлиги ҳам ана шундай барча даврлар учун бирдек долзарблиги ва умумбашарийлигидадир.

Гётенинг ҳаёт йўли, ижодий-илмий-ижтимоий фаолияти туғилганидан тортиб, то вафотигача жаҳон, айниқса, немис гётешунослари томонидан ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий вазият билан боғлиқ ҳолда кадамба-кадам тадқиқ этилган, ўрганилган, тасниф қилинган, шарҳланган.

Гётенинг «Ёш Вертернинг изтироблари» романи чикканидан кейин, асар жаҳоннинг жуда кўп тилларига таржима қилиниб, ёзувчи номини дунёга машҳур айлади. Ўша даврда бошланган Гёте ижодига бўлган кизиқиш ҳозиргача бирдек давом этиб келмоқда. Рус тилига ҳам шу асар XVIII аср охирларида таржима қилиниб, XIX асрнинг 30-йилларигача Гётени Русияда «Вертер» муаллифи сифатида танишган. Кейин унинг бутун ижоди рус тилига ўгирила бошланди. Ҳозирги пайтда шоирнинг бутун ижодий мероси, ҳатто у ҳақдаги илмий ишлар ҳам рус тилига таржима этилган. Гёте лирикасининг Русияда тарқалишида В.Жуковский, Б.Пастернак, Б.Заходер, В.Левик, Л.Гинзбург ва бошқа жуда кўплаб шоир-таржимонларнинг, гётешунослардан И.Брагинский, Б.Жирмунский, А.Михайлов, М.Кессел сингари олимларнинг хизматларини алоҳида таъкидламоқ керак.

Ўзбекистонда Гёте ҳали чуқур ўрганилмаган, десак хато бўлмайди. «Фауст» фожиаси, «Ёш Вертернинг изтироблари» романи ҳамда «Ғарбу Шарк девони», «Ҳикматлар»идан ташқари бошқа биронта асари ўзбекчага ўтирилмаган. Олиб борилган илмий изланишлар ҳам ўша юқоридаги таржималар доирасидан нарига ўтмайди. Улкан қалам соҳибининг 83 йиллик узок ва самарали умр йўли, кенг қамровли фаолият доираси ҳар қандай миллат фарзанди учун ҳам ибратомуздир.

Буюк сиймолар ҳақида маромига етказиб бирон нарса ёзиш ҳам мушкул иш. Мен Гёте ҳаёти ва ижодини кузатарканман, шунга амин бўламанки, у «буюк даҳо», «улкан сиймо» сифатида чиқиб бўлмас чўкки бўлса, иккинчи томондан, ҳар бир инсонни ҳаяжонга солган, қийнаган кечинмаларни, шу билан бирга, жаҳоний муаммоларни, оғриқли нуқталарни очиб, уларга жавоб изловчи, ҳаёт ҳикматларини ўргатувчи яқин дўстдир. У гўё ҳар биримизга ҳамдам, ҳамфикр бўлиб, бизга шундоққина рўбарў ўтириб, ҳаёт мушкулотларидан қутулиш йўллариини ўргатаётгандек туюлади. У яратган ҳазина-китобларнинг турган-битгани муқаддас озуқа, уларда жамланган маънолар тагида яна қат-кат маънолар яширинганки, уларни бирданига илғаб олишнинг иложи йўқ, бунинг учун риёзат чекиш, фикрлаш, изланиш талаб этилади (биргина «Фауст»ни эсланг). Демак, Гётени англаб етиш учун унинг ўз сўзларига амал этишимиз лозим, яъни «имкони йўқ нарса билан шундай муносабатда бўлиш керакки, токи унинг имкони топилсин».

Сукротнинг «мен ҳеч нарса билмаслигимни биламан» деган сўзларини Гёте бутун ҳаёт йўли давомида ўзига шиор қилиб олган. Шунинг учун умр бўйи ўқиб-ўрганган, бадиий ижод билан шуғулланган, кузатувлар олиб бориб, натижаларини муфассал баён этган, кашфиётлар қилган, саёҳатлар қилиб таассуротлари асосида янги-янги асарлар битган, узлуксиз хатлар ва кундаликлар ёзган, давлат арбоби сифатида ўз вазибаларини бекаму кўст бажарган, севган, севилган, ўз

даврининг улкан олиму фозил кишилари билан танишиб, суҳбатлар курган, баҳслашган, дўстлашган, улардан таъсирланган, ўрганган, ўз навбатида уларгаям ўз таъсирини ўтказган. Ҳаёт мазмунини мудом ҳаракатда деб билган.

Шоир Страсбургда ўқиб юрганида Франкфуртдаги эндигина илм йўлига кирган ёш дўсти Хетслерга насиҳат тарзида ёзган мактубида шундай деган: «Ҳамма нарсага ўта зийрак муносабатда бўлмоқ, яхшироқ эсда тутиб қолмоқ ҳамда ҳар бир кунда албатта нимагадир эришиб қолишга интилмоқ керак. Биз биргина нарса билан чегараланиб қолмаслигимиз, балки ҳамма нарсага етишишга интилишимиз лозим» (24 август, 1770 йил).¹

Хетслерга қарата айтилган бу сўзларни Гётенинг Страсбургдаги ҳаётини қай тахлит маълум бир изга тушириб олишга, иродасини чархлашга бўлган интилиш ҳам деб қарамоқ керак, бизнингча. Негаки, унинг хат ва кундаликларида акс этганидек, руҳан эзилиш, нимадандир коникмаслик, аллақандай тушқун кайфият шоирга мудом ҳамроҳ бўлган. «Менинг ҳозирги ҳаётим зинҳор кўнғироқчалар осилган чанада дабдаба билан сайр этиш эмас, унда кўрса ва эшитса бўладиган нарсалар кўп-у, аммо қалбни титратадиган ҳечнарсга йўқ! Лекин ундан лаззат олиш кимга насиб этган?» (5 июн 1771 йил)² сингари ёзувлар бунга мисол бўла олади.

Шу боис у ана шу «лаззат олиш мумкин бўлмаган» ҳаётдан лаззатланишга, нимадир яратишга, бунга бошқаларниям даъват этишга ўзида кучу ирода топа билган. Ва ўзи интилганидан ҳам ортиқроқ натижаларга эришган.

«Мен нимани ҳоҳлашини аниқ билган, узлуксиз ўз билимини ошириб борадиган, мақсадга етиш учун

¹ *Карл Отто Конради*. Гёте. Жизнь и творчество. I том. — М., «Радуга», 1987, стр. 130. Йирик немис гётешуносининг ушбу 2 жилдлик асари Гёте ҳақидаги фундаментал тадқиқот бўлиб, 1982—1985 йилларда Германиядаги «Atheneum» нашриётида чоп этилган. Кейин тўлиқ русчага таржима қилинган.

² Ўша асар, 130-бет.

нималар кераклигини биладиган, улардан ўз ўрнида фойдалана оладиган одамни ҳурмат қиламан, – деб ёзган эди у «Вилхелм Майстернинг таҳсил йиллари» романида, – мақсади каттами-кичикми, мактовга сазоворми ёки йўқми – бу мен учун иккинчи даражали нарса»¹. Демак, унинг назарида ҳар бир инсон ўз яшаш тарзи, муҳити, имконияти, қобилиятидан келиб чиқиб, ҳаётда маълум бир мақсад сари интилиши лозим ва фақат шундай одамгина ҳурматга лойиқдир.

У яна бир ҳикматнамо фикрни таъкидлайдики, агар одам ўзининг кундалик ишларини ҳалол, мукамал бажарадиган бўлса, майли, уч юз йил, ҳатто ундан ҳам ортиқ умр кўраверсин. Акс ҳолда узок яшашнинг кераги йўқ.

Гёте табиий фанларнинг ҳам, гуманитар фанларнинг ҳам деярли барча соҳаларида қалам тебратди. Давлат арбоби сифатида, яъни Саксен-Ваймар ҳерцоглигида, Карл Август саройида вазир, яширин маслаҳатчи, иш бошқарувчи лавозимларида ишлаб, ижтимоий-сиёсий ҳаётда фаол қатнашди. (У саройда ярим асрдан ортиқ фаолият кўрсатган). Агар давлат арбоби сифатидаги ва табиий фанлар соҳасидаги хизматларини ҳисобга олмаган тақдиримизда ҳам, унинг фаолият доираси ғоят кенглигини кўрамиз: шоир, ёзувчи, драматург, режиссёр, фолклорчи, рассом, санъатшунос, ҳуқуқшунос, файласуф, илоҳиётчи ва ҳоказо.

Гётенинг илмий-фалсафий фаолиятини тадқиқ қилган олим К.А.Свасьяннинг ёзишича «унинг кашфиётлари алоҳида фанлардаги кашфиётларгина бўлиб қолмасдан, балки у айрим фанларниям кашф қилди»².

Гёте дунёга келган пайтда Ғарбнинг Англия, Франция сингари йирик давлатларига нисбатан Германия анча қоқоқ эди. Мамлакат майда ҳерцогликларга бўлиниб кетган бўлиб, унда ҳали ўрта асрга ҳос феодал тузум шакллари сақланган эди. Умрининг охирида эса, Германияда капиталистик тузум ривожланиш йўлига кирган эди. Гёте яшаган даврда жаҳон

¹ К.А.Свасьян. Гёте. М., «Мысль», 1989, стр. 62.

² К.А.Свасьян. Гёте. – М., «Мысль», 1989, стр. 6.

аҳамиятига молик ижтимоий-сиёсий воқеалар – француз инкилоби, Наполеон урушлари бўлиб ўтди.

Шоир «Шеърият ва ҳақиқат» китобида ўзининг туғилиш онларини муфасссал қайд этганки, бу нараса унинг барча тадқиқотчилари назаридан четда қолмаган. Бундай маълумотлар буюк сиймо ҳаётининг ҳар бир дақиқасини, у ёки бу ҳодиса сабабларини айна тасаввур этиш имконини беради: «Мен 1749 йилнинг 28 августида, Франкфурт-Майнда, туш пайти, черков қўнғироғининг ўн иккинчи садоси билан дунёга келган эканман. Юлдузларнинг ҳолати қўнғилдагидек бўлган: Сунбула буржи остида турган Қуёш тиккада бўлган; Муштарий билан Зухра унга очик чехра билан боқиб туришган; Уторид ҳам хайрихоҳ бўлган; Зухал билан Миррих бетараф бўлишган; ёлғиз тўлин Ойгина Қуёшга шу қадар юзма-юз келганки, унинг сайёраларга таъсири айни авжида бўлган. Шу боис фақат ўшагина менга тўсқинлик қилган ва ўша соат ўтиб кетмагунча мен дунёга келолмаганман»¹. Доя кампир йўл қўйган хато туфайли бола жуда қийин туғилган. Унда ҳаёт асари деярли бўлмаган. Доя кампир ва бувиси кўкариб кетган боланинг баданини вино билан тинмай ишқалашган, анчадан сўнг у «тирилган», шу тарика «шеърият ва ҳақиқат»нинг ҳаёт йўли бошланган.

Гёте юкоридаги сатрларини анча кексайган пайтида битган. Астрологларнинг инсон қисмати осмон жисмлари билан боғлиқ деган фикрларига асосланиб, ўз шахсини ҳам олий нуқталарга боғлашида ўзига хос рамзий маъно бордек кўринади.

Гёте бадавлат оилада ўсиб улғайди. Отаси Йоханн Каспар Гёте империя маслаҳатчиси, ҳуқуқшунослик фанлари доктори бўлиб, Франкфурт шаҳрининг энг обрўли кишиларидан бўлган. Онаси Катарина Элизабета Гёте-Текстор шаҳар мэри Йоханн Волфганг Тексторнинг қизи бўлган. У 17 ёшида 38 ёшли импе-

¹ Гёте. Собрание сочинений в 10 томах, том 3. – М., «Художественная литература», 1976, стр.12.

рия маслаҳатчисига турмушга чиқади. Бўлғуси шоир ва олим Йоханн Волфганг ушбу никоҳдан туғилган тўнғич фарзанд бўлиб, ундан кейин Катарина Элизабета яна бешта фарзанд кўради, аммо улар узоқ яшамай, турли касалликлардан nobуд бўлишади. Йоханн Волфгангдан кейин туғилган Карнелиягина 27 йил яшайди, 1750 йилда дунёга келиб, 1777 йилда иккинчи қизини туғиш пайтида қазо қилади. Шу тариқа, ғаму ташвиш Гётелар хонадонининг кундалик меҳмони бўлган.

Шунча йўқотишлар, фарзанд доғига қарамай Катарина Элизабетадаги ирода, ҳаётий қудрат, эртанги кунга ишонч руҳи кишини лол қолдиради. У ўзидаги ана шу руҳни атрофидаги кишиларга, фарзандларига ҳам сингдиришга ҳаракат қилган. У ҳаётда юз берадиган барча яхши-ёмон нарсаларга тик боқиб, мудом умид билан яшаган. У кундаликларида шундай ёзган: «Менинг аҳволим, Худога шукур, жуда яхши, мен бундан мамнунман, ўзим ўзгартиролмаган нарсага жимгина кўникаяпман ва ҳар нарсага олдиндан кайфиятимни бузмайман» (1 январь 1793 йил). «Худованд яратган оламда қувончли нарсалар жуда кўп, – деб ёзади у бошқа жойда, – фақат уларни топабилиш керак, энг кичиклариниям назардан қочирмаслик даркор» (28 февраль 1796 йил)¹.

Йоханн Волфганг 16 ёшга тўлгунича ана шу иродаси мустаҳкам, зукко она бағрида улғайди. Ўғилдаги ноёб қобилиятни пайқаган ота-она унинг ҳар томонлама билимли бўлишига ҳаракат қилишди. Гўдаклигидан бошлаб, онаси унга соатлаб хилма-хил халқ эртаклари ва ибратли ривоятларни ўқиб ёки марокли қилиб сўзлаб берар, шу билан боланинг маънавий олами бойиб, китобга, илмга муҳаббати ошиб борарди. Гёте кейинчалик «Шеърят ва ҳақиқат» китобида шундай ёзган эди: «Менга отамдан ўзига хос эзмаларча насиҳатгўйлик хусусияти ўтган бўлса, онамдан эса инсон тафаккури қодир бўлган ҳамма нарсани ишонарли

¹ К. О. Конради. Гёте. Жизнь и творчество, I том. М., «Радуга», 1987, стр. 45—46.

ва жонли ифодалаб бериш, кўхна эртакларни янгилаш, янгиларини ўйлаб топиш, ҳикоя қилиб бериш, шу билан бирга, ҳикоя қилиш асносида эртақ ўйлаб топиш маҳоратини ўзлаштирганман. Отамдан олган хусусиятим туфайли кўпчилик орасида ёқимсиз кайфият уйғотардим. Онам эса мени одамларнинг кўнглини ёзадиган хислатлар билан таъмин этган эди... Ота-онамдан ўтган мана шу икки хусусият учинчи бир хислат, яъни фикримни турли тимсоллар ва ўхшатишлар воситасида ифода этиш эҳтиёжи билан қўшилиб менга бир умр ҳамроҳ бўлди»¹.

Ота-она уйга ўқитувчилар таклиф қилишиб, болага кўплаб чет тилларини ва илмнинг турли соҳаларини чуқурроқ ўргатишга шароит яратишган эди. Шу тариқа, Йоханн Волфганг лотин, француз, италян, инглиз, қадимги юнон тилларини мукаммал ўрганган. У кичкиналигидан Тавротни узлуксиз мутолаа қилиб, унинг тарихи ва тимсолларига кизиқиб қолганлигидан уни аслиятда ўқиш учун қадимги яҳудий (иброний) тилини ҳам ўргангани.

Отасининг катта кутубхонаси ҳам бола маънавий камолотида улкан рол ўйнаган. Кутубхонада луғатлар, илоҳиётшунослик (жумладан, Инжилнинг кўплаб нашрлари ва уларга ёзилган шарҳлар), фалсафа, тарих, тил, адабиёт, санъат, риёзиёт, ҳуқуқшунослик, жуғрофия, табиатшуносликка оид ҳамда Франкфурт ҳақидаги китоблар бўлган.

«Шеърят ва ҳақиқат» номли асарида Гётенинг туғилганидан бошлаб то 1822 йилгача бўлган бутун ҳаёти қамраб олинган. Ёзувчи ушбу асар устида 1809 йилдан ишлай бошлаган. I–III қисмлари 1813 йилда, IV қисми 1831 йилда тугалланган. Асарда тасвирланган воқеалар билан ёзилаётган давр орасида 50 йилдан ортиқ муддат бўлиб, болалик хотиралари дунёкараши шаклланиб улгурган, етук қаламкаш нуқтаи назари билан қоғозга туширилган. Унда шоирнинг ҳаёт ва табиат қонуниятлари ҳақидаги фалсафий мушоҳадалари

¹ Гёте. Том 3, стр. 375.

ҳамда жуда кўп бошқа фикр-ўйлари ўз ифодасини топган. Гёте бир умр кундалик тутган ва уларда ҳаётида содир бўлган муҳим ва ибратли воқеаларни, асарларининг ёзилиш сабабларини, ўзи мулоқотда бўлган кишиларга нисбатан муносабатларини, кузатишларини муфассал ёритиб борган.

Унинг кундаликлари 1832 йил 16 мартдаги «Аҳволим ёмонлигидан бутун кунни тўшакда ўтказдим» деган ёзувлар билан якун топади. Орадан олти кун ўтгач, яъни 22 март куни бу буюк сиймо оламдан ўтади. Шунингдек, туғишганлари ҳамда ёр-дўстлари билан узлуксиз ёзишмалар ҳам олиб борган. Хатларида ҳам шеъриятга, олам ва одамларга бўлган карашлари, руҳий ҳолати мужассамлашган. Унинг дастлабки хати 1764 йилга тегишли бўлса, сўнггиси 1832 йилнинг 17 мартда Вилҳелм фон Хумболдга йўлланган.

К.Конрадининг кўрсатишича, Гётенинг Ваймарда нашр этилган 133 томлик асарларидан 50 томи хатлар, 13 томи кундаликлардан иборат бўлиб, ҳар бир том 400 саҳифани ташкил этаркан.

Умрининг охиридаги, ўлими олдидаги ва кейинги тафсилотлар Эккерман, ҳерцог саройи канцлери фон Мюллер хотираларида сақланган. Булар Гётенинг тадқиқотчиларидан тортиб оддий китобхонгача – барча учун қизиқ ва қимматлидир (*Иловадаги хотираларга қаранг*).

Гёте мероси бундай шахсий ҳужжатларга қанчалик бой бўлмасин, уларда сезиларли бўшлиқлар ҳам мавжуд. Бунга ёзувчининг ўзи сабабчидир: ёшлигида битилган жуда кўп ёзувлар, ўзи ёзган ва бошқалардан олган хатлар, «Шеърият ва ҳақиқат»га кирган айрим қисмлар ёқиб юборилган. У ҳар гал бирор сафарга жўнаши олдидан қоғозларини тартибга солиш баробаринда кўплаб назарида аҳамиятсиз туюлган қоғозларни ўтда куйдирган. Ҳатто бир сафар «Вертер»ни ҳам ўтга ташлаб юборишига оз қолган.

Отаси Йоханн Волфгангни болаликдан ҳуқуқшунослик фанини эгаллашга мажбур этган. У ўз истагига карама-қарши ўлароқ бу фанга оид айрим китобларни деярли ёд олган. Шундай қилиб, у отасининг хоҳиши билан аввал Лайпсих, касаллиги сабабли маълум танаффуслардан сўнг Страсбург университетларининг ҳуқуқшунослик факультетида таҳсил олади. Франкфуртдалигидаёқ анча-мунча қоғоз қоралаб улгурган шоирнинг ижоди талабалик йилларида юқори поғоналарга кўтарилди.

Университетдаги ўқиш уни зериктирар, шунинг учун кўп вақтини адабиёт ва санъат билан шуғулланишга, ижодга сарфларди.

Лайпсих Бадий академиясининг директори Адам Эзер билан танишуви Гёте ҳаётида чуқур из қолдирди. У Адам Эзердан санъат, хусусан, антик дунё санъати сирларини ўрганди. Санъатшунос Винкельман таъсиридан ҳам баҳраманд бўлади. Эзернинг асосий хизмати шундаки, у ёш талабага санъатнинг бош мезони: гўзаллик нима ва санъатнинг асосий мақсади нимадан иборат, деган масалалар моҳиятини сингдира олди. Ана шу билимлар шоирга бир умр раҳнамолик қилди ва табиатдаги асл нафосатни илғай олишида, гўзал лирик сатрлар яратишида илҳом манбаи бўлди. У ўзи билган санъатшунос олимлар ҳақида, буюк санъаткор учун табиатнинг бекиёс аҳамияти ҳақида кейинчалик «Вертер» романида кенг тўхталган эди.

Лайпсих ва Страсбург даври лирикасининг аксарияти ўша даврда расм бўлган оқ суякча – энгил услуб, яъни рококода битилган. Улар шаклан халқ кўшиқларига яқин, тили ўйноқи, жўшқин ҳиссиётларни, баҳорни, табиат манзараларини, ёшлик шавқ-завқини ифода этарди.

«Май қўшиғи», «Висол ва ҳижрон», «Кўз боғлаш ўйини», «Тун», «Қизчанинг истаги», «Бахт», «Қувончлар», «Муҳаббат ва эзгулик», «Кўшиқларимга», «Севиганлар», «Фридерика Брионга», «Уйғон, о, Фридерика», «Энди сен қайдасан», «Сен бунда

йўксан», «Ёввойи атиргул» каби кўплаб шеърларида ёш калбнинг рубобий туйғулари, кўтаринки ҳиссиётлар қаламга олинган. Бу шеърлар Гёте адабиётга кириб келган даврда (1770-йиллар) ҳукмрон бўлган «Бўрон ва ҳужум» адабий оқимининг руҳи билан ҳам суғорилган эди. Гёте табиий бир ҳолда «ҳужумчилар»нинг етакчисига айланади ва ўз-ўзидан шеъриятига ҳам ўша оқимга хос ҳиссиётлилиқ, шиддаткорлик сингган эди. Кейинги давр шеъриятига эса, катта ҳаёт тажрибаларига эга бўлган инсонга хос босиқлик, олимона зукколик, чуқур мулоҳазакорлик каби ҳолатлар хос эди. Шунини таъкидлаш керакки, «Мен учун ошу нон – шеър ва ҳақиқат» («Фауст»да) дея олган Гёте ҳеч қачон сўзга қул бўлган эмас. У қандай мавзуда ёзмасин, тилнинг барча товланишлари табиий ҳолда юзага чиқаверади, тил ҳам, шеърят ҳам том маънода унинг ҳукмига бўйсунди. Сўз ва шакллар шоир қаламидан итоаткорона тўкилиб, барчаси шундоққина жой-жойини эгаллайверади. Шеърый оҳангда ҳам, вазн ва қофияларда ҳам тишга тегадиган нарсаси бўлмайди. Қисқаси, у сўзни ўйнатиб юборади. Керак бўлганда ўзи луғатларда учрамайдиган янги сўзлар, бирикмалар ясаб ҳам юбораверади. «Ўлчов нозикликлари билан шуғулланишни у ёқтирмасди, – деб ёзади А.Михайлов, – бироқ «Фауст» бунинг тескараси, негаки «Фауст» – шеърый шакллар ва ўлчовларнинг бутун бир комусидир; уларнинг орасида юнон фожиаларидаги триметр ва тетраметрлар ҳам, XVIII аср фожиаларидаги 12 хижоли шеърый шакл ҳам, олмон халқ кўшиқлари, Данте «Илоҳий комедия»ни ёзишда қўллаган терсина ва бошқа жуда кўплаб шакллар учрайди. Гёте кўнгли тусаган пайтда кутилмаган ва ғаройиб шаклларни яратар, аммо ҳаммаси ўз ўрнида бўларди, ҳар гал шоир қалби танланган шакл билан тамоман бирлашиб, ички бир муштараклик ҳосил қилиши лозим эди».¹

¹ А.В.Михайлов. Гёте, поэзия, «Фауст». Предисловие к изданию Гёте «Лирика», «Фауст». – М., «Художественная литература», 1986, стр. 6.

Гёте шеърларида фақат ўз қалб кечинмаларининггина эмас, балки уларда давр дардини, умуминсоний ғояларни, юксак ижтимоий руҳни ифода этади. Ўзини қийнаган, тўлқинлантирган энг кичик шахсий, тасодифий воқеа-ҳодисаларни ҳам шеър тили орқали умум манфаати билан боғлайди ва шахс сифатида намоён бўлади.

*Шоир юрагида пинҳондир олам,
Жаҳоний уйғунлик унда мужжасам,*

(Эркин Воҳидов таржимаси).

дейди шоир Фауст тилидан. Инсонлар қалбидаги оғриқ нуқталар билан ҳамоҳанг бўлгандагина адабий асар ўз кадр-қимматини топади, ўлмас обидага айланади. Зотан, ҳақиқий шоирнинг, ҳақиқий шеърятнинг миссияси ҳам айнан мана шунда кўринади.

Гёте шеъряти оламнинг абадий ўзгаришини ўзида акс эттирган, юксак сифатларга эга бўлган кўзгудир. Гётегача ҳам, ундан кейин ҳам олмон адабиётида бундай сиймо ҳали туғилмади. У қолдирган илмий-адабий мерос тубсиз бир уммон, у жавоҳирларга тўла. Ҳар ким ундан ўзига керагича, иқтидори етқунича олади, улар олган билан тугамайди. Уларни ўқиганинг сайин ўзингнинг нақадар чегараланганлигининг хис этасан киши. Унинг ёзган ҳар бир сатри, ҳаётда ташлаган ҳар бир қадами, ҳар бир қилган ишининг нечоғлик қимматли эканлиги кўз олдингга келади. Шоирнинг ўзи ҳам қилган ишларининг, ҳаётининг келгуси авлодлар учун аҳамиятсиз бўлмаслигини башоратчи сифатида англаб етган ва ҳамма нарсани ёзиб қолдирган. Яхшиямки шундай қилган.

Юқорида айтганимиздек, агар шоир Лайпсихда ўқиб юрганида Адам Эзер ҳамда бошқа рассом ва санъатшунослар билан танишиб, санъат оламини кашф этган бўлса, Страсбургда йирик олмон назариётчиси, «хужумчи»ларнинг йўлбошчиси Ҳердер билан танишуви унинг ижодидаги бурилиш нуқтаси бўлди.

Шуниси маълумки, Ҳердер устоз ва танқидчи сифатида беҳад талабчан эди. Унга маъқул келиш осон

эмасди. Кейинчалик ҳам ўз хатларида Гётени аямас, натижада устоз танқидларидан кейин ўз ёзганлари кўзига арзимас бўлиб кўринар эди. Ҳердернинг бир «заҳарли» мактубини олгач, у шундай жавоб ёзган эди: «Бутун вужудим ларзага келди, буни Сиз тасаввур қилолмайсиз! Аъзойи баданим шу қадар титраяптики, ҳатто қаламни тутолмаяпман... Ҳердер, Ҳердер! Қандай бўлсангиз мен учун шундоқлигингизча қолинг».¹

Кўриниб туриптики, Гёте устозининг танқидлари нечоғлик қаттиқ бўлмасин, узлуксиз меҳнат қилган. Юқоридаги «заҳарли» мактубни олгач, орадан бир ой ўтиб, 1771 йилнинг кузида «Гец фон Берлихинген» драмасини бир нафасда ёзиб тугатади.

Гёте Ҳердер билан танишуви ва унинг ўз ҳаётида тутган ўрни ҳақида орадан узок йиллар ўтиб, «Шеърят ва ҳақиқат» китобида кенг тўхталади. Бу пайтда Ҳердер оламдан ўтган, шубҳасиз, марҳум устози билан ораларида содир бўлган зиддиятлар, кескин баҳслар, фикрий қарама-қаршилиқлар хусусида оғиз очмайди: «Биргаликда ўтказган бир неча ҳафталик ҳаётимиз мазмунан шундай бой бўлган эдики, Ҳердер кейинчалик амалга оширган барча ишлар ўшанда белгилаб олинган ва менга уларни тўлдириш, кенгайтириш, мен учун ҳозиргача ўйлаган, ўрганган ва ўзлаштирган нарсаларнинг ҳаммасини янада юксакроқ масалалар билан боғлаш бахти насиб этди, дея дадил айта оламан».² Гёте ўз таржимаи ҳолида юқоридаги фикрларни шунчаки марҳум устози ҳурмати учунгина келтирмагани шубҳасиздир. Гёте ўзи таъкидлаганидек, Страсбургдаги учрашувлар жараёнида олган бой маънавий озиқлар унинг кейинги илмий-ижодий фаолияти давомида тўлиқ юзага чиқди.

Ҳердер немис тили ва адабиёти, антик дунё адабиёти, халқ поэзиясининг, Шекспир ижодиётининг етук

¹ К.О.Конради. Гёте. Жизнь и творчество, том 1. – М., «Радуга», 1987, стр. 174.

² Гёте. Собрание сочинений в 10 томах, том 3. – М., «Художественная литература», 1976.

билимдони ва назарйётчиси сифатида Гётега беҳад улкан таъсир ўтказгани шоирнинг кейинги давр ижоди мисолида исботланди.

Гарчи у Лайпсихда Шекспир асарлари билан Виланд таржимасида бирмунча танишган бўлса-да, бироқ Ҳердер уни Шекспир оламига чуқурроқ олиб кирди. Ҳатто 1771 йил 14 сентябрда Франкфуртда, Гросер-Ҳиршграбен кўчасидаги ўз уйида Шекспир байрами-ни уюштиради. Барча харажатларни отаси кўтаради. Шекспир ижодини мукамал ўрганади, ундан таъсирланиб, бир қатор драмалар ҳам яратди («Гец фон Берлихинген», «Эгмонт», «Торквато Тассо» ва ҳоказо).

Ҳердер таъсирида Гёте халқ қўшиқларидаги табиийликни, уларнинг асл моҳиятини англаб етади. У халқ қўшиқлари услубини ўз асарларида ҳам, айниқса, «Фауст»да кенг қўллайди, Гёте билан Ҳердер Жеймс Макферсон томонидан нашр қилинган Оссиан қўшиқларини биргаликда мутолаа қилишиб, ундан ҳайратга тушишган. Гёте Оссиан қўшиқларини олмон тилига таржима қилиб, асар руҳига мос келгани учун уларни «Вертер» романига киритган эди.

Гётенинг антик дунё тарихи, адабиёти, образларини чуқур ўрганишида ҳам Ҳердернинг таъсири катта бўлган. Пировардида, етуклик даврида яратган шеърӣ ва драматик асарларида бу образлардан унумли фойдаланган («Фауст», «Прометей», «Ҳерманн ва Даротей», «Ибтидодаги сўзлар», «Орфиклар таълимоти», «Коринфлик келин», «Ифигения Тавридада» каби жуда кўп асарларини кўрсатиш мумкин).

* * *

Гётенинг ҳар жиҳатдан бахти кулган эди. Унга Худо бекиёс иқтидор бериш билан бирга, ўша иқтидорни рўёбга чиқариш учун қулай шароит ҳам ато этганди: шоирдаги буюк заковатни тушуниб етган, юксак кадрлайдиган, унинг яшаши, баракали ижод қилиши учун қулай муҳит яратиб бера олган, таъбир жоиз бўлса, уни ғоятда эркалатадиган дўст манглайига битган эди. Бу – Заксен-Ваймар ҳерцоглигининг

хукмдори Карл Август эди. Гёте 1775 йилнинг 7 ноябрида Карл Август таклифига биноан Ваймарга келди. Ўшанда ҳерцог янгигина тахтга чиққан 18 ёшли йигит эди. Карл Август Гётенинг нечоғлик улкан зот, буюк ақл-заковат ҳамда бекиёс куч-қудрат соҳиби эканлигини билар, уни ниҳоятда яхши кўрар, ҳар жиҳатдан унга суянади. Улар яқин сирдош, дўст, ўзаро маслаҳатгўй эдилар. Худонинг ана шундай улуғ инояти бизнинг тарихимизда бобомиз Алишер Навоийга насиб этган экан: подшо Ҳусайн Бойқаро саройида вазир бўлиб юртни бошқаришда, барча-барча ишларда ҳукмдорнинг яқин маслаҳатгўйи бўлган. Навоийшуносларнинг айтишларича, Алишер Навоий асарларининг бизгача тўлиқ етиб келишида Ҳусайн Бойқаронинг хизматлари катта бўлган экан. Негаки Навоий асарларини кўчиришга энг яхши хаттотлар жалб қилиниб, кўп нусхаларда сифатли қилиб кўчирилган экан.

Карл Август Гётега ишонганлиги учун саройдаги барча масъулиятли вазифалар: ташқи сиёсат, молия, ҳарбий ишлар, халқ таълими, йўл ва каналлар қурилиши, кон ишлари, театр ва ҳоказоларни унинг зиммасига юклаган. У тиним билмай ишлар, ижод билан шуғулланар, ўзини аямас эди. Гоҳо чиникиш мақсадида қиш пайтлари Ҳартс тоғига пиёда ёки отда саёҳатларга чиқарди. У бамисоли битмас-туганмас қайнаб тошувчи булоқ эди. Гёте ҳақида замондошлари қолдирган тавсифлар биз учун ўта муҳимдир. «У қирол бўлиши мумкин эди. У нафакат ақл-заковат, балки самимият ва куч-қудрат тимсоли ҳам» (Лафатер). «Ғаройиб одам. Мен бунақасини ҳечам учратмаганман. Қачонлардир шундай одам яшаганлигини билиб, авлодлар хайратга тушишлари аниқ» (Ф.М.Клингер). «Том маънодаги буюк одам. Ҳар бир сўзи, юзидаги ҳар бир ифодадан шундоққина қайноқ ҳислар уфуриб туради. Ғайрати қаҳр билан муштарак, аммо ана шу қаҳр ортида меҳр-муҳаббатга лиммо-лим қалб яширинган» (Х.Штолберг). «Гёте – бошидан оёғигача даҳо» (Ф. Яко-

би)¹. Бундай таърифу тавсифлардан кейин давлат ар-боби, ижодкор, олим сифатида битта одам бажаришга қодир бўлган ишлар кўламининг ҳар қанча кенглиги ҳам кишини таажжубга солмади. Дарҳақиқат, «қачонлардир шундай одам яшаганлиги»дан ҳайратга тушиб, ёқа ушлашдан ўзга иложимиз қолмайди.

Гёте Карл Август саройидаги ярим асрлик фаолияти давомида қанчалик кўп вазифаларни бажармасин, аммо шахс сифатида эркинлиги ўз кўлида эди. У ҳеч бир нарсада чегараланмас эди.

Гёте вазир, иш бошқарувчи лавозимларидан фойдаланиб, Ваймарда жуда кўп соҳаларда ислохотлар қилишга интилди. Аммо феодал-монархия тузумига асосланган давлатда барча орзуларнинг амалга ошувига имкон йўқ эди. Халқ ҳақида кам қайғуриларди. Кўплаб ишларни рўёбга чиқаришга кўли калталиқ қилиб қолган пайтларда у саройга ҳам, ўз-ўзига ҳам сиғмай, истаган томонга жўнаб кетар, кўнгли тусанганча юрар, саройдаги лавозимлари ва маоши сақла-ниб тураверарди. Шундай сафарлардан бири 1779 йил-да Шветсарияга уюштирилади. Ушбу саёҳат ҳақидаги «Шветсариядан хатлар» туркум хотиралари машҳур-дир. Бу саёҳат унча узок давом этмайди. Бироқ Ита-лияга сафари икки йилга чўзилди: 1786 йилнинг 3 сен-тябрида у эрталаб соат 3 да, ҳатто ҳерцогга ҳам айт-масдан, рассом Жан Филипп Мёллер номига ёзилган хужжат билан аввал Мюнхенга, кейин Италияга жўнаб кетади. Аммо кетишдан олдин ўз зиммасидаги барча ишларни тартибга келтириб, ҳерцог номига батафсил ҳисобот қолдиради. Саройда диккинафас бўлиб кетган шоир ўз ҳаёлот олами билан ёлғиз қолиши, руҳан та-моман янгилианиши керак эди. Италия сафари унга ана шу руҳий озиқни бера олди. Италия санъати, унинг тарихи билан яқиндан танишди, ундан илҳом олди. Машҳур «Италия саёҳатлари» асари, «Рим элегияла-ри», эпиграммалари, бир қатор шеърлари, «Эгмонт», «Торквато Тассо» драмалари, «Фауст» фожиасининг айрим қисмлари сафар даври мевасидир.

¹ К. А. Свасьян. Гёте, М., «Мысль», 1989, с. 38.

Гётенинг Ваймардаги фаолияти даври улкан олмон шоири, драматурги, файласуфи Фридрих Шиллер билан дўстлиги, яқин илмий-ижодий ҳамкорлиги билан ҳам аҳамиятлидир. Улар 1794 йилдан то Шиллер вафотигача, яъни 1805 йилгача ҳамфикр бўлиб бирга ижод қилишди. Улардаги дунёқараш, кўплаб масалаларга нисбатан нуктаи назарларининг тўғри келмаслигига қарамасдан, ўн йиллик дўстлик, ҳамкорлик даври ҳар иккала буюк ижодкор учун катта рол ўйнади. Улар 1794 йилда танишиб, Шиллер ташкил этган «Хорен» журналида Гёте ҳам фаол иштирок эта бошлади. Йена университетининг профессори лавозимида ишлаган Шиллер кейинчалик Ваймарга кўчиб келади. Гёте Шиллер билан яқиндан танишганларига бағишлаб «Бахтли ҳодиса» номли эсдаликларини ёзади ва Шиллер билан алоқалари яхши изга тушганини рамзий маънода шундай ифодалайди: «Мен учун бу мутлако янги баҳордир; ҳамма куртаклар қувонч-ла кўз очди, янги шохчалар униб чиқа бошлади. Бизнинг ёзишмаларимиз бунинг энг ёрқин, энг мукаммал исботидир».¹

Уларнинг ўзаро таъсири жуда катта бўлган. «Фауст» фожиасини ёзишни маълум даврда тўхтатиб қўйганида, Шиллер дўстини асарни тезроқ тугатишга ундаган ва Гёте унинг қистови билан асар устидаги ишини тезлаштириб, уни ниҳоясига етказган. У хатларида, кундаликларида Шиллернинг ўз ижодий фаолиятида тутган ўрни ва хизматларига юксак баҳо беради. Шиллер вафот этгач, бу аччиқ йўқотиш Гёте руҳиятига қаттиқ таъсир қилади ва бу йўқотиш изларини у ҳар қадамда, ҳаётининг ҳар бир сониясида ҳис этиб туради.

«Вертер» изтиробларининг талқини

Ёзувчининг «Ёш Вертернинг изтироблари» романи ҳақидаги маълумотларга ҳам китобхон бефарқ бўлмаслиги аниқ. Маълумки, Гётенинг ушбу асари жаҳон адабиёти тарихида бошқа бирон-бир асар-

¹ *Goethe. Ein Lesebuch für unsere Zeit* von Valter Victor, Aufbau Verlag Berlin und Weimar, 1974. S.347.

га насиб этмаган шон-шуҳрат билан йўғрилди. 1774 йил тарихда ана шу китоб яратилиши йили сифатида машҳурдир. Роман босилиб чиққаниданоқ қўлдан қўлга ўтиб, тез орада юзлаб тилларга таржима қилиниб, жаҳон бўйлаб тарқалиб кетди.

Сўзимизнинг аввалида шуни таъкидламоқ лозимки, Гёте адабиёт майдонига кириб келгунига қадар олмон тили нафақат бошқа халқлар томонидан, балки олмонларнинг ўзлари томонидан ҳам у қадар қадрланмас эди. Бу ҳақда олмон олими Ҳерман Гримм шундай ёзади: «Гёте бизнинг тилимиз ва адабиётимизни кашф қилди. Гётегача улар Европа халқларининг жаҳон бозорида ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас эди... Шимолий Германиянинг барча доираларида иккинчи она тили француз тили, Австрияда эса италян тили ҳукмрон эди. Волтер Қомусдаги «Тил» номли мақоласида турли тилларнинг адабий-тасвирий хусусиятлари ҳақида сўз юритган бўлса, немис тили ҳақида лом-мим демайди. Фақатгина Гётенинг «Вертер»и инглизлар ва французлар томонидан миридан-сиригача ўқиб ўрганилгандан ҳамда асар Италияга ҳам кириб борганидан сўнггина олий даражадаги олмон адабиётининг имкониятлари ташқи оламда тан олинди... Гёте насри аста-секин маънавий ҳаётнинг барча жабҳалари учун ифодавий восита намунаси бўлиб борди... Бизнинг бутун эпистоляр услубимиз Гётеда макон топган. Биз фойдаланадиган сон-саноксиз сўз ва бирикмалар Гётесиз назаримиздан четда қолиб кетаверган бўларди»¹. Мана шу фикрнинг ўзиёқ Гёте даҳоси ва «Вертер» романининг жаҳоншумул аҳамияти мислсиз эканлигини таъкидлаб турипти.

XIX асрнинг 30-йилларига қадар Гётенинг «Вертер»дан бошқа асарлари рус тилига таржима қилинмаган эди. Ёлғиз шу роман орқали ҳам Гёте Русияда беҳад машҳур эди. Бу китобча айниқса ҳис-туйғуларга бой ёшларни шу қадар ром этдики, Вертер ва Лоттага тақлид қилиб, худди асарда тасвир этилганидек, ёш

¹ К.А. Свасьян. Гёте, М., – «Мысль», 1989, с. 9.

йигитлар «оддий ҳаворанг фрак, сарик нимча ва шим», қизлар эса, «кўкраги ва енг учларига пуштиранг бант қадалган одмигина оқ кўйлак» киядиган бўлишди. Гётега олис Хитойдан «Вертер» сюжети билан боғлиқ сурат ишланган чинни идиш ҳам юборишди. Ушбу асарнинг одамлар қалби ва руҳиятига нечоғлиқ таъсир этганини яққолроқ таъкидлаш учун Томас Манн ўзининг «Гётенинг «Вертер»и» номли мақоласида шундай бир воқеани келтиради: «Бир инглиз анча йиллар кейин Ваймарга келганида йўлдан ўтиб бораётган Гётени кўриб қолиб, кўча ўртасида беҳуш йиқилган экан, негаки «Вертер» муаллифининг нақ ўзини кўриш унинг учун кутилмаган ва ҳайратангиз бир воқеа бўлган»¹.

Томас Манн Лотта билан Вертерни мумтоз шеърий ва ривоятлардаги Лаура ва Петрарка, Ромео ва Жулетта, Абеляр ва Элоиза, Паоло ва Франческа сингари ишқ-муҳаббат жуфтлари каторига қўшади. Дарҳақиқат, «Вертер»ни мутолаа қилган ҳар бир йигит шундай севишни, ҳар бир қиз шундай севилишни орзу қилди. Ёшларнинг бутун бир авлоди ўз қалб қомусини Вертерда кўрди.

Вертернинг ёшларга таъсири шу даражага бориб етдики, ўз севгилисига етишолмаган айрим йигитлар Вертерга таклид қилиб, ҳатто ўз-ўзини ўлдиришди ҳам. Натижада китобни тақиклаб қўйишгача бордилар. Асарнинг ёшларга зарари ҳақида бонг урувчилар ҳам бўлди. Чунончи, бундайлардан бири, ўша давр олмон адабиётининг энг истеъдодли вакили шоир Лессинг бўлиб, у шундай деган эди: «Тасаввур қилинг-а! Биронта рим ёки юнон йигити шу тахлит ўз жонига ўзи қасд қилса-я! Ҳеч ақлга тўғри келмайди!»² Лессинг юрагида ҳис-туйғулар туғён урган йигитнинг бахтсиз севги туфайли ўз-ўзини ўлдиришини қаттиқ қораларди. Шу сабабли матбуотда ҳам «Вертер»га

¹ Mann T. Es geht um den Menschen. – М., «Прогресс», 1976, с. 25

² Пуритс Е. Романнинг немисча нашрига Сўзбошидан. – Лен-д, «Просвещение», 1975, 237-б.

қарши чиқди. Бироқ асарнинг «кишининг қалб торларини чертиб ўтувчи таъсири», «инсон қалби ва руҳини кўкларга кўтарувчи» аҳамияти ҳақида кўп гаплар айтилди. Айниқса, машҳур санъатшунос Зулцер «Санъатнинг умумий назарияси» (1774) асарида «Вертер»нинг юқоридаги сингари қирралари ҳақида кенг тўхталиб, романнинг инсон кадр-қимматини, маънавиятини улуғлашдаги аҳамиятини алоҳида таъкидлаган ва шу билан асарни турли таъкиблардан ҳимоя қилган эди.¹

«Ёш Вертернинг изтироблари» романи Гётенинг дастлабки насрий асари ҳисобланади. Хўш, унинг номи жаҳонга машҳур қилган, бекиёс шуҳрат қозонган бу китобча қандай сабабларга кўра дунёга келди?

Объектив сабаблардан энг муҳими шу эдики, XVIII асрнинг 70-йилларида санъатдаги антифеодал қарашларнинг ифодаси сифатида «Бўрон ва ҳужум» деб номланган адабий оқим вужудга келди. Бу оқим иштирокчилари адабиётда янги шакл ва янги мазмун яратиш тарафдорлари бўлиб майдонга чиқишди.

«Бўрон ва ҳужум» оқими фаолиятида икки асосий типни кузатиш мумкин: биринчиси – ҳужумкор, жўшқин табиатли, ҳаётдаги ҳар қандай чегаралашларга қарши курашга отланган, куч-қудратли, фожиявий, ўзига хос даҳо қаҳрамон бўлса, иккинчиси – эҳтиросли, ҳаёлпараст, ичдан куйинувчи, олам дардини қалбига жамлаган, абадий озодликни қўмсовчи, чексизликка интилувчи қаҳрамон тимсоли бўлиши керак эди. «Ҳужумчилар»нинг олдинги сафида бўлган ёш Гёте ўз асарларида бу ҳислатларнинг барчасини ўзида жамлаган адабий образларни яратди. Унинг Прометейи ҳудоларга қарши чиқишга журъат этган бўлса, Фауст она замин дарди, замин бахтини елкасида кўтара олишга қодир шахс бўлиб гавдаланди. Шунинг учун ҳам у:

*Мен тилайман довул ва бўрон,
Менга ҳислар оташи керак,*

¹ Конради К.О. Гёте. Жизнь и творчество, I т., – М., «Радуга», с. 237.

дея ҳайқирди. Булар том маънода биринчи тип вакиллари эди. Ўз ҳаёллари, ҳис-туйғулари доирасидан четга чиқолмаган, йиғлоқи кайфиятга берилувчан Вертер эса иккинчи тип вакили эди. Демак, ўша XVIII асрнинг 70-йилларида яратган барча асарларида Гёте у ёки бу маънода «хужумчилар»нинг манфаатлари ва қарашларини ифода этди, десак адашмаймиз.

«Вертер» романида ёш Гёте ўша даврдаги ҳар тарафлама илғор фикрли, зукко ва сезгир қалбли йигитнинг гўзал ички кечинмалари, эҳтиросларини ўзида жамлаган қаҳрамон образини яратиш билан «хужумчилар» ҳаракати учун характерли бўлган қирраларни очиб берди: гоҳ жунбушга келувчи, гоҳ ўта руҳий тушқунликка, йиғлоқиликка юз тутувчи туйғулар, эҳтирослар эркинлиги, табиат қўйнига интилиш, табиатдан озиқ олиш, ҳамма нарсани табиат билан боғлиқ ҳолда кўриш, ҳаётдаги бир хилликка, кишиларни чегараловчи, табақаларга ажратувчи ҳар қандай қонун-қоидаларни инкор этиш, санъатни ва маънавий эркинликни тарғиб қилиш каби муаммолар «Вертер»нинг асосий мағзини ташкил этади. Эслатиб ўтиш жоизки, диний масалада пантеистик қарашларни тарғиб қилган Гёте инсонларни ўраб турган бутун борликни, табиатни Худо билан бир қаторга қўяди. Шунинг учун ҳам у мудом табиатга сиғинган, бутун фаолиятида табиатдан илҳом олган. Шу сабабли унинг севимли қаҳрамони Вертер ҳам ўзини табиатнинг ошиғи, дўсти, фарзанди деб атайди ҳамда ўз ҳаётини табиатдан айрича тасаввур этолмайди.

Яқинлашиб келаётган француз буржуа инқилоби таъсирида бўлган Европа ёшлари Вертер образини ўз қарашларининг ифодаси сифатида қабул қилишди. Томас Манн таъбири билан айтганда, Вертер бундай ёшларга «порох тўлдирилган идишга тушган учқундек» таъсир қилди.

«Вертер»нинг дунёга келишига туртки бўлган иккинчи сабаб, – кўпроқ субъектив сабаб, – Гётенинг Шарлотта Буффга бўлган жавобсиз севгисидир. Ёш адвокат Гёте 1772 йилнинг майдан то сентябри-

гача отасининг хоҳиши билан Ветслар шаҳарчасидаги умумимперия судида адвокатлик амалиётини ўтайди. Ушбу давлат маҳкамасида узок йиллардан бери кўрилмаган ишлар қалашиб ётар, бундай диккинафас жойда ишлаш шоирни мутлақо қизиқтирмас, умуман, бу соҳа унинг юрагини сиқарди, холос. Умумимперия судидаги зерикарли машғулотдан кўра уни Ветсларнинг кўркем, хушманзара табиати ўз бағрига тортарди. У табиат қўйнига чиқиб кетиб, Ҳомерни мутолаа қилиш, расм чизиш, шеърлар ёзиш, қувноқ ёшларнинг давраларида бўлишни кўпроқ ёқтирарди.

Бир куни ёшлар шаҳар чеккасида базм ташкил этишади ва Гёте шу базм муносабати билан Шарлотта билан танишади. Улар бирга ракс тушишади, суҳбатлашишади, шу аснода Гёте бу зукко, назокатли қиз билан ўзи ўртасида аллақандай фикрий, руҳий муштарақликни ҳис этади. У қизни юракдан севиб қолади. Бироқ Лоттанинг «бир олижаноб йигитга» унаштирилганидан ўша базм пайтидаёқ хабар топади. Бу йигит шоир хизмат қиладиган суд қарамоғидаги элчихона котиби Йоханн Кестнер эди. Гёте эртасигаёқ Лоттаникига яна боради. Лоттанинг онаси вафот этган, отасига ҳамда ўн битта ука-сингилларига она ўрнида ғамхўрлик қилар, шунинг учунми, ўзи ёш бўлса-да, хийла жиддий эди. У қизнинг отаси, укалари, қайлиғи билан яқиндан танишиб, дўст бўлиб қолади. Улар машҳур шоирни беҳад кадрлашар, кўкларга кўтаришарди. Кестнер билан Гётедаги характер-хусусиятлар тамоман бир-бирининг акси бўлиб, Кестнер жиддий, кўринишдан ёқимли йигит эди. У ҳам Лоттани беҳад севар, бироқ бу севгида ҳеч қандай «ўлдим-қуйдим» йўқ, буни кўпроқ сокин, келажакда бирга оила қуришга қаратилган, аниқ мақсадга йўналтирилган мойиллик деса бўлади. Гёте эса очиқкўнгил, шоирона кайфиятли йигит эди. Томас Манн «Гётенинг «Вертер»и» мақоласида шоир характериға баҳо берганида, менинг назаримда анча ошириб юборган: уни «ишончсиз, бир жойда қўними йўқ, дайди, ҳис-туйғу кули, негаки у яқинда Фреде-

рика Брионни алдаб ташлаб кетган, чунки уни оила-га михлаб кўйиши мумкин бўлган никоҳдан қўрққан эди. У «Фауст»даги «Мен қўрқок эмасманми? Бошпана-сиз, кўнимсиз, мақсадсиз махлуқ» дея ўз-ўзини ха-рактерлаган иблисдир» деб тасвирлайди. Тўғри, Гёте никоҳдан қочган, оилага михланиб қолишдан қўрққан, бу нарса унинг эркин ижод қилишига тўсқинлик қилиши мумкин эди. У жаҳон кезишни, кенгликлар-ни, табиатни, ўз хаёл сўқмоқларида йўқолиб кетишни, тўйиб ижод қилишни севган. Борди-ю, у уйланса, хо-тини уни ё тушунарди, ё тушунмасди, эҳтимол, унинг эркинликларини чегаралаб қўяр, шу билан ижодкор-даги баланд илҳом парвози сўнган бўларди. Агар унда жаҳонгашталик, ҳассос туйғулар бўлмаганида, ёзган асарлари ҳам бу қадар таъсирчан бўлмасди. Шунинг учун уни «ҳис-туйғу кули», ҳатто «иблис» дея қоралаб бўлмаса керак. Кейинчалик уйланган хотини Кристиа-на Вулпиусгина ким унга ҳаёт йўлдоши эканлигини теран англаган оқила аёл эди. У шоирнинг бирон ис-тагига қарши чиқмас, қаерга борса, нима қилса, барча шароитларни яратар, Гётедек инсон ўз ҳаётини у би-лан боғлаганининг ўзиёқ Кристиана учун улкан бахт эди.

Ким билади, эҳтимол, Шарлотта Буфф агар ҳеч кимга унаштирилмаганида ҳам, барибир Гёте унга уйланмаслиги мумкин эди. Бу катта оилага умрбод боғланиб қолишдан қўрққан бўлармиди. Томас Манн кейинроқ шоир характериға анча ҳақиқатга якин чиз-гилар беради: «... чиройли, юксак иқтидорли, ақл-заковатли, эҳтиросли туйғуларга бой, бебош ва хаёлпа-раст, қисқаси, ижобий маънода телбанамо кимса эди».

Хуллас, ана шундай йигит ёзни Лотта ёнида ўтказди. Бирок у Шарлоттага бўлган муҳаббатидан пировардида дўстликдан бошқа ҳеч нарса кутиб бўлмаслигига ақли етади. Лотта уни нечоғлик ҳурмат қилган, эҳтимол, севган тақдирида ҳам зинҳор Гётени деб Кестнердан воз кечиши мумкинлиги ҳақида оғиз очмаган. Гёте ўз ҳисларини жиловлаш лозимлигини тушуниб етади ва уларнинг бирортаси билан хайрлаш-

масдан, бир энлик хатча ташлайди-да, 10 сентябрда Ветсларни тарк этади. Гётенинг 1772–1774 йиллардаги ёзишмаларининг асосий қисмини Кестнерлар оиласи ўртасидаги хатлар ташкил қилади ҳамда бу хатлар «Вертер» романи юзага келган ўша йиллардаги муаллифнинг шахсий ҳолати ва ижтимоий шарт-шароитларни тўғри баҳолаш имконини беради. Бу қизиқ, сермазмун хатларни Кестнерлар авайлаб сақлаб келишган ва 1854 йилда уларнинг ўғли Август Кестнер томонидан нашр эттирилган. Шу хатларнинг аксарияти роман сюжетига асос қилиб олинган.

Табиат қўйнига интилиш, ундан илҳом олиш, теварак-атрофда кечаётган воқеа-ҳодисаларни кузатиб, уларга муносабат билдириш, деҳқон болалари ҳамда оддий одамлар билан мулоқотлар, Лотта билан илк учрашуви манзаралари – уни бир тўда укасингиллари ўртасида нон улашаётган пайтда кўргани, қизнинг устидаги енги ва кўкрагига пуштиранг бант ўрнатилган одмигина оқ кўйлак, базм чоғидаги кечинмалар, кишиларнинг ўз-ўзларини ўлдиришларига сабаб бўлувчи ҳодисалар устидаги Кестнер билан бўлган баҳслар, кишиларнинг ўлгандан кейин ҳам учрашишлари борасидаги суҳбатлар, Кестнер ва Лоттанинг Гёте туғилган куни, яъни 28 августга юборган совғалари (ҳатто ўша сана ҳам) – ҳамма-ҳаммаси ҳаётда қандай бўлса, худди шундайлигича романда акс эттирилган. Фақат асар хотимасигина бошқа бир воқеа асосига қурилган. 1772 йилнинг 30 октябрида Ветсларда, шоир яхши танийдиган, Вилҳелм Иерузалим исмли бир йигит эри бор аёлни севиб қолиб, ўз-ўзини отганидан кейин Кестнердан узундан-узун мактуб олади. У воқеалар тафсилотини миридан-сиригача баён қилган, ҳатто Иерузалимнинг Кестнерга тўппончасини сўраб ёзган хатчисини ҳам қўшиб жўнатган эди: «Келгуси саёҳатим учун тўппончангизни бериб туришингизни сўрайман!» (К.О.Конради, 1-жилд, 241-бет). Дарвоқе, Иерузалим ҳам Кестнернинг хотини Шарлоттани яхши кўриб қолган эди.

Романнинг «Ёзувчига ноширдан» қисмидаги аксарият тасвирлар: Вертернинг ўз жонига қасд қилишга тайёрланиши, ўзини қай тахлит отгани, уни дафн этиш маросими Кестнернинг ана шу хати асосида битилган. Вертернинг Албертга унинг тўппончасини сўраб ёзган хатчаси ҳам худди Иерузалимнинг хатчасига ўхшайди: «Саёҳатга чиқиш учун тўппончангизни бериб турсангиз. Сизга доимо соғлиқ тилайман» (Гёте. «Ёш Вертернинг изтироблари», Ғ.Ғулом номидаги АСН., Т., 1975, 176-бет). Романдаги сўнгги жумлалар ҳам Кестнер мактубидаги Иерузалимни дафн этиш маросими тасвирига деярли ўхшайди. Кестнерда: «Кечаси чораккам ўн бирда уни шов-шувсиз оддий черков қабристонида дафн этишди. Ўн иккита чироқ ёқилганди, дафн маросимида бир неча киши қатнашди, холос. Уни сартарошхона хизматчилари кўтариб боришди; олдинда хоч ушлаб боришди. Руҳонийлардан бирортасиям уни кузатиб бормади» (241-бет). «Вертер»да: «Унинг (амтманнинг – Я.Э.) кўрсатмасига кўра, Вертерни кечаси соат ўн бирларга яқин ўзи истаган жойга дафн этишди. Қария ўғиллари билан тобут ортидан кетди. Алберт боролмади: Лоттанинг ахволи оғир эди. Тобутни ҳунармандлар кўтариб боришди. Руҳонийлардан бирортасиям уни кузатиб бормади» (186-бет).

Кейинчалик Гёте ўзининг «Шеърят ва ҳақиқат» китобида кўрсатиб ўтганидек, худди ўша, Иерузалимнинг ўлими ҳақидаги хатни олган сониялардан бошлаб «Вертер» режаси пишиб етилган, унинг асосий қисмлари ҳар тарафдан ёпирилиб келиб, бир бутунликни ташкил эта бошлаган. Шунга қарамай, роман ёзилгунча тағин салкам бир ярим йил ўтган. Бу орада Гёте Франкфуртда Максимилиан Ларош исмли кўзлари коп-кора, беҳад гўзал қиз билан танишади. У 1774 йилнинг январиди франкфуртлик баққол Петер Брентанога узатилганди. Гўзал қиз ёғ ва пишлок ҳиди анқиб турган бу бадавлат хонадонда ўзини бахтсиз ҳис этар, шу боисдан Гётенинг бу ерга ташрифлари уни хийла оутарди. Гёте худди Лоттанинг укалари билан ўйнагандек, Максининг бешта ўғай болалари билан

ҳам хилма-хил ўйинлар ўйлаб топар, Максимилиан билан мусиқа чалишар, соатлаб суҳбатлашишарди. Сўзсиз, бу нарсалар баққол Брентанога ёқмайди. Бир кун у қаттиқ жанжал кўтаради ва шу билан дўстлик ҳам елга учеди. «Вертер»нинг ёзилишига шу воқеа ҳам катта туртки беради. Томас Маннинг ёзишича, «Вертер»даги Лотта кўзларининг қоралиги Брентано хонимдан олинган, аслида Шарлотта Буффнинг кўзлари кўк бўлган.

Хуллас, 1774 йилнинг февралидан бошлаб шўрлик Вертернинг кечинмалари китоб ҳолига кела бошлади. «Шеърят ва ҳақиқат» асарининг гувоҳлик беришича, романни ёзиш кўп вақтни олмайди. Февралда ёзиб бошланган асар қўлёзмаси май ойида Лайпсихга, ношир Вайгандга жўнатилади. Узоқ муддат кўнгилга туғиб келинган фикр-ўйлар гўё яшин тезлигида қоғозга тушади-қўяди. Бу – романнинг биринчи нусхаси эди. Иккинчи нусхаси 1778 йилда тўлдирилган, қайта ишланган ҳолда нашр этилади.

Орадан кўп йиллар ўтиб, Гёте ўз ўтган умрига қайта назар ташлаб, «Вертер»нинг ёзилиши, умуман, ушбу асар ҳаётдаги чигалликларни енгиб ўтиш, улардан қутулишга интилиш натижаси, деб атаган эди. «Шеърят ва ҳақиқат» китобида у шундай ёзган эди: «Бошқаларидан ҳам кўра ушбу асарим менга жунбушга келган ҳалокат чангалидан қутулиб чиқиш имкони бери... Ўзимни баайни юрагидаги дардларни кимгадир тўкиб солган одамдек, енгил, хурсанд, янгича яшашга жазм қилгандек сездим».¹

Вертернинг қўлидан келмаган иш, яъни «жунбушга келган ҳалокат чангалидан қутулиб чиқиш»га ёзувчи муваффақ бўлди. Табиийки, бунда факат Шарлотта Буффга ёки Максимилианга бўлган умидсиз севигина эмас, балки 1771–1774 йиллардаги шоирни қийнаган рухий тушкунлик ҳам кўзда тутилади. Ўша пайтларда шоирда аллақандай ички нохушликлар, яъни ўз-

¹ Гёте. Собрание сочинений в 10 томах, том 3. – М., Изд. «Художественная литература», 1976. стр. 496–497.

Ўзидан қоникмаслик, ланжлик, ҳаётдаги ўз ўрнини англаб етишга бўлган уринишлар, ўз иктидорига тўла ишонса-да, нимадандир мудом норозилик ҳолатлари уни беором қилар, буларнинг барчаси ҳатто уни яшашдан тўйишгача олиб келарди. Вертер мактубларида гоҳ қайғу-алам гирдобиди, гоҳ қувонч тўлқинида битилган гаплар кейинчалик Гётенинг ўзиниям ҳайратга солган. Гёте ва Вертер шахсиятларини бир-бирига қиёслаб айтиш мумкинки, у бир вақтнинг ўзида ҳам Вертер эди, ҳам ўзга эди: негаки Гёте ўз қаҳрамонига нисбатан сермулоҳазароқ фаолият эгаси эди. У ўз-ўзини ўлдириш фикрининг барча қайғули босқичларини босиб ўтди ҳамда бу фикрни ўзидан қувишга ирода ва куч топа олди. «Шеърят ва ҳақиқат»да у ўзининг ўтқир қилиб қайралган қимматбаҳо ханжарини ҳар кеч тўшаги ёнига қўйиб ётишини, шамни ўчиришдан олдин, унинг ўтқир учини кўкрагимга бир-икки энлик санча олармиканман, дея синаб кўрмоқчи бўлганини, бироқ бу иш қўлидан келмаганини, шундан сўнг ўз устидан қулиб қуролни отиб юборганини ва яшаш керак деган қарорга келганини ёзади (494-бет). «Мен ҳозирча ўзимни шундоққина отиб қўяқолмайман» дея ҳазил оҳангида ёзган эди у Кестнерга.

1780 йилнинг 30 апрелида кундалик дафтарида: «Нашр қилинганидан буён энди бошдан-оёқ ўкиб чиқдим ва ҳайратдан ёқа ушладим» деб ёзган. Қайта ўқишга ҳеч қачон юраги бетламаган шоир: «Турганбитгани оловли ёлқин, буни ўқиш ҳам даҳшат» деб ёзган.

У ўз авлодини азоблаган ва ҳолдан тойдирган барча кўргуликларни шахсан бошидан кечирган эди. Бу кечинмалар «Вертер»да гўё акс-садо бўлиб янгради. Гётенинг «Прометей»и, «Фауст»и ва бошқа ижтимоий-фалсафий асарларидаги юксак кўтаринки рух нуктаи назаридан шоирга баҳо беришга одатланиб қолган кишилар унинг қалбидаги ички қарама-қаршиликларни кўпам тушуниб етавермасди. Аслида унинг илм-фан, сиёсий соҳалардаги фаолияти, адабиётдаги беқиёс хизматлари ички нохушликлар, му-

дом унга эргашиб юрувчи рухий тушкунликлар асосига қурилган эди. У дўсти Целтерга ёзган хатида бу ҳақда тўхталиб, ўзи ўралашиб қолган, қалбига ҳечам ўтиришмайдиган мана шу чигал шарт-шароитлардан, тақдир инжиқликларидан қутулиб чиқишда ундаги Худо берган иқтидоргина кўмак бераётганини таъкидлаган эди.

«Ёш Вертернинг изтироблари» романи эпистоляр, яъни хатлардан иборат романдир. Бундай шакл ўзида ҳам драматик, ҳам шеърий, ҳам насрий асарга хос хусусиятларни бирлаштирган бўлиб, қаҳрамоннинг рухий ўз-ўзини англаши, танқид ва таҳлил қилиши учун ҳар тарафлама имкониятлар яратади. Ўша пайтда шундай жанр кун тартибида турарди. Айниқса, аср ўрталарида инглиз эпистоляр романлари машҳур эди. Улар кўтаринки ҳис-туйғулар, эхтиросли кўнгил кечинмаларига бой эди. «Вертер» айнан мана шундай сентиментал романлар таъсирида ёзилди. Бунинг ўша романлардан фарқи шунда эдики, улар қаҳрамонларнинг бир-бирларига ёзган хатларидан иборат бўлса, Гётеда фақат Вертер ёзади. Хатлар асосан Вилхелм исмли дўстига, айримлари Албертга ва Лоттага ёзилган. Уларнинг Вертерга жавобларини, унинг хатти-ҳаракатларига муносабатларини ҳам китобхон Вертер хатлари мазмунидан билиб олади. Китобнинг «Ўқувчига ноширдан» қисмида ноширнинг Вертер ўлими, унинг сўнгги кунлардаги аҳволи, дафн маросими ҳақидаги фикрлари берилади, холос. Бутун ташқи олам қаҳрамон кечинмалари, дил изҳорларида жамланган.

«Бу кичкина роман мохирона битилган асардир, — деб ёзади Томас Манн, — у қалб кечинмалари, рухий туғёнларнинг усталик билан, бекаму кўст, нафис бир тарзда жамланган хилма-хил кўринишлари бўлиб, улар ўлим ва ширин ҳислар манзарасини ўзида мужассам этгандир... Ҳар қандай чегаралашлардан, кафасдан қутулиб чексизликка интилиш Вертер табиатининг асосидир, шу жиҳатдан у Фаустга ўхшаб кетади. У

бепоён кенгликлар ва келажак ҳақида, кенгликларга ва келажакка тийиб бўлмас интилиш ҳақида ёзади...» («Гётенинг «Вертер»и» мақоласидан, 259-бет).

Энди Вертернинг ўз-ўзини ўлдиришига сабаб нима, деган масалага келадиган бўлсак, «Вертер» ҳақидаги кўплаб танқидий асарларда унинг ҳалокатга учраши — бу феодал тузуми, унда кишиларнинг табақаларга бўлиниши, чегараланиши оқибатидир дейилади. Эҳтимол, шундайдир. Бироқ нафақат феодал жамиятда, балки ҳар қандай ижтимоий тузум бағрида ҳам бундай ҳолатларни кўришимиз мумкин-ку? «Жамиятда кўзга кўринган мавқени эгаллаган кишилар, — деб ёзади Вертер 1771 йили 15 майдаги хатида, — гўё обрўдан айрилиб қолишдан чўчигандек, оддий фукародан ўзларини четга тортадилар, улар ўзларини гўё оддий халққа илтифот кўрсатгандек тутадилар-у, бу билан ўз калондимоғликларини янада кўпроқ намоён қиладилар» (Романнинг ўзбекча нашри, 1975, 13-бет).

Нима, бундай одамлар фақат феодал тузум даврида бўлганми?

Вертер хизмат қилган элчихона бошлиғини олайлик. Бундай харфхўр, калтабин, ўз амал курсисидан ажралиб қолмаслик учун ҳар қандай ярамаслик, пасткашликдан қайтмайдиган, «эзма хотинлардек қилдан қийиқ ахтарадиган», иш билмасликлари туфайли «ўзларини ҳам, ўзгаларни ҳам қийнайидиган» жоҳил бошлиқлар қайси жамиятда бўлмаган? Ҳозир йўқми улар? Вертер каби ҳалол ва куюнчак ҳар қандай одам ҳозир ҳам атрофидаги мана шундай одамлардан, мана шундай ҳаёт тарзидан қийналиши, улардан халос бўлиш йўлини тополмай изтироб чекиши табиий-ку!

Вертернинг ўз жонига қасд қилишига сабаб фақатгина ижтимоий муҳит ёки бўлмаса фақатгина севгилисига етишолмагани, деб изоҳлаш хато бўларди. Аслида, униси ҳам, буниси ҳам. Шу билан бирга бу ходисага баҳо беришда қаҳрамоннинг характер-хусусияти, дунёқарашидан ҳам келиб чиқиш мақсадга мувофиқ бўларди.

Вертер ўзбекча сўзлаганда...

Гап таржима хақида кетганда Чингиз Айтматовнинг «Таржима – муҳаббат фарзанди» деган ҳикматнамо гапи эсга тушади. Дарҳақиқат, сўзга, адабиётга, таржима қилинмоқчи бўлган асарга чексиз муҳаббат қўймай туриб яхши таржима яратиш мумкин эмас. Шунинг учун нашриётларнинг махсус топшириғи билан эмас, таржимон ўзи хоҳлаган, юрагини «жиз» эткизган асарни танлаши керак. Ўша асар таржимонни шу қадар ром этмоғи лозимки, токи уни таржима қилмай туролмасин, ўшанда китоб асл нусхада кишиларни қандай ларзага солган бўлса, таржимада ҳам худди шундай таъсир кучига эга бўларди. Борди-ю, шуларнинг акси бўлса, яхшиси, таржимага қўл урмай қўяқолган маъкул. Чунки таржима ҳам санъат, бадиий ижод. Ёзувчи ўша асарни нечоғлик илҳом билан яратган бўлса, мутаржимни ҳам шундай илҳом ўз оғушига олиши керак. Демак, таржима учун китоб танлаш пировардида муваффақиятни таъминловчи муҳим омиллардан биридир. Забардаст ўзбек таржимонлари М.Шайхзода, А.Қаҳҳор, К.Қаҳҳорова, Қ.Мирмуҳаммедов, А.Орипов, Э.Воҳидов, Миртемир, Иброҳим Ғафуров, Жамол Камол, Низом Комил, Муҳаммад Али, Абдулла Шер ва бошқа қаламкашлар қўлидан чиққан, ўзбек адабиёти хазинасидан муносиб ўрин олган энг яхши таржима намуналари ана шундай муҳаббат меваларидир.

Жаҳон мумтоз адабиёти намуналари, буюк даҳоларнинг асарлари таржимаси айниқса юксак масъулият талаб этади. Таржимон бир зум ҳам кимни таржима қилаётганини, канчалик шарафли вазифани ўз зиммасига олганини эсдан чиқармаслиги зарур. Ўша буюк асарни буюклигича ўз халқига тақдим қилиши, бу иш жуда катта меҳнат талаб қилишини, буни уддалаш жасорат билан тенг эканлигиниям ёдида тутиши, ўзида шунга куч ва иқтидор сезсагина, руҳан, қалбан шу жасоратга тайёр бўлсагина шоҳ асарлар таржимаси учун қўлга қалам олиш дуруст бўлади. Бинобарин, Гётедек

даҳо ижодкор асарлари таржимаси ҳам ана шундай масъулиятгалаб меҳнатдир.

Шу сатрларни ёзяман-у, Гётенинг «Ёш Вертернинг изтироблари» романидек жаҳонни забт этган асар таржимасига киришганим 1969 йилнинг куз ойлари ҳаёлимда жонланади. Хўш, шаклан мўъжазгина, моҳиятан бекиёс бу китобчани ўзбекчага ўтиришга – бундай журъатга мени нима ундади? Ахир, у пайтлар университетларда таржима назарияси ва амалиёти фан сифатида ўрганилмас, мен таржимон олдиға қўйиладиган талабларни ҳам тузукроқ билмасдим. Эндигина олий ўқув юртини битириб, талабаларға олмон тилидан сабоқ берувчи ўқитувчи эдим, ҳолос. Шубҳасиз, Гётени, айникса, унинг «Вертер»ини бир тилдан иккинчи тилға ўгириш учун олмон тилини билишнинг ўзигина етарли эмас. Тўғри, адабиётға бўлган муҳаббатим чексиз эди. Ўзбекча бадий асарларни тинимсиз мутолаа қилардим. Ҳарқалай, бадий ижод соҳасида нимадир қилиш ниятим ҳам йўқ эмасди. Аммо... Гётедек забардаст ижодкор асарини таржима учун танлашға туртки берган, сўз билан ифода этиб бўлмайдиган яна нимадир, эҳтимол, ўша улкан муҳаббатға ўхшаган нарса ҳам керак эди назаримда. Йиллар давомида қалбимнинг қаеридадир, қайнаб тошишға йўл тополмаётган илҳом булоғининг кўзи шу «Вертер» туфайли очилган-у, бадий таржима боис ўзига йўл топгандек гўё...

«Вертер»ға меҳр менда талабалик йилларимда, романдан катта бир парчани таҳлилий ўқиш дарсида батафсил ўрганган пайтимизда тутилган эди. Қолаверса, қаҳрамон билан характерлар муштарақлиги, соф субъектив сабаблар бунға туртки берган бўлиши ҳам мумкин...

Хуллас, бу китобни аслиятда қайта-қайта ўқир, Вертер тақдири учун унга қўшилиб кўз ёши тўқардим. Асар менинг юрагимни «жиз» эткизибгина қолмасдан, балки бутун қалбимға, борлиғимға туғён олиб кирган, ўй-ҳаёлимни эгаллаган эди. Бундай ҳолатда уни

таржима қилмай бўлмасди. Гётени таржима қилишга, тўғри, назарий жиҳатдан тайёр эмасдим, аммо руҳан, бутун шуурим билан тайёр эканлигимни англаб етгач, бу ишга журъат этдим. Мана, орадан қирқ йилдан ошиқ вақт ўтипти ҳамки, ўша пайтдаги ўзимдаги ҳолатни аниқ хотирлайман: наҳотки, шундай ажойиб асардан фақат биргина мен лаззат олсам? Наҳотки, буни барча ўзбек ўқувчиларига етказишнинг иложи бўлмаса? – деган савол мени қийнади. Йўқ, мен буни таржима қилишим керак, токи барча китобсевар ўзбеклар асардан баҳраманд бўлишсин, деган ният билан қўлга қалам олгандим. Худога шукурки, у алоҳида китоб ҳолида ўзбек китобхонлари қўлига етиб борди. Ҳарқалай, таржимани китобхонлар илиқ қаршилашди, назаримда.

Ҳамма замонлар Гёте асарлари, айниқса, «Вертер» таржимасига киришган қаламкашлар, бу сўз санъаткорининг буюклиги, сўзларининг сеҳри олдида таъзим қилишган. Гёте ижодининг Русияда тарқалиш тарихини тадқиқ қиларкан, В.Жирмунский «Гёте рус адабиётида» монографиясида «Вертер»нинг дастлабки, XVIII асрдаги таржимонлари ҳақида ўта ҳаяжонли маълумотларни келтиради. «Вертер» таржимасига «Дўстона адабий жамият» деб номланувчи тўғарак аъзоларидан Андрей Тургенев ва Мерзляковлар бир вақтда киришишади ва иш натижалари билан бир-бирларини мунтазам хабардор қилиб туришади. Қани энди бизда ҳам шундай ижодий мусобакалар бўлиб турса! Андрей Тургенев 1799 йилнинг 26 ноябрида ўз кундалиқ дафтарида ижод жараёнидаги қалб туғёнларини шундай ифодалайди: «... тағин унинг «Вертер»ини қўлга олдим. Бу шунақа туйғуки, гўё ёқимсиз, бўм-бўш, совуқ, ёт бир ердан тароватли бир оламга қадам қўйгандек бўласан киши. Тағин Гёте, Гёте, унинг қаршисида тиз чўксанг арзийди! Қанчалар озик оласан киши... «Вертер»ни таржима қилишга киришганимдан ва унда Гётени бутун борлиғи билан топа олганимдан қалбим шунчалар яйраептики! Бу туйғуни изоҳлаб бе-

ролмаيمان, у менга қандайдир илиқлик, юпанч бахш этади».¹

Ё товба, дея ҳайратга тушаман: худди шундай туйғулар менда ҳам ҳукмрон бўлган эди-да, ахир! Бундай туйғуни сўз билан ифода этиб бўлмайди, уни фақат ҳис этиш керак. Ҳатто Гётенинг ўзи ҳам кейинроқ «Вертер»ни ўқиб кўриб беҳад ҳайратга тушганини ёзган. У дўсти Эккерманга: «Вертер шундай зотки, мен уни баайни сақоқушдек юрак қоним билан озиклантирганман», деган. Сўзсиз, таржимон ҳам уни «ўз юрак қони билан озиклантириши», муаллиф ўша асарни ёзиш жараёнида қандай ҳолатларга тушган бўлса, зўрма-зўраки эмас, табиий бир ҳолда бошдан кечириши керак. Ўша пайтда битган кундалик дафтарида варақлаб, айти шундай изтироблар акс этган ёзувларни ўқидим: «16.XI.1969. Бу китобнинг охириги варақлари мени ҳам қаҳрамонга қўшиб ўлдириб қўядими, деб кўрқаман. Уни оддий китобхондек ўқиб чиқиш бошқа-ю, ҳар бир сўз, ҳар бир жумла мазмунини ҳис этиб, таржима қилиш бошқа экан!.. Сўнгги саҳифаларни деярли луғатдан ҳам фойдаланмай таржима қиляпман. Маржон-маржон кўз ёшларим Вертер ва Лоттанинг кўз ёшларига қўшилиб кетяпти. Ҳеч бир кимса буни – менинг қалб туғёнларимни ҳис этолмайди!.. Мабодо шу китоб босилиб чиқса, буни битиргунча таржимон қанча юрак кўри, беҳисоб кўз ёшларини сарфлаганини бирор ўқувчи ҳаёлига келтирармикан?.. Албатта, йўқ». Бу табиий ҳол. Негаки «Вертер»ни лоқайд, эҳтироссиз, изтиробларсиз ўқиб, айтиқса, таржима қилиб бўлмайди. У бирон-бир бошқа асарга ўхшамайди, ўзи алоҳида бир дунё.

Айтиқса, қаҳрамон ҳаётининг сўнгги дақиқалари, сўнгги алам ва изтироблари ифода этилган сатрларни ўтириш азоб эди! Таржимон ҳолатини тасаввур этиш учун тагин унинг кундалик дафтарида мурожат қиламиз: «18.XI.1969. Улкан севгига ҳамиша ўлим ҳамроҳ бўлиб юрармиш... Бугун ҳузурли ва айти пайт-

¹ Жирмунский В.М. Гёте в русской литературе, Л., «Наука», Лен-кое отд., 1982, с. 62.

да машаққатли ишимни ниҳоясига етказдим. Охирги варақни ўгиришда чинакам дод солиб йиғладим, гўё энг яқин кишим вафот этгандек. Бир сатр ёзаман-да, ортиқ кучим етмай, йиғлашга тушаман. Бироз ўзимни тутиб олгач, яна ёза бошлайман... Хуллас чексиз изтиробда тугатдим. Эҳ-хе, ким ҳам ҳис эта оларди менинг ҳолатимни! Бу маъносиз сўзларнинг ҳеч нарсани ифодадай олмаслиги-ку турган гап!...»

Сирасини айтганда, ҳақиқий бадиий таржима унинг илоҳий ҳузур ва азобларини том маънода бошдан кечиргандагина яратилади. Бунинг худди актёрнинг ролга кириш ҳолатига қиёслаш мумкин. Гётеннинг ўзи ҳам асарни йиғлай-йиғлай ёзган экан. Китоб босилиб чиққандан кейин ҳам уни қўлга олишга юраги бетламаган. Орадан узоқ йиллар ўтгач, «шундай нарсани ёзиб ҳам одамнинг тирик қолганига ақлинг бовар қилмайди», деб ёзган «Шеърят ва ҳақиқат» китобида.

Шубҳасиз, «Вертер»ни таржима қилиш нафақат руҳий, балки услубий ва тил хусусиятлари жиҳатдан ҳам осон иш эмас. Гёте услуби ҳақида сўз юритар эканмиз, Татьяна Силман¹ таъбири билан айтганда, икки йўналишни кузатиш мумкин: бири унинг «Бўрон ва ҳужум» даври асарларига хос бўлган йиғлоқилик, жўшқинлик, образлилиқ, эҳтиросларга бой муболағали тилда фикр ифодалаш бўлса, иккинчиси, Гётеннинг кейинги йиллар ижодига хос бўлган эпик услуб бўлиб, фикрлар узун-узон, мураккаб таркибли қўшма гаплар орқали, босиқ, расмий оҳангда берилади. «Ёш Вертернинг изтироблари» романида ҳар иккала услуб ўрин алмашиб туради. Кейингиси аксарият романнинг биринчи китобида, ҳали Лотта билан танишмаган пайтдаги Вертернинг ички мушоҳадаларини ўз ичига олган хатларида ҳамда асарнинг «Ўқувчига ноширдан» қисмида қаҳрамоннинг сўнгги азобли кечинмалари, ўлими ва уни дафн этиш маросими ҳақидаги фалсафий кечинмалари «прозаик услубий йўналиш» (Т.Силман) да, баъзан ярим саҳифани эгаллаган мураккаб таркиб-

¹ *Silman T., Stilanahusen.* Изд-во «Просвещение», Лен-дское отд., Л., 1969, с. 44—45.

ли қўшма гаплар (период) орқали баён этилган. Бунда хилма-хил эргашган ва боғланган қўшма гапларнинг аралашиб келиши, бунинг устига турли-туман бадий тил воситаларининг қалашиб ётиши таржимонни баъзан боши берк кўчага киритиб қўяди. Мана шундай тизма-тизма жумлалар таржимасида унинг синтактик курилиши билан бирга турли услубий мақсадларда қўлланилган ундалма, ўхшатиш, сифатлаш, изоҳловчи, сифатдош гуруҳлари ва шу каби воситаларга ҳам пурта етказмасдан ўзбек тилида қайта тиклаш жуда катта меҳнат ва кўп вақт талаб қилади. Айниқса, турли тил оилаларига мансуб тиллар (масалан, ўзбек ва олмон тиллари) аро таржимада синтактик муаммоларни ҳал этиш хийла мураккабдир. Таржимашунослар буни бутун бинони бузиб, яна қайтадан тиклашга қийинлашади.

Ҳар қанча қийин, меҳнатталаб бўлганида ҳам мен «Вертер» таржимаси устида ишлаётганимда бир дақиқа ҳам Гётедек буюк ижодкор, Вертердек нозиктаъб, жўшқин қалбли образ билан мулоқотда эканлигимни унутмаслигим, ҳар битта гётеона тасвири, теран тасвир жилоларини иложи борида фикр тарозусида обдон ўлчаб, ўзбек тили қонуниятларига мос тарзда ўгиришим зарур эди ва шунга эриша олдим, деб ўйлайман.

Назаримда, «Ёш Вертернинг изтироблари» романи насрдаги назмдир, лирикадир! Демак, унинг таржимони ҳам, таржима танқидчиси ҳам иш жараёнида ана шу нуқтаи назардан келиб чиқиши лозим. Бу дегани: унга бошқа насрий асарлар каби эмас, балки гўё лирик дostonни таҳлил қилаётгандек муносабатда бўлиш талаб қилинади. Чунки «Вертер» кишида ўта нозик, ўта рубобий ҳис-туйғуларни уйғотувчи, гўзал адабий обидадир. Бундай асар таржимаси ҳам мароқли, ҳам беҳад қийин иш. Асарнинг лирик услубда битилган қисмлари гарчи тили ғоят образли, сержило бўлсада, гап тузилиши жиҳатдан таржимонни қийнамайди. Ёдимда бор: Вертер қалбидаги кўтаринки ҳис-ҳаяжон, эҳтиросларни акс эттирган саҳифаларни, айниқса, иккинчи китобни худди ўзим ёзаётгандек йиғлай-йиғлай

таржима қилиб кетавергандим. Бунда энг муҳим нарса она тилидан ҳам асл нусхадаги эҳтиросли, образли сўз ва ибораларга мос келадиган воситаларни топа билиш, уларни ўз ўрнида ишлата билишдир. Бугина эмас, асар ғояси, ички моҳияти, қаҳрамонларнинг у ёки бу шароитдаги, муҳитдаги ҳолати, кайфияти, умуман, ёзувчи айтмоқчи, таъкидламоқчи бўлган мақсад ҳам ёдда туриши лозим, матнга ҳарфхўрларча эмас, балки ижодий муносабат зарур. Агар таржимон асар ичига тамоман кириб кета олса, миясига гўзал ифодалар ўз-ўзидан қуйилиб келадигани ва у ҳам китоб қаҳрамони сингари гоҳ кўтаринки ҳис-туйғулар, гоҳ кўз ёшлари ва изтироблар оламига сингиб кетади. Ана шундагина она тилининг бор имкониятлари «мана мен», деб юзага чиқиши мумкин.

Қаҳрамон қалбида жунбушга келган кўтаринки ҳис-ҳаяжонни ёки бўлмаса ҳаддан ортиқ қайғу-изтиробларни акс эттириш учун ёзувчи муболағадан унумли фойдаланади. Масалан, Вертернинг алам-изтиробларини кўрсатишда кўп ўринларда «Tränen» – «кўз ёшлари» сўзи, кайфиятидаги кўтаринкиликни кўрсатишда эса «Freude» – «қувонч» сўзи такрор-такрор ишлатилган. Бироқ бу сўзлар ҳар гал «Tausende» – «минглаб», «ein Strom» – «оқим» сўзлари билан биргаликда келганки, бу аниқловчилар тасвирга йиғлокилик, образлилик руҳини сингдиради. Бу билан ёзувчи қаҳрамоннинг шунчаки йиғламаслигини ёки шунчаки қувонмаслигини, балки унинг қайғуси ҳам, қувончи ҳам чексиз-чегарасиз эканлигини таъкидлайди-ки, асар тилидаги ана шу жиҳатларни қаҳрамон характер хусусиятларидан келиб чиқиб таржима қилиш лозим бўлади. «Tausende» сўзи сўзма-сўз «минглаб» деган маънони англатади. Лекин «кўз ёшлари» ёки «қувонч» тушунчасини санаб бўлмаслигини ҳисобга олсак, уни бундай таржима қилиш ўзбек тили қонуниятларига мос келмайди. Шунинг учун биз бу тушунчаларни қуйидагича ўтгирдик:

«Ein Strom von Tränen» (сўзма-сўз – кўз ёшлари оқими) – «Кўз ёшлари сели»;

«Tausende Tränen» (сўзма-сўз – минглаб кўз ёшлари) – «беҳисоб кўз ёшлари»;

«Mit tausend Freuden» (сўзма-сўз – минглаб қувонч билан) – «чексиз қувонч билан» ва ҳоказо.

Ўйлаймизки, ушбу таржималарда асар ва унинг қаҳрамонига хос бўлган сентиментал руҳ қайта тикланган. Романда булардан ташқари айни ўша «хужумкор даҳолар» даври услубини ифодаловчи, Вертердаги хилма-хил ҳолат ва кайфиятларни намоён этувчи сўз бирикмаларига ҳар қадамда дуч келамизки, қуйида шулардан айримларининг таржимасини кўриб ўтамиз:

Mein geprüßtes Herz – эзилган юрагим;

Finstere Zukunft – зулматга элтувчи истиқбол;

Weine trostlos – ўксиб-ўксиб йиғлайман;

Köstlicher Balsam – бебаҳо дармон;

Man möchte Maikäfer werden – капалак бўлиб қолгинг келади;

Jahreszeit der Jugend – фасллар келинчаги ва ҳоказо.

Келтирилган сўз бирикмаларининг деярли барчаси таржимада асл нусхага айнан мос келади. Масалан, «*weine trostlos*» (безутешно плакать) феълли бирикма-ни оладиган бўлсак, ундаги «*trostlos*» сўзи рус тилида «безутешно» маъносини англатади ва бу сўз «Русча-ўзбекча луғат» (ЎзСЭ Бош Редакцияси, Т., 1983)да «ҳасрат чекиб», «дард-алам билан» деб ўгирилганки, булар кўпроқ китобий услубни ифода этади. Бу вариантлар «Вертер» контекстига у қадар мос келмаган бўларди. Негаки Вертер шундай йиғлайдики, бу оламда уни юпатгучи имкон йўқ. Шу сабабли, биз Вертердаги ана шу ҳолатни очиб беришга кўмаклашувчи «ўксиб-ўксиб» бирикмасини танладикки, назаримизда, бу муаллиф мақсадига ҳам мос келади. Шунинг учун таржимон ҳамиша ҳам луғатларда берилган сўз маъноларигагина ёпишиб олмасдан, матнга ижодий ёндошиши, таржима қилинаётган асар ғоясига, қаҳрамон руҳиятига тўғри келадиган сўз ва ибораларни ўз она тилидан топа билиши зарур бўлади.

Бадий таржима жараёнида таржимон баъзан шундай ҳолатларга ҳам дуч келадики, ўгирилаётган матндаги айрим тимсоллар ўзбек тили ички қонуниятларига тўғри келмаслиги мумкин. Ўшанда таржимон ўз тили имкониятларидан келиб чиқиб, асл нусха мазмунини очиб бера оладиган сўзларни топиши керак. Масалан, юқорида келтирилган «капалак бўлиб қолгинг келади» бирикмасидаги «капалак» сўзи ўрнида оригиналда «Maikafer» – «май кўнғизи» сўзи келган. Биз буни «капалак» тушунчаси билан беришга журъат этдик, чунки «кўнғиз» тушунчаси, у «май кўнғизи»ми ёки бошқа кўнғизми, қандай бўлишидан қатъи назар, ўзбек тилида киши онгида ижобий ҳисларни қўзғатмайди, айниқса, «жаннатмисол гўшалар», «хушбўй ислар денгизи» ҳақида гап кетаётган бўлса. Бундай лаҳзаларда ҳар қандай ўзбек ҳам «кўнғиз»ни эмас, гулдан-гулга кўчиб, ажиб манзара кашф этаётган «капалак»ни тасаввур этиши ва бу пайтда унинг қалбида кўтаринки, қувончли туйғулар уйғониши табиий. «Капалак» сўзида асл нусхадаги образли асос акс этмаган бўлса-да, биринчидан, унда ўзбек тилининг ички қонунияти сақланган, иккинчидан, немис тилидаги бирикма ҳам, унинг ўзбекча таржимаси бўлган «капалак бўлиб қолгинг келади» ифодаси ҳам битта мақсадга – қаҳрамон руҳий оламини, унинг танҳоликда табиат гўзалликларидан лаззат олишини англатишга хизмат қилади.

Энди «Jahreszeit der Jugend» бирикмасининг таржимасига келсак, аслида ушбу бирикма сўзма-сўз «ёшлик фасли» маъносига эга, яъни «баҳор» тушунчасини англатади. Шундан келиб чиқиб биз уни дастлаб худди шундай тарзда – «баҳор» деб ўтирган эдик. Бироқ бу аслиятдаги образлиликни ифода этмайдиган оддий сўздир. Аслида юқоридаги сўз бирикмасини «фасллар келинчаги» деб ағдарсак, оригиналдаги кўтаринки руҳга мос келган бўларди. Шуни ҳисобга олиб, уни ушбу нашрда айнан шундай тузатдик.

Бундай юксак образлилик касб этган сўзлардан

ташқари, романнинг лисоний бойлигини ташкил этувчи кўплаб фразеологик бирикмалар ҳам учрайди. Романда олмон тилининг бой луғат таркиби, Гёте тилининг залвори ҳамда ўзига хослиги намоийиш этилган. Унда ҳеч қандай луғатлардан топиб бўлмайдиган нутқ бирликлари мавжуд. Деярли ҳар бир жумлада фразеологизмларни, турғун бирикмаларни, образли сўзларни учратиш мамкин. Зеро, бу ҳолат ўша давр тили учун характерли бўлган ҳодисадир.

Мазкур асарда яна кўплаб эскирган сўзлар ва бирикмалар, бошқа тиллардан кириб келган сўзлар, бадий тасвир воситалари ҳам қўлланилганки, улар ҳозирги олмон тилида кўпинча сақланмаган.

«Ёш Вертернинг изтироблари» романида табиат тасвирига кенг ўрин берилган. Айниқса, Вертернинг табиатдаги ички қудрат, яъни яратувчилик ва емирувчилик қудрати олдидаги бекиёс ҳайрати, инсон ва табиат ўртасидаги муносабатлар ҳақидаги мушоҳадалари тасвирида буни яққол кўрамиз. Асар бошида Вертер табиатдаги улуғворликдан лаззат, илҳом олади, ундаги гўзалликлар Вертер кайфиятини кўтаради, қалбига завқ-шавқ бахш этади. Бироқ китоб сўнгида, энди Лоттадан айрилганига кўзи етгач, ҳеч қаердан ўзига қўним тополмай қолган, ўзига ўлимдан бошқа нарсани раво кўрмай қолган пайтларида унга илгари илҳом, қувонч бағишлаган табиат манзаралари ҳам туссиз, кўримсиз бир нарсага айланиб қолгандек туюлади.

Эпик услубий тамойил билан боғлиқ мана шундай тасвирлар кўпинча узун-узун мураккаб жумлалардан иборат бўлиб, уларда хилма-хил турдаги эргашган қўшма гаплар, уларнинг орасида тағин образли иборалар, сон-саноксиз ўхшатишлар ва бошқа тил ҳодисалари келадики, булар таржимонни мушкул аҳволга солиб қўяди. Салкам бир саҳифани эгаллаган ана шундай жумлани биз Вертернинг 1771 йил 16 августдаги хатида учратамиз. Унда ёруғ олам, табиатдаги улкан куч-қудрат, улар олдидаги қаҳрамоннинг

хайрати, фалсафий, рухий кечинмалари ўз ифодасини топган. Бу ҳақда озгина бўлса-да, тасаввур ҳосил бўлсин учун ўша жумлалардан биттасини ҳеч бўлмаса ўзбек тилида келтирамиз: «Авваллари мен чўққига чиқиб, дарёдан тортиб, узок тепаликларгача, бутун гуллаётган водийни кузатардим ва теварак-атрофдаги ҳамма нарса ўсаётганини ҳамда ҳаёт қайнаётганини кўрардим, этагидан тортиб чўққисигача баланд, қалин дарахтлар билан қопланган тоғларга, ажойиб ўрмонлар соя ташлаб турган эгри-бугри бўлиб кетган водийларга тикилардим, тинч дарё шивирлаб турган қамишлар оралаб оқарди, кечки енгил шабадада кўкда сузаётган оппоқ булутлар сувда акс этарди; ўрмонни жонлантирувчи қушларнинг ғала-ғовурига қулоқ солардим, миллионлаб пашша тўдалари ботиб бораётган қуёшнинг қизил шуъласида ғужғон ўйнашарди ва охирги ёруғ шуъла ғувиллаётган қўнғизни майса орасидан тортиб чиқарарди, атрофимдаги ҳаракат ва қийчувлар менинг назаримни ерга тортарди, мен турган яланғоч чўққидан озик олувчи йўсин ҳамда яланғоч қум тепаликда ўсган буток – буларнинг ҳаммаси менга табиатнинг қайноқ, муқаддас ички дунёсини кўз-кўз қиларди; ўшанда ҳамма нарса менинг тўлқинли қалбимдан жой оларди» (76-бет).

Гёте – Вертер ўзини табиат фарзанди, дўсти, ошиғи деб атайдди. Бу шоирнинг Лайпсихда ўқиб юрганида танишган санъатшунос ва рассом устозлари Адам Эзер, Винкелман ва бошқалар таъсирида юзага келган табиатга бўлган бекиёс муҳаббат натижасидир. Шу сабабли, Гётенинг ҳар бир асарида, жумладан, «Вертер»да ҳам табиат манзаралари ажиб бир меҳр билан тасвир этилади. «Фақат табиатгина бениҳоя бой ва фақат угина буюк санъаткор ярата олади» деб ёзди Вертер 1771 йил 20 майдаги хатида (20-бет). Бу ўта зукко ва теран тафаккурли инсон томонидан айтилган ҳикматдир. 1771 йилнинг 21 июнидаги мактубдан олинган қуйидаги парчада Вертернинг Лотта билан танишгандан кейинги ҳолати, қалбидаги

мехр-муҳаббат қайнаб тошган пайтда поёнсиз олам гўзаллигидан нечоғлик роҳатланиши, чексизликларга интилиши ифода этилган. Тасвир эҳтиросли, жўшқин ҳисларни ифодаловчи сўз ва бирикмалар, хитоблар, такрорлар, тўлиқсиз гаплар, ундов, сўроқ белгилари, кўп нуқталарга бойдир: «... Хув ана кичкина ўрмон!.. Қани энди унинг орасига шўнғиб кетсанг!.. Ана у ерда эса тоғ чўққиси! Қани ўша чўққидан туриб поёнсиз ўлкани томоша қилсанг!.. О, кошкийди уларнинг ичида йўқолиб кетсанг!.. О, бу чексизликлар ҳам худди келажакдек йироқдир!.. Биз унга интиламиз! Оҳ! Юрагимизни энг буюк, энг тотли ҳислар лаззатига қондиришга қанчалик ташнамыз-а!..» (41-бет).

Хуллас, асар тили беҳад бой, гўё бутун олмон тилидаги энг гўзал, энг сермаъно сўзлар унда жамлангандек. Уни дуру жавоҳирларга тўла тубсиз денгизга қиёслаш мумкин. Улардаги қат-қат фикр маржонларини англаб етиш, теран идрок этиш кишидан анчагина иқтидор талаб этади.

«Ёш Вертернинг изтироблари» романи ўзбек тилида босилиб чиққандан кейин газета ва журналлар саҳифаларида катта-кичик бир қатор тақризлар босилиб чиқди. Уларда ўзбекча «Вертер» ҳақида ижобий фикрлар билдирилди. Улардан энг йириги «Ўзбек тили ва адабиёти» журналида (№3, 1985) эълон қилинган М.Абдурахмоновнинг «Ёш Вертернинг изтироблари» ўзбек тилида» номли мақоласидир. Бундан ташқари, Шавкат Каримовнинг 1983 йилда чиққан «Диллардан дилларга» китобида ҳам «Вертер» романи ва унинг таржимасига бир неча саҳифа ажратилган. Тақризчилар ўзбек бадиий таржимачилигидаги илк бор аслиятдан амалга оширилган таржиманинг муваффақиятли яқун топганини алоҳида таъкидлашган.

Ўзбекча «Вертер» ўз вақтида номзодлик диссертацияси учун ҳам асос бўлди. Ў.Сотимовнинг «Немис адабиётидан ўзбек тилига таржима қилиш тарихидан» мавзуидаги диссертациясининг бир боби «Вертер»

тахлилига бағишланган. Ҳамда шу асосда ЎзФА илмий тўпламларида мақолалар эълон қилинди. Муаллиф таржиманинг ютуқлари билан бир қаторда айрим жузъий камчиликлари устида тўхталиб ўтадики, булар таржиманинг қўлингиздаги нашрида ҳисобга олинди. Ў.Сотимов «Вертер» таржимаси хусусида шундай хулосага келади: «Ўзбек тилининг ранг-баранг лисоний-услубий қирраларидан унумли фойдаланиш таржимонга Гёте сентиментал романининг бадий-эстетик қимматини сақлаш имконини берган» (Автореферат, Т., 1978, 24-бет).

Бирок ютуқлар ўзимизники. Ҳар қандай қийин ишда бўлгани каби ушбу таржимада ҳам камчиликлар йўқ эмас, баъзан жиддийлари ҳам учрайди. Бу камчиликлар, асосан, атоқли отлар, жуғрофий номларнинг ўрисча талаффузда берилишида (Ганс, Вильгельм, Вальхейм ва ҳоказо), иккинчидан, айрим муҳим сифатлашлар, ўхшатишлар ва бошқа маъно нозикликларининг ўзбек тилида тикланмай қолганида (уларнинг айримлари ҳақида юқорида тўхталиб ўтдик), учинчидан, мураккаб таркибли қўшма гапларнинг баъзилари талаб даражасида ўгирилмаганида кўринади. Таъкидлаш лозимки, эришилган ютуқлар олдида бундай йўқотишлар унчалик катта эмас. Деярли бирча хатоликларни матнни қайта нашрга тайёрлаш пайтида тузатишга ҳаракат қилдик.

«Вертер» романи ўзбек тилида 1975 йилда чоп этилган бўлса, у даврда ҳали Ғарбий Европа тилларидан бирорта асар тўлиғича бевосита таржима этилмаган, бу соҳада ўзбек таржимачилигида тажриба тўпланмаган эди. Бир сўз билан айтганда, агар ушбу соҳани очилмаган кўрик деб ҳисобласак, «Вертер» таржимасини шу кўрикқа тушган биринчи омуҳ де-йиш мумкин.

«Ёш Вертернинг изтироблари» романи яратилгандан сўнг орадан 200 йил ўтиб, ўзбек тилига бевосита аслиятдан ўгирилиши, алоҳида китоб ҳолида нашр этилиши, бундай шарафли ҳамда масъулият-

ли ишнинг айнан менга насиб этиши – бу Худонинг менга кўрсатган инояти бўлса керак. Гётедек даҳо каламкашнинг бутун маҳорати юз очган «Вертер» романини она тилимга ўгириш бахти менинг пешонамга ёзилганидан, бундай нозик вазифанинг уддасидан ҳар қалай чиқа олганимдан бекиёс хурсандман ва бахтлиман. «Вертер» романи яратилгани ҳамда илк бор чоп этилганига ҳам мана 240 йил бўлди. У инсонлар қалби ва маънавиятини абадий бойитиб, жаҳон адабиёти дурдоналаридан бири бўлиб қолаверади.

Ҳамроз диллар фожиаси

Даҳо ижодкор Йоханн Волфганг Гётенинг 150 жилдга яқин умумий меросидаги шеърӣ, драматик, илмӣ асарлари қаторида, унинг «Вилхелм Майстернинг таҳсил йиллари», «Вилхелм Майстернинг театрдаги шухрати», «Вилхелм Майстернинг жаҳонгашталиқ йиллари» трилогияси, «Ёш Вертернинг изтироблари», «Ҳамроз диллар» романлари, эртаклари, қалин бир китобга жой бўлган новеллалари сингари насрий асарлари алоҳида ўрин тутади.

«Ҳамроз диллар» романи дастлаб «Вилхелм Майстернинг жаҳонгашталиқ йиллари» асарига киритиладиган новелла тарзида режалаштирилган. Бирок 1808–1809 йиллар давомида у мустақил роман даражасига етди. Афтидан, асар устида ишлаш жараёнида ёзувчида ўзи бошидан кечирган ва ҳаётда кузатган воқеалардан кўпини бадиий ўзлаштириш истаги пайдо бўлган. Романдаги сюжет элементлари ёзувчи ҳаёти билан қай даражада боғлиқлигини фараз қилиш ва бу элементларни аста-секин, синчковлик билан кашф эта бориш мумкин.

Гётенинг бирорта асари «Ҳамроз диллар»чалиқ тасвирдаги изчиллик ва кенгқамровлилиги, фикрий кўламининг фавқулудда бойлиги, карама-қарши ифода-лар, рамзий кўринишлар, воқеа-ҳодисаларнинг мўл-кўллиги билан ўқувчини лол қолдирмаган. Й.П.Эккерман «Гёте билан суҳбатлар» асарида кўрсатишича,

муаллиф бу ҳақда шундай деган экан: «Мен шоир сифатида у ёки бу ғояни кўтариб чикмоқчи бўлсам, буни кичик ҳажмдаги шеърларда акс эттирардимки, бу яққол кўзга ташланиб туради. Аниқ бир ғояни изчил, муфассал очиб берган ягона кенг қамровли асарим — бу «Ҳамроз диллар»дир. Ана шу ғоя туфайли роман-ни тушуниш осонлашди... Менимча, бадий асарнинг маъноси қанчалик чуқурроқ ва беқиёс бўлса, шунча яхши».¹

Романда оила ва никоҳ муносабатлари масаласи кўтарилган бўлиб, муаллиф воқеалар ривожининг ишонарли, ички мантиққа асосланган усулини ўйлаб топган. Швед кимёгари ва табиатшуноси Тоберн Бергман 1775 йилда «De attractionibus electivus» номли асарини яратди, ушбу атама 1792 йилда немис тилига Хайн Табор томонидан «Die Wahlverwandschaften» («Танланган яқинлик») номи билан таржима қилинди. Барча табиий фанлар билан, жумладан, кимё фани билан ҳам шуғулланган Гёте янги романини шу ном билан атади ва асарга ана шу швед олимнинг қарашларини асос қилиб олди. Романнинг биринчи қисм 4-бобидаги «танланган яқинлик» атамасига Капитан берган изоҳларнинг барчаси швед олими хулосаларидан иборат, яъни ҳамма жисмлар ҳам бир-бири билан қўшилавермайди, айримлари эса осон бирикади. Айтайлик, АВ ва CD бирикмаларининг ўзаро таъсири кўриб чиқилганда, улар бир-бирларидан ажралиб кетиб, янги бирикмалар юзага келган: АС ва ВD сингари. Шундан сўнг ёзувчида шу жараён инсонлар ҳаётида синаб кўрилса қандай натижа келиб чиқаркин, деган фикр пайдо бўлади ва буни амалда синаб кўради.

«Танланган яқинлик»нинг рамзий маъноси шуки, ўз ғайриоддий хусусиятига кўра жисмлар, гарчи улар олдин бошқа жисмлар билан боғланган бўлса-да, бошқаси билан бирикишга интилади. Табиат ва инсон ҳаёти бир хил ёки ўхшаш қонунларга бўйсунди,

¹ J.P.Eckermann. Gespräche mit Goethe, Insel Verlag, 1981. S. 591.

деб ҳисобловчи табиатшуносларни, эҳтимол, табиий кучлардаги ҳаракатлар инсонлар ўртасидаги ҳиссий муносабатлар доирасида ҳам юз беради, деган фараз чалғитган бўлиши мумкин. Гёте «Табиатшунослик» деб номланган мақоласида жонли ва жонсиз табиатни бир-биридан кескин чегаралаш лозимлигини уқтирган, лекин инсон ҳам мансуб бўлган табиатдаги бир бутунлик, шубҳасиз, инкор қилинмаган. Гётенинг ўзи таъкидлаганидек, руҳий-маънавий конфликтлар ҳақида гап кетаётган романдаги ҳолатни у кимё фани соҳаси билан қиёслашга журъат қилган. Немис гётешуноси Карл Отто Конради бу романни «тажрибавий ўйин» деб атайди. Ёзувчи худди тажриба ўтказгандек, тўртта бош қаҳрамонни бир жойга йиғади-да, улар билан табиий фанларда юз берадиган «танланган яқинлик» тажрибасини ўтказди. Булар – Эдуард, унинг хотини Шарлотта, дўсти Капитан, Шарлоттанинг пансионатдаги жияни Оттилия. Эдуард билан Шарлотта эр-хотин бўлганликлари туфайли улар бу жуфтликни дахлсиз деб билишади ва комил ишонч билан Капитан ҳамда Оттилияда бир-бирига интилиш юз беради, деб ўйлашади. Натижа эса тескари бўлиб чиқади: анча вақт давом этган биргаликдаги мулоқотлар жараёнида Капитан билан Шарлотта, Эдуард билан Оттилия ўртасида бир-бирларига қалбан интилиш юзага келади. Натижада қаҳрамонлар ҳаётидаги муаммолар ҳамда қийинчиликлар бошланади.

«Ҳамроз диллар» романи муаллиф томонидан яратилган ўз ички изчиллиги билан ҳақиқатан ҳам «тажрибавий ўйин» намунасидир, бу нарса кимёвий солиштиришлар билан алоҳида таъкидланган. Романныас асарнинг бошланишидаёқ ўз мақсадининг ярмига аллақачон эришиб бўлган. Эр-хотин Эдуард билан Шарлотта ёшликдан бир-бирларини севган бўлишларига қарамай, Эдуард бир бева хотинга уйлانган, Шарлотта бошқа бировга турмушга чиқиб фарзанд орттирган, ниҳоят, икковлари ҳам бева қолиб, ёшликдаги муҳаббатларини эслаб, янгидан топишишган.

Энди улар Эдуарднинг мулкида ўзлари орзу қилган бахтнинг гаштини суришни исташади. Боғу хиёбонларни янгидан яратиб, атроф-табиатни ўз дидларига мослаб ўзгартиришади. Эдуард иши юришмай қолган дўсти Капитанни таклиф қилмокчи бўлади, аммо бу Шарлоттага ёқмайди. Узоқ кутган биргаликдаги турмушларида тартиб бузилишидан қўрқади. Эдуард эса сўзида туриб олади. Иккинчи томондан, Шарлотта ҳам ўзи ёшликдан тарбиялаган, пансионатда яшаётган жияни Оттилияни бу ерга олиб келишга қарор қилади. Шу билан «танланган яқинлик» учун қулай вазият вужудга келади. Ва юқорида айтганимиздек, Шарлотта билан Капитан, Эдуард билан Оттилия ўртасида севги муносабатлари пайдо бўлади. Капитан билан Шарлотта ўз туйғуларини анчагача тан олишмайди. Эдуард эса, аксинча, Оттилияга бўлган севгисини яширолмайди, қиз бўлса, ўзи англамаган ҳолда ҳар бир ҳаракати билан Эдуардга мослашишга уринади. Янги жуфтлар бир-бирларига севги изҳор қилишади. Шарлотта ўзига нисбатан Капитандаги туйғуни Эдуарддан кутади, Эдуард эса, Шарлоттани деярли пайқамайди. Охири Капитан қасрдан кетади, ундан кейин Эдуард ҳам хонадонни тарк этади, бироқ Оттилиядан воз кечмайди. Шарлоттанинг ҳомиладор эканлигини билганидан кейин ҳам уйга қайтмай урушга кетади. Биринчи қисм охирида Оттилия Эдуарднинг қаерда, қай аҳволда эканлигини билолмай, бу ҳақда Шарлоттадан сўраёлмай гаранг бир аҳволда юради. Эдуарддан умидини узмаган Шарлотта Оттилия ҳузурида у ҳақда умуман гапирмайди.

Романнинг иккинчи қисмида воқеалар бирмунча суст ривожланади. Қасрда қолган Шарлотта билан Оттилия қабристонни обод қилиш, черковни таъмирлаш билан шуғулланишади, янги келган Меъмор билан турли мавзуларда суҳбатлар қуришади. Оттилия китобхон кўзи ўнгида борган сари сирлилик тимсолига айлана боради. Юракдан суҳбатлашадиган бирор кимса йўқлигидан қалбини кундалик дафтарига очади,

холос. Эдуарддан айрилгани туфайли изтироб чекаркан, ўлим ва абадийлик ҳақида ҳаёл суради.

Шу орада Шарлотта ўғил туғади, ажабланарлиси шуки, бола қуйиб қўйгандек Оттилия билан Капитанга ўхшайди. Буни кўрган Эдуард боладан ҳам, Шарлоттадан ҳам янада совуйди. Бола икки томонлама хиёнатнинг мевасидир, дейди у. Дарҳақиқат, эрхотинлар тўшакда бири ўз оғушида Оттилияни, иккинчиси Капитанни тасаввур қилади. Ёзувчи буни очик-ойдин тасвир этади, бу билан қаҳрамонларнинг келгусидаги қисмати китобхон кўзи ўнгида равшан намён бўлишини хоҳлайди.

Хуллас, Эдуард урушдан эсон-омон қайтиб келади ва Оттилияга уйланиш истагини очик изҳор қилади. Қиз эса бунга, Шарлотта Эдуарддан ажрашсагина рози бўлишини айтади. Шу келишувдан сўнг Оттилиянинг эҳтиётсизлиги туфайли бола қайикдан кўлга тушиб кетиб нобуд бўлади. Боланинг ўлимида бир ишорани пайкаган Шарлотта ажрашишга розилик беради. Аммо бу фалокатдан хушини йўқотиш даражасига етган Оттилия бунда ўзини айбдор деб билади ва Эдуарддан воз кечади. Ўз айбини ювиш, яқинларига меҳр-окибатли бўлиш учун тавба-тазарру қилади, ўзи билан ўзи бўлиб, емоқ-ичмоқдан бош тортади ва ўз ҳалокатини кута бошлайди. Ўлимидан кейин уни авлиёлардек дафн этишади, кўп ўтмай Эдуард ҳам вафот этади ва уни ҳам Оттилия ёнига черковга қўйишади.

Асарни ўқиб бўлган совуққон адабиётшунос унинг бош ғояси ҳақида ўйлаганида, беихтиёр бир қўшиқни эсга олади:

*Бахт – ярим, севги – ярим,
Дунё бир кам яралган.*

Негаки Шарлотта билан Эдуард иккинчи никоҳдан ҳам тўлақонли бахт тополмайдилар. Ҳолбуки, бунга имконият бор эди: Шарлоттадай ҳисоб-китоб билан яшайдиган, тажрибали, босиқ, андишали аёл билан ҳар қандай тўсиқни енгса бўларди. У вазият тақозо

этса Капитанга турмушга чикишга тайёру, бироқ аввало оиласини сақлаб қолишга интилади, Эдуард эса бунга йўл бермайди. Асарнинг сўнгги саҳифалари беҳад фожиали ва драматик воқеаларга бой.

Айрим китобхонлар икки марта турмуш қурган Эдуард ҳаётининг хотимасига ишончсизлик билан қарашлари мумкин. Икки марта оила ташвишини бошдан кечирган, жанг-жадалларда ўлимга тик боқа олган одамнинг учинчи бир аёлга дуч келиб, унга етишолмасдан ўлимни бўйнига олиб, тезда ўлиб қўя қолиши балки асосланмаган туюлар...

Муҳими, муаллиф фикрича, муҳаббат, чин ишқ инсоннинг турли ёшларида қалбда туғён кўтарар экан, у тийиқсиз, жиловлаб бўлмас, қурбон талаб қилувчидир. Шунинг учун Эдуард ўлимини ҳам асоссиз деб бўлмас... Ун гулидан бир гули очилмаган Оттилиянинг фожиали қисмати китобхонни эзиб юборади. Китобхоннинг ўлими мантиғини тополмай қийналади. Чунки у пансионатга қайтиши, мудир ўринбосари – ёш ўқитувчига яхши қаллиғ бўлиши мумкин эди... Мумкин эди, агар йўлдаги меҳмонхонага Эдуард бориб, уни хонадонига қайтармаса эди... Асар умумий оилавий фожа-бахтсизлик рамзидай таассурот қолдиради. Шунча зако ва босиқликлари билан Капитан билан Шарлотта ҳам бахтли бўлолмайдилар.

Ушбу асар ҳақида ўз даврида турли-туман қарама-қарши фикрлар билдирилган. Гётенинг замондоши, таниқли шоир Виланд қуйидаги фикрларни ёзган: «Назаримда, бу Гётенинг гениал асари ҳисобланади. Ўз бошимдан ўтказмаганим туфайли ҳар қалай буни (муҳаббатни) ҳаёлимда тасаввур қила оламан, бошида оддий бўлиб туюлган бу интилишнинг ўсиб боришлари жуда нозик ва дилбар эканлигини тан оламан, бу ҳолат инсон қалбининг нозик нуқталарини чертиб ўтади, деб ўйлайман. Шундай пок, беозор қиз, яъни-Оттилия қандай қилиб йўлини йўқотиб қўйгани мени даҳшатга солади, ундаги туйғулар йўналишини табиий деб ҳисобламайман.

Анави Эдуард дегани эса, менга ёкмайди, у ўз кучи ва иродасини кераксиз жойга сарфлайди, афтидан, Гёте ундан қаҳрамон яратмоқчи бўлмаган. Гёте уни бошқа шахслар сингари барча камчиликларини қусурлари ҳамда яхши фазилатлари билан тасвир этади. Мен бу даҳшатли асарни илиқ туйғу билан ўқидим».¹

Худди ўша газетада брауншвайглик танкидчи Фридрих Клорер 1825 йилда бунга тескари фикрни айтган: «Эҳтирослар фалсафасига бўлган бундай интилиш соатлаб чўзилган суҳбатлар, юракларни ўртовчи узок мулоқотлар меваси бўлиб, унинг асарларида бундай нарсаси бўлиб-тошиб ётипти: сермаъно, ўзига хос илҳом билан битилган новеллалари, жумладан, «Ҳамрози диллар» ҳам шундай асардир. Қизиқки, акли юксак, хиссиёт ва гўзалликни ўз ўрнида баҳолашга қодир бўлган Гёте, бир вақтнинг ўзида кулгили ва ярамас нарсалардан четланишдан ожиз қолиши орақсида бу қадар паст кетган». Гёте замондошларининг айримларида бундай фикр уйғонишига сабаб, бизнингча, у пайтда ҳали адабиётга ечиб бўлмас муаммоли, фожиали сюжет ва коллизияларнинг кириб келмагани билан изоҳланса керак.

Айрим адабиётшунослар Гётени севги бобида ўта худбин қилиб тасвирлашади. Чунончи, Гётенинг замондоши Людвиг Верне Гётени юксак муҳаббатни, унинг тилини, тилсиз изтиробларини тушуниб етмасликда айблайди. Унингча, Гёте учун севги-муҳаббат одатдаги, шунчаки ичдан пайдо бўладиган юрак уриши эди, шунда ҳам ўзи севганидаги эмас, балки севилганидаги юрак уришини тан оларди. Жумладан, у шундай ёзади: «Гёте севгидан кўрқарди. У ўзига хос тарзда севгини ҳалок этган, унинг учун севги қалб кимёси эди, ёктиришни эса «танланган яқинлик» деб атарди.

¹ «Frankfurter Rundschau» («Франкфуртнома») газетаси, 1999 йил 14 август сони (Гёте таваллудининг 250 йиллигига бағишланган махсус сон).

У севгини кимё лабораториясидаги оғзи маҳкам ёпилган пробиркаларга солиб қўйган ва бу ерда ишлаш унга ёқарди» (ўша газетада). Ушбу тадқиқотчининг фикрича, Гёте «Ҳамроз диллар» романини ана шундай тушунча остида, гўё кимё лабораториясида яратган. Ҳаётнинг барча жабҳаларини теран англаб ета олган, юксак ақл ва шуур соҳиби бўлган Гётега бундай баҳо бериш унчалик тўғри бўлмаса керак. Тўғри, Гёте ҳаёт йўлларида кўп аёлларни учратган, севган, севилган, бироқ улар билан никоҳ орқали боғланиб, оила қуришдан ҳамиша тийилган. Оила тузоғига боғланиб қолиш ижодига халақит беришидан қўрққан. Гёте фақатгина Кристиана Вулпиус билан бирга яшаб, фарзандлар орттирган. Сабаби у беҳад ақлли, оддий бўлган, Гётенинг баракали ижод қилишига барча шароитларни яратиб берган, шоир 2–3 ойлаб бошқа шаҳарларга кетиб ижод билан машғул бўлса ҳам қаршилиқ қилмаган. Шунда ҳам Гёте у билан дарҳол никоҳдан ўтмаган, мабодо бирор ишқал чиқса ажрашиб кетолмасликдан қўрққан. Ўғли Август 20 ёшдан ошганда, 1806 йилда Кристиана билан никоҳдан ўтган. Бу айни Пруссия инқирозга учраган ва кулаш хавфи остида турган Ваймар ҳерцоглигида Гётенинг аҳволи ҳам омонат бўлиб қолган пайтлар эди. Шиллер вафотидан кейинги тушкунлик даврини бошдан кечирган шоир курортларда бўлди, уйда руҳан анча енгиллашди. Шунингдек, Минна Ҳертслиб ҳамда Силвия фон Сигизерлар билан бўлган ҳаяжонли дамларни бошдан кечирди, бу муносабатлар охири хотиржам дўстликка айланди. К.О.Конрадининг фикрича, Оттилия образида маълум маънода Минна ва Силвияларга хос хусусиятлар ўз аксини топган. Ниҳоят, Франциядаги инқилобий воқеалар ва унинг оқибатларини англаб етиш ҳам талаб қилинарди – бу мавзу ёзувчини умрининг охиригача безовта қилди. Буни биз Эккерман ва Мюллер билан қилган суҳбатларидан ҳамда «Вилхелм Майстернинг жаҳонгашталик йиллари» романи саҳифаларидан билиб олишимиз мумкин. «Ҳамроз диллар»да

бу ҳақда бевосита сўз юритилмайди, фақат Эдуарднинг урушга кетгани айтилади, холос.

1829 йилнинг 9 февралидаги суҳбатда Эккерман шундай ёзади: «Гёте «Ҳамроз диллар» ҳақида узок гапирди, нотаниш бир одам Митлерда ўз киефасини кўрганлигини айтганини ҳам кўшиб қўйди, аслида Гёте у одамни умрида кўрмаган экан. — Бундан чиқадиган хулоса шуки, — деди у, — қахрамон характери ҳаққоний ҳамда ҳаётда ўз прототипига эга бўлмоғи керак. «Ҳамроз диллар»да ўзим шахсан бошимдан ўтказмаган бирор сатр йўқ. Умуман олганда, бу асарга китобхон биринчи ўқишдаёқ илғаб оладиганидан кўра кўпроқ нарсa сингдирилган».¹

Дарҳақиқат, Гёте ушбу романни камида уч марта ўқиш кераклигини уқтирган. Зоҳиран аниқ-равшан тасвир остида чуқур мазмун яширинган бўлиб, буни фақат асарда айtilган, изоҳланган, кўзда тутилган воқеа-ҳодисаларни бобма-боб, саҳифама-саҳифа шарҳлашга киришган кишигина англаб етиши мумкин. Людвиг Бёрненинг ёзишича, Гёте гап орасида унинг алоҳида олинган асарини тушуниш учун барча асарларини билиш лозимлигини ҳам айтиб ўтган экан. У ўзидан бутун борлиғича ҳайратга тушишларини истарди, дея изоҳ беради тадқиқотчи.

Романнинг ҳар бир саҳифасида ёзувчининг кино-яомуз фикрлари, ишоралар, рамзлар тикилиб ётипти. Илк саҳифадаёқ қахрамон (Эдуард)нинг боғдорчилик фаолияти, пайвандлар ҳақида ҳикоя қилинади. Ун еттинчи бобда эса, Эдуард уйдан кетгандан кейин Оттилия баҳорги қилинган пайвандлар ҳаммаси олганини кўриб қувонч изҳор қилганида боғбон ўйчанлик билан деди: — Истагим, меҳрибон хўжайинимиз ҳам буларни кўриб қувонса эди, — дегандан кейин ғоятда пардали қилиб «ҳозирги боғбонлар ҳақида фикр билдирди: уларни экиб, парваришлаб, мевасига етиб келгач,

¹ J.P.Eckermann. Gespräche mit Goethe, Insel Verlag, 1987. S.290.

қарабсанки, бундай дарахтларни боғда олиб ўтиришга ҳам арзимаиди» (314-бет). Бу ерда Гётени мудом безовта қилиб келган бир оғриқли муаммога ишора қилинган. Маълумки, Гёте табиатни севган, боғлар, гўзал хиёбонлар яратишга қизиққан. Бу ишларда палапартишликни ёқтирмаган. У барча ишқивозлар ичида ҳаваскор боғбонларни хушламаган. Гётенинг фикрича, ҳаваскорлик тасаввур инжиқликларидан келиб чиқадиган ва тартиб-қондани писанд қилмайдиган фикрлаш тарзига ўхшайди. Ҳаваскор боғбоннинг иши тағзамини бақувват бўлмаганлигидан одатда ундан бирор кўламли натижа чикмайди, табиат улуғворлигига путур етказилади, холос. Бой-бадавлат барон Эдуард ўз кунларини бекорчилик билан ҳам ўтказиши мумкин эди, лекин у эрмакка боғ ишлари билан шуғулланади, айна мана шу кимса ишқивоз боғбон ҳисобланади. Китобнинг илк сатрларидаёқ ҳикоя маромида кўп нарсалар «кўзда тутилади» ва бу нарса асарнинг сюжет чизигини белгилаб беради. Боғбоннинг «хўжайиннинг берилиб ишлаётганидан завқланиши» ҳақидаги ишора ёзувчининг олимона кинояси эмасмикан, дея китобхон ўзига савол бермоғи керак.

Бу тасвирдан сўнг кўп ўтмай Эдуард билан Шарлотта янги қурилган чимчайлада учрашишади. Бу ерда ҳам ёзувчининг кўп маъноли киноясига дуч келамиз: уларга чимчайла хийла кенг кўринди, «учинчи кишига, ҳатто тўртинчи кишига» ҳам бу ерда жой топилади, деб ҳисоблашди... Бу билан ёзувчи ўз қаҳрамонларини «тажрибавий ўйин»га гўё тайёрлаётгандек бўлади. Эдуард Капитанни бу ерга таклиф қилиш истагини билдирганида Шарлотта ўз шубҳагумонларини изҳор қилади: « – Ҳар қандай ҳолатда ҳам ҳеч бир нарсани орада учинчи бир кишининг пайдо бўлишига тенглаштириб бўлмайди, – дейди у, – мен кўплаб дўстларни, опа-укаларни, севишганларни, эрхотинларни кўрганманки, уларнинг муносабатлари янги бир шахснинг тасодифан ёки атайлаб суқулиб кириши орқасида тамоман ўзгариб, ҳаётлари тескари оқимга тушиб кетган. – Бундай ҳолат, – деди Эду-

ард, – бир кобиққа ўралиб қолган одамлардагина бўлиши мумкин; катта ҳаёт қозонида пишган, онгли одамларда эса бундай бўлмайди».

Охири юз бериши зарур бўлган ҳамма нарса, гарчи улар буни ҳали англаб етмаган бўлсалар-да, уларнинг бир маромдаги суҳбатларида кўзда тутилган аллақандай ваҳимали, сирли, кўнгилга хиралик соладиган нимадир бор. Шарлотта Капитанни таклиф қилиш учун ёзилган мактубга «сиёҳ томизиб юбориб қоғозни бузиб қўйди, жаҳли чиққанидан уни ўчирмоқчи бўлган эди, баттар бўялиб кетди». Тилдаги рамзий кўпмаънолилиқ бутун асар бўйлаб ўтган. Бироқ ишора ва рамзлар кимни огоҳлантириш учун мўлжалланган бўлса, ўша одамлар уларни ё англаб етишмайди ёки нотўғри талқин қилишади. Муаллиф уларга ўқувчининг диққатини тортади ва воқеаларнинг кўпмаънолилиги, бошқа персонажлар ҳамда суҳбатдошлар кайфиятидаги ишончсизлик ҳусусида мулоҳаза юритишга ундайди. Кўпмаъноли рамзий ишоралар романда жуда кўп. Тўғон қурилиши, боғда қилинаётган ишлар, Оттилия ёзувининг Эдуардникига ўхшаб қолиши, биргаликдаги мусиқа чалиш, китоб ўқишлар, черковнинг безатилиши – буларнинг барчаси воқеаларнинг яширин ривожидан дарак берувчи рамзларнинг бадиий тилда намоён бўлишидир. Учта ховузни бирлаштириб, кўл барпо қилинади, унда бола нобуд бўлади; Оттилиянинг туғилган кунини нишонлаш тантаналари пайтида чала қурилган тўғон қиялигига одамлар кўп тўпланиши натижасида тўғондан бир палахса ер узилиб, бир канча одамлар сувга қулаб тушади. Бу билан ёзувчи бу ишларнинг барчаси оқибатини ўйламай қилинганига ишора қилади. Улар юз берган воқеалардаги огоҳлантириш, бўлажак ҳодисаларга ишораларни тушуниб етишмайди, уларга бошқача, ижобий маъно бериб, ўзларини кўр-кўрона алдамоқчи бўлгандек изоҳлашади. Масалан, «Э» ва «О» ҳарфлари битилган бокални осмонга отишганда уни биров илиб олгани ва синмай

қолганини Эдуард яхшиликка йўяди, аслида бокал си-
ниши керак эди.

«Ҳамроз диллар»нинг қаҳрамонлари батамом
иблисона қисмат остида, деб ҳисоблаш роман сю-
жетига бирёқлама қараш бўлар эди. Шубҳасиз, суҳ-
батдошлар тўрт кишини ўз измига тортиши мум-
кин бўлган муқаррар қийинчиликларни олдиндан
кўришади, аммо шуниси ажабланарлики, улар ана
шу қийинчиликларни тушуниб етишмайди. Роман
қаҳрамонлари ўзлари тушиб қолган вазиятни жид-
дий талқин қилишга уринишмайди ва мураккаблашиб
кетган ўзаро муносабатларини батафсил англаб етиш
қўлларидан келмайди.

Гётешунос К.О.Конради романнинг моҳиятига
лўнда қилиб тавсиф берган: «Римернинг кундалигида
кўрсатилишича, 1808 йил 28 августда Гёте унга янги
романининг ғояси «ижтимоий шарт-шароитлар ва
улардаги тўсиқларни рамзий шаклда кўрсатишдан ибо-
ратдир» деган гапни айтган экан. Таъкидлаш лозимки,
муаллиф романдаги тўрт кишидан иборат гуруҳ учун
«ижтимоий муносабатлар ва улардаги тўсиқларни»
муваффақиятли енгил йўлини кўрсатмайди. Эдуард
билан Шарлотта никоҳини сақлаб қолиш ҳам, бошқа
кимсага уйланишни осонлаштиришни таъминловчи
унинг бузилиши ҳам – ҳар иккала вариант ҳам, шу
мавзуда қанча гапирилмасин, яроқсиз деб топилади.
Эр-хотинлар ўртасидаги муносабатларни тажриба-
вий модел белгилаб беради, исталган киши томони-
дан чиқарилган ҳар қандай хулоса мутлақо бирёқлама
бўлиши мумкин. Гёте қурган ва ўз қаҳрамонларини
ўтказиб қўйган тажриба майдончасида «садоқатли»
ва «садоқатсиз» кишилар, кимнингдир «ҳақлиги» ёки
«ноҳақлиги», ҳатто «гуноҳи», умуминсоний ахлоқий
нормалар ҳақида ҳукм чиқариб бўлмайди. Муаллиф
китобхонни асарда бўлаётган мураккабликлар ва
карама-қаршиликлар билан ёлғиз қолдиради».¹

¹ К.О.Конради. Гёте. Жизнь и творчество, том II. – М., «Радуга», 1987, стр. 397.

Ёзувчининг замондошлари бўлган айрим китобхонларда роман асабийлашишга сабаб бўлган: қани янги роман тақдим қилиши лозим бўлган «ижобий нарс» деб сўрашган, дея қўшимча қилади Конради. Тўғри, роман ўз даврида танқидга ҳам учраган, баҳсларга ҳам сабаб бўлган. Бирок Гётенинг кимлигини, унинг нечоғлик буюклигини тан олган кишилар асарга тўғри баҳо беришган.

Й.П.Эккерман «Гёте билан суҳбатлар» асарида 1827 йилнинг 21 январиди Гёте унга немис олими Золгернинг «Хамроз диллар» ҳақида шоир Тикка ёзган хатини ўқиб берганини эслатган: «Гёте менга романинг қойилмақом таҳлилини ўқиб берди, муаллифнинг фикрларидан ҳайратланган ҳолда уни сатрма-сатр муҳокама қилдик. Ундаги дунёкарашнинг кенглигига, келтирган асослари ва ҳулосаларининг изчиллигига қойил қолдик. Гарчи Золгер «Хамроз диллар»даги воқеалар қаҳрамонлардаги туғма хусусиятлар билан боғлиқ бўлса-да, у Эдуарднинг характериға ўта салбий муносабат билдиради.

– Эдуардни ёмон кўргани учун Золгерга эътирозим йўқ, – деди Гёте, – ўзим ҳам уни ёқтирмайман, бирок роман воқеалари ривожини учун уни шундай яратишим керак эди. Умуман олганда, бу тип ҳақиқатга тўла мос келади, олий давраларда худди Эдуардга ўхшаб, феъл-атворида қайсарликлари устун келадиган одамлар кўп учраб туради.

Золгер Меъмори қолган ҳамма персонажлардан юқори кўяди, негаки барча иродасиз ҳамда йўлини йўқотган кишилар орасида биргина у рухий эркинлик ва кучини сақлаб қолади. Ундаги энг диққатга сазовор нарс» шуки, у нафакат бошқаларга ўхшаб адашишлар тўрига илинмайди, балки илинмаслик қудратига эга, ёзувчини ана шундай йирик шахс қилиб яратган». Бундай ўткир фикр бизга жуда ёқди.

– Қандай зўр фикр, – деди Гёте.

– Мен ҳам, – дедим мен, – Меъмори характери-ни ҳамиша жуда ёқимли ва диққатга сазовор деб

ҳисоблаганман, аммо у севги-муҳаббат тўрларига илинмаслик қудратига эғалиги билан аҳамиятли эканлиги ҳақида, ростини айтсам, ўйламаган эканман.

– Ҳайрон бўлманг, – жавоб берди Гёте, – ўзим ҳам уни яратаётганимда бу ҳақда ўйламабман... Золгер ҳақ, Меъморида бу ҳислат бор. Золгернинг бу хати 1809 йилда ёзилган, – сўзида давом этди у, – «Ҳамроз диллар» ҳақидаги мақтовни ўша пайтда эшитсам, хурсанд бўлган бўлардим, чунки ўша пайтда ҳам, кейинроқ ҳам ушбу романим ҳақида ҳеч ким ижобий фикр билдирмаган».¹

Гётешуносларнинг фикрича, ёзувчининг асарларида, Гец билан Элизабетни ҳисобга олмаганда, никоҳи мустаҳкам жуфтлар учрамайди. Шулардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, «Ҳамроз диллар»нинг муаллифи никоҳ тартибига хос бўлган бош муаммони ҳал қилиш йўлини тополмаган. Канслер фон Мюллернинг айтишича. 1830 йилнинг 7 апрелида Гёте у билан суҳбатлашиб ўтириб, шундай деган экан: «Маданият табиатдан кураш билан ўзлаштириб олган нарсани биз йўқотмаслигимиз керак; қандай бўлмасин бу ютуқни кўлимизда сақлаб қолишимиз лозим. Бинобарин, никоҳнинг муқаддаслиги ҳақидаги тасаввур ҳам, гарчи никоҳ аслида нотабиий бўлса-да, насронийликнинг ғоятда қимматли маданий ютуғи ҳисобланади. Модомики ҳаёт – ҳаракат дегани экан, агар метаморфоза яралиш ва ўзгариш экан, унда ҳар қандай ўзгармас нарса нотабиийдир».²

Демак, бундан келиб чиқадиган хулоса шуки, Гёте «Ҳамроз диллар» романида никоҳ тартиби масаласига худди шу, яъни «никоҳ – ўзгармас нарса, бинобарин, ҳар қандай ўзгармас нарса нотабиийдир» деган қараш билан ёндошган.

¹ J.P.Eckermann. Gespräche mit Goethe, Insel Verlag, 1981. S. 202–203.

² К.О.Конради. Гёте. Жизнь и творчество, том II. – М., «Радуга», 1987, стр. 400.

Бизнингча, асарни «ундоқ қилмайди, бундоқ қилмайди» деб танқид қилавермасдан, унга тамоман бошқа нуқтаи назардан туриб баҳо бермоқ лозим. Гап шундаки, биз бу асарни одатдаги анъанавий дунё адабиёти намунаси, кишилар учун ҳаётий дастур, деб ёндошсак, хато қиламиз. Гётенинг буюклиги шундаки, у ушбу китоби билан анъанавий таассуротлар кутаётган китобхонни ундаги воқеалар тизими талқини билан ҳанг-манг қилиб қўяди: қаҳрамонлар одатда расм бўлган удумлар ва қисмат чизигида ҳаракат қилмайдилар. Бундаги қаҳрамонлар ўз ҳаёт тарзи билан намуна ва ўгит бермайдилар, аксинча, улар кишиларга нима қилмасликни ўргатадилар. Айтишади-ку, ахир, бир кишидан: «Яхшиликни кимдан ўргандинг» деб сўрашганларида: «Яхшиликни ёмонлардан ўргандим, улар қилган ишларнинг тескарисини қилдим» деб жавоб берган экан.

Китоб ҳаётий тафаккур меваларига тўлиб ётипти. Бироқ, қизиги шундаки, гўё асар қаҳрамонлари ана шу тафаккур меваларидан баҳраманд эмаслар.

Гёте бу асарда файласуф адиб сиймосида кўрилади: дунёда ўзгармас нарса бўлмайди, ахлоқ ҳам, одоб ҳам, расм-русумлар ҳам, идеаллар ҳам ... ҳамма-ҳаммаси ўзгаради. Ҳатто инсоният эришган буюк ютуқ – оила-никоҳ муқаддаслиги ҳам Гёте нуқтаи назарича ўзгармас эмас. Унингча, вафо, садоқат тушунчалари ҳам ўзгарувчандир. Назаримизда романда ана шу қараш етакчилик қилади. Модомики, роман мағзига «тажрибавий ўйин» ғояси сингдирилган экан, ёзувчининг айрим замондошлари уқтирганларидек, Гёте тушунчасида севги «танланган яқинлик» асосига қурилган экан, демак, ёзувчи ўзининг бу қарашини қайсидир асарида ўртага ташлаши керак эди-да. «Ҳамроз диллар» ана шу қарашнинг меваси сифатида майдонга келган, деса бўлади.

Асар таржимаси ҳақида фикр юритадиган бўлсак, аввало, роман номини таржима қилиш хийла баҳсталабдир. В.Жирмунский ўз даврида ёзувчи максадидан келиб чиқиб уни русчага «Родственные души» деб таржима қилган эди. Ана шу таржима асар ғоясини тўлиқ очиб беради. Гёте асарларининг рус тилидаги 10 жилдлигига роман А.Федоров таржимасида «Избирательное сродство» номи билан киритилган. А.Федоров роман қаҳрамонларининг шарҳ ва изоҳлари (1-қисм, 4-боб) асосида асарга ана шу илмий номни берган.

Табиатдаги жисмлараро муносабатлар, «танланиш» жараёни ўз йўлига. Инсонлар ўртасидаги севги, бурч, садоқат сингари туйғулар доирасига буни тўлиқ татбиқ қилиш мумкин бўлмаса керак. Табиий жараён Гётега янги бир асар ёзишга туртки берган, холос. Ёзувчининг максади ўзи бефарқ бўлмаган оила ва никоҳ муаммоларини муҳокама қилиш, севги бошқа, оила бошқа эканлигини уктириш бўлган-у, бироқ бу азал-абад ҳал қилиб бўлмайдиган мушкул масала эканлигига ўзи ҳам амин бўлган. Бу қаҳрамонлар қисматининг романдаги якунидан ҳам кўриниб турипти. Шунинг учун, кўнгил кўнгилдан сув ичади, деган мақолга амал қилган ҳолда асар номини «Ҳамроз диллар» деб таржима қилишни лозим топдик. Зеро, кишилар «дилига ҳамроз» бўлган одамлар билан алоқада бўлишни, яқинлашишни хуш кўришади.

Роман таржимасига 1998 йилнинг ёзида киришган эдим. Уни ўқиб, кийин сўзлар таржимасини китоб ҳошиясида белгилаб, икки бобни таржима ҳам қилдим. Лекин кейин, асар «Вертер» сингари машҳур эмас, уни таржима қилишга арзирмикан, ўзбек ўқувчилари уни яхши қабул қилишармикан, деган шубҳа-гумонлар миямга ўрнашиб олди ва узоқ вақт уни қўлга олмадим. Таржимани давом эттирсамми-йўқми, деб юрган кезларимда бир куни академик В.Жирмунскийнинг «Гёте в русской литературе» китобини мутолаа қилиб ўтириб,

бу романга Русияда қандай муносабатда бўлишган экан, деган ўйда шунга бағишланган саҳифаларни кўздан кечирдим, шунда бир фактга дуч келдим. Герцен дўсти Кетчернинг «Ҳамроз диллар» романини таржима қилмоқчи бўлганини, аммо иккиланаётганини эшитиб, уни рухлантиришга шошилади ва бу муҳим асар ҳақидаги ўз мулоҳазаларини унга изҳор қилади. У Кетчерга мактуб йўллаб, шундай сатрларни битади: «У (Сатин) менга, сен «Wahlverwandschaften»ни таржима қилишни бошлаб, тагин ташлаб қўйганингни айтди. Ишон, бу оддий мулоҳазасизликдан ўзга нарса эмас. Борди-ю, сен тагин 70 йил яшасанг-да, шундай буюк асарни таржима қилмай ташлаб қўйишдан ҳам кўра беаънироқ иш қилолмайсан».¹

Шу сатрларни ўқидим-у, фикрим ўзгарди, шубҳалар тарқалди. Гёте қаламидан тўкилган асар таржимасини бошладим-у, уни ташлаб қўйдим, менга ҳам Гётенинг қадрини тушуниб етадиган бирор киши шундай таъна қилса, унда қилган хатоимни тузатиш кеч бўлар, деган фикрда ишни давом эттирдим. Аммо менга боғлиқ бўлган ва боғлиқ бўлмаган турли сабаблар билан таржима узоқ чўзилди ва у 2007 йилнинг 1 августида поёнига етди. Шу билан қўлёзма 2010 йилгача дам олди. Бу орада «Тарихи Рашидий» (45 босма табоқ) асарининг таржимаси дунёга келди ва нашрга топширилди. Мана, ниҳоят «Ҳамроз диллар» ҳам ўзига ҳамроз китобхонлар қўлига тегадиган бўлди, иншооллоҳ.

«Ҳамроз диллар» романи таржимаси ҳақида фикр юритиш мен учун осон эмас. Гёте сўзлари билан айтганда «уч марта ўқилгандан кейин маъзини англаб етиш мумкин» бўлган асарни тушуниб, унинг ичига кириб бориш, қахрамонлар билан бирга фикрлаб, бирга йиғлаб, бирга қувониш, уни маромига етказиб ўзбек тилида қайта яратишнинг ҳузур ва азоблари бир Худога, бир таржимонга аён.

¹ В.М.Жирмунский. Гёте в русской литературе, Лен-д, «Наука», Лен-с отд., 1982, стр. 386.

Романда асосан эпик услуб етакчилик қилади. Бу дегани, кахрамонлар суҳбатлари ҳам, муаллиф нутқи ҳам турли-туман тил унсурларини ўзида жамлаган узун-узун жумлалардан иборатки, буларни шакл хусусиятларию маъно нозикликларини сақлаган ҳолда таржима қилишнинг ўзи бўлмайди. Таржиманинг чўзилиб кетиш сабаби ҳам, бир томондан, ана шу қийинчиликларга бориб тақалади. Бундан ташқари, китобда «Вертер» романига хос бўлган ҳиссиётлар жунбушини акс эттирувчи ўринлар ҳам анчагина. Асарда боғ ва хиёбонлар барпо қилиш, меъморчилик, қурувчилик, атроф-табиатни инсон ҳукмига бўйсундириш, тасвирий санъат, осори атиқаларни тўплаш сингари Гётени қизиқтирган кўплаб мавзулар тилга олинган бўлиб, буларни ҳал қилиш ҳаётда ёзувчи учун маълум муаммолар туғдирган, юрагининг оғриқли нуқталарига айланган бўлса ажаб эмас. Эҳтимол, шунинг учун ҳам бу масалаларни кўтариб чиққандир. Ана шу соҳаларга тегишли хос сўзларни таржима қилиш ҳам осон кечмади. Масалан, черковни таъмирлаш ҳақидаги тасвирларда «die Kapelle» сўзи учрайди. «Немисча-русча луғат»да у «часовня» деб берилган. «Часовня» ўзбек тилида «кичкина ибодатхона» маъносини англатар экан. А.Федоров бу сўзни рус тилига «придел» деб ўгирган. Бу «Русча-ўзбекча луғат»да «қўшимча меҳроб» (бутхонада: асосий меҳроб ёнидаги қўшимча меҳроб) тарзида берилган. Шунга асосланиб «die Kapelle» сўзини «меҳроб» деб ўгирдим. Бундай хос сўзлар истаганча топилади. Шунингдек, Гёте бадий тасвир воситаларини қўллашда ҳам ўзига хос йўл тутган. У тарихий, диний, мифологик образларни жуда кўп билганлигидан воқеа-ҳодисалар, кишилар тасвиридаги ташбеҳларда ўша тимсолларга бемалол мурожаат қилаверади. Бундай пайтда таржимон ўша тимсолларнинг ким эканлигини топиб, ўрганиб чиқиши ва таржимани керакли изоҳлар билан таъминлаши лозим бўлади. Мисол учун мана бу тасвирни олайлик: «... инсон Наргиснинг ўзи, ҳамма

жойда ўз аксини кўради, ялтироқ қоғозни бутун оламга тўшаб, ўшанда ҳам ўз аксини кўришга тайёр». Буни ўқиган китобхонда «Наргис ким? Нега у ҳамма жойда ўз аксини кўради?» деган савол туғилиши табиий. Шунини ҳисобга олиб, уни изоҳлашга ҳаракат қилдим. Мифологик тимсол Наргис беҳад гўзал бўлганлигидан фақат ўз аксини кўришни истаган. Ёзувчи инсонлардаги худбинлик белгиларини бўрттириш мақсадида уларни Наргисга қиёслаган. Ёки бўлмаса: «... биз бўлсак, ёшлик жасорати ва шўхлиги билан узун кўнжли этиклардаги оёқлар устидан ҳатлаб ўтиб кетавердик, хуррак отаётган Анук ўғилларидан бирортаси ҳам уйғонмаганди». Бу ерда чўзилиб ухлаб ётган соқчиларнинг беҳад дароз эканлигини таъкидлаш учун муболаға қилиб, улкан, афсонавий одамлар — Анук ўғиллари ташбеҳини қўллаган.

Қайси соҳа ҳақида гап кетмасин, қандай воқеа-ҳодиса тасвири берилмасин, барчасида гётеона изчиллик, олимона босиқлик, бадий таъсирчанлик сезилиб туради. Битта гапнинг ўзида бир қанча такрорлар, ўхшатишлар, сифатлашлардан ташқари, иш-ҳаракатнинг давомийлигини, узлуксизлигини таъмин этувчи сўзлар занжирига дуч келамиз. Қуйидаги гап мана шу фикримизга ёрқин мисол бўла олади: «Raketen rauschten auf, Kanonenschläge donnerten, Leuchtkugeln stiegen, Schwärmer schlängelten und platzten, Räder gischten, jedes erst einzeln, dann gepaart, dann alle zusammen und immer gewaltsamer hintereinander und zusammen».¹

Таржимаси: «Ракеталар визиллаб учар, гумбурлаб отилишганда ёлқинлари кўкка ўрлар, юмалоқ оловлар илонизи бўлиб бориб, қарс-қурс ёрилар, ғилдираклар визиллаб айланар, дастлаб битта-биттадан, кейин кўша-кўша бўлиб, кейин ҳаммаси бирлашиб, борган сари зўрайиб бир-бирига улашиб борарди». Бу ерда

¹ *Goethe. Poetische Werke in 3 Bänden, Romane, Aufbau-Verlag, 1985, S.889.*

мушак отиш манзараси тасвирланган. Ракеталарнинг визиллаб учишидан бошлаб, ... зўрайиб бир-бирига улашиб кетишигача бўлган ораликдаги ҳаракатлар узвийлиги, образлилиги, муфассаллиги, таъсирчанлиги асл нусхада шу даражадаки, айти жараянни китобхон аниқ тасаввур қилади. Лекин уни таржима қилишчи? Юзаки қараганда, бунинг гўё ҳеч бир мушкуллик жойи йўқдек туюлади. Таржима қилишга киришганда эса, бу тасвири ўзбек тилида қайта тиклаш унчалик ҳам осон кечмаслиги маълум бўлади. Шу гап таржимасига қайта-қайта уринганим эсимда. Бир неча бобларни таржима қилиб бўлгандан кейин ҳам бунга қайтганман, неча марта ёзиб, неча марта ўчирганман. Охири юқоридаги таржима юзага келди.

Хуллас, Гётени таржима қилиш ўз-ўзидан амалга ошадиган иш эмас. Бу ҳам кийин, ҳам масъулиятли, ҳам шарафли иш, бу ўзига хос улкан бир мактаб. Йоханн Волфганг Гётедек даҳо билан мулоқот қилиш бахти, шундай мактабдан таълим олиш бахти насиб қилгани учун Яратганга беадад шукроналар айтман.

Янглиш Эгамова.

Филология фанлари номзоди, доцент

ГЁТЕ
ЗАМОНДОШЛАРИ
ХОТИРАЛАРИДА

КАРЛ ФРИДРИХ АНТОН ФОН КОНТА

(1773–1850)

Ваймарлик элчихона маслаҳатчиси:

– Мен 1820 йилнинг майида Карлови Варида бир неча ҳафтани Гёте билан бирга ўтказиш бахтига муяссар бўлгандим. Гёте ғоят кўтаринки кайфиятда бўлиб, ўз таниш-билишлари, айникса, дўсти Шиллер ҳақида кўп ва тўлиб-тошиб гапирарди. У ҳақда шундай деган эди: «Агар мен Шиллерни уч кун кўрмасам уни таниёлмай қолардим, у ўз устида беҳад қаттиқ ишларди». Шиллернинг эрта ўлими ҳақида сўзларкан, шундай деганди: «Бизнинг театримизда тантанали хотира маросими уюштирамаганим учун менга кўп марталаб таъна қилишди, бошқа жойларда ўтказилган эди-да, Қандай қилиб мен бундай қилай? Ахир, мен чўкиб қолган эдим-да!»

Шиллернинг ҳаётдан эрта кетганига унинг ишлаш тарзи ҳам сабаб бўлди, деярди. «Мен доим уқтирардимки, – деди у, – шоир ижод қилишга ўзида жинловлаб бўлмас интилиш сезмагунича ишга ўтир-маслиги керак. Ўзим ана шу қоидага риоя қиламан, қариликдаги серғайратлигимни ҳам шундан деб биламан. Мана, қаранг, манави ерда мен олтига турли хил асарни бошлаб қўйганман, агар мени ўзига тортмаса, бирортасигаям қўл урмайман, қалбдан интилиш сезмасам, ўша асар устида узоқ ишламайман. Шиллер эса буни тан олишни истамасди, инсон бирор ишга бел боғладими, ўшани бажариши керак, дея уқтирарди у. Ўзиям шу талаб асосида ишларди. Мен Сизга битта мисол айтай: Шиллер «Вилхелм Телл» драмасини ёзиш мақсадини ўз олдига қўйди. У ишни хонасининг бутун деворларини Швейсариянинг махсус хариталари билан иложи борича тўлдиришдан бошлади. Швейсария ҳақидаги хотираларни ўқиб, кўз-ғолон бўлган жойларнинг ҳар бир қаричини миридан-сиригача билиб олди. Бундан ташқари, Швейсария тарихини ўрганди ва барча материаллар тайёр бўлгач, ёзишга

ўтирди ва: — шунда Гёте ўрнидан туриб мушти билан столга урди, — тасаввур қилинг, «Телл»ни ёзиб тугатмагунча ўрнидан турмади. Чарчаб колса, бошини қўли устига қўйиб, ухлаб оларди. Уйғонгани заҳоти, у ҳақда нотўғри ёзганларидек, шампан эмас, балки ўзини хушёр тутиш учун қуюқ қора қаҳва келтиришни буюрарди. Шу тариқа, «Телл» бир ярим ойда ёзиб тугатилди. Асар ўзиям қуйма бўлган эди-да...

ҲАЙНРИХ ЛУДЕН
(1780–1847),

тарих профессори:

— Гёте чекиш ва тамаки ҳидлаш одатини ёмон кўрарди. Чекиш одамнинг ақлини пасайтиради, дерди у, фикрлаш, ижод қилишга лаёқатсиз қилиб қўяди. Чекишни текинхўрларга, ҳаётнинг учдан бир қисмини ейиш, ичиш ва бошқа керак-нокерак ишларга сарфлайдиган ялқовларга чиқарганки, улар сўнгги учинчи қисмда нима қилишни билмасдан, умр жуда қисқа, дея зорланишдан бошқа нарсага ярамайдилар. Бу тахлит нусхалар учун трубка билан севимли мулоқот, тутунни ҳавога пуфлаб маза қилиб ўтириш лаҳзалари битмас-туганмас хузур-ҳаловат манбаидир, негаки бу нарса уларга вақтни ўлдиришга кўмак беради. Пивоҳўрлик ҳам чекишга киради, чунки бу билан қуйиб бораётган томоқ совутилади-да. Пиво қонни қуюлтиради ва тамакининг наркотик тутуни орқали кайф қилишни кучайтиради. Шу тариқа, асаб томирлари ўтмаслашиб, қон томирга тикилиб қолиш даражасида қуюқлашади. Иш шу тарзда давом этадиган бўлса, яна икки ёки уч авлоддан кейин мана бу пивоҳўрлар ва тамаки бандалари Германияни не аҳволга солишлари сир эмас. Ўшанда биринчи навбатда адабиётимизнинг саёзлиги, қоқоқлиги, ярамаслиги учун бизга таъна қилишади ва ўша одамларни бундаги чегараланганлик ҳайратга солиши шубҳасиз. Ана унда кўрасиз томошани! Ҳозир Германияда тамакига йигирма беш миллион талер сарфланади, харажат миқдори қирк, эллик, олтмиш миллионга кўтарилиши мумкин. Унда очнинг қорни тўймайди, яланғочнинг эгни бут бўлмайди.

Эсиз пуллар-а! Шу билан бирга, чекиш атрофдагиларга очикдан-очик хурматсизлик, безбетларча менсимаслик ҳамдир. Чекувчилар бутун теварак-атрофдаги хавони бузишади ва ўз саломатлигини авайлаб, чекишга ружу қўймаган, бамаъни одамларни ҳам заҳарлашади. Чекувчи ўтирган хонага кирганда кимнинг кўнгли беҳу-зур бўлмайди дейсиз.

Гёте айтиб берган кулгили бир воқеа ҳам ёдимда қолган. Уни маромига етказиб айтиб беролмайман, деб ўйлайман. Энг муҳим нозикликларни: Гётенинг қўл ҳаракатлари, товуши, турли имо-ишораларидаги ўзига хосликни етказолмасам керак. Чунки у воқеани қуруққина ҳикоя қилмасдан, ҳамма нарсани юз-кўз ҳаракатларидаям ифодалади-да. Айниқса, у ўзи мулоқотда бўлган икки кекса граф аёллари ҳақида қайта-қайта тўхталди. Улар беҳад семиз бўлишганидан, жойлашиб олганлари заҳоти ортик умуман қимирлаёлмай қолишибди. Бироқ тил-жағлари тинмай, бидирлаб гапирганлари-гапирганмиш. Уларнинг овозлари худди қизларникидай эмиш-у, бироқ қизишиб кетган ёки ҳис-туйғуларини тўлиб-тошиб намоён қилишган пайтларида гоҳ алланечук қарға қағиллаганигами, гоҳ ғув-ғувлашгансимон бижирлашгами ўхшаб кетармиш.

— Бу хонимларнинг юм-юмалоқ ғаройиб гавдалари, — деди Гёте, — кўзимга чунонам ғалати кўриндики! Хечам аклим етмайди, хоҳ у аёл бўлсин, хоҳ эркак бўлсин, шу даражада ўзини қўйвориш қандай қўлидан келаркин? Мен одам терисини бу қадар чўзилувчан бўлади, деб ўйламагандим. Бу олийзот хонимлар билан овқат тановул қилиш бахтига муяссар бўлганим заҳоти менга ҳамма нарса равшан бўлди. Ёйишичишнинг чегарасини бизлар ҳам ҳарқалай биламиз. Аммо бунақа ёйиш — ҳали ичиш ҳақида гапирмайман — менинг тасаввуримга хечам сиғмайди. Хонимларнинг ҳар бири, масалан, шпинатга қўшиб олтитадан қайнатилган тухум олишди, ҳар бир тухумни тенг иккига бўлиб, яримта тухумни шунчалик тез оғзига ирғитар эдики, бу баайни пойгадаги от туёғининг ерга тегиб-тегмай кўчишига ўхшарди.

Бундан ташкари, Гёте яна ўша олийзот хонимларнинг Карлови Варидаги маъдан сувининг уларга таъсири ҳақидаги, вақт ўтказиш, мулоқотда бўладиган кишилар ҳақидаги айрим фикрларини, ёзувчилар ҳамда турли хил ажойиб, жўн, кулгили, барокко услубидаги санъат асарлари хусусидаги айрим хулосалариниям келтириб ўтди. Шундан сўнг жиддий оҳангда қўшиб қўйди: бу фикр ва хулосаларнинг маълум қисмида ҳақиқат ҳам мавжуд бўлиб, у ўша хонимлардан унча-мунча нарсаларни ўрганган эмиш.

Гёте айтиб берган тагин битта латифанамо воқеани ҳикоя қиламан. Негаки унинг қай тарзда ҳикоя қилинганидан кулавериб бизларнинг ичакларимиз узилаёзган эди. Мен уни Гёте сўзлари билан айнан такрорлайман, шунда Сиз ҳам ўша ҳолатни илғаб оласиз.

– Одатим бўйича айланиб юрганимда, – дея сўзини бошлади Гёте, – бир неча кун 78–80 ёшлар атрофидаги бир мўйсафид ёнидан такрор-такрор ўтишимга тўғри келди, у ҳам тутқичи олтиндан ишланган ҳассага таяниб, ўша йўл бўйлаб сайр қилиб юарди. Эшитишимча, у австриялик собиқ хизмат кўрсатган генерал бўлиб, кадимий обрўли уруғлардан экан. Чол менга тикилиб қараганини, ўтиб кетганимдан кейин тўхтаб, орқамдан кузатганини бир неча бор пайқадим. Бироқ бунга эътибор бермадим, чунки бунақаси кўп учраган. Лекин бир гал айланиб юрганимда, негалигини ўзим ҳам билмайман, уни яхшироқ кўриб олиш учун салгина четроққа чиқдим. Шунда мўйсафид кулимсираб, менга яқин келди-да, бош кийимини хиёл кўтарди, шубҳасиз, мен ҳам шундай қилдим ва у менга қуйидагича сўз қотди:

- Сиз жаноб Гётесиз, шундайми?
- Шундай.
- Ваймардан-а?
- Шундай.
- Сиз китоблар ёзасиз-а, шундайми?
- О, ҳа.
- Шеърлар ҳам-а?
- Шеърлар ҳам.
- Бу ёқимли иш бўлса керак-а?
- Ҳм.

- Кўп китоб ёзганмисиз?
- Ҳм. Шундай десаям бўлади.
- Шеър ёзиш қийинми?
- Ҳа, энди...
- Бу нарса айникса кайфиятга боғлиқ бўлса керак-а: айтайлик, одамнинг яхши еб-ичишига, шундайми?
- Менда шунақасиям бўлган.
- Менга қаранг, Сиз Ваймарда қолиб кетмаслигингиз, балки зудлик билан Венага келишингиз керак.
- Мен ҳам шу ҳақда ўйлаганман.
- Менга қаранг, Венада яхши бўлади, яхши еб-ичасиз.
- Ҳм.
- Венада шеър ёзадиган одамларга ҳурмат билан қарашади.
- Ҳм.
- Ҳа, бунақа одамларни биринчи даражали, обрўли хонадонларга қабул қилишади, мен Сизга айтсам, агар Сиз ўзингизни яхши тутсангиз, агар яшашни билсангиз, албатта.
- Ҳм.
- Албатта, келинг, менга хабар қилсангиз, менинг таниш-билишларим, қариндошларим, сўзим ўтадиган жойларим кўп. Фақат Карлови Варида танишган ваймарлик Гёте, деб ёзинг. Кейингиси менинг эслашим учун муҳим, негаки менинг миям кўп нарсалар билан банд бўлганидан эслаёлмаслигим мумкин.
- Шундай қиламан.
- Менга айтинг-чи, нималар ёзгансиз, ўзи?
- Кўп нарса. Одам Атодан тортиб Наполеонгача, Аратдан тортиб Блоксберг тоғларигача, кедрдан тортиб малина бутасигача ёзганман.
- Жуда машҳур бўлсангиз керак-а?
- Ҳм, ўзига яраша.
- Афсуски, мен Сизнинг бирон нарсангизни ўқимаганман, илгари Сиз ҳақингизда эшитмаган ҳам эканман, китобларингизнинг янги, тузатилган нашрлари чиқдими?
- О, ҳа, чиқди-чиқди.

– Яна чикса керак-а?

– Умид қиламиз.

– Биласизми, мен китобларингизни ҳозир сотиб олмаيمان. Мен одатда энг сўнгги нашрларни оламан, акс ҳолда ёмон китоб сотиб олиб, кейин кўнглинг хижил бўлиб юради кишининг ёки бўлмаса, ўша китобни иккинчи марта сотиб олишга мажбур бўласан. Шу сабабли мен, алданиб қолмаслик учун, ўша муаллифнинг ўлиmidан сўнггина китобини сотиб оламан. Бу мен учун қонун, Сизга нисбатан ҳам шу қонунга қатъий риоя қиламан.

– Ҳм...

ЙОҲАНН ХРИСТИАН МААР

(1787–1868)

Илменаудаги тоғ-кон ишлари назоратчиси:

1831 йилнинг 26 августида кечга яқин Гёте иккала набираси ҳамда хизматкори билан Илменаудаги «Шер» меҳмонхонасига ташриф буюрди. Булутсиз биллурдай тиниқ осмон об-ҳавонинг яхши бўлишидан дарак берарди... Геологияга алоқадор бирон воқеа бўлган бўлмаганлигига қизиққанидан сўнг, извош-да Кикелханга бемалол борса бўладими-йўкми, дея сўради. У Кикелхандаги ўзига ёшлик пайтидан бери кадрдон бўлиб қолган овчилар уйчасига бориш истаги борлигини айтиб, менинг бирга боришимни илтимос қилди.

Кикелханнинг энг юқори нуқтасигача қийналмасдан етиб бордик. У извошдан тушгач, айланма йўлкадаги ажойиб мнзарани ҳузур қилиб томоша қилди, кейин ўрмоннинг гўзаллигидан завқланди...

– Шу атрофда ўрмон ичида бир кичкина уйча бўлиши керак, – деди у, – мен у ерга яёв бора оламан, извош биз қайттунимизча шу ерда кутиб турсин.

Дарҳақиқат, у тоғ куббалари орқали белга урадиган черника буталари оралаб ўзига таниш, икки қаватли овчилар уйигача илҳом билан борди, уй тахта ва арматура синчлардан қурилган эди. Уйнинг юқори қаватига тик зина орқали чиқиларди, мен қўлтиғидан ушлаб олиб чиқмоқчи бўлдим, икки кундан сўнг ўзининг 82 ёшини

нишонлайдиган одам, ёшларга хос дадиллик билан менинг кўмагимни рад этди ва:

– Нима, мени зинапоядан ўзи чиқолмайди, деб ўйлайсизми? Ҳали бунга қувватим етади, – деди.

Юқоридаги хонага кираётиб тагин сўз қотди:

– Мен ҳув ёшлик пайтимда хизматкорим билан шу хонада бир ҳафта яшагандим, ўшанда хона девори-га кичкина бир шеър ёзиб қўйгандим. Ўша шеърни яна бир кўргим келаяпти, агар ёзилган кун санаси остида кўрсатилган бўлса, Сиздан илтимос, ўшани менга топиб беринг.

Дархол мен уни хонанинг жануб томонидаги дераза олди-га етакладим, унинг чап тарафида қалам билан қуйидаги шеър битилган эди:

Чўққилар тепасида сукунат,
Бирон дарахт учида
Сезмайсан бир сас.
Ўрмон қушлари-да жим,
Сабр қил, бирпас
Сен ҳам оларсан тин.

Гёте, 7 сентябр 1780 йил.
(Сўзма-сўз таржима – Я.Э.)

Гёте шеърчани ўқигач, кўз ёшлари юзидан оқиб туша бошлади. Сўнг тўқ жигарранг мовут костюми чўнтагидан оппоқ рўмолчани секин олди-да, ёшларини артди, кейин мулойим, дардли оҳангда деди: «Сабр қил бирпас, сен ҳам оларсан тин!» Бироз жим турди, деразадан қалин қарағай ўрмонни тагин бир бор кузатди-да, менга юзланиб: «Қани, кетдикми бўлмаса», деди.

УМРИНИНГ ПОЁНИ

Сарой канцлери фон Мюллер хотираларидан:

У эрталаб соат олтиларда оромкурсидан турғазиб қўйишларини сўради ва ётоқхонадан ижодхонасига ўтди. Бу ерда тун бўйи қамалиб ўтирган келинини кўриб, унга самимий ҳазиломуз оҳангда: «Ҳай, ҳай, бечора қизгина! Сен ҳам бу ерга тушганмидинг?» деди... Ўзини беҳол сезиб, яна ётоқхонасидаги оромкурсига келиб ўтирди.

Доктор энди ҳеч қандай умид йўқ, уни қайта хуруж қилган иситмадан қутқазиб бўлмайди, деган бўлса-да, нариги хонада ўтирган барча дўстлари бу нохуш хулосага ишонгилари келмасди. Айниқса, кечадан бери ҳаво ҳарорати хийла кўтарилиб кетган ва улар об-ҳавонинг Гёте саломатлигига нечоғли таъсир қилиши мумкинлигини билишарди. Беморнинг ўзи эрталаб келинига соғлиги ва куч-қувватининг яхшиланишига умид боғлашини айтиб, апрелда ёмғирли кунлар кўп бўлса-да, ҳарҳолда яхши кунлар ҳам бўлади, ўшанда табиат қўйнига чиксам, тузалиб кетаман, деди. Ҳатто докторга, аҳволим яхши, дори бермай қўяверинг, деди.

Куёш чиқиши олдидан, доктор айтганидек, аҳволи бирмунча оғирлашди ва борган сари кучдан кола бошлади. Беморни безовта қилмаслик учун хона қоронғи қилиб қўйилган эди, бироқ у: «Қоронғилик ёқмаяпти, ёруғлик беринглар!» деди. Аммо кўп ўтмай кўзлари толиқди-да, қўлини гўё узокдаги нарсани кўрмоқчи бўлган одамдек кўзи устига соябон қилди, дарҳол унга кечқурунлари ўқиганда тутадиган яшил тўсикни беришди. Кейин келинини чақириб, ёнига ўтиришини сўради ва унинг қўлидан тутиб, анчагача қўйиб юбормади.

Соат тўққизга яқин сув аралаштирилган вино сўради. Оромкурсидан қаддини кўтарди-да, стаканни маҳкам ушлаб: «У қадар кўплик қилмаса керак-а?» деди-да, винони сипқориб юборди. Шундан сўнг Жонни ёнига чақириб, у ва хизматқори кўмагида жойидан тикка турди. Ўшандай турганча ойнинг қайси санаси эканлигига қизиқди, биз — март дедик, бунга жавобан: «Демак, баҳор бошланипти, ҳадемай дам оларканмиз», деди. Тагин оромкурсига қайта ўтирди-да, тинч уйқуга кетди, кейин ширин туш аралаш ўзича гапира бошлади: «Анави гўзал аёлнинг бошини қаранглар... қоп-қора жингалак сочли... зўр кўринишда... қора фонда». Унинг санъат асари ҳақида гапираётгани аниқ эди, чунки салдан кейин: «Фридрих, расмлар солинган анави папкани менга келтир», деди. Кўрсатилган жойда папка эмас, китоб бор эди, хизматкор ўшани олиб келди, бироқ бемор: «Китобни эмас, папкани келтир!» деди. Хизматкор бўлса, у ерда папка эмас, китоб бор экан, деб ишонтиргачгина, Гёте

ярим уйку ҳолатидан тамоман ўзига келиб, ҳазиломуз деди: «Ҳа, афтидан, кўзимга кўринди шекилли». Бироздан сўнг нонушгага яхна парранда гўштни келтиришди. У кичик бир бурдачани олиб оғзига солди ва сув сўради. Фридрих унга вино аралаштирилган сув тутди, ундан бир қултумгина ичди-да, хизматкорига: «Винога шакар солмабсан, уни мендан қизғанасанми?» деди. Кейин тушликда ейдиган овқатини, бундан ташқари, доктор Фогел (Гётенинг шифокори – Я.Э.) у билан бирга овқатланадиган шанба кунига докторнинг севимли овқатини буюрди. Ҳа, у сўнгги сонияларгача ўз дўстлари ҳақида ғамхўрлик қилди...

Гёте хизматкорлари Жон ва Фридрих ёрдамида ўрнидан туриб, ижодхонасига ўтмоқчи бўлди, аммо эшик олдиғача боролди, холос. Боши айланиб, оромкурсига қайтиб ўтирди. Бироз ўзига келгач, Кацebutнинг қўлёмасини келтиришларини сўради. Лекин уни топишолмади ва унга шундай деб айтишди. Шунда у, кимдир олган бўлса керак, деди. Кейин маълум бўлдики, Кацebutнинг қўлёмасини талаб қилгани шунчаки алаҳсирашга ўхшаш нарсаси эмас экан, бир неча кун олдин у Кацebutнинг «Ҳимоячи фаришта» пиесасининг таҳрири устида ишлаганди, бу пиесани у жуда яхши кўрарди. Қўлёмани невараси Волфга совға қилганди. Кейинчалик уни Волфнинг ёзув столи торт-масидан топишди.

Кейин ҳаёли дунёдан ўтиб кетган дўсти Шиллерга кўчди. У бир варақ қоғознинг ерда ётганини кўриб, нега Шиллер ёзишмаларини ерга ташладинг-лар, шуни олиб қўйсаларинг бўлади-ку, деди. Шу захоти Фридрихга буюрди: «Деразанинг иккинчи тавақасиниям очиб юборинглар, кўпроқ ёруғлик кирсин!» Бу шоирнинг сўнгги сўзлари бўлди. Тилдан колган, бироқ ҳали кўнглидаги гапларини ифодалашни истаган аллома қўли билан ҳавога чизиб нималардир деди, у соғ пайтларидаям шундай қилишни яхши кўрарди. Сўнг ўнг қўли кўрсаткич бармоғи билан ҳавога бир неча сатр ёзди. Кейин бунгаям қуввати етмай қолди, қўли пастроққа тушди, ўша пастроқда нимадир ёзди ва, ниҳоят, оёқларига ёпиб қўйилган адёл устига такроран чизди. Тиниш белгисини қўйгани аниқ билиниб турарди, бошидаги ҳарфнинг

ҳам катта «В» эканлигини яққол пайқаса бўларди, қолганларини билиб бўлмади...

Бармоқлари кўкара бошлагач, кўзлари қамашмасин, деб ёпиб қўйилган яшил тўсикни кўтардик: улардаги нур сўниб борарди. Нафас олиши борган сари қийинлашарди, аммо на хириллаш, на бирор безов-талиқ аломати сезилмасдан жон таслим қилди. Шу тариқа, ўзига ҳам, бутун инсониятга ҳам кўпроқ ёруғликни тилаган, бутун оламни қалбига жо айлаган шоирнинг юраги уришдан тўхтади: оромкурсининг чап томонига бироз оғтанча абадий уйқуга кетди. 1832 йилнинг 22 марти, чоршанба, соат ўн бир ярим эди.

ЙОҲАНН ПЕТЕР ЭККЕРМАН

Гётенинг котиби ва дўсти:

— Гёте вафотининг эртаси куни мени шоирнинг жасадини тагин бир кўриш истаги қамраб олди. Унинг содиқ хизматкори Фридрих жасад қўйилган хонани менга очиб берди. У худди чалқанча ётиб ухлаётгандек эди; улуғвор чехрасида хотиржамлик ва қатъият ҳукмрон эди. Кенг манглайида ҳалиям фикрлар айланаётгандек туюлар эди. Сочларидан бир тутамгинани кесиб олгим келди, аммо унга бўлган буюк ҳурматим йўл бермади. Яланғоч танасини оппоқ чойшабга ўраб, иложи борича узоқроқ ва яхши сақлаш учун атрофига муз бўлақлари қўйишган эди. Фридрих чойшабни очди: гавда аъзоларидаги илоҳий кўркамлиқдан ҳайратда қолдим. Кўкраги маҳобатли, кенг ва бўрттик; қўл ва тослари бўлик ҳамда мушаклари мулойим; оёқлари бежирим ва ниҳоятда нозик; танасининг бирор жойида на ёғ боғлаш, на озиш, на шалвираш белгиси кўринмасди. Рўпарамда ҳар томонлама мукамал инсон гўзал бир қиёфада ётарди ва бундан пайдо бўлган мендаги ҳайрат, барҳаёт руҳ шундай танани тарк этиши мумкинлигини бир зум унутишга мажбур қилди. Қўлимни юраги устига қўйдим: ҳаммаёқ жим-жит эди. Шунда тутиб турган кўз ёшларимга эрк бериш учун орқага бурилдим.

Немис тилидан

Янглиш Эгамова таржимаси.

МУНДАРИЖА

Даҳо шоир, мутафаккир адиб. <i>Муҳаммад Али</i>	5
Ёш Вертернинг изтироблари	9
Ҳамроз диллар	155
Гёте абадияти	439
Гёте замондошлари хотираларида	501

ЙОХАНН ВОЛФГАНГ ГЁТЕ

МУҲАББАТНОМА

Романлар

«Sharq» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент—2013

Муҳаррир *Барнобек Эшпўлатов*
Рассом *Осимхон Восихонов*
Бадий муҳаррир *Умид Сулаймонов*
Техник муҳаррир *Раъно Бобоханова*
Саҳифаловчи *Любовь Бацева*
Мусахҳиҳ *Маъмура Зиёмухамедова*

Намр лицензияси АИ №201, 28.08.2011 й.

Теришга берилди 10.03.2012. Босишга рухсат этилди 30.10.2012.
Бичими 84x108¹/₃₂. «Times New Roman» гарнитураси. Офсет босма.
Шартли босма табоғи 26,88. Нашриёт-ҳисоб табоғи 25,71. Адади 3000
нуса. Буюртма № 2551. Баҳоси келишилган асосда.

«Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси босмаҳонаси,
100000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.